पण्डितकुलपति

श्रीजीवानन्दविद्यासागर वि, ए,

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B. A.

Superintendent Free Sanskrit College. Calcutta.

साहित्यदर्पणम् ।

श्रीविश्वनाथकविराजकृतम् ।

श्रीरामचरणतर्कवागीशकृतव्याख्यासवलिता

पण्डित कुलपतिना,

बि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागर-भट्टाचार्य्येण

विरचितया व्याख्यया समुद्भासितम् ।

तेनैव संस्कृतं प्रकाशितञ्च ।

षष्ठ संस्करणम् ।

कलिकातानगर्य्याम् ।

"सिद्धेश्वर यन्त्रे"

मुद्रितम् ।

by right reserved

প্রিণ্টর—[illegible]েশ্বর পান, ৩৮ নং শিবন[illegible]াসের

RMIC LIBRARY

Acc No.	74786
Class No:	
Date	21.3.95
St. Card	
Class.	
Cat.	
Bk. Card	
Checked	

साहित्यदर्पणधृतग्रन्थनामानि ।

अनर्घराघवः, आग्नेयपुराणं, आर्य्याविलासः, उदयनचरितं, उदात्तराघवः, कनकावतीमाधवः, कन्दर्पकेलिः, कर्णपराक्रमः, कर्पूरमञ्जरी, कादम्बरी, कामदत्ता, कुन्दमाला, कुम्भः, कुमारसम्भवः कुवलयाश्वचरितं, कुसुमशेखरविजयः, कृत्यरावणः, केलिरैवतकं, क्रीड़ारसातलं, गङ्गातरङ्गवाटिका:, चण्डकौशिकः, चन्द्रकला, छलितरामः, जानकीराघवं, त्रिपुरदाहः, देवीमहादेवं, देशराजचरितं, धूर्त्तचरितं, नटकमेलकं, नर्मवती, नागानन्दः, नैषधचरितं, पञ्चतन्त्रं, पुष्पभूषितं, पुष्पमाला, प्रभावतीपरिणयः, प्रशस्तिरत्नावली, बालरामायणम्, बालचरितं, विन्दुमती, विरुदमणिमाला, भाषार्णवः, भरतशास्त्रं, भिक्षाटनं, महाभारतं, मायाकापालिकं, मालतीमाधवं, मालविकाग्निमित्रं, मुक्तावली, मुद्राराक्षसं मेनकाहितं, मेघदूतं, ययातिविजयः, यादवोदयः रघुवंशः, रङ्गदत्तं, रत्नावली, राघवविलासः, राघवानन्दः, राघवाभ्युदयः, रामचरितं, रामायणं रामाभिनन्दः रामाभ्युदयः, रैवतमदनिका, लीलामधुकरः, वालिवधः, विक्रमोर्वशी, विष्णुपुराणं विलासवती, वीरचरितं, वेणीसंहारः, शर्मिष्ठाययातिः, शाकुन्तलं, शारीरकमीमांसाभाष्यव्याख्यानं, शिशुपालवधः, शृङ्गारतिलकं, समुद्रमथनं, सेतुबन्धः, हयग्रीववधः, हर्षचरितम् ।

साहित्यदर्पणधृतग्रन्थकृन्नामानि ।

अभिनगुप्तपादाः, अभिहितान्वयवादी, उदयनाचार्य्यः, कालिदासः, चण्डीदासः, चन्द्रशेखरः, चाणक्यः, दण्डी, धर्मदत्तः, नारायणः, ध्वनिकारः, पुरुषोत्तमः, भर्तृहरिः, भोजः, महिमभट्टः, मुनिः, मुनीन्द्रः, राघवानन्दः, रुद्रटः, वक्रोक्तिजीवितकारः, वाचस्पतिमिश्रः, वामनः, व्यक्तिविवेककारः, श्रीमल्लोचनकारः, श्रोत्रियजरन्मीमांसकः ।

साहित्यदर्पणम् ।

प्रथमः परिच्छेदः ।

अवतरणिका ।

ग्रन्थारम्भे निर्विघ्नेन प्रारिप्सितपरिसमाप्तिकामो वाङ्मयाधिकृततया वाग्देवतायाः साम्मुख्यमाधत्ते (क) ।

(क) प्रणम्य परमात्मानं श्रीजीवानन्दशर्मणा ।
साहित्यदर्पणव्याख्या विमलाख्या विरच्यते ॥

अथ प्रथमकारिकायां सरस्वत्याराधनेन स्वार्थनिर्वाहप्रयुक्तिपरतां प्रकटयितुमवतरणिकां ग्रन्थकृदाचष्टे ग्रन्थारम्भ इति। ग्रन्थस्य महावाक्यविशेषस्य आरम्भे आरम्भप्राक्काले आद्यकृतिरूपस्य आरम्भस्य मङ्गलाचरणाधिकरणत्वबाधादियं सप्तमी, प्रयोजनस्य च मङ्गलारम्भयोरव्यवहितत्वबोधः। केचित् तु आरम्भे भाविनि सतीसप्तमीमाहुः तत्र तथा सति आरम्भप्राक्काल इति पदादिव आरम्भे भाविनि सतीसप्तम्या प्रागभावसमानकालीनत्वस्यैव बोधः न तु सदाचारपरम्पराप्राप्तस्य आरम्भाव्यवहितप्राक्कालीनत्वस्य, न च कालान्तरीयमङ्गलाचरणस्यापि अदृष्टद्वारा [illegible]योरव्यवहितत्वबोधोऽकिञ्चित्कर इति वाच्यं तस्य प्राक्कालीनत्व[illegible]ज्ञापनात्। निर्विघ्नेन प्रतिबन्धकीभूतदुरदृष्टाभावद्वारा प्रारिप्सितस्य [illegible] परिसमाप्तिः चरमवर्णपर्यन्तानुष्ठानं तत्कामो प्रन्थकृदिति शेषः। [illegible] अष्टादशविद्याः काव्यकथाकामशास्त्रादीनि च तदधिकृततया तदधिष्ठातृवाग्देवतायाः सरस्वत्याः साम्मुख्यम् आराधनेन स्वार्थसाधनानुकूलत्वमाधत्ते इति। अत्र प्रथमपुरुषप्रयोगाभिधानं "रामः स्वयं याचते" इत्यादौ राघव इत्यादिवत्

मङ्गलाचरणम्।

शरदिन्दुसुन्दररुचिश्चेतसि सा मे गिरां देवी।
अपहृत्य तमः सन्ततमर्थानखिलान् प्रकाशयतु॥१(ख)

आत्यन्तिकं भेदमुररीकृत्य, अन्यथा अस्मत्कर्तृत्वेन उत्तमपुरुष एव स्यात्। न च वृत्तिकारकारिकाकारयोर्वास्तवो भेद इति वाच्यं रसस्वरूपं निरूपयिष्याम इति प्रतिज्ञातवृत्तिकारस्य कारिकया रसनिरूपणमसङ्गतं स्यात्।

(ख) शरदित्विति। सा वेदागमप्रसिद्धा सच्च एव विष्णुना वर्त्तमाना वा (अकारो विष्णुरुद्दिष्ट इत्येकाक्षरकोषात्) गिरां देवी सरस्वती मम चेतसि वर्त्तमाना सती तमोऽज्ञानमपहृत्य विनाश्य अखिलान् सर्वान् अर्थान् वाच्यलक्ष्यतात्पर्यव्यङ्ग्यरूपान् सन्ततं यदा यदा अर्थज्ञानमपेक्षितं तदैव प्रकाशयतु प्रकटीकरोतु। यद्वा सन्ततमिति तम इत्यस्य विशेषणं निविडमिति तदर्थः। सा कीदृशी? शरदिन्दोरिव सुन्दरी अतिविशदा रुचिर्दीप्तिर्यस्याः सा तथा। शरदिन्दुरपि तमः ध्वान्तं विनाश्य अर्थान् वस्तूनि प्रकाशयतीत्युपमा। वाङ्मयाधिकृतत्वख्यापनाय गिरां देवीत्यनेन सरस्वत्या उपन्यासः। अथवा देवी दुर्गा मम गिरामर्थान् चेतसि व्युत्पत्तिमूला हृदि प्रकाशयतु। सा कीदृशी? शरदिन्दुसुन्दरः शिवः तत्र रुचिरभिलाषो यस्याः सा तथा अन्यत् समानम्। एतत्पक्षे वाङ्मयाधिकृततयेति काविशेषणम्। वाङ्मयाधिकृतं ग्रन्थकृदिति तदर्थः। अवाग्देवताया इति गोपनीयदेवताया इत्यर्थः इष्टदेवताया गोपनीयत्वमागमे सुप्रसिद्धम्। अत्र सेत्यनेन सरस्वत्याः श्रवणं चेतसि वर्त्तमानेत्यनेन मननं ध्यानञ्च लभ्यते इति त्रिविधं सरस्वत्याराधनं सङ्कीर्तितं तस्य विघ्नाभावद्वारा प्रारिप्सितपरिसमाप्तिरेव फलं न तु विशिष्टं यथा निष्पापस्य ब्रह्मलोकप्राप्तिरेव सन्ध्योपासनस्य फलं न तु पापक्षयपूर्वकब्रह्मलोकप्राप्तिः। तदुक्तं, "सन्ध्यामुपासते ये तु नियतं संशितव्रताः। विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम्" इति। यद्वा निर्विघ्नेन इति विघ्नाभावद्वारेत्यर्थः। अभावश्च तुच्छाभावरूपात्यन्ताभावो ध्वंसश्च यावत्: अत्यन्ताभावपक्षे अन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वरूपं जन्यत्वमादाय व्यापारत्वनिर्वाहः एतन्मते सर्वत्रैव विशिष्टफलवत्त्वनियमसम्भव इति सर्वं समञ्जसम्।

अस्य ग्रन्थस्य काव्याङ्गतया काव्यफलैरेव फलवत्त्वमिति (ग)।

काव्यफलान्याह।

चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि।
काव्यादेव यतस्तेन तत्स्वरूपं निरूप्यते ॥२॥ (घ)

चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हि काव्यतो रामादिवत् प्रवर्त्तितव्यं न रावणादिवदित्यादिकृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशद्वारेण सुप्रतीतैव (ङ)। उक्तञ्च—

(ग) ग्रन्थस्य प्रयोजनवत्त्वं दर्शयति अस्येति प्रकाश्यमानस्येत्यर्थः। काव्याङ्गतया काव्यफलसाधनेऽप्रधानकारणतया काव्यफलैरिति धान्येन धनवान् इतिवत् अभेदे तृतीया काव्यफलाभिन्नफलवत्त्वमित्यर्थः। यथा दर्शपौर्णमासाङ्गानां प्रयाजादीनां दर्शपौर्णमासफलेनैव फलवत्त्वं तथास्यापीति भावः। ननु प्रयाजादीनामवान्तरापूर्वजननद्वारा परमापूर्वं प्रत्युपकारः सम्भवतीति तत्र तथास्तु प्रकृते तु शास्त्रस्य काव्यगुणदोषादिज्ञापनोपक्षीणत्वेन चतुर्वर्गं प्रत्युपकारासम्भवात् कथं तत्साधनत्वमिति चेन्न काव्यं हि स्वरूपं न कारणं किन्तु ज्ञातज्ञातान्यतरविषयतया इति अस्यास्त्युपकारः सम्भवतीति न कापि विप्रतिपत्तिः। ननु अस्य चतुर्वर्गातिरिक्तकाव्यगुणादिज्ञानरूपफलसत्त्वात् कथमेवकारार्थान्वय इति चेन्न फलवत्त्वमित्यत्र फलेः प्रशस्तार्थत्वेनोत्कृष्टफलपरत्वात्। एवञ्च चतुर्वर्गफलसाधनत्वज्ञापनेन अत्र लोकानां साभिनिवेशप्रवृत्तिर्भविष्यतीति भावः।

(घ) काव्यफलप्रदर्शनपुरःसरं काव्यस्वरूपनिरूपणं प्रतिजानीते चतुर्वर्गेति। चतुर्वर्गो धर्मार्थकाममोक्षा एव फलं सुखात् अनायासात् अल्पधियां सुकुमारमतीनाम् अपिना परिणतबुद्धीनाञ्च एवकारेण वेदशास्त्रव्यवच्छेदः यत इति काव्यादित्यस्य विशेषणम्। एवञ्च प्राचीनसम्मतं नीरसकाव्यं चतुर्वर्गासाधनत्वात् न निरूपणीयमिति फलितम्। तेन आयासं विना चतुर्वर्गसाधनत्वेन तस्य काव्यस्य स्वरूपमिति स्वम् असाधारणं रूपम् इतरव्यावर्त्तको धर्मः लक्षणमित्यर्थः निरूप्यते ज्ञायते।

(ङ) काव्यस्य चतुर्वर्गसाधनत्वमुपपादयति चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हीति। रामादिवत् रामादिनेव चतुर्वर्गकामिना पिताज्ञापरिपालनादौ प्रवर्त्तितव्यं न राव-

"धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च ।
करोति कीर्तिं प्रीतिञ्च साधुकाव्यनिषेवणमिति ।" (च)

किञ्च । काव्यात् धर्मप्राप्तिर्भगवन्नारायणचरणारविन्दस्तवादिना । एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गे लोके च कामधुग् भवति इत्यादिवेदवाक्येभ्यश्च सुप्रसिद्धैव । अर्थप्राप्तिश्च प्रत्यक्षसिद्धा । कामप्राप्तिश्चार्थद्वारैव । मोक्षप्राप्तिश्चैतज्जन्यधर्मफलाननुसन्धानात् । मोक्षोपयोगिवाक्ये व्युत्पत्त्याधायकत्वाच्च (छ) । चतुर्वर्गप्राप्तिर्हि वेदशास्त्रेभ्यो

रामादिवत् रावणादिनेव परदारहरणादौ न प्रवर्त्तितव्यम् इत्यर्थः । कृत्यं विहितं कर्म अकृत्यं निषिद्धं कर्म तयोः प्रवृत्तिनिवृत्ती यथाविशेषौ तयोरुपदेशस्तज्जनकज्ञानं स एव द्वारं व्यापारः तेन । तथाहि काव्यात् विहितकर्मणि कर्त्तव्यताज्ञानं ततस्तत्र प्रवृत्तिः तदनुष्ठानं ततो धर्मः तस्मादर्थकामौ धर्मादर्थश्च कामश्चेत्यादिस्मरणात् । विहितकर्मफलत्यागात् निषिद्धाननुष्ठानाच्चापवर्गः । "युक्तः कर्मफलत्यागात् शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम्" इति स्मरणात् व्यापारे व्यापारिणो नान्यथासिद्धिरिति न्यायेन काव्यस्य धर्मादिजनकत्वमिति भावः ।

(च) अत्र प्राचीनसंवादमाह उक्तञ्चेति । धर्मार्थकाममोक्षेषु तदुपायेषु वैचक्षण्यं विशिष्टज्ञानं कलासु नृत्यगीतादिचतुःषष्टिप्रकारासु साधुकाव्यस्य निषेवणं करणं ज्ञानञ्च ।

(छ) ननु काव्य कर्त्तव्यत्वाकर्त्तव्यत्वज्ञानद्वारा कृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्ती प्रति कारणमास्तां धर्मादिं प्रति तु अन्यथासिद्धमेवेत्यत आह किञ्चेति काव्यादिति प्राप्तान्तःस्तुत्यैवान्वेति । स्तवो गुणज्ञापनम् आदिना विष्णुजन्मादिज्ञापनं तद्द्वारेत्यर्थः एवञ्च काव्यात्तत्परमफलमत आह एक इति एकोऽपीत्यर्थः । सुप्रयुक्तः रसवत्तया रचितः सम्यक् तात्पर्येण ज्ञातः अत्र वाकारो बोद्धव्यः इत्यादिवाक्येभ्यः । स्तुतकाव्यकृतिश्रवणपठनस्य धर्मसाधनत्वं श्रौतमिति भावः । प्रत्यक्षसिद्धेति धनिसकाशादिना कवीनां धनप्राप्तिर्लोकप्रसिद्धैवेत्यर्थः । कामप्राप्तिश्चेति काम्यते इति कामो विषयभोगः तस्य प्राप्तिः । "धर्मादर्थस्ततः कामः कामात् सुखसमुद्गतिः" इति स्मरणात् । एतज्जन्येति काव्यजन्येत्यर्थः । धर्मस्याननुसन्धाना-दिव तदभोगोत्पत्तिस्तयोरर्थकामयोरुत्पत्तिसम्भावनया कामोति तर्थोपगुणस्यानम् ।

नीरसतया दुःखादेव परिणतबुद्धीनामेव जायते। परमानन्दसन्दोहजनकतया सुखादेव सुकुमारबुद्धीनामपि पुनः काव्यादेव। ननु तर्हि परिणतबुद्धिभिः सत्सु वेदशास्त्रेषु काव्येषु किमिति यत्नः करणीय इत्यपि न वक्तव्यम्। कटुकौषधोपशमनीयस्य रोगस्य सितशर्करोपशमनीयत्वे कस्य वा रोगिणः सितशर्कराप्रवृत्तिः साधीयसी न स्यात्? किञ्च (ज)। काव्यस्योपादेयत्वमाग्नेयपुराणेऽप्युक्तम्।

"नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा।

यद्वा धर्मप्रधानं फलं तेन अर्थकामयोरपि सङ्ग्रहः अननुसन्धानादपारमार्थिकत्वेन साध्यत्वानङ्गीकरणात्। मोक्षोपयोगिवाक्यमुपनिषदादि तत्र व्युत्पत्त्याधायकत्वात् दृढतरज्ञानजनकत्वात्।

(ज) ननु काव्यादुपनिषदादिव्युत्पत्तिस्ततस्तदर्थानुष्ठाने सति मोक्षप्राप्तिरित्यन्यथासिद्धितादवस्थ्यमेवेति चेत् सत्यम् उपनिषदादिज्ञानादपि मोक्षप्राप्तिरित्यभिप्रायेणास्योत्थापनम्। काव्यादेवेति एवकारव्यवच्छेद्यं दर्शयति चतुर्वर्गेति वेदाः ऋग्यजुःसामाथर्वाख्याः शास्त्राणि मीमांसादीनि। दुःखादेवेति सुखव्यवच्छेदः परिणतबुद्धीनां वेदादिभ्यो धर्मप्राप्तिः सुखान्न भवति। सुकुमारमतीनान्तु दुःखादपि न भवतीति भावः। परमानन्दसन्दोहः रसास्वादसुखपरम्परा। अपिना परिणतबुद्धिसमुच्चयः। तथा च रसास्वादनार्थमपि प्रवर्त्तमानस्य कृत्याकृत्योपदेशपथ्यवत्तं तत्काव्यं चतुर्वर्गमपि जनयतीति भावः। ननु चतुर्वर्गार्थं प्रेक्षावन्तः वेदादीननादृत्य किमित्यनाप्तवाक्ये काव्ये प्रवर्त्तन्तामित्यभिप्रायेण शङ्कते नन्विति। तर्हि काव्यस्य चतुर्वर्गसाधनत्वस्वीकारे प्रयत्नश्चतुर्वर्गार्थमुद्यमः। काव्यात् तावत् रसास्वादो दुःखं विना धर्मादिप्राप्तिश्च भवति वेदादिभ्यस्तु दुःखेनैव धर्मादिप्राप्तिरेवेति वेदाद्यपेक्षया काव्यादर इति सर्वं समीचीनम्। एतदेव लौकिकदृष्टान्तेन द्रढयति कटुकेति। कटुकेति तिक्ताद्युपलक्षणं सितशर्करा अतिशुभ्रगुडविकारविशेषः तथा उपशमनीयत्वं प्रतिकार्यत्वे। ततश्च काव्यस्य अनाप्तवाक्यत्वेऽपि आप्तसदाचारवत् वेदानुमापकत्वेन प्रामाण्यमवगन्तव्यमिति भावः। काव्यस्य सर्वोत्कृष्टमुपादेयत्वमुपपाद्य प्रामाणिकं तदुपपादयति किञ्चेति।

कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभेति" ॥ (झ)
त्रिवर्गसाधनं नाट्यमिति च विष्णुपुराणे (ञ) ॥

"काव्यालापाश्च ये केचिद्गीतकान्यखिलानि च।
शब्दमूर्त्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मन इति" ॥ (ट)

तेन हेतुना तस्य काव्यस्य स्वरूपं निरूप्यते। एतेनाभिधेयञ्च प्रदर्शितम्। (ठ)

तत् किंस्वरूपं तावत् काव्यमित्यपेक्षायां कश्चित् "तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापीति"। एतच्चिन्त्यम् (ड)। तथाहि यदि दोषरहितस्यैव काव्यत्वाङ्गीकारस्तदा—

(झ) नरत्वमिति। लोके जगति नरत्वं मानवजन्म दुर्लभम् चतुरशीतिलक्षयोनिभ्रमणान्ते तस्याधिगमादिति भावः। तत्र नरत्वे विद्या शास्त्रज्ञानं सुदुर्लभा अतिदुष्प्रापा। तत्र विद्यायामपि इत्यर्थः कवित्वं काव्यरचयितृत्वं दुर्लभं दुष्प्रापम्। यदि कोऽपि विद्वान् कथञ्चित् एकं द्वौ वा श्लोकौ रचयितुं शक्नोति किन्तु काव्यग्रन्थं प्रणेतुं नेत्याह शक्तिरिति। शक्तिः सामर्थ्यं काव्यकरणज्ञानेषु इति भावः। सुदुर्लभा अतिदुरापेत्यर्थः। ततश्च बहुतरपुण्यसापेक्षता काव्यशक्तेरिति फलितम्।

(ञ) त्रिवर्गसाधनमिति। त्रयाणां वर्गः धर्मार्थकामा इत्यर्थः तस्य साधनं साधनोपाय इत्यर्थः नाट्यम् अभिनेयं नाटकादि इति चेति उक्तमिति पूर्वेणान्वयेति।

(ट) पुनश्च काव्यस्योपादेयत्वमाग्नेयपुराणप्रामाण्यात् द्रढयति काव्यालापा इति। ये केचित् काव्यालापाः सरसशब्दार्थव्याहाराः अखिलानि समस्तानि गीतकानि च गीतयः विद्यन्ते इति शेषः एते शब्दमूर्त्तिधरस्य वेदमयस्य महात्मनः विष्णोः नारायणस्य अंशाः स्वरूपविशेषा इत्यर्थः।

(ठ) तेन हेतुना चतुर्वर्गफलसाधनत्वेनेति भावः। अभिधेयञ्च अस्य ग्रन्थस्य चतुर्वर्गफलप्राप्तिरित्यनेन अभिहितं चकारात् प्रयोजनसम्बन्धावपीति भावः सम्बन्धश्च प्रयोजनाभिधेययोः कार्य्यकारणभावरूप इति।

(ड) तदिति। अदोषौ वक्ष्यमाणदोषवर्जितौ सगुणौ वक्ष्यमाणगुणसमन्वितौ क्वापि पुनः अनलङ्कृतौ अलङ्कारशून्यौ वा अस्फुटालङ्कारौ शब्दार्थौ

"न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः
सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः।
धिग् धिक् शक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा
स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः।। (ढ)

अस्य श्लोकस्य विधेयाविमर्शदोषदुष्टतया काव्यत्वं न स्यात्
प्रत्युत ध्वनित्वेनोत्तमकाव्यताऽस्याङ्गीकृता तस्माद्व्याप्तिर्ल-

---

शब्दश्च अर्थश्च तौ अर्थविशिष्टशब्द इति भावः तत् काव्यमित्यर्थः। केचित्तु शब्दार्थो-भयपर्य्याप्तत्वं काव्यस्येत्याहुः तन्न, तथा सति शब्दमात्रप्रत्यक्षत्वे काव्यं शृणोमीति न प्रयुज्येत व्यासज्यवृत्तिधर्मस्य लौकिकप्रत्यक्षे स्वाश्रयप्रत्यक्षस्य कारणत्वात्। एतत् लक्षणमिति यावत् चिन्त्यं विचार्य्यं दूष्यमिति यावत्।

(ढ) न्यक्कार इति। रावणोक्तिरियम्। मे मम यत् अरयः शत्रवः वर्त्तन्ते इति शेषः अयमेव अरिसद्भाव एव न्यक्कारः निकारः त्रिलोकाधिपतेर्विजितसर्वारेः शत्रुसद्भावस्य अनादरातिशयप्रतिपादनाय न्यक्कारत्वेन आरोपः। तत्रापि तेषु अरिषु सत्स्वपि असौ रामः तापसः तपस्विमात्रकस्य मम अरिरयमिति द्वितीयो न्यक्कार इति शेषः। द्वेषातिशयाख्यापनाय रामस्य अदःशब्देन निर्देशः न तु नाम्नेति बोध्यम्। सोऽपि तथाविधोऽपि अत्रैव लङ्कायामेव न तु दूरे इति शेषः राक्षसकुलं निहन्ति न तु निभृतं कुत्रापि अवतिष्ठते नापि द्वि त्रि राक्षसान् नाशयति येन क्षमा स्यादिति भावः। रावणः जीवति अहो आश्चर्य्यम् एतादृशपरि-भवेऽपि रावणस्य जीवनमसम्भवमिति भावः। प्रबोधितवता प्रबुद्धेन बुधिर बोधने इत्यस्य भौवादिकस्य रूपमिदम्। यद्वा प्रबोधितं प्रबोधनमस्यास्तीति तथोक्तेन जागरितेनेत्यर्थः कुम्भकर्णेन किम्? न किमपि कार्य्यं साधितमिति भावः। शक्र-जितं यः शक्रं जितवान् तं मेघनादमित्यर्थः धिक् धिक् इन्द्रजेतापि न किमपि कार्य्यं साधितवान् इति पुनः पुनर्निन्दामि इत्यर्थः। स्वर्ग एव ग्रामटिका क्षुद्रग्रामः अल्पार्थे टीप्रत्ययः। तस्या विलुण्ठनेन वृथा उच्छूनैः बलदर्पितैः इत्यर्थः एभिः भुजैः बाहुभिः विंशत्या इति शेषः किम्? निष्प्रयोजना इमे बाहव इत्यर्थः। अत्र 'सविमर्शितं त्वं', सूर्य्याश्चैर्यदि नः सत्ता सततमाः 'तैरपि' सविमर्शितमिति लक्षणात्।

(ण) विधेयाविमर्शेति। विधेयस्य साध्यस्य अविमर्शः अप्राधान्येन निर्देशः

अयदोषः। ननु कश्चिदेवांशोऽत्र दुष्टो न पुनः सर्वोऽपीति चेत्? तर्हि यत्रांशे दोषः सोऽकाव्यत्वप्रयोजको यत्र ध्वनिः स उत्तमकाव्यत्वप्रयोजक इत्यंशाभ्यामुभयत आकृष्यमाणं काव्यमकाव्यं वा किमपि न स्यात्। न च कञ्चिदेवांशं काव्यस्य दूषयन्तः श्रुतिदुष्टादयो दोषाः किं तर्हि। सर्वमेव काव्यम्। तथाहि काव्यात्मभूतस्य रसस्यानपकर्षकत्वे तेषां दोषत्वमपि नाङ्गीक्रियते। अन्यथा नित्यदोषानित्यदोषत्वव्यवस्थापि न स्यात् (ण)। यदुक्तं ध्वनिकृता।

स एव दोषः तेन दुष्टतया दोषयुक्ततया। अत्र श्लोके विधेयस्य न्यक्कारस्य अनुवाद्यमनुक्त्वैव न विधेयमुदीरयेदित्युक्तनयेन रचनावैपरीत्यात् अप्राधान्येन निर्देशः तथा स्वर्गग्रामटिकेत्यत्र वृथात्वं विधेयं समासे गुणीभावात् अनुवाद्यताप्रतीतिकरं इति द्विविधो विधेयाविमर्शो द्रष्टव्यः। इष्टापत्तौ दोषमाह प्रत्युतेति। प्रत्युत वैपरीत्ये ध्वनित्वेन वाच्यार्थादधिकचमत्कारिव्यङ्ग्यवत्तया वाच्यातिशयिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत् काव्यमुत्तममिति लक्षणात् अस्य श्लोकस्य उत्तमकाव्यता अङ्गीकृता स्वीकृता। अत्र ईर्ष्याजन्यस्यावमानेन रूपस्य निर्वेदाख्यस्य सञ्चारिभावस्य व्यङ्ग्यतया ध्वनित्वमवगन्तव्यम्। तस्मादुक्तदोषसद्भावेऽपि काव्यत्वाङ्गीकारात् अव्याप्तिः लक्ष्ये लक्षणागमनरूपा लक्षणस्य निरुक्तकाव्यलक्षणस्य दोषः। अंशाभ्याम् उभयतः दुष्टादुष्टभागाभ्याम् आकृष्यमाणं व्यावर्त्यमानम् इदं न्यक्कार इति पद्यम्। श्रुतिदुष्टादयः आदिशब्दात् अपुष्टत्वादिपरिग्रहः। तथाहि तमेवार्थमवगच्छ इत्यर्थः। काव्यात्मभूतस्य काव्यस्य रसात्मकवाक्यस्य आत्मभूतस्य आत्मतां प्राप्तस्य रसस्य वक्ष्यमाणस्य शृङ्गारादिरूपस्य अनपकर्षकत्वे अपकर्षाधायकत्वे तेषां श्रुतिदुष्टत्वादीनां दोषत्वमपि दोषावहत्वमपि न अङ्गीक्रियते। ननु दोषाः सर्वदैव दोषावहाः ते कदाचित् न दोषावहा इति कथमित्याशङ्क्याह अन्यथेति। अन्यथा वैपरीत्ये इत्यर्थः नित्यदोषाः च्युतसंस्कारतादयः अनित्यदोषाः श्रुतिदुष्टत्वादयः तेषां भावः तस्य व्यवस्था नियमः न स्यात् न भवेत्। रसापकर्षकत्वमात्रेणैव श्रुतिदुष्टत्वादयो दोषतामावहन्ति यदा तु रसं नापकर्षयन्ति वा उत्कर्षयन्ति तदा ते न दोषाः। तस्मात् ते अनित्यदोषाः। च्युतसंस्कारतादयस्तु सर्वदैव रसमपकर्षयन्तीति ते नित्यदोषा इति भावः। अत्र तु

"श्रुतिदुष्टादयो दोषा अनित्या ये च दर्शिताः ।
ध्वन्यात्मन्येव शृङ्गारे ते हेया इत्युदाहृताः" ॥ (त)

किञ्चैवं काव्यं प्रविरलविषयं निर्विषयं वा स्यात् । सर्वथा निर्दोषस्यैकान्तमसम्भवात् । नन्वीषदर्थे नञः प्रयोग इति चेत् तर्हि ईषद्दोषौ शब्दार्थौ काव्यमित्युक्ते निर्दोषयोः काव्यत्वं न स्यात् । सति सम्भवे ईषद्दोषाविति चेत् एतदपि काव्यलक्षणेऽवाच्यम् । रत्नादिलक्षणे कीटानुवेधादिपरिहारवत् । न हि कीटानुवेधादयो रत्नस्य रत्नत्वं व्याहन्तुमीशाः किन्तु उपादेयतारतम्यमेव कर्तुं तद्वदत्र श्रुतिदुष्टादयोऽपि काव्यस्य (थ) । उक्तञ्च ।

विधेयाविमर्शदोषः रसापकर्षकतया सर्वमेव पद्यं दूषयन्तीति नास्त्यव्याप्तिकतेति फलितम् । उक्तमर्थं प्रमाणेन द्रढयति तदुक्तमिति ।

(त) श्रुतिदुष्टादय इति । ये च श्रुतिदुष्टादयः अनित्याः असार्वकालिका दोषा दर्शिताः ते ध्वन्यात्मनि व्यङ्ग्यप्रधाने शृङ्गारे एव हेयाः त्याज्या इति उदाहृताः उक्ताः एवकारो अन्यव्यवच्छेदकः तेन रौद्रवीरादिरसे उद्धतस्य वक्तुः श्रुतिकट्वादिकं गुण एव एतच्च उत्तरत्र स्फुटीकृतं ग्रन्थकृता ।

(थ) ननु शब्ददोषाणां तेषां रसापकर्षका दोषा इति दोषसामान्यलक्षणसामर्थ्यं परम्परया रसदूषकत्वं तथापि वाच्यमत आह किञ्चैवमिति । एवं श्रुतिकट्वादीनां परम्परया दोषत्वाङ्गीकारे काव्यं भवदुक्तकाव्यलक्षणं प्रविरलविषयं स्वल्पलक्ष्यम् अवशिष्टांशे निर्विषयमिति निर्लक्ष्यमित्यर्थः । एकान्तमत्यन्तम् । ननु यदि सर्वथैव दोषः सम्भवति तदा ईषद्दोषौ शब्दार्थौ काव्यमिति विवक्षणीयमित्यभिप्रायेणाह नन्वीषदर्थे नञ इति । यदि 'निपुणतरकविना निर्दोषं काव्यं रचयितुं' शक्यते तदा तत्रातिव्याप्तिं दर्शयति तर्हीति नञ ईषदर्थस्वीकारे इत्यर्थः । सति सम्भवे इति तत्र सदोषाणां मध्ये ईषद्दोषावेव शब्दार्थौ काव्यमित्यर्थकरणे अल्पदोषसहितार्थविवक्षया उच्यते इति एतद्दूषयति एतदपीति अल्पदोषसहितत्वमपीत्यर्थः रत्नादीति आदिपदेन सुवर्णादिग्रहणं कीटानुवेधादीत्यादिपदेन मलिनत्वादिपरिग्रहः परिहारो वर्जनम् । दृष्टान्तं विवृणुत प्रकृतमुपपादयति न हीति । [illegible]

"कीटानुविद्धरत्नादिसाधारण्येन काव्यता।
दुष्टेष्वपि मता यत्र रसाद्यनुगमः स्फुटः॥ (ढ)

किञ्च। शब्दार्थयोः सगुणत्व-विशेषणमनुपपन्नम् गुणानां रसैकधर्मत्वस्य "ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः" इत्यादिना तेनैव प्रतिपादितत्वात्। रसाभिव्यञ्जकत्वेन उपचारत उपपद्यत इति चेत् तथाप्ययुक्तम् तथाहि, तयोः काव्यस्वरूपत्वेन अभिमतयोः शब्दार्थयोः रसोऽस्ति न वा? नास्ति चेद् गुणवत्त्वमपि नास्ति, गुणानां तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्। अस्ति चेत् कथं नोक्तं रसवन्ताविति विशेषणम्। गुणवत्त्वान्यथानुपपत्त्या एतल्लभ्यत इति चेत्? तर्हि सरसावित्येव वक्तुं युक्तं न सगुणाविति। न हि प्राणिमन्तो देशा इति वक्तव्ये "शौर्यादिमन्तो देशाः" इति केनापि उच्यते। ननु शब्दार्थौ सगुणावित्यनेन गुणाभि-

---

रत्नादेः रत्नत्वं रत्नादित्वं व्याहन्तुं व्यावर्त्तयितुम् ईशाः समर्थाः। उपादेयतारतम्यम् उत्कृष्टाद् वैलक्षण्यमपकर्षमिति यावत् तद्वत् अत्र काव्ये वर्त्तमाना अपि श्रुतिदुष्टादयः काव्यस्य काव्यत्वं व्याहन्तुं नेशाः किन्तु उपादेयतारतम्यमेव कर्त्तुमित्यनेनान्वयः।

(ढ) अत्रार्थे प्रमाणमुपदर्शयति उक्तमिति। कीटानुविद्धः कीटक्षतः यः रत्नादिः तस्य साधारण्येन साम्येन यत्र स्फुटः सुव्यक्तः रसादीनाम् आदिपदेन रसाभासादयो गृह्यन्ते। अनुगमः उपालम्भः तत्र दुष्टेष्वपि काव्यता मता अङ्गीकृता अस्माभिरिति पाठे अदुष्टेषु इति तत्त्वार्थः। तथाचोक्तकाव्यलक्षणस्याव्याप्तिरेवात्र बोध्यम्।

(ण) इत्थम् अदोषाविति शब्दार्थविशेषणं दूषयित्वा सगुणाविति विशेषणं दूषयति किञ्चेति। न हि शब्दार्थेषु गुणानामवस्थानं रसेष्वेव तदवस्थानस्य ये रसस्याङ्गिन इत्यनेन प्रतिपादितत्वादिति भावः। रसाभिव्यञ्जकत्वेन रसादिप्रकाशकत्वेन उपचारतः परम्परया उपपद्यते युज्यते सगुणत्वविशेषणमिति शेषः। तदन्वयेति तस्य रसस्य अन्वयः तत्सत्त्वे तत्सत्ता व्यतिरेकः तदभावे तद-

व्यञ्जकौ शब्दार्थौ काव्ये प्रयोज्यावित्यभिप्राय इति चेत्? न। गुणाभिव्यञ्जकशब्दार्थवत्त्वस्यापि काव्ये उत्कर्षमात्राधायकत्वं न तु स्वरूपाधायकत्वम् (ध)। उक्तं हि "काव्यस्य शब्दार्थौ शरीरं रसादिश्चात्मा गुणाः शौर्यादिवद् दोषाः काणत्वादिवद् रीतयोऽवयवसंस्थानविशेषवत् अलङ्काराः कटककुण्डलादिवदिति"। एतेन "अनलङ्कृती पुनः क्वापीति" यदुक्तं तदपि परास्तम्। अस्य ह्यर्थः "सर्वत्र सालङ्कारौ क्वचित्तु अस्फुटालङ्कारावपि शब्दार्थौ काव्यमिति"। तत्र सालङ्कारशब्दार्थयोरपि काव्ये उत्कर्षमात्राधायकत्वात्। एतेन "वक्रोक्तिः काव्यजीवितमिति" वक्रोक्तिजीवितकारोक्तमपि परास्तम्। वक्रोक्तेरलङ्काररूपत्वात् (न)। यच्च क्वचिदस्फुटालङ्कारत्वे उदाहृतम्।

"यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपाः।
ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः।

सत्त्वा तयोरनुविधायित्वात् तत्सद्भावशालित्वात्। अयं भावः यत्र यत्र गुणोऽस्ति तत्र तत्र रसोऽस्तीति अन्वयः। यत्र यत्र रसो नास्ति तत्र तत्र गुणो नास्तीति व्यतिरेक इति। गुणवत्त्वेति गुणवत्त्वस्य सगुणत्वस्य अन्यथानुपपत्तेः विना रससत्त्वस्थितेरित्यर्थः एतत् रसवत्त्वमिति विशेषणम्। उत्कर्षमात्राधायकत्वम् उत्कर्षमात्रजनकम्। स्वरूपाधायकत्वं स्वस्य रूपं लक्षणं तस्य आधायकत्वं साधकत्वम्।

(ध) उक्तमिति। रसादिरित्यादिपदेन रसाभासभावतदाभासभावशान्तिभावोदयभावसन्धिभावशबलतादीनां ग्रहणम्। गुणाः माधुर्यौजःप्रसादाख्याः वक्ष्यमाणाः। दोषाः श्रुतिदुष्टत्वादयः। रीतयः वैदर्भीगौडीपाञ्चालीलाटीप्रभृतयः। अलङ्काराः अनुप्रासोपमादयः। एतेन अलङ्कारस्य काव्यहेतुता परास्तं निराकृतम्। उत्कर्षमात्राधायकत्वात् न तु स्वरूपाधायकत्वमिति भावः। एतेन उक्तहेतुना वक्रोक्तिः वक्रा विचित्रा उक्तिः वैचित्र्यमित्यर्थः।

सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ
रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते" ॥ (५)

---

(५) य इति। रेवातीरे कृतक्रीडतया तत् स्थानं प्रति उत्सुकाया नायिकाया उक्तिरियम्। यः कौमारं हरति विवाहेन अपनयतीति कौमारहरः पतिः स एव वरः अभिमतः एतेन अभिमतस्य प्रभोः सत्ता प्रतिपादिता। अत्रापि तत्तद्रति-कारणसत्त्वमाह ता एवेति। ता एव मधु तत्र क्रीडितं तत्कालीना इत्यर्थः। उन्मीलिताभिर्विकसिताभिः मालतीभिः पुष्पलताविशेषैः सुरभयः सौरभवाहिनः प्रगल्भम् ऊढं गतिर्येषां तादृशाः अनुकूलो वहन् वायुरित्यादौ वहधातोर्गमनार्थता प्रसिद्धा। वायुगमनस्य प्रागल्भ्यं मान्द्यम्। कदम्बानिलाः धूलिकदम्बवायवः चैत्रे तस्यैव सद्भावादिति भावः। केचित् तु कदम्बानिलाः कदम्बवनवाता वनानिलानां प्रौढत्वेन वनवह्निभूतानां मान्द्योपलम्भात् उद्दीपकत्वेनाह प्रौढा इति व्याचख्युः। तन्न, तथात्वे कदम्बपर्य्यन्तानुधावनस्य निष्प्रयोजनकत्वात् अरण्यानिला इत्यनेनैव तदर्थलाभात् न च मालतीसम्बन्धेनैवानिलानां सौगन्ध्यलाभात् कदम्बसम्बन्धदर्शनं व्यर्थमिति वाच्यं विलक्षणसौगन्ध्यलाभाय तस्य सार्थकत्वात् यथा रमणीकमनीय-कपोलवलौ परिपीतपटीररसैरलसः। अयमञ्चति पञ्चशरानुचरो नवनीपवनीधुवनः पवनः॥ नवेति नवपुष्पितेत्यर्थः। अत्र चन्दनसम्बन्धेन सौगन्ध्यलाभेऽपि विलक्षण-सौगन्ध्यलाभाय कदम्बसम्बन्धवर्णनम्। सा चैव तदवस्थैव अस्मि भवामि वर्त्ते इत्यर्थः। तथापि तादृशसामग्रीसत्त्वेऽपि सुरतव्यापारलीलाविधौ निधुवनव्यापार-विधानार्थं रेवायाः नर्मदायाः रोधसि तटे वेतसीतरुतले चेतः चित्तं समुत्क-ण्ठते तत्रैव विहर्त्तुमभिलषतीत्यर्थः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्। एतत् अस्फुटा-लङ्कारत्वस्य उदाहरणं चिन्त्यं विचार्य्यं दूष्यमित्यर्थः। अत्र हीति विभावना विना हेतुं कार्य्योत्पत्तिरूपा विशेषोक्तिः सति हेतौ फलाभावरूपा ते मूलं यस्य तादृशस्य ताभ्यां निरूपितस्य इत्यर्थः सन्देहसङ्करालङ्कारस्य किमत्र विभावना भवति वा विशेषोक्तिरित्येवंरूपस्य अलङ्कारस्य स्फुटत्वं सुव्यक्तत्वं तथाहि उत्कण्ठायाः, पत्याद्य-भावरूपकारणं विनापि उत्कण्ठारूपकार्य्यकथनात् किमियं विभावना, वा उत्कण्ठा-भावस्य कारणस्य पत्यादेः सत्त्वेऽपि फलरूपस्य उत्कण्ठाभावस्य अकथनात् विशेषो-क्तिरिति सन्देहः स्फुटतया प्रतिभाति। केचित् तु रेवातीरे कृतसङ्केतायाः नायि-कायाः स्वगृहे सखीं प्रत्युक्तिरियं यः कौमारे अनूढावस्थायां हरतीति कौमारहरः

एतच्चिन्त्यम्। अत्र हि विभावनाविशेषोक्तिमूलस्य सन्देहसङ्करालङ्कारस्य स्फुटत्वम्। एतेन—

"अदोषं गुणवत् काव्यमलङ्कारैरलङ्कृतम्।
रसान्वितं कविः कुर्वन् कीर्त्तिं प्रीतिञ्च विन्दति"॥ (फ)

इत्यादीनामपि काव्यलक्षणत्वमपास्तम्। यत्तु ध्वनिकारेणोक्तं "काव्यस्यात्मा ध्वनि"रिति तत् किं वस्त्वलङ्काररसादिलक्षणस्त्रिरूपो ध्वनिः काव्यस्यात्मा? उत रसादिरूपमात्रो वा? तत्र नाद्यः, प्रहेलिकादावतिव्याप्तेः। द्वितीयश्चेत् ओमिति ब्रूमः (ब)। ननु यदि रसादिमात्ररूप एव ध्वनिः काव्यस्यात्मा तदा—

"अत्ता एत्थ णिमज्जइ एत्थ अहं दिअसअं पलोएहि।
मा पहिअ! रत्तिअंधअ! सेज्जाए मह णिमज्जहिसि"॥

इत्यादौ वस्तुमात्रव्यङ्ग्यत्वे कथं काव्यव्यवहारः? इति चेन्न अत्रापि रसाभासवत्तयैव ब्रूमः। अन्यथा "देवदत्तो ग्रामं

आर इत्यर्थः स एव हि वरः विलक्षणरतिसमर्थतया अभिमत इत्यर्थः एवञ्चात्र रसस्य प्रधानत्वान्नालङ्कारतेति काव्यप्रकाशकारीयो रसस्य रसाभासस्य इत्यर्थः रतेरुपपतिगोचरत्वेन रसाभासस्यैव सम्भवादित्याहुः तन्न व्यञ्जकाभावादुपपतेरवाभावात् वक्तृवैशिष्ट्यमेव व्यञ्जकमिति चेन्न वक्तुस्तादृशवैशिष्ट्ये प्रमाणाभावात् प्रत्युत स एव हि वर इत्यनेन उपपतिरतेरत्यन्तासम्भवित्वमुक्तम्। एतेन उक्तेन हेतुना।

(फ) अदोषमिति। अदोषं दोषशून्यं गुणवत् सगुणम् अलङ्कारैरलङ्कृतं सालङ्कारमित्यर्थः रसान्वितं काव्यं कुर्वन् कविः कीर्त्तिं यशः प्रीतिम् आनन्दञ्च विन्दति लभते। इत्यादीनां वचनानामित्यर्थः। एतेन निर्दोषस्य सगुणालङ्कारस्य काव्यस्य प्रशस्तता न तु सदोषादेः काव्यत्वाभाव इति सूचितम्।

(ब) ध्वनिकारोक्तं दूषयति यत्त्विति। काव्यस्य आत्मा स्वरूपाधायको धर्मविशेषः ध्वनिः व्यङ्ग्यरूपोऽर्थः इत्यर्थः। प्रहेलिकादौ [illegible] काव्ये नितान्तस्पष्टतानाश्रितः। गुरुणा अभिधानेऽपि कः कूजति मुहुर्मुहुरित्यादौ इत्यर्थः अत्र किञ्चित्कूजनादिरूपं व्यङ्ग्यम्। ओमिति स्वीकरोमि इत्यर्थः।

यासि" इति वाक्ये वस्तुमात्रस्य व्यङ्ग्यत्वे तदनुसारेण रसवच्छून्यानामपि काव्यत्वं स्यात्। अस्त्विति चेत् न। रसवत एव काव्यत्वाङ्गीकारात्। काव्यस्य प्रयोजनं हि रसास्वादसुखपिण्डदानद्वारेण वेदशास्त्रविमुखानां सुकुमारमतीनां राजपुत्रप्रभृतीनां विनेयानां रामादिवत् प्रवर्त्तितव्यं न रावणादिवदित्यादिकृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेश इति चिरन्तनैरप्युक्तत्वात् (भ)। तथा चाग्नेयपुराणेऽप्युक्तम्।

"वाग्वैदग्ध्यप्रधानेऽपि रस एवात्र जीवितमिति"। (म)

(भ) अत्ता इति। अत्ता अत्र निमज्जति अत्राहं दिवसे एव प्रलोकय। मा पथिक! रात्र्यन्धक! शय्यायामावयोर्निमङ्क्ष्यसीति संस्कृतम्। रात्र्यन्धकत्वेन कथितात्मानं पथिकं प्रति कस्याश्चित् नायिकाया वाक्यमिदम्। हे रात्र्यन्धक! पथिक! अत्र अस्मिन् स्थाने अत्ता श्वश्रूः निमज्जति निमग्ना मृतप्राया इति यावत् स्वपितीत्यर्थः न शङ्काकारणमिति भावः अत्र अस्मिन् स्थाने अहं शये इति शेषः। दिवसे एव दिनमध्ये एव प्रलोकय प्रकर्षेण पश्य आवयोः श्वश्र्वा मम च इत्यर्थः शय्यायां मा निमङ्क्ष्यसि। अत्र वस्तुमात्रव्यङ्ग्यत्वे स्वशय्यासमागमप्रवेशरूपस्य वस्तुन एव व्यङ्ग्यत्वे इत्यर्थः। रसाभासेति रतेरुपपतिविषयत्वात् अत्र शृङ्गारो रसः तदाभास एव तदिभिष्टत्वेनैवेत्यर्थः। अन्यथा अत्र शृङ्गाराभासरूपव्यङ्ग्यस्य काव्यत्वाधायकत्वास्वीकारे इत्यर्थः रसवत इति तथाच यत्र कश्चिद्व्यङ्ग्यसद्भावे न काव्यव्यवहार इति भावः। नीरसस्य काव्यत्वास्वीकारे हेतुमाह रसास्वादेति रसास्वादसुखानां पिण्डः समूहः तस्य दानद्वारेण रसानुभवरूपसुखपरम्पराप्रदानेन इत्यर्थः। वेदशास्त्रविमुखानां काठिन्यात् तदर्थग्रहणासमर्थानामिति यावत् सुकुमारमतीनां मृदुबुद्धीनां विनेयानां शिक्षणीयानां राजपुत्रप्रभृतीनां गुणीभूतशब्दार्थेषु रसास्वादप्रधानेषु प्रथमं रसास्वादसुखोद्रेकेण प्रवृत्तिमतः काव्यार्थानां कृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशपरतावधारणमिति भावः। चिरन्तनैः प्राचीनैः पण्डितैः इत्यर्थः।

(म) अत्रार्थे अग्निपुराणं प्रमाणत्वेनोपन्यस्यति अग्नेयादि। वाचां वैदग्ध्यं [illegible] अत्र काव्ये रस एव जीवितं प्राणभूतः।

व्यक्तिविवेककारेणाप्युक्तं "काव्यस्यात्मनि अङ्गिनि रसादिरूपे न कस्यचिद्विमतिः" इति ध्वनिकारेणाप्युक्तम्। "न हि कवेरितिवृत्तमात्रनिर्वाहेणात्मपदलाभः इतिहासादेरेव तत्सिद्धेः" इत्यादि। ननु तर्हि प्रबन्धान्तर्वर्त्तिनां केषाञ्चिन्नीरसानां पद्यानां काव्यत्वं न स्यादिति चेत्? न, रसवत्पद्यान्तर्गतनीरसपदानामिव पद्यरसेन प्रबन्धरसेनैव तेषां रसवत्ताङ्गीकारात्। यत्तु नीरसेष्वपि गुणाभिव्यञ्जकवर्णसद्भावाद् दोषाभावादलङ्कारसद्भावाच्च काव्यव्यवहारः स रसादिमत्काव्यबन्धसाम्याद् गौण एव (घ)। यत्तु वामनेनोक्तं "रीतिरात्मा काव्यस्य" इति तन्न, रीतेः सङ्घटनाविशेषत्वात्। सङ्घटनायाश्च अवयवसंस्थानरूपत्वात्। आत्मनश्च तद्भिन्नत्वात् (ङ)। यच्च ध्वनिकारेणोक्तम्।

"अर्थः सहृदयश्लाघ्यः काव्यात्मा यो व्यवस्थितः।
वाच्यप्रतीयमानाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ"॥ इति।

तत्र वाच्यस्यात्मत्वं "काव्यस्यात्मा ध्वनिः" इति स्ववचन-

(घ) विमतिः विरोधः। इतिवृत्तं नीरसप्रबन्धः तन्मात्रस्य निर्वाहेण रचनेन आत्मपदलाभः आत्मनः स्वस्य कविसंज्ञाप्राप्तिः चरितार्थतेति यावत्। इतिहासादेः भारतादेः। तत्सिद्धेः काव्यपदप्राप्तिसिद्धेः। तर्हि रसवत एव काव्यत्वस्वीकारे, पद्यमात्रमित्युपलक्षणं पद्यं गद्यं मिश्रञ्च तत् त्रिधैव व्यवस्थितमित्यनेन गद्यानामपि काव्यत्वस्वीकारात्। तेषां नीरसपद्यानां स्वव्यञ्जकप्रतिपादकत्वसम्बन्धेन रसवत्त्वमिति भावः।

(ङ) आत्मत्वं दूषयति यत्त्विति। काव्यस्य आत्मा रीतिः वैदर्भ्यादिः। तत्र सङ्घटनाविशेषत्वात् रचनाविशेषत्वात् सङ्घटनाया रचनाविशेषस्य च अवयवसंस्थानरूपत्वात् अवयवानां वाक्यशरीराणां शब्दार्थानां संस्थानं समुचितस्थानेषु न्यासः तस्मात्।

विरोधादेवापास्तम् (ख)। तत् किं पुनः काव्यम्? इत्युच्यते।

वाक्यं रसात्मकं काव्यम् ॥ ३ ॥

रसस्वरूपं निरूपयिष्यामः। रस एवात्मा साररूपतया जीवनाधायको यस्य। तेन विना तस्य काव्यत्वानङ्गीकारात्। रस्यत इति रस इति व्युत्पत्तियोगाद् भावतदाभासादयोऽपि गृह्यन्ते। तत्र रसो यथा—

"शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छनैः
निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम्।
विस्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं
लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता" ॥ (ग)

(ख) पुनश्च ध्वनिकारोक्तं दूषयति यच्चेति। सहृदयानां सामाजिकानां श्लाघ्यः प्रशंसनीयः यः अर्थः काव्यस्य आत्मा व्यवस्थितः आत्मत्वेन निर्णीतः तस्य अर्थस्य वाच्यप्रतीयमानाख्यौ अभिधेयव्यङ्ग्यनामानौ उभौ भेदौ स्मृतौ कथिताविति। तत्र तयोर्वाच्यप्रतीयमानयोर्मध्ये वाच्यस्य आभिधेयस्य अर्थस्य आत्मत्वस्वरूपाभावकत्वं काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति स्वस्य यत् वचनं पूर्वोक्तं तेन विरोधात् विसंवादात् एव अपास्तं निराकृतम्। य एकत्र एकं व्यवस्थाप्य अन्यत्र तदन्यथा व्यवस्थापयति का तस्य वचने आस्थेति भावः।

(ग) तत् तस्मात् उक्तमतानां सदोषत्वादित्यर्थः काव्यं किं पुनः किंस्वरूपमिति कथ्यते निरूप्यते वाक्यमिति। रसात्मकं वाक्यं काव्यम्। रस्यते आस्वाद्यते इति व्युत्पत्त्या रसशब्देन रसतदाभासभावतदाभासादयो गृह्यन्ते। रसमुदाहरति यथेति। शून्यमिति। वासगृहं शून्यं सख्यादिरहितं विलोक्य दृष्ट्वा बाला नवोढा वधूः शयनात् शय्यायाः किञ्चित् ईषत् पूर्वार्धेनेति भावः। शनैः मन्दं निःशब्दं यथा तथा उत्थाय निद्राव्याजं छलनिद्रामुपागतस्य छद्मना निद्रितस्य पत्युः मुखं सुचिरं बहुक्षणं निर्वर्ण्य दृष्ट्वा विस्रब्धं निःशङ्कं यथा तथा परिचुम्ब्य जातपुलकां सञ्जातरोमाञ्चां गण्डस्थलीं पत्युरिति शेषः आलोक्य दृष्ट्वा लज्जया नम्रं मुखं यस्याः तादृशी सती हसता प्रियेण पत्या चिरं चुम्बिता। अत्र शय्यायाः किञ्चि-

अत्र हि सम्भोगशृङ्गाराख्यो रसः। भावो यथा महापात्र-राघवानन्दसान्धिविग्रहिकाणाम्।

"यस्यालीयत शल्कसीम्नि जलधिः पृष्ठे जगन्मण्डलं
दंष्ट्रायां धरणी नखे दितिसुताधीशः पदे रोदसी।
क्रोधे क्षत्रगणः शरे दशमुखः पाणौ प्रलम्बासुरो-
ध्याने विश्वमसावधार्मिककुलं कस्मैचिदस्मै नमः"॥

अत्र भगवद्विषया रतिर्भावः (श)। रसाभासो यथा।

"मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे पपौ प्रियां स्वामनुवर्त्तमानः।
शृङ्गेण च स्पर्शनिमीलिताक्षीं मृगीमकण्डूयत कृष्णसारः"॥

इत्यार्थं प्रियजागरणे झटिति संवरणार्थम् उत्थाने शनैस्त्वं आभरणहेतुशब्दानुत्पत्त्यर्थं विश्रब्धत्वं निद्राभिप्रायार्थं वेदितव्यम्। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

(श) भावमुदाहरति भावो यथेत्यादि। यस्य शल्कः मत्स्यत्वक् तस्य सीम्नि एकदेशे जलधिः समुद्रः अलीयत लीनोऽभूत्। एतेन मीनावतारो दर्शितः। पृष्ठे जगन्मण्डलम् अलीयतेति सर्वत्रान्वेति। एतेन कूर्मावतारः प्रोक्तः। दंष्ट्रायां दशने धरणी पृथ्वी। एतेन वराहावतारः सूचितः। नखे दितिसुताधीशः हिरण्यकशिपुः। एतेन नृसिंहावतारः कथितः। पदे रोदसी द्यावापृथिव्यौ अलीयेतामिति वचनविपरिणामो बोद्धव्यः। एतेन वामनावतार उक्तः। क्रोधे क्षत्राणां राजन्यानां गणः। एतेन भार्गवावतारः प्रकटितः। शरे दशमुखः रावणः। एतेन रामावतारः सूचितः। पाणौ भुजे प्रलम्बः नाम असुरः। एतेन बलावतारः कथितः। ध्याने विश्वं जगत्। एतेन बौद्धावतारः प्रोक्तः। असौ तलवारे अधार्मिकाणां म्लेच्छानां कुलम्। एतेन कल्क्यवतारः कथितः। कस्मैचित् अनिर्वचनीयस्वरूपाय अस्मै देवाय इति शेषः नमः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्। अत्र भगवान् परमात्मा विषयो यस्यास्तादृशी रतिः अनुरागः भावः भावशब्दवाच्यः। सञ्चारिणः प्रधानानि देवादिविषया रतिरुद्बुद्धमात्रः स्थायी च भाव इत्यभिधीयते इति वक्ष्यमाणवचनात्।

अत्र हि सम्भोगशृङ्गारस्य तिर्य्यग्विषयत्वाद्रसाभासः। एवमन्यत् (ष)।

दोषाः पुनः काव्ये किं स्वरूपाः? इत्युच्यन्ते।

दोषास्तस्यापकर्षकाः ॥ ४ ॥

श्रुतिदुष्टापुष्टार्थत्वादयः काणत्वखञ्जत्वादय इव देहद्वारेणेव शब्दार्थद्वारेण व्यभिचारिभावादेः स्वशब्दवाच्यत्वादयो मूर्खतादय इव साक्षात् काव्यस्यात्मभूतं रसमपकर्षयन्तः काव्यस्यापकर्षका उच्यन्ते। एषां विशेषोदाहरणानि वक्ष्यामः (स)। गुणादयः किंस्वरूपाः? इत्युच्यन्ते।

उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गुणालङ्काररीतयः ॥ ५ ॥

(ष) रसाभासमुदाहरति रसाभासो यथेत्यादि। मधु इति। द्वौ रेफौ यस्य वाचकशब्दे इति व्युत्पत्त्या द्विरेफो भ्रमरः स्वां प्रियां भ्रमरीमित्यर्थः अनुवर्त्तमानः अनुसरन् सेवमान इति यावत् कुसुममेव एकमद्वितीयं पात्रं तस्मिन् मधु पपौ। कृष्णसारः मृगविशेषश्च स्पर्शेन प्रियस्पर्शसुखेन निमीलिताक्षीं मुद्रितनयनां मृगीम् अकण्डूयत गात्रकण्डूयनेन सिषेवे इत्यर्थः। उपेन्द्रवज्रावृत्तम्। रसाभासः अनौचित्यप्रवृत्तो रस इत्यर्थः शृङ्गारस्य उत्तमप्रकृतिकत्वात् अत्र तिर्य्यग्जातिगतत्वेन अनुत्तमप्रकृतिकत्वात् अनौचित्यमिति बोध्यम्। "अनौचित्यप्रवृत्तत्वे आभासो रसभावयोः" इति वक्ष्यमाणवचनात्। अन्यत् भावाभासादिकमित्यर्थः।

(स) ननु दोषाणां काव्यलक्षणाघटकत्वात् परिहार्य्यत्वेऽपि तत्स्वरूपज्ञानस्य आवश्यकत्वात् तदाकाङ्क्षामुत्थापयति दोषा इति। तस्य रसस्य अपकर्षकाः लघयितारः। व्यभिचारिभावादेः वक्ष्यमाणानां व्यभिचारिभावानां निर्वेदादीनाम् आदिपदेन शृङ्गारादिरसपरिग्रहः। स्वशब्दवाच्यत्वादयः स्वशब्देन स्वप्रतिपादकशब्देन निर्वेदादिशब्देन वाच्यत्वम् अभिधेयत्वं कथनम् इत्यर्थः तत्प्रभृतयः।

गुणाः शौर्य्यादिवत्। अलङ्काराः कटककुण्डलादिवत्। रीतयोऽवयवसंस्थानविशेषवत्। देहद्वारेणेव शब्दार्थद्वारेण तमेव काव्यस्यात्मभूतं रसमुत्कर्षयन्तः काव्यस्योत्कर्षका उच्यन्ते। इह यद्यपि गुणानां रसधर्मत्वं तथापि गुणशब्दोऽत्र गुणाभिव्यञ्जकशब्दार्थयोरुपचर्य्यते। अतश्च "गुणाभिव्यञ्जकाः शब्दा रसस्योत्कर्षकाः" इत्युक्तं भवतीति प्रागेवोक्तम्। एषामपि विशेषोदाहरणानि वक्ष्यामः। (ङ)

इति श्रीमन्नारायणचरणारविन्दमधुव्रतसाहित्यार्णवकर्ण-
धारध्वनिप्रस्थापनपरमाचार्य्यकविसूक्तिरत्नाकरा-
ष्टादशभाषावारविलासिनीभुजङ्गसान्धि-
विग्रहिकमहापात्रश्रीविश्वनाथकवि-
राजकृतौ साहित्यदर्पणे काव्य-
स्वरूपनिरूपणं नाम
प्रथमः परिच्छेदः।

(ङ) गुणादीनाह उत्कर्षेति। गुणाः अलङ्काराः रीतयश्च उत्कर्षस्य रसोद्दीपनस्य इति भावः हेतवः कारणानि। गुणानां रसधर्मत्वं शब्दार्थोत्कर्षेण रसोत्कर्षकत्वमित्यर्थः।

इति पण्डितकुलपतिना बि, ए, उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागर
भट्टाचार्य्येण विरचिता विमलाख्या साहित्यदर्पणप्रथम
परिच्छेदव्याख्या समाप्ता।

द्वितीयः परिच्छेदः।

—॥—

वाक्यस्वरूपमाह।

वाक्यं स्यात् योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः ॥१॥

योग्यता पदार्थानां परस्परसम्बन्धे बाधाभावः। पदोच्चयस्य एतदभावेऽपि वाक्यत्वे वह्निना सिञ्चतीत्यपि वाक्यं स्यात्। आकाङ्क्षा प्रतीतिपर्य्यवसानविरहः। स च श्रोतुर्जिज्ञासास्वरूपः। निराकाङ्क्षस्य वाक्यत्वे गौरश्वः पुरुषो हस्तीत्यादीनामपि वाक्यत्वं स्यात्। आसत्तिर्बुद्ध्यविच्छेदः। बुद्धिविच्छेदेऽपि वाक्यत्वे इदानीमुच्चरितस्य देवदत्तशब्दस्य दिनान्तरोच्चारितेन गच्छतीति पदेन सङ्गतिः स्यात्। अत्राकाङ्क्षायोग्यतयोरात्मार्थधर्मत्वेऽपि पदोच्चयधर्मत्वमुपचारात्। (क)

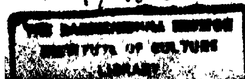
(क) उपोद्घातसङ्गत्या वाक्यं निरूपयति वाक्यमित्यादि। प्रकृतसिद्ध्यनुकूलचिन्ताविषयत्वमुपोद्घातः। प्रकृतञ्चात्र वाक्यलक्षणम्। पदोच्चयः पदसमुदायार्थः। योग्यतामाह पदार्थानामिति। पदार्थानां सुप्तिङन्तानि पदानि तेषामर्थानां प्रतिपाद्यानां परस्परसम्बन्धे परस्परान्वये बाधाभावः अबाधकत्वं सद्भाव इत्यर्थः तथा च तात्पर्य्यविषयीभूतसम्बन्धेन तन्निरूपकाणां पदार्थानाम् एकतरस्मिन् अपरपदार्थान्वयः योग्यता इति फलितम्। पाकादौ विद्यमानस्य वह्निकरणकत्वस्य सेकादौ येन केनचित् सम्बन्धेन सद्भाववशात् वह्निना सिञ्चतीत्यादेर्वाक्यत्वप्रसक्तौ तद्वारणाय तात्पर्य्यविषयीभूतेति सम्बन्धविशेषणमवगन्तव्यम्। योग्यताव्याहतिं दर्शयति पदोच्चयस्येत्यादि। एतदभावे निरुक्तयोग्यताविरहे इत्यर्थः। आकाङ्क्षामाह आकाङ्क्षेत्यादि। प्रतीतेः पदार्थोपस्थितेः पर्य्यवसानम् अन्वयबोधजनकत्वेनेच्छाविरहः तद्विरहः तदभावः। नन्वेवमाकाङ्क्षापदस्य अभावबोधकत्वेन लक्षणापत्तिरित्यत आह स चेति। श्रोतुः जिज्ञासास्वरूपः ज्ञानेच्छारूपः यतोऽभावाभावः प्रतियोगिस्वरूप एव न तु अतिरिक्त इति भावः। पयसा सिञ्चतीत्यादौ पयसेति पदार्थस्य सिञ्चतीति

वाक्योच्चयो महावाक्यम् ॥ ७ ॥
योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्त एव ।
इत्थं वाक्यं द्विधा मतम् ॥ ८ ॥

इत्थमिति वाक्यत्वेन महावाक्यत्वेन च (ख)। उक्तञ्च ।

पदार्थेन अन्वयबोधजनके श्रोतुरिच्छासत्त्वेऽपि योग्यताविरहान्न वाक्यत्वमिति बोध्यं प्रतिपर्य्यवसानञ्च क्वचित् स्वाभाविकत्वेन क्वचिज्जनितान्वयबोधजनकत्वेन भवति तत्राद्यमाह निराकाङ्क्षस्येत्यादि । अत्र गौरश्व इत्यादिप्रथमान्तपदोपस्थितानां पदार्थानामभेदातिरिक्तसम्बन्धेनान्वयबोधोऽव्युत्पन्न इति श्रोतुरिच्छाविरहो जायते । अत्र अभेदसम्बन्धेन बाधसत्त्वेऽपि स्वत्वादिसम्बन्धेन बाधविरहरूपयोग्यतासद्भावेऽपि न वाक्यत्वमिति बोध्यम् । द्वितीयं यथा, विमलं जलं नद्याः कच्छे महिषश्चरतीति अत्र नद्या इति पदार्थोपस्थितेर्जलमिति पदार्थेनान्वयबोधे सति सिद्धे कच्छे इत्यनेन श्रोतुरन्वयबोधेच्छाविरहः । यदि पुनरुभयान्वयेच्छया प्रयुज्यते तदा नद्या इति काकाक्षिगोलकन्यायादनुषङ्गाद्वा कच्छे इत्यनेन सम्बन्धात् गृहीतवक्तृतात्पर्य्यस्य श्रोतुरुभयान्वयबोधेच्छासम्भवतीति ध्येयम् । आसत्तिमाह आसत्तिरित्यादि । बुद्धेः पदार्थोपस्थितेः अविच्छेदः अव्यवधानं व्यवधानञ्च कालबाहुल्येन प्रकृतानुपयोगि-पदार्थोपस्थित्या च सम्भवति तत्राद्यमाह बुद्धीति वाक्यत्वे वाक्यत्वस्वीकारे दिनान्तरेति अत्यन्तव्यवधानदर्शनार्थम् । सङ्गतिः सम्मेलनम् । द्वितीयं यथा, गिरिर्भुक्तमग्निमानिति पदार्थोपस्थितेर्व्यवधानम् । ननु आकाङ्क्षायोग्यते आत्मार्थधर्मौ कथं पदोच्चयधर्मत्वं लभेते इत्याशङ्क्याह अर्थेति । आकाङ्क्षायोग्यतयोः आत्मार्थधर्मत्वे यथाक्रमम् आत्मधर्मत्वे चापि पदोच्चयधर्मत्वम् उपचारात् परम्परया इत्यर्थः । परम्परा चात्र स्वजन्यज्ञानकत्वसम्बन्धस्वाश्रयोपस्थापकत्वसम्बन्धरूपा बोध्या । आसत्तेरपि बुद्धिरूपाया आत्मधर्मत्वात् एवैव रीतिरनुसरणीयेति ध्येयम् ।

(ख) महावाक्यमाह वाक्योच्चय इति । वाक्यानाम् उच्चयः सङ्घातः महावाक्यम् । योग्यताद्यभावे महावाक्यत्वस्वीकारे चक्षुषा गृह्यतां गगनं वर्त्तते इत्येतयोः भिन्नवक्तृकयोः सर्पो भुङ्क्ते इत्येतयोः तथा भिन्नदिनोच्चरितयोः चक्षुषा गृह्यतां घटो वर्त्तते इत्येतयोरपि महावाक्यत्वं स्यादित्यत आह योग्यतेत्यादि ।

"स्वार्थबोधे समाप्तानामङ्गाङ्गित्वव्यपेक्षया।
वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायते" इति॥

तत्र वाक्यं यथा। "शून्यं वासगृहमित्यादि"। महावाक्यं यथा। रामायणमहाभारतरघुवंशादि (अ)। पदोच्चयो वाक्यमित्युक्तं तत् किं पदलक्षणमित्यत आह।

वर्णाः पदं प्रयोगार्हानन्वितैकार्थबोधकाः॥८॥

यथा घटः। प्रयोगार्हा इति प्रातिपदिकस्य व्यवच्छेदः अनन्वितेति वाक्यमहावाक्ययोः। एकेति साकाङ्क्षानेकपदवाक्यानाम्। अर्थबोधका इति कचटतपानाम्। वर्णा इति बहुवचनमविवक्षितम् (आ)। तत्र।

(अ) उक्तार्थं प्रमाणेन द्रढयति स्वार्थेति। स्वार्थबोधेन समाप्तानां निराकाङ्क्षाणां वाक्यानाम् अङ्गाङ्गित्वव्यपेक्षया गुणप्रधानसद्भावेनाकाङ्क्षया पुनः संहत्य एकार्थप्रतिपादकत्वेन मिलित्वा एकवाक्यत्वं महावाक्यत्वं जायते। स्वार्थबोधसमाप्तत्वं पदोच्चयस्यापि बोद्धव्यम् अन्यथा शून्यं वासगृहं विलोक्य इत्यादिमात्रस्यापि वाक्यत्वापत्तिरिति ध्येयम्। वाक्यार्थानां गुणप्रधानभावेन वैशिष्ट्यादिकाले तत्प्रतिपादकत्वेन वाक्यानामप्येकत्वमिति भावः।

(आ) पदनिरूपणे प्रसङ्गसङ्गतिमुपपादयति पदोच्चय इत्यादि। वर्णाः [illegible]रूपाः प्रयोगार्हाश्च ते अनन्वितैकार्थबोधकाश्चेति विग्रहः। अपदं न प्रयुञ्जीतेति निषेधात् विभक्तिरहितस्य न प्रयोगार्हत्वमत आह प्रयोगार्हा इति प्रातिपदिकस्य भावः एतदुपलक्षणं धातोरपि तथापि [illegible] बोध्यम्। वाक्यमहावाक्ययोरिति व्यवच्छेद इत्यनेनान्वयः एवमग्रेऽपि। [illegible] [illegible]बोधकत्वात् [illegible] [illegible] [illegible]भिप्रायेणेदं लक्षणम् अन्यथा एकार्थबोधका इत्यनेनैव [illegible] [illegible] [illegible]उपादानं व्यर्थं स्यात्। साकाङ्क्षेति साकाङ्क्षाणाम् [illegible] [illegible] पदानां वाक्यानाञ्च व्यवच्छेद इत्यर्थः। [illegible] [illegible] [illegible] अनन्वितार्थबोधकत्वेऽपि न [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] आह वर्णा इति। [illegible] [illegible]

अर्थो वाच्यश्च लक्ष्यश्च व्यङ्ग्यश्चेति त्रिधा मतः ॥१०॥

एषां स्वरूपमाह ।

वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया मतः ।
व्यङ्ग्यो व्यञ्जनया ताः स्युस्तिस्रः शब्दस्य शक्तयः ॥११॥

ता अभिधाद्याः । तत्र सङ्केतितार्थस्य बोधनादग्रिमाऽभिधा । उत्तमवृद्धेन मध्यमवृद्धमुद्दिश्य "गामानय" इत्युक्ते

बोधकत्वं प्रत्ययानामिति नियमात् घटीयं कर्मत्वमित्याद्यन्विताथबोधकस्य घटमित्यादेः कथं पदत्वम् ? "न च प्रकृतिनत्पदम्" इति मतानुसारेण घट घटेत्येकं पदम् अमित्यपरम् पदम्, अनयोः प्रत्येकपदार्थोपस्थापकत्वेनान्वितार्थबोधकत्वमक्षतमिति वाच्य, तथा सति घटमित्यादेः पदसमुदायस्य वाक्यत्वं स्यात् न चेष्टापत्तिः, एवं सति शून्य वासगृहं विलोक्य इत्यादि यद वाक्योदाहरणं दत्तं तदसङ्गतं स्यात्, तस्य तथाविधवाक्यसमुदायत्वेन महावाक्यतयैवोदाहर्तुमुचितत्वात् । न च प्रत्ययार्थातिरिक्तान्वितैकार्थबोधकत्वं विवक्षणीयमिति वाच्य तथापि अभेदसम्बन्धेन नीलाद्यन्वितोत्पलादिबोधकनीलोत्पलमित्यादिपदेषु मुख्यार्थान्वितबोधकेषु लाक्षणिकत्वे चादिपदेषु च अव्याप्तेरनुद्धारात् समस्तस्य पदत्वास्वीकारे घोषादयो वसतीत्यादौ पदसङ्कलितस्योदाहरणमसङ्गतं स्यात् न चेतरपदार्थनिरपेक्षं यदन्वितं तद्विशिष्टान्वितमिव विवक्षणीयमिति वाच्य तथात्वे ग्रामं गच्छेत्यादिसमुदायस्य कर्तृपदसापेक्षान्वितबोधकस्य पदत्वापत्तेः । एवमेकेति न सङ्गच्छते घटौ घटा इत्यादिद्विवचनान्तादिपदेषु अनेकार्थबोधकत्वेनाव्याप्तेः । न चैकेति एकजातीयेत्यर्थः इति वाच्य पुष्पवन्तादिरवाच्या इत्यादौ युगपच्चन्द्रसूर्योपस्थापके पुष्पवन्ताविति पदे च अव्याप्तिरितिरस्यात् अपिच पदघटकानां यावतां वर्णानामन्वितैकार्थबोधकत्वमुत केषाञ्चित्, नाद्यः सुन्दरस्य देवदत्तस्य धनमित्यादौ विभिन्नविभक्तेरनर्थकत्वात् सुन्दरस्येत्यादिपदे अव्याप्तेः । नापि द्वितीयः, वह्निना सिञ्चतीत्यादौ वर्णानामन्वितैकार्थबोधकत्वाभावेऽपि प्रत्येकं तथात्वसम्भवादतिव्याप्तेः । एवञ्च पदलक्षणमेवं वाच्यम् अव्ययाद्यनुगतिकृतलोपयुक्तप्रकृतिः पदम् । युक्तेन केवलप्रकृतेः, अनुशासनानुकूल्येन पितुः कलिकादौ पूर्वावयवस्य राजदन्तेत्यादौ उभयोरपि प्रकृतित्वेन वाक्यतावाक्यतोभिन्नत्वे । समासावयवस्य पदत्वास्वीकारे गोवाल्पवशिकास्थितनष्ट कल्पनाबाधकम् ।

तं च बालः पार्श्वस्थस्य प्रवृत्तिमुपलभ्य बालोऽस्य वाक्यस्य "सास्नादिमत्-पिण्डानयनमर्थः" इति प्रथमं प्रतिपद्यते। अनन्तरञ्च "गां बधान अश्वमानय" इत्यादावावापोद्वापाभ्यां गोशब्दस्य "सास्नादिमानर्थः" आनयनशब्दस्य च "आहरणमर्थः" इति सङ्केतमवधारयति (ङ)। क्वचिच्च प्रसिद्धपदसमभिव्याहारात् (च)। यथा—

(ङ) योग्यताघटकपदार्थानाञ्च अर्थं इति पदप्रतिपाद्य इत्यर्थः। एषां वाच्य-लक्ष्यव्यङ्ग्यानामित्यर्थः। अभिधया बोध्यः अभिधाजन्यबोधविषय इत्यर्थः अर्थबोधे शब्दस्य इतरेषाञ्च कारणत्वमिह विषयविषयिणोरभेदोपचाराद् बोध्यम्। कारणन्तु तदर्थज्ञानमेव शब्दस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च शक्तयः अर्थबोधे सहकारिण्यः इत्यथः। तत्र अभिधादिषु मध्ये सङ्केतितार्थस्य बोधव्यापारादिनियामकस्य इत्यर्थः न तु सङ्केतग्रहविषयस्य अर्थस्य सङ्केतस्य अभिधाया अभिन्नत्वेन आत्माश्रयत्वापत्तेः। सङ्केतग्रहोपायात् व्यवहारादेर्नाह उत्तमेति। उत्तमवृद्धेन प्रयोजकप्रयोज्यभाव-प्रकटनाय वृद्धयोरुत्तममध्यमत्वकल्पनं बोध्यम् उत्तमेन वृद्धेन सङ्केतग्रहवता इति भावः। उपलभ्य बुद्धा बालः अगृहीतसङ्केत इति भावः अस्य वाक्यस्य गामानये-त्यर्थः प्रथमं शक्तिग्रहात् प्राक् प्रतिपद्यते बुध्यते। आवापोद्वापाभ्याम् अन्वयव्यति-रेकाभ्यां तथाहि गां बधानेत्यत्र गोपदं सास्नादिमत्पदार्थबोधः आनयपदव्यतिरेकेणा-हरणपदार्थबोधाभावश्च। तथा अश्वमानय इत्यत्र गोपदव्यतिरेकेण सास्नादिमत्पदार्थ-बोधाभावः आनयपदसत्त्वेन आहरणपदार्थबोधश्चेति अन्वयव्यतिरेकौ बोध्यौ। सङ्केतम् अभिधां नाम शक्तिं सा च अतिरिक्तैव न तु अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छारूपा। ईश्वरमनभ्युपगच्छतां मीमांसकादीनामपि शब्दबोधदर्शनात् अतिप्रसङ्गाच्च। अतएव आधुनिकसङ्केतितानां चैत्रमैत्रादिपदानामपि सङ्केतः अनुभूयते। नाम "एकादशेऽहनि पिता नाम कुर्यात्" इति शास्त्रात् सामान्यसङ्केतस्येश्वरीय-त्वेऽपि विशेषसङ्केतितत्वमिति वाच्यं, तत्र तथात्वसम्भवेऽपि शाब्दिकसङ्केतितविकल्प-विषयादिपदानां सङ्केताकृतिप्रसङ्गात् तथाच पर्यायेषु वैचित्र्यं तत्र वक्तव्यः कल्पते, घटपदादभिधेयोऽयमित्याकृतीतिकल्पादिति साम्प्रदायिकाः।

(च) क्वचिदिति। प्रसिद्धस्य सङ्केतसहितस्य पदस्य समभिव्याहारात् साहचर्यात् सन्निधानाद्वेत्यादिति बालस्य प्रेक्षावतः अर्थस्य बोध्यपदार्थबोधकता-

"इह प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबति" इत्यत्र (छ) ।

क्वचिदाप्तोपदेशात् । यथा "अयमश्वशब्दवाच्यः" इत्यत्र । तत्र सङ्केतितमर्थं बोधयन्ती शब्दस्य शक्त्यन्तरानन्तरिता शक्तिरभिधा नाम ।

सङ्केतो गृह्यते जातौ गुणद्रव्यक्रियासु च ॥१२॥

जातिर्गोपिण्डादिषु गोत्वादिका । गुणो विशेषाधानहेतुः सिद्धो वस्तुधर्मः । शुक्लादयो हि गवादिकं सजातीयेभ्यः कृष्णगवादिभ्यो व्यावर्त्तयन्ति । द्रव्यशब्दा एकव्यक्तिवाचिनो हरिहरडित्थडवित्थादयः । क्रियाः साध्यरूपा वस्तुधर्माः पाकादयः । एषु हि अधिश्रयणावश्रयणान्तादिपूर्वापरीभूतव्यापारकलापः पाकादिशब्दवाच्यः (ज)। एष्वेव हि

एकपदं समीपे युज्यते इत्यभिसन्धानः प्रसिद्धपदान्वययोग्यपदार्थे शक्तिग्रहो भवतीति भावः । एवञ्च अन्यार्थयोग्यतासत्त्वेऽपि वक्तृतात्पर्यविशेषज्ञानहेतुक-कल्पनान्न तत्र शक्तिग्रहः सङ्केतमवधारयतीति बोध्यम् । एवमग्रेऽपि ।

(छ) इहेति । इह अस्मिन् प्रभिन्नकमलोदरे विकसितपद्ममध्ये मधुकरः भ्रमरः मधूनि पिबति । अत्र कमलमधु पिबति इत्येषां पदानामन्वययोग्यार्थकत्वात् मधुकरपदस्य भ्रमर एव शक्तिग्रहः । मक्षिकादौ तादृशयोग्यतासत्त्वेऽपि वक्तृतात्पर्यविशेषज्ञानाभावात् न शक्तिग्रहः । कमलाभ्यन्तरे भ्रमर एव पिबतीति जानता अनेन कमलपदसमभिव्याहारात् मधुकरपदस्य सङ्केतो गृह्यते ।

(ज) क्वचिदाप्तोपदेशादिति । आप्तस्य विश्वस्तस्य प्रामाणिकस्य इत्यर्थः उप-देशात् वचनात् एतदुपलक्षणं व्याकरणादयोऽपि शक्तिग्रहोपाया द्रष्टव्याः । तदुक्तं, शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च । सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धा वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्तीति । दाक्षादिशब्दानां दक्षापत्येषु शक्तिग्रहः व्याकरणात् । गोसदृशपिण्डदर्शनात् गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यार्थ-स्मरणे अयं गवय इत्युपमानात् । विनायके विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपा इति कोशात् । आप्तवाक्यादिषु उदाहृतं मूलेनैव ग्रन्थकृता । वाक्यशेषाद् यथा— यवमयश्चरुर्भवति, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

व्यक्तेरुपाधिषु सङ्केतो ज्ञायते न व्यक्तौ । आनन्त्यव्यभिचारदोषापातात् (क) ।

दीर्घशूकशूकरव्यञ्जनानामिति विप्रतिपत्तौ वसन्ते सर्वसस्यानां जायते पत्रशातनम् । मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः । वराहं गावोऽनुधावन्ति, वराहो वेतस इति वाक्यशेषरूपवेदविरोधिनी म्लेच्छप्रतीतिः श्रुतिरिव वेदविदां हेया इत्याचार्यप्रवीणादेव दीर्घशूकादौ शक्तिग्रह इति । शक्तिः कपिलबीजरूपः संस्कारविशेष इत्यादौ विस्तरः ।

(क) आनन्त्यव्यभिचारदोषप्रसङ्गभयात् व्यक्तिशक्तिवादमपहाय उपाधिशक्तिवादमाह सङ्केत इति । द्रव्य संज्ञाविषयः संज्ञा च द्विविधा चिरन्तनी आधुनिकी च । तत्राद्या हरिहरादिः, द्वितीया डित्थडवित्थादिः । गोपिण्डादिषु गोत्वजात्यादिषु । शिवः नित्यः एतन्मते गुणानामपि नित्यत्वम् आविर्भावतिरोभावेन उत्पत्तिविनाशप्रतीतिविषयत्वम् । वस्तुधर्मौ द्रव्यमात्रवृत्तिः । विशेषाधानहेतुत्वमुपपादयति । एषु साध्यरूपवस्तुधर्मेषु । एषु एव जात्यादिषु चतुर्षु मध्ये उपाधिषु धर्मेषु जातिगुणक्रियासु इत्यर्थः संज्ञाशब्दानां संज्ञायामेव सङ्केतग्रहः उपस्थाप्योपस्थापकभावेनाविनाभावाद्व्यक्तेराक्षेपश्च इत्याहुः तत्र संज्ञायाः शब्दानतिरिक्तत्वेन तस्य च उच्चारणभेदेन भिन्नतया विरुद्धदोषप्रसङ्गात् एवञ्च डित्थडवित्थादिकं व्यक्तिस्वरूपमेव न तु पदार्थान्तरमिति ध्येयम् आनन्त्येति नानाव्यक्तिषु नानाशक्तिकल्पनायां गौरवम् आनन्त्यदोषः । ननु दृष्टव्यक्तिषु एव शक्तिग्रहः न तु अनन्तव्यक्तिषु अतः कुतो गौरवमित्याह व्यभिचारीति सङ्केतग्रहकाले अदृष्टव्यक्तावपि शाब्दबोधस्य कार्यस्य सत्त्वात् दृष्टव्यक्तिसङ्केतग्रहरूपकारणस्य असत्त्वाद् व्यभिचारदोष इति बोध्यं कार्यस्य कारणाभाववद्वृत्तित्वं व्यभिचार इति लक्षणात् । ननु गुणद्रव्यक्रियाणां प्रतिव्यक्तिभिन्नत्वेन आनन्त्यव्यभिचाराभ्यां कथं शक्तिग्रह इति चेन्न तन्मते गुणादीनामपि जातिवदेकत्वमेव भेदप्रतीतिस्तु आश्रयभेदादौपचारिकीति । एतदसहमानाश्च अन्ये जातावेव शक्तिरिति वदन्ति यथा काव्यप्रकाशे सङ्केतितश्चतुर्भेदो जात्यादिर्जातिरेव वेति । एतन्मते शुक्लादौ गोत्वादिरिव गुडादौ शुक्लत्वादिः पाकादौ पाकत्वादिः डित्थादौ डित्थत्वादिर्जातिरस्ति डित्थादीनां प्रत्यवस्थाकालभिन्नत्वेन भिन्नताप्रतीत्या तदवच्छिन्नत्वादिव्यक्तिभिचारः । एतच्च शुक्लत्वादिजात्यनुगतं गुणादिगतम् एकत्वेऽपि शक्तिग्रहे तु लक्षणैवेति संक्षेपम् । ननु जातौ शक्तिस्वीकारे विशेष्य व्यक्तिभानं कथं बोधकत्वं विशेषे शक्ति न्यायात् नानाशक्तिकल्पने गौरवमिति

अथ लक्षणा ।

मुख्यार्थबाधे तद्युक्तो ययान्योऽर्थः प्रतीयते ।
रूढेः प्रयोजनाद्वासौ लक्षणाशक्तिरर्पिता ॥ ११ (अ)

कथं गवादिपदं इति चेन्न गवादिशब्देभ्य आक्षेपात् तदुक्तं व्यक्त्यभिधानाभावात् तु जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते । यथा क्रियते इत्यादौ कर्ता कुरु इत्यादौ कर्मेत्यादि । आक्षेपो न अनुमानं व्याप्त्यादिज्ञानव्यतिरेकेण व्यक्तेरनुभवात् किन्तु अर्थापत्तिरेव गोत्वादिप्रकारकगवादिविषयकत्वाभावेन गोत्वादिविशिष्टशब्दानुपपत्तेः अतएवोक्तं जातिमात्रं पदं व्यक्तिरेवानुभाव इति आरयति चेति जातिमात्रमुपाधिमात्रमित्यर्थः ।

(अ) अथेति । अभिधानिरूपणानन्तरमित्यर्थः लक्षणा निरूप्यते इति शेषः । मुख्यार्थबाधे इति मुख्यार्थस्य अभिधेयार्थस्य बाधे अन्वयानुपपत्तिरूपे अत्र मुख्यार्थसम्बन्धरूपे इत्यपि बोध्यं तेन विना लक्षणाया अवाचकत्वात् तत्र सम्बन्धानुपपत्तिश्चाग्रे लक्ष्यते इति तद्युक्तः मुख्यार्थसम्बन्धीत्यर्थः मुख्यार्थसम्बन्धिनि लक्षणा नास्तीति सूचनाय एतत् । अन्यः मुख्यार्थतावच्छेदकातिरिक्तधर्मावच्छिन्नः मुख्यार्थभिन्न इत्यर्थस्तु न मनोरमः प्रयोजनाभावात् स्वार्थस्यापि बोधिकायामुपादानलक्षणायां रामोऽस्मि सर्वं सहे इत्यादि वक्ष्यमाणायां स्वार्थस्यैव दुःखसहिष्णुत्वेन बोधिकायां रामशब्दलक्षणायामव्याप्त्यापत्तेश्च अतएव कदली कदलीत्यादि अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यलक्षणामूलध्वनेरुदाहरणमपि सङ्गच्छते । अत्र द्वितीयकदल्यादिपदानां पौनरुक्त्यात् कदलीत्यादिना अन्वयलक्षणानां शीतत्वादिना कदल्यादिरूपमुख्यार्थस्यैव बोधकत्वेन लक्षणास्वीकारात् । एवं पण्डिततनयः कथयोऽन्ये कथयन्तु केवलं कथय इत्येव द्वितीयकपिपदस्य काव्यजन्यलाभपूजाख्यातिभागित्वेन कवेरेवोपस्थानेऽपि लक्षणा । एवञ्च सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वेऽपि लक्षणा भवति शक्यतावच्छेदकघटितावच्छिन्नधर्मस्यापि शक्यतावच्छेदकातिरिक्तस्वीकारात् यथा त्वामस्मि वच्मि इत्यादौ । रूढिः प्रसिद्धिः सा च भूरिप्रयोगरूपा तस्याः ज्ञानात् लाक्षणिकशब्दः सप्रयोजनक इति सामान्यतः प्रयोजनज्ञानाद् वा प्रयोजनस्य विशेषज्ञानन्तु लक्षणाजन्यबोधानन्तरमेव भवतीति तत्र हेतुत्वमुपपन्नं प्रयोजनादित्युक्तिस्य प्रयोजनेत्यर्थे । अत्र अनुमानोपस्थितवाच्यमुख्यार्थसम्बन्धरूपोद्देश्यबाधादिज्ञानेन निर्वितर्कोऽपि कारणत्वं बोध्यं इत्यादिकं चिन्त्यमेवेति विविच्य निर्णयविभक्ता आख्यानेन च ते निर्दिष्टाः । शक्यतासम्बन्धी हि लक्षणा तत्र अन्या-

"कलिङ्गः साहसिकः" इत्यादौ कलिङ्गादिशब्दो देशविशेषादिरूपे स्वार्थेऽसम्भवन् यया शब्दशक्त्या स्वसंयुक्तान् पुरुषादीन् प्रत्याययति, यया च "गङ्गायां घोषः" इत्यादौ गङ्गादिशब्दो जलमयादिरूपार्थवाचकत्वात् प्रकृतेऽसम्भवन् स्वस्य सामीप्यादिसम्बन्धसम्बन्धिनं तटादिं बोधयति सा शब्दस्यार्पिता स्वाभाविकेतरा ईश्वरानुद्भाविता वा शक्तिर्लक्षणा नाम। पूर्वत्र हेतू रूढिः प्रसिद्धिरेव। उत्तरत्र "गङ्गातटे घोषः" इति प्रतिपादनादलभ्यस्य शीतत्वपावनत्वातिशयस्य बोधनरूपं प्रयोजनम्। हेतुं विनापि यस्य कस्यचित् सम्बन्धिनो लक्षणेऽतिप्रसङ्गः स्यादित्यत उक्तम्। "रूढेः प्रयोजनाद्वापीति" (ट)। केचित् तु "कर्मणि कुशलः" इति रूढावुदाहरन्ति। तेषामयमभिप्रायः "कुशं

शब्दान्मुख्यार्थसम्बन्धी बोध्य इति वक्तुरिच्छाविषयत्वम्। हेतवस्तु तस्या एव बोधकाः। एवञ्च निरुक्तहेतुत्रयजन्यज्ञानविषयीभूय लक्षणया मुख्यार्थसम्बन्धी प्रत्याय्यते इति भावः। मुख्यार्थसम्बन्धिविरोधिन्यां व्यञ्जनायाम् एतादृशज्ञानविषयत्वाभावान्नातिव्याप्तिः।

(ट) उदाहरति कलिङ्ग इत्यादि। साहसिकत्वं चेतनधर्मः तस्य अचेतने देशे अन्वयानुपपत्तिं दर्शयति कलिङ्गादिशब्द इति असम्भवन् साहसिकाद्यन्वययोग्यमर्थमभिधातुमशक्नुवन् स्वार्थः। प्रकृते घोषवासादौ असम्भवन् अभिधातुमशक्नुवन्। केचिदभिधां स्वाभाविकं व्यापारं वदन्ति तन्मतमनादृत्य लक्षणायां वैलक्षण्यमाह स्वाभाविकेतरेति। अन्ये तु ईश्वरेच्छाविषयत्वरूपामाहुस्तन्मते ईश्वरानुद्भाविता ईश्वरेण अनुत्पादितेत्यर्थः। [illegible] निरर्थिकैवेति यावत्। प्रतिपादनादलभ्येति प्रतिपादनं बोधनं तस्मात्। [illegible] मुख्यशब्दघटितवाक्येन अप्रतिपाद्यस्य इत्यर्थः। तीरस्य विप्रकृष्टत्वात् गतशीतत्वपावनत्वा [illegible] शीतत्वादेराधिक्यमवगतिविषयः। एवञ्च [illegible] तीरे [illegible] इति व्यञ्जनाजन्यबोधो वाचकशब्दप्रयोगस्य प्रयोजनमिति भावः। [illegible] इति [illegible] निषेध [illegible]। [illegible] पादप्रतीकमाचरणात्। यथा, [illegible] मुखं [illegible]। [illegible]

लाति" इति व्युत्पत्तिलभ्यः कुशग्राहिरूपो मुख्योऽर्थः प्रकृतेऽसम्भवन् विवेचकत्वसाधर्म्यसम्बन्धसम्बन्धिनं दक्षरूपमर्थं बोधयति। तदन्ये न मन्यन्ते। कुशग्राहिरूपार्थस्य व्युत्पत्तिलभ्यत्वेऽपि दक्षरूपस्यैव मुख्यार्थत्वात्। अन्यद्धि शब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्तमन्यच्च प्रवृत्तिनिमित्तम्। व्युत्पत्तिलभ्यस्य मुख्यार्थत्वे "गौः शेते" इत्यत्रापि लक्षणा स्यात्। "गमेर्डोः" इति गमधातोर्डोप्रत्ययेन व्युत्पादितस्य गोशब्दस्य शयनकालेऽपि प्रयोगात् (ठ)।

निर्जितत्वं लक्ष्यते एषा नेयार्थलक्षणादोषतया वक्ष्यते। सा च कविप्रयोगानर्हत्वात् प्रकृतलक्षणस्य लक्ष्या न भवतीत्यव्याप्तिवारणाय चरमहेतुद्वयमुपन्यस्तं तदेव दर्शयति हेतुर्भिन्न रूढिप्रयोजनयोरन्यतरमित्यर्थः सम्बन्धिनो मुख्यार्थसम्बन्धिनः लक्ष्ये लक्षणायाम्।

(ठ) लाति गृह्णातीति व्युत्पत्त्या प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनया लभ्यः प्रतिपाद्यः। प्रकृते कर्मणीत्यनेनान्वये असम्भवन् योग्यतामलभमानः। दक्षरूपस्यैव इत्येवकारेण कुशग्रहणव्यवच्छेदः। अत्र हेतुमाह अन्यदिति व्युत्पत्तिलभ्यार्थप्रतीतौ प्रकारीभूतो धर्मः व्युत्पत्तिनिमित्तं यथा गोशब्दस्य गमनकर्तृत्वं शक्यतावच्छेदकं प्रकारीभूतो धर्मः। प्रवृत्तिनिमित्तं शक्यतावच्छेदकं यथा गोत्वजातिः। शब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्तमेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति न नियमः। पाचकादिशब्दस्य तयोरैक्यसत्त्वेऽपि गवादिशब्दस्य व्यभिचारात् प्रकृते तु कुशग्राहित्वरूपव्युत्पत्तिनिमित्तस्यानेकपदार्थघटितत्वेन गुरुत्वात् तदपेक्ष्य लघुना दक्षत्वरूपाखण्डोपाधिनैव सङ्केतग्रहः। ननु रूढिवत् व्युत्पत्तिरपि पदार्थोपस्थापिकेति रूढिविषयस्येव व्युत्पत्तिविषयस्य मुख्यत्वमास्तामिति चेन्न रूढ्या प्रतिबद्धायाः व्युत्पत्तेः पदार्थोपस्थापकत्वासम्भवात्। तदुक्तं भट्टैः लब्धात्मिका सती रूढिर्भवेद् योगापहारिणी। कल्पनीया तु लभते नात्मानं योगबाधत इति। लब्धात्मिका जनितपदार्थोपस्थापिका बोधपरम्पराप्रसिद्धा सती अव्यवहिता योगापहारिणी व्युत्पत्तिलभ्यार्थस्य प्रतिबन्धिका। कल्पनीया [illegible] आत्मानं पदार्थोपस्थितिं न लभते न जनयति। योगबाधतः योगे बाधनात् [illegible] पदार्थोपस्थापकत्वस्य [illegible] अपेक्ष्य न तथा योगस्य पदार्थोपस्थापकत्वं [illegible] इति भावः। मुख्यार्थत्वे [illegible] शयनकाले गमनकर्तृ-

तद्भेदानाह।

मुख्यार्थस्येतराक्षेपो वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये।
स्यादात्मनोऽप्युपादानादेषोपादानलक्षणा ॥१४॥

रूढावुपादानलक्षणा यथा। "श्वेतो धावति"।

प्रयोजने यथा। "कुन्ताः प्रविशन्ति"। अनयोर्हि श्वेतादिभिः कुन्तादिभिश्च अचेतनतया केवलैर्धावनप्रवेशनक्रिययोः कर्तृतयाऽन्वयमलभमानैरेतत्सिद्धये आत्मसम्बन्धिनोऽश्वादयः पुरुषादयश्चाक्षिप्यन्ते। पूर्वत्र प्रयोजनाभावाद्रूढ़िः। उत्तरत्र कुन्तादीनामतिगहनत्वं प्रयोजनम्। अत्र च मुख्यार्थस्य आत्मनोऽप्युपादानम्। लक्षणलक्षणायान्तु परस्यैव उपलक्षणमित्यनयोर्भेदः। इयमेव "अजहत्स्वार्था" इत्युच्यते (ङ)।

174784

त्वरूपमुख्यार्थबाध इति भावः। यदि पुनः उणादिप्रत्ययानां व्युत्पत्तेः प्रायकत्वं कल्प्यते तदा निषङ्गे सायकाः सन्तीत्यादौ लक्षणापत्तिर्दोषो द्रष्टव्यः षोऽन्तकर्मणीति षोधातोर्ण्वुलप्रत्ययनिष्पन्नस्य सायकशब्दस्य विनाशाभावकालेऽपि प्रयोगादिति।

(ङ) लक्षणाया विशेषलक्षणमाह मुख्यार्थस्येति। वाक्यार्थे इति सप्तम्यर्थो घटकत्वं ततश्च मुख्यार्थस्य वाक्यार्थे अन्वयसिद्धये वाक्यार्थघटकान्वयबोधाय यया वृत्त्या इतरस्य शक्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मावच्छिन्नस्य आक्षेपः प्रत्ययः सा उपादानलक्षणा स्यात्। संज्ञाबीजमाह आत्मनोऽपीति मुख्यार्थस्यापीत्यर्थः उपादानात् प्रत्यायनात् मुख्यार्थविषयिणी प्रतीतिरुपादानम्। एषा उपादानलक्षणा। यद्वा उपादीयते मुख्यार्थोऽपि प्रतीयते अनेनेत्युपादानं तन्नाम्नी लक्षणा उपादानं लक्षणञ्च इत्युक्ता यद्देव सा द्विधेति काव्यप्रकाशे तन्नामप्रसिद्धा। अत्र वाक्यार्थं इत्यनेन तात्पर्य्यविषयीभूतो वाक्यार्थो ग्राह्यः। अन्यथा इदमनर्थकं छत्रिणो यान्तीत्यत्र छत्रिगमनकर्तृत्वरूपवाक्यार्थे छत्रान्वयबोधस्य मुख्यार्थाक्षेपं विनापि सम्भवव्याप्तिः तात्पर्य्यविषयस्य छत्रिच्छत्रिभिन्नोभयनिष्ठगमनकर्तृत्वरूपवाक्यार्थस्य घटको न छत्रान्वयः तद्बोधाय मुख्यार्थस्याक्षेपो युज्यते। कदली कदलीत्यादावुपादानलक्षणासंग्रहाय शक्यतावच्छेदकातिरिक्तेति अत्र क्वचित् मुख्यार्थ एव धर्मान्तरेण प्रतीयते

अर्पणं स्वस्य वाक्यार्थे परस्यान्वयसिद्धये ।
उपलक्षणहेतुत्वादेषा लक्षणलक्षणा ॥ १५ ॥ (ढ)

रूढिप्रयोजनयोर्लक्षणलक्षणा यथा । "कलिङ्गः साहसिकः" "गङ्गायां घोषः" इति च । अनयोर्हि पुरुषतटयोर्वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये कलिङ्गगङ्गाशब्दावात्मानमर्पयतः । यथा वा ।

"उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते
सुजनता प्रथिता भवता परम् ।

कदलीत्यादौ द्वितीयकदलीपदं धैर्यरूपधर्मान्तरेण कदलीमेव बोधयति । क्वचित् मुख्यार्थस्तद्भिन्नश्च धर्मान्तरेण प्रतीयते यथा काकेभ्यो रक्ष्यतामन्नमित्यत्र काकपदेनान्नोपघातकत्वेन काककुक्कुरमार्जारा लक्ष्यन्ते अत्र प्रयोजनाभावात् रूढिः । छत्रिणो यान्तीत्यादौ छत्रिसार्थवाहित्वेन छत्रिणस्तद्भिन्नाश्च प्रतीयन्ते छत्रिणां बाहुल्यमत्र प्रयोजनम् । क्वचिन्न मुख्यार्थविशिष्टः प्रतीयते यथा श्वेतो धावति कुन्ताः प्रविशन्तीति । ननु काकेभ्यो रक्ष्यतामन्नमित्यादावन्वयानुपपत्तिरेव नास्तीति कथं लक्षणा इति चेन्न तात्पर्यविषयस्यान्वयस्य मुख्यतावच्छेदकरूपेणानिर्वाहान्वयानुपपत्तिरित्यस्य विवक्षणात् काकेभ्यो रक्ष्यतामन्नमित्यादौ काककुक्कुरमार्जाराणामन्नरक्षणान्वयश्च काकत्वरूपशक्यतावच्छेदकरूपेणानिर्वाहः स्फुट एवमन्यत्रापि अजहतीति स्वस्य सिद्धये प्रकारतया अन्वयसिद्धये आक्षिप्यन्ते स्वसम्पर्कपदैः प्रत्याय्यन्ते । मुख्यार्थस्योपयोगस्यान्वयानुपपत्तिज्ञानेन स्वसम्बन्धित्वज्ञानेन च सम्भवति । अवेदमवधेयं श्वेतो धावतीत्यादावितराक्षेपेऽपि गुणतया क्रियायां विध्यरूपकर्तृत्वस्यापि बोध इति तस्योपलक्षणरूपतयैव बोधः । यष्टयः प्रविशन्तीत्यादौ यष्टीनां क्रियासम्भवात् विशेषणतया बोधः । छत्रिमत्त्वरूपकर्तृत्वपक्षे उभयत्वेन तद्बोधात् द्वयोरेवोपलक्षणत्वेन प्रकारत्वमिति । प्रयोजनं प्रयोजनीभूतज्ञानविषयः । अस्याः संज्ञान्तरमाह इयमेवेति अजहत् स्वार्थो यां सा । गां वाहीकादित्यादौ गोपादानलक्षणोदाहरणंव्या रूढिप्रयोजनाभावात् किन्त्वाक्षेपादेव तत्र व्यक्तिलाभः । न चात्र प्रयोगप्राचुर्यरूपा रूढिरस्तीति वाच्यं वस्त्वांशविनिर्मोकेण शक्यार्थे प्रयोगाङ्कस्य शब्दस्य लक्ष्यार्थे प्रयोगप्राचुर्यमिति तदेव लक्षणाहेतुः अन्यथा आकाशाक्रियादित्यादि इति प्रायोगिकभावविषयः स्यात् । [illegible] लक्षणमिति । वाक्यार्थे परस्यैव मुख्यार्थभिन्नस्यैव

विदधदीदृशमेव सदा सखे।

सुखितमास्स्व ततः शरदां शतम्" (च)॥

अत्र अपकारादीनां वाक्यार्थेऽन्वयविरहे उपकारादयः शब्दा आत्मानमर्पयन्ति। अत्र अपकारिणं प्रत्युपकारादिप्रतिपादनान्मुख्यार्थबाधः। वैपरीत्यलक्षणः सम्बन्धः। फलमपकारातिशयः। इयमेव "जहत्स्वार्था" इत्युच्यते (त)।

आरोपाध्यवसानाभ्यां प्रत्येकं ता अपि द्विधा॥ १६ (थ)

ताः पूर्वोक्ताश्चतुर्भेदलक्षणाः।

विषयस्यानिगीर्णस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिकृत्।

अन्वयविरहे स्वस्य अर्पणं स्वार्थपरित्याग इत्यर्थः यथा गच्छतीति शेषः उपलक्षणहेतुत्वात् मुख्यार्थाविवक्षिताः प्रतीतेः एषा लक्षणलक्षणा।

(च) उपकृतमिति। हे सखे! भवता बहु उपकृतं तत्र तस्मिन् उपकारविषये इत्यर्थः किमुच्यते, कथ्यते, परम् अत्यर्थं सुजनता सौजन्यं प्रथिता प्रकटिता सदा ईदृशमेव सौजन्यमिति भावः विदधत् कुर्वन् ततः तस्मिन् कर्मणि प्रवृत्ते इत्यर्थः; शरदां वत्सराणां शतम् सुखम् तिष्ठ। अत्यन्तापकारिणं प्रत्युक्तिरियम्।

(त) अत्र अपकारादीनां प्रकृतानामिति भावः वाक्यार्थे वक्तृतात्पर्यविषये इति भावः उपकृतादयः आत्मानमर्पयन्ति स्वार्थं परित्यज्य विपरीतमर्थमपकृतादिकं लक्षयन्तीत्यर्थः फलं प्रतीयमानमपकारातिशयः। जहत्स्वार्थेति जहत् स्वार्थो या सा।

(थ) इत्थं लक्षणाया द्वौ भेदावुक्त्वा पुनस्तौ द्विधा योजयति आरोपेति। ताः पूर्वोक्ताश्चतुर्भेदा रूढिप्रयोजनाभ्याम् उपादानलक्षणाभ्याञ्चेति भावः। आरोपः आहार्याभेदप्रतीतिः अध्यवसानं सिद्धाभेदप्रतीतिः ताभ्यां प्रत्येकं द्विधा [illegible] सारोपा रूढिहेतुका उपादानलक्षणा सारोपा रूढिहेतुका लक्षणलक्षणा सारोपा फलहेतुका उपादानलक्षणा सारोपा फलहेतुका लक्षणलक्षणा साध्यवसाना रूढिहेतुका उपादानलक्षणा साध्यवसाना रूढिहेतुका लक्षणलक्षणा साध्यवसाना फलहेतुका उपादानलक्षणा साध्यवसाना फलहेतुका लक्षणलक्षणा इत्यष्टविधा लक्षणा इत्यर्थः।

सारोपाऽन्यानिगीर्णस्य मता साध्यवसानिका ॥ ७ (क)

रूढावुपादानलक्षणा सारोपा यथा। "अश्वः श्वेतो धावति"। अत्र हि श्वेतगुणवान् अश्वोऽनिगीर्णस्वरूपः स्वसमवेतश्वेतगुणतादात्म्येन प्रतीयते। प्रयोजने यथा। "एते कुन्ताः प्रविशन्ति"। अत्र सर्वनाम्ना कुन्तधारिपुरुषनिर्देशात् सारोपात्वम्। रूढौ लक्षणलक्षणा सारोपा यथा। "कलिङ्गः पुरुषो युध्यते"। अत्र पुरुषकलिङ्गयोराधाराधेयभावः सम्बन्धः। प्रयोजने यथा। "आयुर्घृतम्" अत्र आयुष्कारणमपि घृतं कार्यकारणभावसम्बन्धसम्बन्धादायुस्तादात्म्येन प्रतीयते। अन्यवैलक्षण्येनापि अभिचारेण आयुष्करत्वं प्रयोजनम्।

यथा वा। राजकीये पुरुषे गच्छति "राजासौ गच्छति" इति। अत्र स्वस्वामिभावलक्षणः सम्बन्धः। यथा वा। अग्रमात्रेऽवयवे "हस्तोऽयम्"। अत्र अवयवावयविभावलक्षणः सम्बन्धः। ब्राह्मणेऽपि "तक्षासौ"। अत्र तात्कर्म्यलक्षणः सम्बन्धः। इन्द्रार्थासु स्थूणासु "अमी इन्द्राः"। अत्र तादर्थ्यलक्षणः सम्बन्धः। एवमन्यत्रापि निगीर्णस्य पुनर्विषयस्य अन्यतादात्म्यप्रतीतिकृत् साध्यवसाना। अस्याश्चतुर्षु भेदेषु पूर्वोदाहरणान्येव (ख)।

(क) सारोपां साध्यवसानाञ्चाह विषयस्येति। अनिगीर्णस्य आरोप्य विषयस्य [illegible] अन्यतादात्म्यप्रतीतिकृत् अभेदप्रतिपत्तिं करोति सा तयोक्ता सारोपा, सा च निगीर्णस्य आरोप्य अन्यतादात्म्यप्रतीतिकृत् सा साध्यवसाना।

(ख) [illegible] अनिगीर्णस्वरूपः [illegible]। [illegible] राजासौ गच्छतीत्यत्र राजकर्म परित्यज्य [illegible]

सादृश्येतरसम्बन्धाः शुद्धास्ताः सकला अपि ।
सादृश्यात्तु मता गौण्यस्तेन षोडशभेदिताः ॥ १८ ॥ (न)

ताः पूर्वोक्ता अष्टभेदा लक्षणाः । सादृश्येतरसम्बन्धाः कार्यकारणभावादयः । अत्र शुद्धानां पूर्वोदाहरणान्येव । रूढावुपादानलक्षणा सारोपा गौणी यथा । "एतानि तैलानि हेमन्ते सुखानि" । अत्र तैलशब्दस्तिलभवत्वेन रूपं मुख्यार्थमुपादायैव सार्षपादिषु स्नेहेषु वर्तते । प्रयोजने यथा राजकुमारेषु तत्सदृशेषु गच्छत्सु "एते राजकुमारा गच्छन्ति" रूढावुपादानलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा । "तैलानि हेमन्ते सुखानि" । प्रयोजने यथा । "राजकुमारा गच्छन्ति" । रूढौ लक्षणलक्षणा सारोपा गौणी यथा "[illegible] गौडेन्द्रः कण्टकं शोधयति" (प) [illegible] "[illegible]र्वाहीकः" (फ) । रूढौ लक्षणा साध्यवसाना गौणी

जनम् । हसोऽयमित्यस्य माधुर्ययोगात् ह्रदिरित्यवलम्ब्यम् । तथाशा-वित्यत्र तत्कर्मैपुष्यातिशयः प्रयोजनम् । इन्द्रार्थास्तु इन्द्राराधनार्थे निर्मितासु स्थूणासु लक्षणविशेषेषु । इन्द्रवत् पूज्यत्वरूपं प्रयोजनम् । पूर्वोदाहरणानि यथा श्वेतो धावति छत्रिणो यान्तीत्यादीनि ।

(न) एवं लक्षणाया अष्टविधत्वमुक्त्वा पुनर्द्वैविध्यमाह सादृश्येति । ताः सकला अष्टभेदा अपि लक्षणा सादृश्येतरसम्बन्धाः सादृश्यभिन्नसम्बन्धवत्येन् शुद्धाः सादृश्यात् तु सादृश्यसम्बन्धयोगात् तु गौण्यः मताः कथिताः तेन हेतुना लक्षणाः षोडशभेदिताः । सादृश्यसम्बन्धवत्त्वः षष्ठी तद्वत्सम्बन्धवत्त्व षष्ठाविधर्थः ।

(प) राजा गौडेन्द्रः कण्टकं शोधयतीति । शोधयति उद्धरति निर्मूलं करोतीत्यर्थः । अत्र तीक्ष्णत्वादिगुणविशेषः कण्टकपदार्थसम्बन्धार्थः शोधकाभावात् दुःखदत्वेन अकर्तव्यद्रव्यतया लक्षणा वर्तते । तत्तु शुद्धतो न लक्षणम् इत्य-भिधानं तत् निरूढलक्षणाया ग्राह्यं न अभिधाया इति विभावनम् ।

यथा। "राजा कण्टकं शोधयति"। प्रयोजने यथा। "गौर्जल्पति"।

अत्र केचिदाहुः "गोसहचारिणो गुणा जाड्यमान्द्यादयो लक्ष्यन्ते। ते च गोशब्दस्य वाहीकार्थाभिधाने निमित्तीभवन्ति"। तदयुक्तम्। गोशब्दस्यागृहीतसङ्केतं वाहीकार्थमभिधातुमसामर्थ्यात् गोशब्दार्थमात्रबोधनाच्च। अभिधाया विरतत्वाद् विरतायाश्च पुनरुत्थानाभावात्। अन्ये पुनर्गोशब्देन "वाहीकार्थो नाभिधीयते किन्तु स्वार्थसहचारिगुणसाजात्येन वाहीकार्थगता गुणा एव लक्ष्यन्ते"। तदपि अन्ये न मन्यन्ते। तथाहि अत्र गोशब्दाद्वाहीकार्थः प्रतीयते न वा ?। आद्येऽपि गोशब्दादेव वा तल्लक्षिताद्वा गुणात्, अविनाभावद्वारा वा। तत्र न प्रथमः। वाहीकार्थस्यासङ्केतितत्वात्। न द्वितीयः। अविनाभावलभ्यस्यार्थस्य शाब्देऽन्वये प्रवेशासम्भवात्। शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्य्यते। न द्वितीयः। यदि हि गोशब्दाद्वाहीकार्थो न प्रतीयते तदास्य वाहीकस्य सामानाधिकरण्यमसमञ्जसं स्यात्। तस्मादत्र गोशब्दो मुख्यया वृत्त्या वाहीकशब्देन सह अन्वयमलभमानोऽज्ञत्वादिसाधर्म्यसम्बन्धाद्वाहीकार्थं लक्षयति। वाहीकस्याज्ञत्वाद्यतिशयबोधनं प्रयोजनम् (ख)। इयञ्च गुणयो-

---

(क) गौर्वाहीक इति वाहीकः हलवाहकः। अत्र अज्ञत्वादिसाधर्म्यसम्बन्धः अज्ञत्वाद्यतिशयबोधनं प्रयोजनम्।

(ख) अत्र केचिदाहुरित्यादि। गौर्जल्पति कथयतीत्यर्थः। अत्र गौर्जल्पनस्य असम्भवात् मुख्यार्थबाधः। गोसहचारिणः गोस्वामिनः जाड्यं जड़त्वं मान्द्यम् अपाटवं तत्प्रभृतयः गुणाः धर्माः लक्ष्यन्ते लक्षणया प्रतिपाद्यन्ते। ते च गुणाः गोशब्दस्य वाहीकार्थस्य अभिधाने अभिधया प्रतिपादने निमित्तीभवन्ति हेतुतामापद्यन्ते [illegible] विरत-त्वात् [illegible]। [illegible] शब्दः [illegible] जनयतीति [illegible]

गात् "गौणी" इत्युच्यते। पूर्वा तु उपचारामिश्रणात् शुद्धा। उपचारो हि नामात्यन्तं विशकलितयोः सादृश्यातिशय-महिम्ना भेदप्रतीतिस्थगनमात्रम्। यथा अग्निमाणवकयोः। शुक्लपटयोस्तु नात्यन्तं भेदप्रतीतिः। तस्मादेवमादिषु शुद्धैव लक्षणा।

व्यङ्ग्यस्य गूढागूढत्वाद् द्विधा स्युः फललक्षणाः॥१८॥

प्रयोजने अष्टभेदा लक्षणा दर्शिता ताः प्रयोजनरूप-व्यङ्ग्यस्य गूढागूढतया प्रत्येकं द्विधा भूत्वा षोड़शभेदाः। तत्र गूढः काव्यार्थभावनापरिपक्वबुद्धिविभवमात्रवेद्यः। यथा। "उपकृतं बहु तत्रेति"। अगूढोऽतिस्पष्टतया सर्वजनसंवेद्यः। यथा।

"उपदिशति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि"।

भावः। विरतायामेति शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभाव इति न्यायादिति भावः। यत्र श्लेषादावस्य नियमस्य व्यभिचारो दृश्यते तत्र अनेकार्थस्य अभिधया प्रतिपादनादिति चेन्न तत्र युगपदेव अनेकार्थानाम् अभिधया प्रतिपादनम् इह तु प्रथमं गोशब्देन पशुमात्रबोधस्ततस्तान्वयानुपपत्तौ वाहीकार्थप्रतीतिरिति ध्येयम्। स्वार्थेति स्वार्थस्य गोपदार्थस्य गोत्वस्येत्यर्थः सहचारिणो ये गुणाः जाड्यमान्द्यादयः तत्सादृश्येन तत्समानजातित्वेन वाहीकार्थगुणाः जाड्यमान्द्यादय इति भावः लक्ष्यन्ते लक्षणाजन्यबोधविषयीक्रियन्ते। लक्षितात् लक्षणाजन्यबोधविषयात् गुणात् जाड्यमान्द्यादेरित्यर्थः। अविनाभावः आक्षेपः तद्द्वारा तेनेत्यर्थः। अवि-नाभावलभ्यस्य आक्षेपलभ्यस्य अर्थस्य शाब्दे अन्वये शाब्दबोधे इत्यर्थः प्रवेशासम्भवात् शब्दप्रतिपाद्यानामेव शाब्दबोधो भवतीति भावः। शाब्दो शब्दबोधविषयिणी आकाङ्क्षा इच्छा शब्देनैव न तु आक्षेपेणेति भावः। प्रपूर्यते। सामानाधिकरण्यम् अभेदा-न्वय इत्यर्थः। स्वमतमाविष्करोति तस्मादिति तत्रभवतां दीपकवर्त्तितत्वादित्यर्थः। इच्छा शक्त्या अभिधया इत्यर्थः।

अत्र "उपदिशति" इत्यनेन "आविष्करोति" इति लक्ष्यते । आविष्कारातिशयश्चाभिधेयवत् स्फुटं प्रतीयते (श) ।

धर्मिधर्मगतत्वेन फलस्यैता अपि द्विधा ॥२०॥

एता अनन्तरोक्ताः षोडशभेदा लक्षणाः फलस्य धर्मिगतत्वेन धर्मगतत्वेन च प्रत्येकं द्विधा भूत्वा द्वात्रिंशद्भेदाः (म) ।

क्रमेणोदाहरति ।

"स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लद्बलाका घना
वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः ।
कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे
वैदेही तु कथं भविष्यति हहा ! हा देवि ! धीरा भव ॥"

(श) गौणी लक्षणा उक्ता तद्व्युत्पत्तिमाह इयञ्चेति । गुणयोगात् वाच्यलक्ष्ययोः सादृश्यात्मकः सम्बन्धः गुणः तद्योगात् तत्सद्भावादित्यर्थः । पूर्वा अत्र शुद्धमूला लक्षणा इत्यर्थः उपचारामिश्रणात् सादृश्याधीनारोपायोगात् शुद्धा विशकलितयोर्विभिन्नयोः भेदप्रतीतिस्थगनमात्रं भेदज्ञानतिरोधानमेव । यथा, अग्निमाणवकयोः अग्निः माणवकः नवोपनीतः ब्रह्मचारीत्यर्थः । तयोः साम्प्रतं फललक्षणायाः प्रभेदं दर्शयति व्यङ्ग्यस्येति । उपदिशतीत्यादि । श्रीपरिचयाज्जडा अपि भवन्त्यभिज्ञा विदग्धचरितानामित्यस्य पूर्वार्द्धम् । तदयमर्थः जडाः अनभिज्ञा अपि श्रीपरिचयात् सम्पत्संयोगात् विदग्धचरितानां विज्ञव्यवहाराणाम् अभिज्ञा भवन्ति । कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि लीलाविलासादीनि उपदिशति । अत्र उपदिशति आविष्करोतीत्यर्थः उपदेशस्य अचेतने यौवनमदे असम्भवात् मुख्यार्थबाधः तस्मात् उपदेशशब्देन आविष्कारकत्वं लक्ष्यते इति भावः । तदेवं फललक्षणा अष्टभेदाः षोडशभेदा भवन्ति रूढिलक्षणास्तु अष्टभेदा इति मिलित्वा चतुर्विंशतिभेदा लक्षणा बोध्याः ।

(म) पुनर्भेदं फललक्षणाभेदमाह धर्मीति । एताः पूर्वोक्ताः फललक्षणाः षोडशभेदाः फलस्य धर्मिधर्मगतत्वेन द्विधा भवन्तीति द्वात्रिंशद्भेदाः । तदेवं फललक्षणा द्वात्रिंशद्भेदाः रूढिलक्षणाभिरष्टाभिः मिलित्वा चत्वारिंशत्प्रकाराः लक्षणा बोद्धव्याः ।

अत्रात्यन्तदुःखसहिष्णुरूपे रामे धर्मिणि लक्ष्ये तस्यैवातिशयः फलम् । "गङ्गायां घोषः" । इत्यत्र तटादिषु लक्ष्येषु शीतत्वपावनत्वादिरूपधर्मस्यातिशयः फलम् (य) ॥

तदेवं लक्षणाभेदाश्चत्वारिंशन्मता बुधैः ॥२१॥(र)

रूढावष्टौ फले द्वात्रिंशदिति चत्वारिंशल्लक्षणाभेदाः ।

किञ्च ।

पदवाक्यगतत्वेन प्रत्येकं ता अपि द्विधा ॥२२॥(ल)

ता अनन्तरोक्ताः । तत्र पदगतत्वेन यथा । "गङ्गायां घोषः" । वाक्यगतत्वेन यथा । "उपकृतं बहु तत्र" इति । एवमशीतिप्रकारा लक्षणा ।

(य) स्निग्धेति । सीताविरहिणो रामस्योक्तिरियम् । स्निग्धा श्यामला च या कान्तिः तया लिप्तम् आच्छादितं वियत् अन्तरीक्षं, "वियद् विष्णुपदं वापि पुंस्याकाशविहायसी" इत्यमरः । यैः तथोक्ताः वेल्लन्त्यः चरन्त्यः वलाकाः बकपङ्क्तयः येषु तादृशाः घना मेघाः । वाताः वायवः शीकरिणः साम्बुकणाः तथा पयोदसुहृदां मयूराणां कलाः मधुरास्फुटाः आनन्दकेकाः आनन्दजनितकेकारवाः कामं यथेष्टम् अविश्रान्तमित्यर्थः सन्तु वर्त्तन्ताम् अस्मि अहं दृढम् अत्यर्थं कठोरहृदयः कठिनात्मा रामः सर्वं सहे सोढुं शक्नोमीत्यर्थः । वैदेही जानकी तु कथं भविष्यति केन प्रकारेण स्थास्यति इत्यर्थः हहा इति खेदसूचकमव्ययं हा देवि ! सीते ! धीरा धैर्यशालिनी भव मदन्तरेण अस्मिन् समये नोत्कण्ठिता भव इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र अत्यन्तदुःखसहिष्णुरामे धर्मिणि लक्ष्ये तस्यैव अतिशयः धैर्याद्युत्कर्षः फलमिति बोध्यम् । अत्र सहे इत्युत्तमपुरुषस्यैव वक्तृत्वेन रामस्य लाभे पुनस्तस्य उपादानम् अत्यन्तदुःखसहिष्णुरामप्रतिपादनार्थमत एव अत्र मुख्यार्थबाधादुपादानलक्षणेति बोध्यम् ।

(र) उपसंहरति । तदेवमिति तत् तस्मात् एवं प्रकारेणेत्यर्थः बुधैः विद्वद्भिः चत्वारिंशत् लक्षणाभेदाः मताः कथिताः ।

(ल) पुनश्च सर्वासामेव भेदं दर्शयति पदेति । ताः चत्वारिंशद्भेदा अपि लक्षणाः पदवाक्यगतत्वेन पदगतत्वेन वाक्यगतत्वेन च इत्यर्थः प्रत्येकं द्विधा भवन्तीति शेषः । तदेवं मिलिता अशीतिप्रकारा लक्षणाः ।

अथ व्यञ्जना ।

विरतास्वभिधाद्यासु ययाऽर्थो बोध्यतेऽपरः ।
सा वृत्तिर्व्यञ्जना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च ॥२३(व)

शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभाव इति नयेनाभिधालक्षणातात्पर्य्याख्यासु तिसृषु वृत्तिषु स्वं स्वमर्थं बोधयित्वा उपक्षीणासु यया अपरः अन्योऽर्थो बोध्यते सा शब्दस्यार्थस्य प्रकृतिप्रत्ययादेश्च वृत्तिर्व्यञ्जनध्वननगमनप्रत्यायनादिव्यपदेशविषया व्यञ्जना नाम (श)। तत्र ।

अभिधालक्षणामूला शब्दस्य व्यञ्जना द्विधा ॥२४(ष)

अभिधामूलामाह ।

अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद्यैर्नियन्त्रिते ।
एकत्रार्थेऽन्यधीहेतुर्व्यञ्जना साभिधाश्रया ॥२५॥(स)

(व) व्यञ्जनां निरूपयति अथेति । अथ लक्षणानिरूपणात् परमित्यर्थः । विरतास्विति । अभिधाद्यासु अभिधालक्षणातात्पर्य्याख्यासु तिसृषु विरतासु यया वृत्त्या अपरः वाच्यलक्ष्यतात्पर्य्यार्थेभ्यः भिन्नः अर्थः बोध्यते प्रत्याय्यते शब्दस्य अर्थादिकस्य च वृत्तिर्व्यापारविशेषः व्यञ्जना नाम ।

(श) व्यञ्जनेति । व्यञ्जनं ध्वननं गमनं प्रत्यायनञ्च आदि यस्य तादृशः यः व्यपदेशः संज्ञा स विषयो यस्यास्तथोक्ता ।

(ष) अभिधेति । अभिधा लक्षणा च मूलं यस्याः तथोक्ता शब्दस्य व्यञ्जना द्विधा अभिधामूला एका लक्षणामूला अपरेति ।

(स) अनेकार्थस्येति । संयोगाद्यैर्वक्ष्यमाणैः अनेकार्थस्य अनेके एकभिन्नाः द्वौ बहवो वेत्यर्थः अर्थाः यस्य तादृशस्य शब्दस्य एकत्र एकस्मिन् अर्थे नियन्त्रिते नियम्य प्रतिपादिते सति अन्यधीहेतुः अन्यस्य अर्थान्तरस्य धीहेतुः बोधोपायः यः व्यापार इति शेषः सा अभिधाश्रया अभिधामूला व्यञ्जना । यत्र तु संयोगादिकं नास्ति तत्र यावन्त एवार्था वाच्या इति बोध्यम् । प्रथममभिधाया संयोगादि-

आद्यशब्दाद् विप्रयोगादयः। उक्तं हि ।

"संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्य्यं विरोधिता ।
अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ॥
सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।
शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः" ॥ इति । (ङ)

सशङ्खचक्रो हरिः" इत्यत्र शङ्खचक्रसंयोगेन हरिशब्दो विष्णुमेवाभिधत्ते। "अशङ्खचक्रो हरिः" इति वियोगेन तमेव। "भीमार्जुनौ" इति अर्जुनः पार्थः। "कर्णार्जुनौ" इति कर्णः सूतपुत्रः। "स्थाणुं वन्दे" इति स्थाणुः शिवः। "सर्वं जानाति देवः" इति देवो भवान्। "कुपितो मकरध्वजः" इति मकरध्वजः कामः। "देवः पुरारिः" इति पुरारिः शिवः। "मधुना मत्तः पिकः" इति मधुर्वसन्तः। "पातु वो दयिता मुखम्" इति मुखं साम्मुख्यम्। "विभाति गगने चन्द्रः" इति चन्द्रः शशी। "निशि चित्रभानुः" इति चित्रभानुर्वह्निः। "भाति रथाङ्गम्" इति नपुंसकव्यक्त्या रथाङ्गं चक्रम्। (स्वरस्तु वेद एव विशेषप्रतीतिकृत् न काव्ये इति तस्य विषये नोदाहृतम् (च)।) इदञ्च केऽप्यसहमाना आहुः।

नियन्त्रितमर्थं बोधयित्वा उपजीव्यायां पर्य्यालोचनेन अपरार्थप्रतीतेरभिधामूलत्वमिति भावः।

(ङ) संयोग इति संयोगः सङ्गः, विप्रयोगः वियोगः, साहचर्य्यं सहचारित्वं विरोधिता वैरम्, अर्थः प्रयोजनम्, "अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु" इत्यमरः। प्रकरणं प्रस्तावः, लिङ्गं चिह्नम्, अन्यस्य तुल्यविभक्तिकस्य शब्दस्य सन्निधिः सान्निध्यं, सामर्थ्यं नियतशक्तिः, औचिती औचित्यं, देशः नियमितं स्थानं, कालः निर्दिष्टसमयः, व्यक्तिः पुंस्त्वादिकं, तथा स्वरादयः उदात्तानुदात्तस्वरितप्रभृतयः, शब्दार्थस्य अनवच्छेदे अनिर्द्धारणे विशेषस्मृतिहेतवः विशेषबोधकारणानि।

(च) उदाहरति सशङ्खचक्रः हरिरित्यादि। वियोगेन शङ्खचक्रपरि-

"स्वरोऽपि काक्वादिरूपः काव्ये विशेषप्रतीतिकृदेव उदात्तादिरूपोऽपि मुनेः पाठोक्तदिशा शृङ्गारादिरसविशेषप्रतीतिकृदेवेत्येतद्विषय उदाहरणमुचितमेव" इति। तन्न स्वराः काक्वादय उदात्तादयो वा व्यङ्ग्यरूपमेव विशेषं प्रत्याययन्ति न खलु प्रकृतोक्तमनेकार्थशब्दस्यैकार्थनियन्त्रणरूपं विशेषम्। किञ्च। यदि यत्र क्वचिदनेकार्थशब्दानां प्रकरणादिनियमाभावादनियन्त्रितयोरप्यर्थयोः अनुरूपस्वरवशेनैकत्र नियमनं वाच्यं तदा तथाविधस्थले श्लेषानङ्गीकारप्रसङ्गः। न च तथा।

हारिणेत्यर्थः तं विष्णुमेव अभिधत्ते अभिधया बोधयति न तु इन्द्रादिकमित्येवकारस्यार्थः। साहचर्यमुदाहरति भीमेति। अर्जुनः पार्थः पृथापुत्रः धनञ्जयः न तु कार्त्तवीर्यादिः। विरोधितामुदाहरति कर्णार्जुनाविति। कर्णः सूतपुत्रः तेनैव सहार्जुनस्य सततवैरित्वादिति भावः न तु श्रवणेन्द्रियादिः। अर्थमुदाहरति स्थाणुमिति। शिववन्दनस्यैव भवच्छेदनफलकत्वादिति भावः न तु शाखापल्लवादिहीनं शुष्कतरुकाण्डम्। प्रकरणमुदाहरति सर्वमिति। अत्र राज्ञ एव प्रकृतत्वं न तु कस्यचित् देवताविशेषस्य। लिङ्गमुदाहरति कुपित इति। कोपचिह्नस्य चेतनधर्मत्वात् मकरध्वजो नात्र समुद्र इति भावः। अन्यशब्दसन्निधिमुदाहरति देव इति। अत्र पुरारिशब्दसान्निध्यात् देवशब्दः शिवमेवाभिधत्ते न तु अन्यं कञ्चनेति बोध्यम्। सामर्थ्यमुदाहरति मधुनेति। वसन्तस्यैव कोकिलमादने सामर्थ्यात् न तु मधुशब्दः मद्यविशेषमभिधत्ते इति भावः। औचितीमुदाहरति यातु इति। अत्र मुखशब्दः औचित्यात् साम्मुख्यमेव न तु वदनादिकमभिधत्ते इति बोध्यम्। देशमुदाहरति विभातीति। शशी न तु कर्पूरादिरिति शेषः। कालमुदाहरति निशीति। वह्निर्न तु सूर्यः तस्य निशि अदर्शनादिति भावः। व्यक्तिमुदाहरति भातीति। अत्र रथाङ्गशब्दः नपुंसकलिङ्गेन चक्रमेवाभिधत्ते न तु चक्रवाकादिकमिति भावः। स्वरस्त्विति विशेषप्रतीतिकृत् विशेषस्य अन्यतरस्य अर्थस्य प्रतीतिकृत् बोधकः यथा इन्द्रशत्रुर्विवर्धस्वेत्यादौ स्वरभेदेन इन्द्रः शत्रुर्यस्येति बहुव्रीहिसमासे इन्द्रशत्रुशब्दः इन्द्र एव शासनकर्ता वृत्रस्येत्येवमर्थमभिहितवान् न तु इन्द्रस्य शत्रुरिति तत्पुरुषसमासीयस्वराप्रयोगात् वृत्रस्य इन्द्रहन्तृत्वमित्यादि।

अतएवाहुः “श्लेषनिरूपणप्रस्तावे काव्यमार्गे स्वरो न गण्यते इति च नयः” इत्यलमुपजीव्यानां मान्यानां व्याख्यानेषु कटाक्षनिक्षेपेण (क)। आदिशब्दात् “एतावन्मात्रस्तनी” इत्यादौ हस्तादिचेष्टादिभिः स्तनादीनां कमलकोरकाद्याकारत्वम्। एवमेकस्मिन्नर्थे अभिधया नियन्त्रिते या शब्दस्यान्यार्थबुद्धिहेतुः शक्तिः सा अभिधामूला व्यञ्जना। यथा मम तातपादानां महापात्रचतुर्दशभाषाविलासिनीभुजङ्गमहाकवीश्वरश्रीचन्द्रशेखरसान्धिविग्रहिकाणाम्।

“दुर्गालङ्घितविग्रहो मनसिजं सम्मीलयंस्तेजसा
प्रोद्यद्राजकलो गृहीतगरिमा विष्वग्वृतो भोगिभिः।
नक्षत्रेशकृतेक्षणो गिरिगुरौ गाढां रुचिं धारयन्
गामाक्रम्य विभूतिभूषिततनू राजत्युमावल्लभः” ॥ (ख)

(क) उदात्तादिरूपः उच्चैरुदात्तः नीचैरनुदात्तः मध्यमः स्वरितः। मुनेः भरतस्य पाठोक्तदिशा पाठोक्तरीत्या यथा हास्यशृङ्गारयोः स्वरितोदात्तं वीररौद्राद्भुतेषु उदात्तस्वरितं करुणवीभत्सभयानकेषु अनुदात्तस्वरितमुपपादयेदिति। 'काव्यमार्गे काव्यपद्धतौ। उपजीव्यानां यानाश्रित्य जीवतीत्युपजीव्यास्तेषां कटाक्षनिक्षेपेण दृष्टिपातेन।

(ख) अभिधामूलामुदाहरति दुर्गेति। दुर्गैः प्राकारपरिखादिभिः अलङ्घितः प्रतिरोद्धुमपारितः विग्रहः संग्रामः यस्य तादृशः यः शत्रूणां दुर्गाणि भित्त्वापि संग्राममातनोतीति भावः अथवा विग्रहः शरीरं यस्य तथोक्तः शत्रुभिः यस्य दुर्गाणि भित्त्वा शरीरं नाक्रमितुं शक्यते इति भावः। तेजसा कान्त्या सौन्दर्य्येणेत्यर्थः मनसिजं कामं सम्मीलयन् सङ्कोचयन् खर्वयन्नित्यर्थः। प्रोद्यत् प्रकर्षेण उद्यत् राजकं राजसमूहं लाति गृह्णाति वशीकरोतीति प्रोद्यद्राजकलः, गृहीतः गरिमा गौरवं येन तथोक्तः, भोगिभिः सुखभोगरतैः पुरुषैः विष्वक् समन्तात् वृतः परिवृतः न क्षत्रेशेषु क्षत्रियश्रेष्ठेषु कृतम् ईक्षणं दृष्टिर्येन तथाविधः श्रेष्ठानपि क्षत्रियान् अगणयन्नित्यर्थः गिरिः हिमालयः गुरुः श्वशुरो यस्य तस्मिन् हरे इत्यर्थः गाढां महतीं रुचिम् अनुरागं भक्तिमिति यावत् धारयन् शिवोपासक इत्यर्थः तथा गां पृथ्वीमा-

अत्र प्रकरणेनाभिधया उमावल्लभशब्दस्य उमानाम्नी महादेवी तद्वल्लभभानुदेवनृपतिरूपेऽर्थे नियन्त्रिते व्यञ्जनयैव गौरीवल्लभरूपोऽर्थो बोध्यते। एवमन्यत् (ग)।

लक्षणामूलामाह।

लक्षणोपास्यते यस्य कृते तत् तु प्रयोजनम्।
यया प्रत्याय्यते सा स्याद्व्यञ्जना लक्षणाश्रया॥२६॥ (घ)

"गङ्गायां घोषः" इत्यादौ जलमयाद्यर्थबोधनादभिधायां विरतायां तटाद्यर्थबोधनाच्च लक्षणायां विरतायां यया शीतत्वपावनत्वाद्यतिशयादिर्बोध्यते सा लक्षणामूला व्यञ्जना।

क्रम्य विभूतिभिः सम्पद्भिः भूषिता अलङ्कृता तनुर्यस्य तथाविधः उमावल्लभः तदाख्यो राजविशेषः वा उमानाम्नी महादेवी तस्याः वल्लभः पतिः राजति शोभते।

(ग) व्यञ्जनयैवेति। व्यञ्जनया अभिधामूलया इत्यर्थः पश्चात् अनेकार्थशब्दानां पर्य्यालोचनेन गौरीवल्लभरूपो द्वितीयोऽर्थः बोध्यते तद्यथा दुर्गया पार्वत्या लक्षितः अर्द्धाङ्गत्वेन आक्रान्तः विग्रहः शरीरं यस्य तथोक्तः, तेजसा तृतीयनयनोत्थेन वह्निनेत्यर्थः मनसिजं मदनं सम्मीलयन् दहन् शोभमानो भाले विराजन्ती राजकला चन्द्रकला यस्य तादृशः, गृहीतगरिमा विश्वम्भरत्वादिति भावः, भोगिभिः भुजङ्गैः विष्वक् सर्वतः वृतः पन्नगालङ्कार इत्यर्थः, नक्षत्राणां ईशेन राज्ञा चन्द्रेणेत्यर्थः कृतम् अलङ्कृतमित्यर्थः ईक्षणं तृतीयनेत्रमिति यावत् यस्य तादृशः, गिरिगुरौ हिमाद्रौ गाढ़ां महतीं रुचिं प्रीतिं धारयन् श्वशुरत्वादिति भावः, गां वृषमाक्रम्य विभूतिभिः भस्मभिर्भूषिता तनुर्यस्य तथोक्तः उमायाः पार्वत्याः वल्लभः पतिः शम्भुः राजति इत्येवंरूपो द्वितीयोऽर्थः व्यञ्जनया प्रतिपाद्यते।

(घ) लक्षणामूलामुदाहरति लक्षणामूलेति। यस्य प्रयोजनस्य कृते बोधाय इत्यर्थः लक्षणाप्रयोजनवतीति शेषः उपास्यते आश्रियते स्वीक्रियते इति यावत् यत् तु प्रयोजनं यया प्रत्याय्यते बोध्यते सा लक्षणाश्रया व्यञ्जना स्यात्।

एवं शाब्दीं व्यञ्जनामुक्त्वा आर्थीं व्यञ्जनामाह ।

वक्तृबोद्धव्यवाक्यानामन्यसन्निधिवाच्ययोः ।
प्रस्तावदेशकालानां काकोश्चेष्टादिकस्य च ॥
वैशिष्ट्यादन्यमर्थं या बोधयेत् सार्थसम्भवा २७(ङ)

व्यञ्जनेति सम्बध्यते। तत्र वक्तृवाक्यप्रस्तावदेशकाल-वैशिष्ट्ये यथा मम।

"कालो मधुः कुपित एष च पुष्पधन्वा
धीरा वहन्ति रतिखेदहराः समीराः
केलीवनीयमपि वञ्जुलकुञ्जमञ्जु-
र्दूरे पतिः कथय किं करणीयमद्य" ॥ (च)

अत्रैतं देशं प्रति शीघ्रं "प्रच्छन्नकामुकस्त्वया प्रेष्यताम्" इति सखीं प्रति कयाचित् द्योत्यते।

बोद्धव्यवैशिष्ट्ये यथा।

निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरः

(ङ) आर्थीं व्यञ्जनामाह वक्त्रिति। वक्तुः कथयितुः यत् समीपे उच्यते स बोद्धव्यः तस्य वाक्यानाम् अन्यसन्निधिः अन्यस्य सन्निधानं वाच्यञ्च तयोः प्रस्तावः प्रकरणं देशः स्थानं कालः समयः तेषां काकोः ध्वनिविकारस्य तथा चेष्टादिकस्य वैशिष्ट्यात् वैचित्र्यात् या वृत्तिः अन्यम् अर्थं बोधयेत् प्रत्याययेत् सा अर्थसम्भवा आर्थी व्यञ्जनेति शेषः।

(च) काल इति। कालः समयः मधुः वसन्तः एष च पुष्पधन्वा कामः कुपितः धीराः मन्दाः रतिखेदहराः सुरतपरिश्रमापहारकाः समीराः वायवः वहन्ति वञ्जुलानाम् अशोकानां कुञ्जेन लतादिपिहितस्थानेन मञ्जुः मनोज्ञा इयं केलीवनी क्रीड़ाकाननं किन्तु पतिः दूरे वर्त्तते इति शेषः अद्य किं करणीयं कथय। अत्र वक्तुः कामुकत्वं वाक्यस्य उद्दीपकत्वं प्रस्तावस्य सखीसमीपे सुरतप्रसङ्गपरत्वं देशस्य कालस्य च कामोद्दीपकत्वं वैशिष्ट्यं बोद्धव्यम्। वाक्यवैशिष्ट्येऽपि एतदुदाहरणं बोध्यम्।

नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः ।
मिथ्यावादिनि ! दूति ! बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे !
वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम्" ॥(छ)

अत्र तदन्तिकमेव गतासीति विपरीतलक्षणया लक्ष्यम् । तस्य च रन्तुमिति व्यङ्ग्यं प्रतिपाद्यं दूतीवैशिष्ट्याद् बोध्यते ।

अन्यसन्निधिवैशिष्ट्ये यथा ।

"उअ णिच्चल ! णिप्पंदा भिसिणीपत्तम्मि रेहइ बलाआ ।
णिम्मलमरगअभाअणपरिट्ठिआ संखसुत्तिव्व" (ज) ॥

अत्र बलाकाया निष्पन्दत्वेन विश्वस्तत्वं तेनास्य देशस्य विजनत्वमतः सङ्केतस्थानमेतदिति कयापि सन्निहितप्रच्छन्न-

---

(छ) निःशेषेति । उपपतिमानेतुं प्रेषितां दूतीं प्रति कस्याश्चिदुक्तिरियम् । हे मिथ्यावादिनि ! मम प्रयत्नेनापि स नायात इति मृषाभाषिणि ! बान्धवजनस्य मादृशस्य अज्ञातः अविदितः पीडागमः क्लेशानुभवः यया तत्सम्बुधौ । दूति ! त्वमितो मत्तः सकाशात् स्नातुं वापीं सरसीं गता न पुनस्तस्य अधमस्य अन्तिकं समीपं गता ? यत् तव स्तनतटं निःशेषं यथा तथा च्युतं चन्दनं यस्मात् तादृशं विशिष्टावगाहनेन क्षालनादिति भावः एवमन्यत्र । अधरः निर्मृष्टः निःशेषेण मृष्टः क्षालितः रागो लौहित्यं यस्मात् तथोक्तः, नेत्रे, नयने दूरम् अत्यर्थम् अनञ्जने कज्जलरहिते, इयं तन्वी क्षीणा तनुः पुलकिता लोमाञ्चिता सर्वमेतत् स्नानफलमापाततः अभिधया प्रतिपाद्यते । किन्तु बोद्धव्यायाः दूत्या वैशिष्ट्येन तदन्तिकमेव रन्तुं गतासीति व्यञ्जनया प्रतीयते । यदि च निःशेषच्युतचन्दनमित्यादेः स्नानकार्य्यत्वं तथापि स्नाने स्तनतटस्यैव निःशेषच्युतचन्दनत्वं न किन्तु सर्वस्यैवाङ्गस्य, अधरस्यैव निर्मृष्टरागत्वं न किन्तु ओष्ठस्यापि, नेत्रयोरत्यन्तमसञ्जनत्वं न अपि तु अनञ्जनमेव, ततश्चैतत् चुम्बनस्यैव फलमिति दूत्या वैशिष्ट्यमिति बोध्यम् ।

(ज) उअ इति । पश्य, निश्चल ! निष्पन्दा बिसिनीपत्रे राजते बलाका । निर्मलमरकतभाजनपरिस्थिता शङ्खशुक्तिरिवेति संस्कृतम् । हे निश्चल ! चल-नायक । निश्चलाङ्ग इत्यर्थः निर्मलमरकतभाजने स्वच्छमरकतमणिपात्रे परि-

कामुकं प्रत्युच्यते। अत्रैव स्थाननिर्जनत्वरूपव्यङ्ग्यार्थवैशिष्ट्यं प्रयोजकम् (झ)।

भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरैः काकुरित्यभिधीयते ॥२८॥

इत्युक्तप्रकारायाः काकोर्भेदा आकरादिभ्यो ज्ञातव्याः (ञ)

एतद्वैशिष्ट्ये यथा।

"गुरुपरतन्त्रतया बत ! दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम्।
अलिकुलकोकिलललिते नैष्यति सखि ! सुरभिसमयेऽसौ" ॥(ट)

अत्र नैष्यति अपि तर्हि एष्यत्येवेति काक्वा व्यज्यते।

चेष्टावैशिष्ट्ये यथा।

सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया।
हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम् ॥ (ठ)

अत्र सन्ध्या सङ्केतकाल इति पद्मनिमीलनादिचेष्टया

स्थिता मरकतपङ्क्तिरिव शङ्खपात्रमिव विनिर्मितेव इयं बलाका पक्षी निष्पन्दा राजते जड पश्य।

(झ) प्रयोजकं द्वितीयव्यञ्जनायाः कारणमित्यर्थः।

(ञ) भिन्नेति। भिन्नः शोकहर्षादिभिर्विकृतीकृतः यः कण्ठध्वनिः स धीरैः विद्वद्भिः काकुरिति अभिधीयते कथ्यते। आकरादिभ्यः प्राचीनाचार्य्यप्रबन्धेभ्यः।

(ट) गुर्विति। हे सखि ! असौ मत्पतिरित्यर्थः गुरूणां पित्रादीनां परतन्त्रतया पराधीनतया बत खेदे दूरतरम् अतिदूरं देशं गन्तुम् उद्यतः प्रवृत्तः, अलिकुलैः भ्रमरसङ्घैः कोकिलैश्च ललिते सुन्दरे मनोहरे इत्यर्थः सुरभिसमये वसन्ते न एष्यति न आगमिष्यति ? अपि तु एष्यत्येव।

(ठ) सङ्केतेति। विदग्धया चतुरया कयाचित् कामिन्या विटम् उपपतिं सङ्केतकाले सङ्केतकालज्ञाने मनो यस्य तादृशं कः सङ्केतसमयः ? इति जिज्ञासुमित्यर्थः ज्ञात्वा विदित्वा हसद्भ्यां नेत्राभ्याम् अर्पितः ज्ञापितः आकूतः अभिप्रायः यस्मिन् तद् यथा तथा लीलापद्मं हस्तस्थं क्रीडाकमलं निमीलितं सङ्कोचितम्।

कयाचित् द्योत्यते । एवं वक्त्रादीनां व्यस्तसमस्तानां (ड) वैशिष्ट्ये बोद्धव्यम् ।

त्रैविध्यादियमर्थानां प्रत्येकं त्रिविधा मता ॥२९॥(ढ)

अर्थानां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यत्वेन त्रिरूपतया सर्वा अपि अनन्तरोक्ता व्यञ्जनास्त्रिविधाः । तत्र वाच्यार्थस्य व्यञ्जना यथा, "कालो मधुः" इत्यादि । लक्ष्यार्थस्य यथा । "निःशेष-च्युतचन्दनम्" इत्यादि । व्यङ्ग्यार्थस्य, "उअ णिच्च-लेत्यादि" । प्रकृतिप्रत्ययव्यञ्जनत्वन्तु प्रपञ्चयिष्यते (ण) ।

शब्दबोध्यो व्यनक्त्यर्थः शब्दोऽप्यर्थान्तराश्रयः ।
एकस्य व्यञ्जकत्वे तदन्यस्य सहकारिता ॥३०॥(त)

यतः शब्दो व्यञ्जकत्वे अर्थान्तरमपेक्षते अर्थोऽपि शब्दं तदेकस्य व्यञ्जकत्वे अन्यस्य सहकारिताऽवश्यमङ्गीकार्य्या ।

अभिधादित्रयोपाधिवैशिष्ट्यात् त्रिविधो मतः ।

(ड) व्यस्तेति । व्यस्तानां वक्त्रादीनां प्रत्येकस्येत्यर्थः समस्तानां मिलितानामित्यर्थः ।

(ढ) त्रैविध्यादिति । इयं व्यञ्जना आर्थीति शेषः अर्थानां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यानां त्रैविध्यात् त्रिप्रकारत्वात् प्रत्येकं त्रिविधा वाच्यव्यञ्जना लक्ष्यव्यञ्जना व्यङ्ग्यव्यञ्जना च मता ।

(ण) प्रकृतिप्रत्ययेति । प्रपञ्चयिष्यते प्रकाशयिष्यते चतुर्थपरिच्छेदे इति शेषः ।

(त) शब्देति । अर्थःशब्देन बोध्यः प्रतिपाद्यः सन् व्यनक्ति अर्थान्तरं व्यञ्जनया बोधयति । शब्दोऽपि अर्थान्तरम् आश्रयतीति तथाभूतः सन् व्यनक्ति प्रकाशयति तत् तस्मात् एकस्य अनयोरन्यतरस्येत्यर्थः व्यञ्जकत्वे अन्यस्य सहकारिता सहकारित्वं सहायत्वमित्यर्थः ।

शब्दोऽपि वाचकस्तद्वल्लक्षको व्यञ्जकस्तथा ॥३१॥(अ

अभिधोपाधिकोवाचकः । लक्षणोपाधिको लक्षकः । व्यञ्जनोपाधिको व्यञ्जकः । किञ्च ।

तात्पर्य्याख्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधनी ।
तात्पर्य्यार्थं तदर्थञ्च वाक्यं तद्बोधकं परे ३२(इ

अभिधाया एकैकपदार्थबोधनविरमात् वाक्यार्थरूपस्य पदार्थान्वयस्य बोधिका तात्पर्य्या नाम वृत्तिस्तदर्थश्च तात्पर्य्यार्थस्तद्बोधकश्च वाक्यमिति अभिहितान्वयवादिनां मतम् (उ) ।

इति साहित्यदर्पणे वाक्यस्वरूपनिरूपणो नाम
द्वितीयः परिच्छेदः ।

(अ) अभिधेति । शब्दोऽपि अभिधादित्रयम् अभिधालक्षणाव्यञ्जनात्रयमित्यर्थः तदेव उपाधिः व्यापारविशेषः तद्वैशिष्ट्यात् तद्वैचित्र्यात् वाचकः लक्षकः व्यञ्जक इति त्रिविधो मतः कथितः ।

(इ) सम्प्रति प्राचीननैयायिकमतोक्तां तात्पर्य्याख्यामाह तात्पर्य्याख्यामिति । पदार्थानाम् अन्वयबोधने संसर्गप्रत्यायने तदर्थमिति यावत् निमित्तार्थे सप्तमी । तात्पर्य्याख्यां तात्पर्य्यनाम्नीं वृत्तिं व्यापारं तथा तदर्थं तस्य तात्पर्य्यार्थस्य बोधकं वाक्यञ्च परे प्राचीनाः नैयायिकाः आहुः वदन्ति नव्यास्तु इमां संसर्गमर्य्यादामाहुः ।

(उ) अभिहितान्वयवादिनाम् अभिहितानाम् अभिधया उपस्थापितानाम् उपलक्षणमेतत् लक्षणया च प्रतिपादितानाम् अर्थानाम् अन्वयः सम्बन्धः तं वदन्तीति तथोक्तानां प्राचीननैयायिकानामित्यर्थः अभिहितान्वयवादिनस्तु प्रथममेव ससम्बन्धं पदार्थम् अभिधया लक्षणया वा प्रतिपादयन्तीति न तैः तात्पर्य्यवृत्तिरङ्गीक्रि- द्रष्टव्यम् ।

इति पण्डितकुलपतिना बि, ए, उपाधिधारिणा श्रीजीव- भट्टाचार्य्येण विरचिता विमलाख्या साहित्य- द्वितीयपरिच्छेदव्याख्या समाप्ता

। विटम् उपपतिं ? इति जिज्ञासु- : आकूतः अभिप्रायः मोचितं सङ्गोपितम् ।

तृतीयः परिच्छेदः ।

अथ कोऽयं रस इति उच्यते ।

विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा ।
रसतामेति रत्यादिः स्थायिभावः सचेतसाम् ॥३॥

विभावादयो वक्ष्यन्ते । सात्त्विकाश्चानुभावरूपत्वात् न पृथगुक्ताः । व्यक्तो दध्यादिन्यायेन रूपान्तरपरिणतो व्यक्तीकृत एव रसो न तु दीपेन घट इव पूर्वसिद्धो व्यज्यते । तदुक्तं लोचनकारैः, "रसाः प्रतीयन्त इति त्वोदनं पचतीतिवद् व्यवहार इति" अत्र च रत्यादिपदोपादानादेव प्राप्ते स्थायित्वे पुनः स्थायिपदोपादानं रत्यादीनामपि रसान्तरेषु अस्थायित्वप्रतिपादनार्थं ततश्च हासक्रोधादयः शृङ्गारवीरादौ व्यभिचारिण एव । तदुक्तं, "रसावस्थः परं भावः स्थायितां प्रतिपद्यते" इति (ख) ।

(क) अथ काव्यनिरूपणानन्तरम् अयं काव्यलक्षणघटकः इत्यर्थः । विभावेनेति । विभावेन अनुभावेन तथा सञ्चारिणा व्यक्तः प्रकटितः रत्यादिः रतिहासादिरूपः स्थायिभावः सचेतसां सामाजिकानां रसताम् एति प्राप्नोति रसरूपेण परिणतिं गच्छतीत्यर्थः । रत्यादेर्नायकादिनिष्ठत्वेऽपि तादृशकाव्यार्थभावनया सामाजिकनिष्ठ[illegible] विशेषः । यद्यपि विभावा अनुभावाश्च सात्त्विका व्यभिचारिण इत्यादिना [illegible]त्वं निरूपितं तदपि तेषाम् अनुभावरूपात् न पृथगुक्तिः ।

(ख) व्यक्तेति । [illegible]कारसादीनां परिग्रहः । यथा दुग्धमम्लयोगेन दधितया बोधयति । [illegible]दिः विभावादियोगेन सामाजिकानां रसरूपेण यति तत् तस्मात् एतस्य [illegible] परिणतः प्राप्त इत्यर्थः [illegible] कारित्वं सहायत्वमित्यर्थः ।

अथ स्वरूपकथनगर्भं आस्वादप्रकारः कथ्यते (ख)।

सत्त्वोद्रेकादखण्डस्वप्रकाशानन्दचिन्मयः।
वेद्यान्तरस्पर्शशून्यो ब्रह्मास्वादसहोदरः॥
लोकोत्तरचमत्कारप्राणः कैश्चित् प्रमातृभिः।
स्वाकारवदभिन्नत्वे नायमास्वाद्यते रसः॥ (ग)
रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं मनः सत्त्वमिहोच्यते॥३४॥

यस्य स तथा। अन्याहिताग्न्यादित्वात् क्तान्तस्य परनिपातो वा बोध्यः। रसस्य पूर्वसिद्धता नास्तीत्याह नन्विति। दीपेन यथा पूर्वसिद्धान् घटादिपदार्थान् प्रकाशयति तथा विभावादयः रसं नेत्यर्थः। उक्तमर्थं प्रमाणयति तदुक्तमिति। ओदनमिति ओदनम् अन्नं न खलु ओदनं पच्यते अपि तु तण्डुल एव पक्वावस्थायामेव ओदनत्वात् किन्तु ओदनं पचतीति यथा व्यक्रियते तद्वत् रसाः प्रतीयन्ते इति रत्यादिप्रतीतिविशेषस्यैव रसत्वादिति भावः। यद्यपि रत्यादीनां नायकादिनिष्ठतया पूर्वसिद्धत्वमस्ति, किन्तु तादृशरत्यादिर्न रससंज्ञया उच्यते सामाजिकनिष्ठ एव रसः स च काव्यार्थभावनासमुद्भवस्तत्क्षणमनुभूयमान एव तस्मान्नास्य पूर्वसिद्धत्वमिति भाव्यम्। रसावस्थ इति रसे अवस्था अवस्थानं यस्य तादृशः रसपदवीमापन्न इत्यर्थः न तु कदाचिदनुभूयमानः रसस्य व्यापकत्वादिति भावः, रत्यादिः स्थायितां व्यापकत्वमित्यर्थः प्रतिपद्यते लभते। स्थायी रत्यादिः रसः न तु व्यभिचारीति भावः।

(ख) किं स्वरूपो रसः कथं वा अस्य आस्वाद इत्याह अथेति। अस्य रसस्य स्वरूपं लक्षणं तस्य कथनं गर्भे मध्ये यस्य तादृशः आस्वादप्रकारः अनुभवविशेषः कथ्यते निरूप्यते।

(ग) सत्त्वोद्रेकादिति। सत्त्वस्य वक्ष्यमाणस्य उद्रेकात् कैश्चित् न तु सर्वैरिति भावः प्रमातृभिः विद्वद्भिः अखण्डः पूर्णः स्वप्रकाशः स्वेन आत्मना प्रकाशते इति स्वप्रकाशः न तु कोऽप्यस्य प्रकाशक इति भावः आनन्दचिन्मयः आनन्दसंवलितज्ञानमयः वेद्यान्तरस्य अन्यस्य ज्ञेयस्य स्पर्शेन शून्यः रसास्वादकाले अन्यज्ञानस्यासद्भावादिति भावः अतएव ब्रह्मणः परमात्मनः आस्वादस्य साक्षात्कारस्य सहोदरः सदृशः परमात्मज्ञानकाले अपरज्ञानस्याभावादिति भावः। लोकोत्तरः अलौकिकः यश्चमत्कारः चित्तविकासः स एव प्राणः जीवनभूतो यस्य

इत्युक्तप्रकारो बाह्यमेयविमुखतापादकः कश्चनान्तरो
र्मः सत्त्वं तस्योद्रेकः रजस्तमसी अभिभूयाविर्भावः। अत्र
। हेतुस्तथाविधालौकिककाव्यार्थपरिशीलनम्। अखण्ड
त्येक एवायं विभावादिरत्यादिप्रकाशसुखचमत्कारात्मकः।
त्र (च) हेतुं वक्ष्यामः। स्वप्रकाशत्वाद्यपि वक्ष्यमाणरीत्या।
चिन्मय इति स्वरूपार्थे मयट्। चमत्कारश्चित्तविस्ताररूपो
विस्मयापरपर्यायः। तत्प्राणत्वञ्चास्मद्वृद्धप्रपितामहसहृदय-
गोष्ठीगरिष्ठकविपण्डितमुख्यश्रीमन्नारायणपादैरुक्तम्। तदाह
र्मदत्तः स्वग्रन्थे।

रसे सारश्चमत्कारः सर्वत्राप्यनुभूयते।
तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्राप्यद्भुतो रसः॥

हृद्य: नायकादीनां नायकादिरत्यादिषु लौकिकचमत्कारस्यैव सम्भवात् अस्य
सामाजिकनिष्ठस्य अलौकिकत्वमिति भावः। अयम् उक्तस्वरूपो रसः स्वाकारवत्
देहवत् अभिन्नत्वेन आस्वाद्यते अनुभूयते यथा आत्मनोऽभिन्नोऽपि देहः अहं
थूलः अहं कृश इत्यादिभेदोल्लेखाभावेन प्रतीयते तथा रसोऽपि नायकादिनिष्ठतया
अहोऽपि रामोऽहं सीताविषयकरतिमानित्येवमात्मनिष्ठतया आस्वाद्यते घटादि-
ाने जातेऽहं वेद्मि इति यथा ज्ञाहज्ञानमिदं प्रतीयते तथात्र नेति भावः।

(च) सत्त्वं निरूपयति रज इति। अनुत्कृष्टं मनोधर्मविशेषः रजः निकृष्ट-
नोधर्मविशेषः तमः ताभ्याम् अस्पृष्टं अमर्षरहितं मनः, मानसो धर्मविशेष इत्यर्थः।
इ रसनिरूपणप्रसङ्गे इत्यर्थः। अस्तम् उच्यते कथ्यते इति एवम् उक्तप्रकारः
र्शितरूपः बाह्येभ्यः लौकिकेभ्यः मेयेभ्यः वेद्येभ्यः या विमुखता वैमुख्यं ताम्
पादयति आवहति इति तथोक्तः वर्त्तितं सति बाह्यज्ञानं न तिष्ठतीति भावः।
चन अनिर्दिष्टरूपः आन्तरः मानसः धर्मः गुणविशेषः। उद्रेकः अत्र सत्त्वोद्रेके
र्थः। विभावादीति अयं रसः विभावादिभिः सह ...: रत्यादिः तस्य प्रकाशो
... ... सुखचमत्कारः अलौकिकं सुखम् आत्मा स्वरूपं यस्य तथाविधः यद्यपि
भावादीनां प्रत्येकस्य ... ...
मिति बोध्यम्। अत्र ...

तस्मादद्भुतमेवाह कृती नारायणो रसमिति ॥" (ङ)

केश्चिदिति प्राक्तनपुण्यशालिभिः । यदुक्तं, "पुण्यवन्तः प्रमिण्वन्ति योगिवद्रससन्ततिम्" इति (च) । यद्यपि "स्वादः काव्यार्थसम्भेदादात्मानन्दसमुद्भवः" इत्युक्तदिशा रसस्यास्वादानतिरिक्तत्वमुक्तं तथापि "रसः स्वाद्यते" इति काल्पनिकं भेदमुररीकृत्य (छ) कर्मकर्त्तरि वा प्रयोगः । तदुक्तं, रस्यमानतामात्रसारत्वात् प्रकाशशरीरादनन्यः (ज) एवं हि रसः" इति । एवमन्यत्रापि एवंविधस्थलेषु उपचारेण (झ) प्रयोगा ज्ञेयाः । ननु एतावता रसस्याज्ञेयत्वमुक्तं भवतीति व्यञ्जनायाश्च ज्ञानविशेषत्वाद् द्वयोरैक्यमापतितम् (ञ) । ततश्च ।

(ङ) रसे इति । सर्वत्रापि रसे चमत्कारः चित्तविस्तार एव सारः स्थिरांशः प्राण इति भावः, "सारो बले स्थिरांशे च" इत्यमरः । अनुभूयते तत् चमत्कारसारत्वे तस्य रसस्य चमत्कारसारत्वे विस्मयप्राणत्वे स्थिते इत्यर्थः सर्वत्रापि सर्वोऽपीत्यर्थः प्रथमायास्त्रप्रत्ययः । रसः अद्भुतः । अद्भुत इति सामान्यं रसमात्रसंज्ञेति भावः । अर्थात् रत्याद्यंशस्यानुभूयमानत्वे यथास्वं शृङ्गारादिव्यपदेशः तस्यानुभवानुत्पत्तौ च अद्भुतव्यपदेश इति बोध्यम् ।

(च) पुण्यवन्त इति । पुण्यवन्तः प्राक्तनपुण्यशालिनः योगिवत् योगिन इव रससन्ततिं रसानां शृङ्गारादीनां सन्ततिं समूहं विस्तारमित्यर्थः अन्यत्र रससन्ततिं परमात्मतत्त्वविस्तारमित्यर्थः रसो वै स इत्यादिश्रुतौ परमात्मनो रससंज्ञया अभिहितत्वादिति भावः । प्रमिण्वन्ति अनुभवन्ति ।

(छ) स्वाद इति । काव्यार्थस्य संभेदात् परिशीलनात् आत्मनः स्वस्य आनन्दसमुद्भवः सुखसमुत्पत्तिः स्वादः काव्यार्थपरिशीलनजनितानन्दानुभवः स्वाद इति फलितार्थः । काल्पनिकम् आरोपितम् । उररीकृत्य अङ्गीकृत्य ।

(ज) रस्यमानतेति । रस्यमानता आस्वादस्तन्मात्रसारत्वात् प्रकाशशरीरात् अनुभवरूपात् अनन्यः अभिन्नः ।

(झ) उपचारेण आरोपेण, प्रकाशशरीरादनन्य एवेति कथनेन इत्यर्थः ।

(ञ) नन्विति एतावता अज्ञेयत्वं न ज्ञानविषयत्वम् । द्वयोरिति व्यञ्जनारसयो

स्वज्ञानेनान्यधीहेतुः सिद्धेऽर्थे व्यञ्जको मतः।
यथा दीपोऽन्यथाभावे को विशेषोऽस्य कारकात्॥”

इत्युक्तदिशा घटप्रदीपवद् व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोः पार्थक्यमेवेति कथं रसस्य व्यङ्ग्यतेति चेत् सत्यमुक्तम्। अतएवाहुः। विलक्षण एवायं कृतिज्ञप्तिभेदेभ्यः स्वादनाख्यः कश्चित् व्यापारः अतएव हि रसनास्वादनचमत्कारणादयो विलक्षणा एव व्यपदेशा इति अभिधादिविलक्षणव्यापारता अत्र प्रसाधनग्रहिलैः अस्माभिः रसादीनां व्यङ्ग्यत्वमुक्तं भवतीति (ट)। ननु तर्हि

रस इति स्थितिः। यदि रसः ज्ञानविशेषरूपव्यञ्जना च ज्ञानविशेषरूपा तदा उभयोस्तुल्यतेति कथं साध्यसाधकत्वमिति भावः।

(ट) स्वज्ञानेनेति। सिद्धे अर्थे वस्तुनि सति व्यञ्जकः ज्ञापकः स्वस्य ज्ञानेन अन्यस्य सिद्धस्य अपरस्य अर्थस्य धीहेतुः ज्ञानकरणं भवति यथा दीपः स्वज्ञानेन अन्येषां घटपटादीनां ज्ञानहेतुर्भवति। अन्यथा सिद्धवस्तुज्ञापकत्वाभावे अस्य व्यञ्जकस्य कारकात् जनकात् हेतोः को विशेषः। अयं भावः जनको हेतुः असिद्धं वस्तु उत्पादयति ज्ञापकस्तु सिद्धमेव वस्तु ज्ञापयतीति। इत्युक्तदिशा एवमुक्तरीत्या घटप्रदीपवत् यथा घट प्रदीपौ व्यनक्ति तद्वत् व्यञ्जको व्यङ्ग्यं व्यनक्ति अतस्तयोः पार्थक्यं भिन्नत्वमेव न तु एकरूपत्वमिति भावः। अतएव उक्तात् विसंवादादेवेत्यर्थः। आहुः कथयन्ति अभिनवगुप्तमतानुसारिण इति शेषः। कृतिः करणं ज्ञप्तिः ज्ञानानुकूलव्यापारः तद्भेदेभ्यः विलक्षणः विभिन्नः स्वादनाख्यः कश्चित् अनिर्दिष्टः केनाप्यनुभावित इति यावत् व्यापारः शक्तिविशेषः येन रसः स्वाद्यते इति भावः। अतएव विभिन्नत्वादेव विलक्षणा कृतिज्ञप्तिभिन्ना व्यपदेशाः संज्ञाः उक्तव्यापारस्येति भावः। अस्माभिः तु अभिधादिविलक्षणव्यापारप्रसाधनग्रहिलैः अभिधादिभ्यः अभिधालक्षणातात्पर्याख्येभ्यः विलक्षणः विभिन्नः यः व्यापारः व्यञ्जनेत्यर्थः तस्य प्रसाधने स्थापने ग्रहिलैः प्रयासिभिः। यदि ज्ञानसामान्यबुद्धौ व्यञ्जनाया रसस्य च ऐक्यमायाते तथापि ज्ञानविशेषेण ज्ञानविशेषस्यापि व्यञ्जनं दृश्यते यथा प्रदीपसामान्यज्ञानेन घटादिज्ञानं व्यज्यते तद्वत् व्यञ्जनया रसो व्यज्यते इति व्यञ्जनाया वक्तृतात्पर्यरूपज्ञानविशेषरूपया रसस्य आनन्दचिन्मयस्य पार्थक्यमेव सिद्धेऽर्थे इति तु प्रायिकं क्वचित् असिद्धार्थानामपि व्यञ्जनात् यथा सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया। इत्यत्र-

(ठ) करुणादीनां रसानां दुःखमयत्वाद्रसत्वं न स्यादित्युच्यते।

करुणादावपि रसे जायते यत् परं सुखम्।
सचेतसामनुभवः प्रमाणं तत्र केवलम् ॥३५॥

आदिशब्दाद्बीभत्सभयानकादयः। तथापि असहृदयानां मुखमुद्रणाय पक्षान्तरमुच्यते।

किञ्च तेषु यदा दुःखं न कोऽपि स्यात्तदुन्मुखः।

न हि कश्चित् सचेता आत्मनो दुःखाय प्रवर्त्तते। करुणादिषु च सकलस्यापि साभिनिवेशप्रवृत्तिदर्शनात्।

अनुपपत्त्यन्तरमाह (ड)।

तथा रामायणादीनां भविता दुःखहेतुता ॥३६॥

करुणरसस्य दुःखहेतुत्वात् करुणरसप्रधानरामायणादिप्रबन्धानामपि दुःखहेतुत्वप्रसङ्गः स्यात्। ननु कथं दुःखकारणेभ्यः सुखोत्पत्तिरित्याह।

हेतुत्वं शोकहर्षादेर्गतेभ्यो लोकसंश्रयात्।
शोकहर्षादयो लोके जायन्तां नाम लौकिकाः ॥
अलौकिकविभावत्वं प्राप्तेभ्यः काव्यसंश्रयात्।
सुखं सञ्जायते तेभ्यः सर्वेभ्योऽपीति का क्षतिः ॥३७॥ (ढ)

वार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितमिति सन्ध्यासङ्केतकाल इति प्रच्छन्नकामुकं प्रति पद्मनिमीलनेनैव कयाचित् व्यज्यते इत्यत्र सन्ध्यायाः सङ्केतकालत्वेन प्रसिद्धत्वेऽपि व्यञ्जनागम्यत्वमिति सुधीभिर्विभाव्यम्।

(ठ) नन्विति तर्हि रसस्य आनन्दचिन्मयत्वे इत्यर्थः।

(ड) अनुपपत्त्यन्तरमिति। अन्याम् अनुपपत्तिम् अलौकिकतामित्यर्थः।

(ढ) हेतुत्वमिति। लोकः चराचरवस्तुजातं तस्य संश्रयात् संसर्गात् स्वभावात् शोकहर्षादेः हेतुत्वं कारणत्वं गतेभ्यः प्राप्तेभ्यः वनवासादिभ्यः लौकिकास्तल्लौकिकनिष्ठाः शोकहर्षादयः जायन्तां यथा रामवनवासे पौरस्य दुःखं

ये खलु रामवनवासादयो लोके "दुःखकारणानि" इत्युच्यन्ते त एव हि काव्यनाट्यसमर्पिता अलौकिकविभावनव्यापारवत्तया कारणशब्दवाच्यत्वं विहाय अलौकिकविभावशब्दवाच्यत्वं भजन्ते (ण)। तेभ्यश्च सुरते दन्तघातादिभ्य इव इव सुखमेव जायते। अतश्च "लौकिकशोकहर्षादिकारणेभ्यो लौकिकशोकहर्षादयो जायन्ते" इति लोक एव प्रतिनियमः। काव्ये पुनः "सर्वेभ्योऽपि विभावादिभ्यो: सुखमेव जायते" इति नियमान्न कश्चिद्दोषः। कथं तर्हि हरिश्चन्द्रादिचरितस्य काव्यनाट्ययोरपि दर्शनश्रवणाभ्यामश्रुपातादयो जायन्ते इत्युच्यते।

अश्रुपातादयस्तद्वद्द्रुतत्वाच्चेतसो मताः ॥३८॥ (त)

तर्हि कथं काव्यतः सर्वेषामीदृशी रसाभिव्यक्तिर्न (थ) जायते इत्याह।

जायते तदास्वादो विना रत्यादिवासनाम्३९(द

लौकिकमिति भावः काव्यसंश्रयात् काव्यविनिवेशात् अलौकिकविभावत्वं विलक्षणकारणत्वं प्राप्तेभ्यः तेभ्यः सर्वेभ्यः वनवासादिभ्योऽपि सुखं सञ्जायते समुद्भवति इति अत्र का क्षतिः? हानिः?

(ण) त एव हीत्यादि। त एव दुःखकारणानि वनवासादय इत्यर्थः काव्यनाट्ययोः समर्पिताः अभिनिवेशिताः सन्तः अलौकिकं विलक्षणं यत् विभावनं रत्यादेरास्वादाङ्कुरयोग्यतानयनं तदेव व्यापारः तद्वत्तया कारणशब्दवाच्यत्वं कारणशब्दप्रतिपाद्यत्वं विहाय त्यक्त्वा अलौकिकः विलक्षणो यः विभावादिशब्दः तद्वाच्यत्वं भजन्ते प्राप्नुवन्ति। प्रतिनियमः स्थितिः।

(त) अश्रु इति। चेतसः चित्तस्य द्रुतत्वात् गलितत्वात् अश्रुपातादयः आविर्भवन्तीति शेषः तदश्रुपातादिकम् आनन्दसंवलितमेवेति भावः।

(थ) रसाभिव्यक्तिः रसास्वादः।

(द) नेति। रत्यादिवासनां विना तस्य रसस्य आस्वादः न जायते रत्यादि-

वासना च इदानीन्तनी प्राक्तनी च रसास्वादहेतुः। तत्र यदि आद्या (ध) न स्याच्छ्रोत्रियजरन्मीमांसकादीनामपि सा स्यात्। यदि द्वितीया न स्याद् यद्रागिणामपि (न) केषाञ्चिद्रसोद्बोधो न दृश्यते तन्न स्यात्। उक्तञ्च धर्मदत्तेन।

सवासनानां सभ्यानां रसस्यास्वादनं भवेत्।
निर्वासनास्तु रङ्गान्तःकाष्ठकुड्याश्मसन्निभाः॥ (प) इति।

ननु कथं रामादिरत्याद्युद्बोधकारणैः (फ) सीतादिभिः सामाजिकरत्याद्युद्बोधः? इत्युच्यते।

व्यापारोऽस्ति विभावादेर्नाम्ना साधारणीकृतिः।
तत्प्रभावेण यस्यासन् पाथोधिप्लवनादयः॥
प्रमाता तदभेदेन स्वात्मानं प्रतिपद्यते॥४०॥ (ब)

वासनावन्त एव रसमास्वादयन्ति नान्ये इति भावः। वासना संस्कारविशेषः।

(ध) आद्येति इदानीन्तनीत्यर्थः।

(न) रागिणाम् अनुरागवताम्।

(प) सवासनानामिति। सवासनानाम् इदानीन्तनप्राक्तनवासनावतां सभ्यानां सहृदयानां रसस्य आस्वादनम् अनुभवः भवेत्। निर्वासनास्तु इदानीन्तनप्राक्तनान्यतरवासनारहितास्तु रङ्गान्तः रङ्गभूमिमध्ये काष्ठं कुड्यं भित्तिः वा अश्म तत्सन्निभाः काष्ठादिवत् रसबोधरहितास्तिष्ठन्तीत्यर्थः।

(फ) नन्विति। रामादीनां रत्यादेः उद्बोधः तस्य कारणैः हेतुभिः।

(ब) व्यापार इति। विभावादेः व्यापारः सामर्थ्यविशेषः इत्यर्थः अस्ति यः नाम्ना साधारणी कृतिः साधारणीकरणम् उच्यते इति शेषः तत्प्रभावेण तेषां विभावादीनां प्रभावेण सामर्थ्येन यस्य रामस्य वा हनुमतः पाथोधिप्लवनादयः समुद्रतरणादयः समुद्रलङ्घनादयो वा आसन् प्रमाता विद्वान् सामाजिकः तदभेदेन तेन रामेण वा हनुमता यः अभेदः भेदाभावः तेन तदभिन्नतया इत्यर्थः स्वात्मानं स्वस्वरूपं प्रतिपद्यते प्राप्नोति।

ननु कथं मनुष्यमात्रस्य समुद्रलङ्घनादावुत्साहोद्बोधः? इत्युच्यते।

उत्साहादिसमुद्बोधः साधारण्याभिमानतः।
नृणामपि समुद्रादिलङ्घनादौ न दुष्यति॥४१॥(भ)

रत्यादयोऽपि साधारण्येन प्रतीयन्त इत्याह।

साधारण्येन रत्यादिरपि तद्वत् प्रतीयते॥४२॥(म)

रत्यादेरपि आत्मगतत्वेन प्रतीतौ सभ्यानां व्रीडातङ्कादिर्भवेत् परगतत्वेन तु अरस्यतापातः (य)। विभावादयोऽपि प्रथमतः साधारण्येन प्रतीयन्त इत्याह।

परस्य न परस्येति ममेति न ममेति च।
तदास्वादे विभावादेः परिच्छेदो न विद्यते॥४३॥(र)

ननु तथापि कथमेवमलौकिकत्वमेतेषां विभावादीनाम् इत्युच्यते।

(भ) उत्साहादीति। विभावादेः साधारणीकरणव्यापारवशात् नृणामपि साधारण्याभिमानतः रामस्य मम च साधारणोऽयं समुद्रप्लवनादिरिति तात्कालिकज्ञानतः समुद्रादिलङ्घनादौ उत्साहादिसमुद्बोधः उत्साहादीनां सम्यक् उदयः न दुष्यति।

(म) साधारण्येनेति। रत्यादिः सीताविषयकरामादेरनुरागादिरपि तद्वत् समुद्रलङ्घनादिवत् साधारण्येन यथा रामवदहमपि सीताविषयकरतिमानित्यादि प्रतीयते ज्ञायते सामाजिकैरिति शेषः।

(य) आत्मगतत्वेनेति आत्ममात्रनिष्ठत्वेन। परगतत्वेन नायकमात्रगतत्वेन इत्यर्थः अरस्यतापातः वैरस्यभावापत्तिः।

(र) परस्येति। तस्य रसस्य आस्वादे आस्वादनकाले इत्यर्थः विभावादेः आलम्बनोद्दीपनादेः परस्य न परस्य इति, मम इति न ममेति च परिच्छेदः अवबोधः न विद्यते न भवति।

विभावनादिव्यापारमलौकिकमुपेयुषाम् ।
अलौकिकत्वमेतेषां भूषणं न तु दूषणम् ॥४४॥ [ल]

आदिशब्दादनुभावनसञ्चारणे । तत्र विभावनं रत्यादेर्विशेषेण आस्वादाङ्कुरणयोग्यतानयनम् । अनुभावनमेवम्भूतस्य रत्यादेः समनन्तरमेव रसादिरूपतया भावनम् । सञ्चारणं तथाभूतस्यैतस्य सम्यक् चारणम् (व) । विभावादीनां यथासङ्ख्यं कारणकार्य्यसहकारित्वे कथं त्रयाणामपि रसोद्बोधे कारणत्वमित्युच्यते ।

कारणं कार्य्यसञ्चारिरूपा अपि हि लोकतः ।
रसोद्बोधे विभावाद्याः कारणान्येव ते मताः ॥४५॥ [श]

ननु तर्हि कथं रसास्वादे तेषामेकः प्रतिभास इत्युच्यते (ष)

(ल) विभावनेति । अलौकिकं तत्तल्लोकातीतमिति, विभावनादिव्यापारम् उपेयुषां प्राप्तवताम् एतेषां विभावादीनां काव्यनिवेशितानां सीतादीनाम् अलौकिकत्वं साधारणत्वं भूषणम् अलङ्कृतिः सहृदयानाम् आस्वादार्हत्वादिति भावः न तु दूषणं परानुरागजननादिति भावः ।

(व) विशेषेण अतिशयेन आस्वादस्य अङ्कुरयोग्यता अङ्कुरवत् सूक्ष्मरूपेण आविर्भावः तन्नयनं तस्य प्रापणमित्यर्थः एवंभूतस्य सूक्ष्मरूपेण आस्वादयोग्यतां नीतस्य इत्यर्थः भावनं प्रकाशनम् । तथाभूतस्य रसरूपेण भावितस्य इत्यर्थः एतस्य रत्यादेः चारणं प्रसारणं विस्तृतिरिति यावत् ।

(श) कारणमिति । ते विभावाद्याः लोकतः लोकनिष्ठा इत्यर्थः कारणकार्य्यसञ्चारिरूपाः विभावाः कारणानि अनुभावाः कार्य्याणि सञ्चारिणः सहकारिणः अपि रसस्य उद्बोधे आविर्भावे कारणान्येव सामान्यतः हेतव एव मताः त्रयाणामेव एषां रसनिष्पादकत्वादिति भावः ।

(ष) पूर्वं कारणसद्भावः पश्चात् कार्य्यनिष्पत्तिरिति स्थितिः । तत् कथं रसास्वादे विभावादीनां यौगपद्यमित्याह नन्विति । एकः अभिन्नः इत्यर्थः प्रतिभासः स्फुरणं विभावाद्यन्वितरत्यादिरसभवस्य पौर्वापर्य्यव्यपगमादिति भावः ।

प्रतीयमानः प्रथमं प्रत्येकं हेतुरुच्यते ।
ततः संवलितः सर्वो विभावादिः सचेतसाम् ॥
प्रपानकरसन्यायाच्चर्व्यमाणो रसो भवेत् ॥४६॥ [स]

यथा खण्डमरिचादीनां सम्मेलनादपूर्व इव कश्चिदास्वादः प्रपानकरसे सञ्जायते विभावादिसम्मेलनादिहापि तथेत्यर्थः । ननु यदि विभावानुभावव्यभिचारिभिर्मिलितैरेव रसस्तत् कथम् एकस्य द्वयोर्वा सद्भावेऽपि स स्यात् ? इत्युच्यते ।

सद्भावश्चेद्विभावादेर्द्वयोरेकस्य वा भवेत् ।
झटित्यन्यसमाक्षेपे तदा दोषो न विद्यते ॥४७॥ [ह]

अनन्यसमाक्षेपश्च प्रकरणादिवशात् यथा ।

"दीर्घाक्षं शरदिन्दुकान्ति वदनं बाहू नतावंसयोः
सङ्क्षिप्तं निविडोन्नतस्तनमुरः पार्श्वे प्रमृष्टे इव ।
मध्यः पाणिमितो नितम्बि जघनं पादावुदग्राङ्गुली

(स) प्रतीयमान इति । विभावादिः प्रथमं रसोद्बोधात् प्रागित्यर्थः प्रतीयमानः प्रत्येकं हेतुः रसास्वादकारणम् उच्यते । ततः पश्चात् रसोद्बोधकाले सम्मिलितः मिश्रितः सर्वः विभावादिः विभावानुभावव्यभिचारिभावसंवलितरत्यादिरित्यर्थः प्रपानकरसन्यायात् प्रपानकरस इव चर्व्यमाणः आस्वाद्यमानः सन् सचेतसां सामाजिकानां रसः भवेत् रसरूपेण परिणमेदित्यर्थः ।

(ह) सद्भाव इति । विभावादेः द्वयोः एकस्य वा सद्भावः सत्ता चेत् यदि भवेत् तदा झटिति शीघ्रम् अन्यसमाक्षेपे अन्यस्य अन्ययोः अन्येषां वा समाक्षेपे अध्याहारे दोषो न भवेत् यत्र विभावोऽस्ति अनुभावसञ्चारिरत्यादयो न सन्ति तत्र तेषामध्याहारः यत्र विभावानुभावौ स्तः सञ्चारिरत्यादयः न सन्ति तत्र तेषामध्याहारः यत्र अनुभावसञ्चारिणौ स्तः तत्रापि अन्येषां पूर्ववत् समाक्षेपः एवं सर्वत्र ।

छन्दो नर्त्तयितुर्यथैव मनसः सृष्टं तथास्या वपुः" ॥ (च)

अत्र मालविकामभिलषतोऽग्निमित्रस्य मालविकारूप-विभावमात्रवर्णने सञ्चारिणा-मौत्सुक्यादीना-मनुभावानाञ्च नयनविस्फारादीनामौचित्यादेवाक्षेपः। एवमन्याक्षेपेऽपि ज्ञेयम् (क)। "अनुकार्य्यगतो रसः" (ख) इति वदतः प्रत्याह।

पारिमित्याल्लौकिकत्वात् सान्तरायतया तथा।
अनुकार्य्यस्य रत्यादेरुद्बोधो न रसो भवेत्॥४८॥(ग)

(च) उदाहरति दीर्घाक्षमिति। मालविकाया वर्णनमिदम्। नर्त्तयितुः चपलयितुः कामस्येत्यर्थः मनसः यथैव यादृश एव छन्दः अभिप्रायः, "छन्दोऽभिप्राये आशयः" इत्यमरः। अस्या मालविकाया वपुः शरीरं तथैव सृष्टं तथाहि वदनं दीर्घे आयते अक्षिणी यस्य तादृशं, तथा शरदिन्दोरिव कान्तिर्यस्य तथाभूतं बाहू भुजौ अंसयोः स्कन्धयोर्नतौ विनतौ, उरः वक्षःस्थलं निविड़ौ घनौ उन्नतौ स्तनौ यत्र तादृशम् अतएव सङ्क्षिप्तम् अल्पायतनं पार्श्वे प्रमृष्टे लिप्ते इव तत्रत्यानामस्थ्ना-मलक्ष्यत्वादिति भावः मध्यः कटिदेशः पाणिमितः वितस्तिवेष्टनेन परिमित इत्यर्थः। जघनं नितम्बि नितम्बविशिष्टं तथा पादौ चरणौ उदग्रा उन्नताग्रा अङ्गुलयः ययोस्तथाभूतौ। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम्।

(क) अन्याक्षेपे विभावाक्षेपे इत्यर्थः। यथा, परिमृदितमृणालीम्लानमङ्गं प्रवृत्तिः कथमपि परिवारप्रार्थनाभिः क्रियासु। कलयति च हिमांशोर्निष्कलङ्कस्य लक्ष्मीमभिनवकरिदन्तच्छेदकान्तः कपोलः॥" अत्र नायिकायाः सम्भोगशृङ्गारस्य आलम्बनविभावो नायकः तच्चेष्टादिकमुद्दीपनविभावः तयोः समाक्षेपो द्रष्टव्य इति।

(ख) नायकादिनिष्ठतां रसस्य परिहरति अनुकार्य्य इति। अनुकार्य्यः नायकादिः। तद्गतः तन्निष्ठः न तु सामाजिकवर्त्तिरिति भावः।

(ग) पारिमित्यादिति। पारिमित्यात् परिमितत्वात् अनुकार्य्यमात्रगतत्वेन अल्पत्वात् अस्य तु बहुसामाजिकनिष्ठत्वेन व्यापकत्वमिति भावः लौकिकत्वात् तत्तल्लौकिकनिष्ठत्वात् अस्य तु अलौकिकत्वमिति भावः सान्तरायतया नाट्यकाव्य-दर्शनादि आदिपदेन श्रवणपरिग्रहः प्रतिकूलतया, यदि अनुकार्य्यगत एव रसः तदा सामाजिकाः कथं काव्यदर्शनश्रवणयोः अग्रा भवेयुः तेषामभीष्टरसास्वाद-

सीतादर्शनादिजो रामादिरत्याद्युद्बोधो हि परिमितो लौकिको नाट्यकाव्यदर्शनादेः सामाजिकस्य च । तस्मात् कथं रसरूपतामियात् । रसस्य एतद्विलक्षणधर्मकत्वात् (घ) अनुकर्तृगत-त्वञ्च अस्य (ङ) निरस्यति ।

शिक्षाभ्यासादिमात्रेण राघवादेः स्वरूपताम् ।

दर्शयन् नर्त्तको नैव रसस्यास्वादको भवेत् ॥४९॥ (च)

किञ्च,

काव्यार्थभावनेनायमपि सभ्यपदास्पदम् ॥५०॥ (छ)

यदि पुनर्नटोऽपि काव्यार्थभावनया रामादिरूपतामात्मनो दर्शयेत् तदा सोऽपि सभ्यमध्य एव गण्यते ।

नायं ज्ञाप्यः स्वसत्तायां प्रतीत्यव्यभिचारतः ॥५१॥ (ज)

प्रत्याशाविरहादिति भावः अनुकार्यस्य नायकादेः रत्याद्युद्बोधः नायिकादिविषयक इति शेषः रसः न भवेत् ।

(घ) एतद्विलक्षणधर्मकत्वात् एतस्मात् उक्तविविधात् पारिमित्यादेरित्यर्थः विलक्षणः विपरीतः धर्मः यस्य तस्य भावः तस्मात् ।

(ङ) नटगतत्वञ्चास्य निराकरोति अनुकर्त्तेति । अनुकर्त्ता नटः तद्गतः तस्य भावः तत् ।

(च) शिक्षेति । नर्त्तकः नटः शिक्षा गुरुसकाशादुपदेशग्रहणम् अभ्यासः पुनः पुनरनुशीलनं तत्प्रभृतिभिः राघवादेः रामादेः स्वरूपतां तुल्यतां दर्शयन् नाट्येन प्रकटयन् रसस्य आस्वादकः नैव भवेत् ।

(छ) ननु यदि नटोऽसौ सहृदयो भवति तदापि किं तस्य रसास्वादो न भवतीत्याशङ्क्याह किञ्चेति काव्येति । अयं नटोऽपि काव्यार्थभावनेन काव्यार्थस्य परिशीलनेन सभ्यपदास्पदं भवति सभ्यवत् रसास्वादभागीत्यर्थः ।

(ज) रसस्य ज्ञाप्यत्वं पूर्वमुक्तं तदेवाव्यभिचारलक्षणेन दृढयति नाय-मित्यादि । अयं रसः न ज्ञाप्यः ज्ञापयितुं शक्यः वा अन्यज्ञानविषयः स्वसत्तायां तस्य रसस्य सत्तायां विद्यमानतायां प्रतीतिः ज्ञानस्य अव्यभिचारतः नियमादि-

यो हि ज्ञाप्यो घटादिः स सन्नपि कदाचिदज्ञातो भवति । न ह्ययं तथा । प्रतीतिमन्तरेण अभावात् ।

यस्मादेष विभावादिसमूहालम्बनात्मकः ।
तस्मान्न कार्य्यः ॥ ५२ ॥ (झ)

यदि रसः कार्य्यः स्यात् तदा विभावादिज्ञानकारणक एव स्यात् । ततश्च रसप्रतीतिकाले विभावादयो न प्रतीयेरन् (ञ) । कारणज्ञानतत्कार्य्यज्ञानयोर्युगपददर्शनात् । न हि चन्दनस्पर्शज्ञानं तज्जन्यसुखज्ञानं च एकदा सम्भवति । रसस्य च विभावादिसमूहालम्बनात्मकतयैव प्रतीतेर्न विभावादिज्ञानकारणकत्वमित्यभिप्रायः ।

नो नित्यः पूर्वसंवेदनोज्झितः ।
असंवेदनकाले हि न भावोऽप्यस्य विद्यते ॥५३॥(ट)

न खलु नित्यस्य वस्तुनोऽसंवेदनकालेऽसम्भवो नापि भविष्यन् । साक्षादानन्दमयस्वप्रकाशरूपत्वात् (ठ) । कार्य्यज्ञाप्यविलक्षणभावात् नो वर्त्तमानोऽपि (ड) ।

त्यर्थः अन्येषां तु ज्ञाप्यानां प्रतीतेः पूर्वमपि सत्तास्ति अस्य तु प्रतीतिकाल एवेति ज्ञाप्यलक्षणायोगादिति भावः ।

(झ) यस्मादिति । यस्मात् एष रसः विभावादिसमूह एव आलम्बनम् आत्मा यस्य तादृशः तस्मात् न कार्य्यः ।

(ञ) विभावादीति । विभावादि ज्ञानं कारणं यस्य तथाभूतः । न प्रतीयेरन् न बुध्येरन् न हि कारणं कार्य्यञ्च युगपत् ज्ञायते इति भावः ।

(ट) नो इति । अयं रसः पूर्वसंवेदनेन संवेदनात् पूर्वं ज्ञानेन इत्यर्थः उज्झितः परित्यक्तः हि यतः असंवेदनकाले अप्रतीतिसमये अस्य रसस्य भावः सत्ता न विद्यते । नित्यवस्तुनः सर्वकालिकी स्थितिरस्तीति भावः ।

(ठ) नापीति । भविष्यद्वस्तुनः साक्षादानन्दमयस्वप्रकाशरूपत्वासम्भवात् न हि भविष्यन् साक्षादानन्दं वितरीतुं शक्नोतीति भावः ।

विभावादिपरामर्शविषयत्वात् सचेतसाम् ।
परानन्दमयत्वेन संवेद्यत्वादपि स्फुटम् ॥
न निर्विकल्पकं ज्ञानं तस्य ग्राहकमिष्यते ।
तथाऽभिलापसंसर्गयोग्यत्वविरहान्न च ।
सविकल्पकसंवेद्यः ॥५४॥ (ढ)

सविकल्पकज्ञानसंवेद्यानां हि वचनप्रयोगयोग्यता न तु तस्य ।

तथा ।

साक्षात्कारतया न च ।
ोक्षस्तत्प्रकाशो नापरोक्षः शब्दसम्भवात्॥५५॥(ण)

(ड) कार्यज्ञाप्ययोर्विलक्षणभावात् वैलक्षण्यात् कार्यत्वाभावात् ज्ञाप्यत्वा-ावाच्च इत्यर्थः [illegible]ः वर्त्तमानः अपि न वर्त्तमानत्वस्य कार्यज्ञाप्यान्यतरविषयनियमादिति भावः ।

(ढ) विभावादीति । निर्गतो विकल्पो विभिन्नकल्पः विशिष्टप्रकारः यस्य तादृशं निरवच्छिन्नमित्यर्थः सम्बन्धानवगाहीत्यर्थः ज्ञानं विभावादिभिः परामर्शः तस्य तत्त्वं विषयः यस्य तस्य भावः तस्मात् तथा सचेतसां सहृदयानां स्फुटं परमानन्दमयत्वेन संवेद्यत्वात् ज्ञेयत्वात् अपि तस्य रसस्य ग्राहकं प्रतिपादकं न इष्यते निर्विकल्पकं ज्ञानं न विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिपदार्थं बोधयतीति भावः। अयं तु रसः विभावादिविशिष्टः तथा सुखसंवलितज्ञानमयोऽपीति भावः। तथा अभिलापः वचनं तस्य संसर्गः सम्बन्धः तद्योग्यत्वविरहात् वक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः सविकल्पकज्ञानस्य सम्बन्धावगाहिन इत्यर्थः न संवेद्यः। सविकल्पकज्ञानगम्यानां हि वचनगम्यत्वमस्ति रसस्य तु न तथेति भावः।

(ण) साक्षादिति । साक्षात्कारतया साक्षादनुभवयोग्यतयेत्यर्थः तस्य रसस्य प्रकाशः न परोक्षः प्रत्यक्षविलक्षणः न हि परोक्षवस्तुनः साक्षात्कारी भवतीति भावः। अपरोक्षः प्रत्यक्षः न शब्दसम्भवात् शब्दैः काव्यार्थसूचकैः सम्भवात् उत्पत्तेः न हि शब्दप्रमाणगम्यानां प्रत्यक्षत्वमिति भावः।

तत् कथम् अलौकिकत्वम्। एवमद्भुतादृष्टपूर्वनिरूपण-प्रकारस्येत्याह।

तस्मादलौकिकः सत्यं वेद्यः सहृदयैरयम् ॥५६॥(त)

तत् किं पुनः प्रमाणं तस्य सद्भावे ? इत्याह—

प्रमाणं चर्वणैवात्र स्वाभिन्ने विदुषां मतम् ॥५७॥(थ)

चर्वणा आस्वादनम्। तच्च "स्वादः काव्यार्थसम्भेदादात्मानन्दसमुद्भवः" इत्युक्तप्रकारम्। ननु यदि रसो न कार्य्यस्तत् कथं महर्षिणा "विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः" इति लक्षणं कृतम् ? इत्युच्यते—

निष्पत्त्या चर्वणस्यास्य निष्पत्तिरुपचारतः ॥५८॥(द)

यद्यपि रसाभिन्नतया चर्वणस्यापि न कार्य्यत्वं तथापि तस्य कादाचित्कतया उपचरितेन कार्य्यत्वेन कार्य्यत्वमुपचर्य्यते (ध)।

अवाच्यत्वादिकं तस्य वक्ष्ये व्यञ्जनरूपणे ॥५९॥ (न)

(त) तस्मादिति उक्तविरोधादित्यर्थः अयं रसः सहृदयैः सामाजिकैः अलौकिकः अलौकिकसिद्धः जनविलक्षण इत्यर्थः सत्यं तत्त्वत वेद्यः।

(थ) प्रमाणमिति। स्वाभिन्ने चर्वणास्वरूपे अत्र रसे चर्वणा आस्वाद एव विदुषां प्रमाणं मतम्।

(द) निष्पत्त्येति। चर्वणस्य निष्पत्त्या अस्य रसस्य उपचारतः परम्परया स्वाश्रयाश्रयत्वसम्बन्धेनेत्यर्थः निष्पत्तिः।

(ध) कादाचित्कतया आविर्भावतिरोभावाभ्यां कदाचिद्भवतया उपचरितेन आरोपितेन कार्य्यत्वेन कल्पितकार्य्यत्वेन न तु वास्तवेनेति भावः कार्य्यत्वम् उपचर्य्यते आरोप्यते। वस्तुतस्तु चर्वणा रसाभिन्ना एव यदा तु रस आस्वाद्यते तदैव चर्वणानिष्पत्तिः यदा नास्वाद्यते न निष्पद्यते इति आविर्भावतिरोभावाभ्यां चर्वणारूपस्य रसस्य निष्पत्तिरिति बोध्यम्।

तस्य रसस्य। आदिशब्दादखण्डत्वादि। ननु यदि मिलिता रत्यादयो रसस्तत् कथमस्य प्रकाशत्वं कथं वाऽखण्डत्वम्? इत्याह—

त्यादिज्ञानतादात्म्यादेव यस्माद्रसो भवेत्।
ातोऽस्य स्वप्रकाशत्वमखण्डत्वञ्च सिध्यति॥६०(प)

यदि रत्यादिकं प्रकाशशरीरादतिरिक्तं स्यात् तदैवास्य स्वप्रकाशत्वं न सिध्येत्। न च तथा, तादात्म्याङ्गीकारात्। ादुक्तम्। "यद्यपि रसानन्यतया चर्वणा न कार्य्या तथापि ादाचित्कतया कार्य्यत्वमुपकल्प्य तदेकात्मन्यनादिवासनारिणतिरूपे रत्यादिभागेऽपि व्यवहारः" इति। "सुखादिादात्म्याङ्गीकारे च अस्माकं सिद्धान्तशय्यामधिशय्य दिव्यर्षसहस्रं प्रमोदनिद्रामुपेयाः" इति च। "अभिन्नोऽपि स ामाता वासनोपनीतरत्यादितादात्म्यगोचरीकृतः" इति च। ानस्य स्वप्रकाशत्वमनङ्गीकुर्वतामुपरि वेदान्तिभिरेव निपाानीयो दण्डः। तादात्म्यादेव अस्य अखण्डत्वम्। रत्यादयो

(न) अवाच्यत्वादिकमिति। तस्य रसस्य अवाच्यत्वादिकम् अभिधादिव्यापाराात्वं व्यञ्जनरूपणे व्यञ्जनानिरूपणप्रस्तावे पञ्चमपरिच्छेदे इति भावः वक्ष्ययिष्यामि।

(प) अस्य स्वप्रकाशत्वमखण्डत्वञ्च पूर्वमुक्तं प्रमाणयति रत्यादिरिति। यस्मात् त्यादिः ज्ञानतादात्म्यादेव ज्ञानाभिन्नत्वादेव रसो भवेत् आनन्दसंवलितज्ञानाराया एव रसत्वादिति भावः अतएव ज्ञानतादात्म्यादेव अस्य रसस्य स्वप्रकाशत्वम् खण्डत्वं पूर्णत्वञ्च सिध्यति यत् यत् ज्ञानमयं वस्तु तत्तत् स्वप्रकाशमखण्डञ्च वतीति भावः।

(फ) प्रकाशशरीरात् ज्ञानशरीरात् ज्ञानरूपादित्यर्थः। अतिरिक्तं भिन्नम्। ादात्म्याङ्गीकारात् ज्ञानभिन्नत्वस्वीकारात्... रसानन्यतया रसाभिन्नतया ... आस्वादः न कार्य्या ... इति भावः।

हि प्रथममेकैकशः प्रतीयमानाः सर्वेऽप्येकीभूताः स्फुरन्त एव रसतामापद्यन्ते (फ)। तदुक्तम्।

"विभावा अनुभावाश्च सात्त्विका व्यभिचारिणः।
प्रतीयमानाः प्रथमं खण्डशो यान्त्यखण्डताम्" ॥ (ब)

इति। "परमार्थतस्त्वखण्ड एवायं वेदान्तप्रसिद्धब्रह्मतत्त्ववद्वेदितव्य इति च"। अथ के ते विभावानुभावव्यभिचारिण इत्यपेक्षायां विभावमाह।

कादाचित्कतया आविर्भावतिरोभावाभ्यां कदाचिदभवतया कार्यत्वमुपकल्प्य आरोप्य तदेकात्मनि चर्वणामयी अनादिवासना सामाजिकानां प्राक्तनी या वासना संस्कारविशेषः तस्याः परिणतिरूपे आविर्भूतज्ञानरूपे रत्यादिभागेऽपि रसेऽपीत्यर्थः व्यवहारकार्यत्वेन इति शेषः। एतेन रसस्य स्वप्रकाशत्वं ज्ञानमयत्वञ्च प्रतिपन्नमिति बोध्यं सुखादितादात्म्याङ्गीकारे सुखमानन्दः आदिपदेन चमत्कारपरिग्रहः यदि आनन्दमयः चमत्कारमयो वा रस इति अङ्गीकरोषि तदेत्यर्थः। आस्माकीम् अस्मत्सम्बन्धिनीम् आलङ्कारिकीमित्यर्थः सिद्धान्तशय्यां चरमसम्मतिमिति भावः अधिशय्य आश्रित्य दिव्यवर्षसहस्रं मानवानामेकेन वत्सरेण देवानामेकं दिनं तस्य षष्ठ्यधिकत्रिंशत्संख्याभिः एकः दिव्यवत्सरः तत् सहस्रं यावत् प्रमोदनिद्रां सुखस्वप्नम् उपेयाः लभस्व चिरं सुखेन तिष्ठेत्यर्थः। अस्मत्सिद्धान्ताश्रयेण न कोऽपि वादी त्वां जेतुं शक्नोतीति स्वपक्षीयं प्रत्युक्तिरियमिति भावः। प्रमाता प्रमया भावप्रधानो निर्देशः। अभिन्नोऽपि ज्ञानाभिन्नोऽपीत्यर्थः स रसः वासनया संस्कारेण उपनीता उपस्थापिता या रत्यादिः तदेव गोचरीकृतः तस्या विषयीकृतः वासनोपपादितानन्दचिदात्मक इति फलितम्। वेदान्तिभिः ब्रह्ममीमांसा वेदान्तस्तदनुसारिभिरित्यर्थः वेदान्तमते ज्ञानमय आत्मा स्वप्रकाश इति भावः। तादात्म्यादेव ज्ञानाभिन्नत्वादेव इत्यर्थः। रत्यादय. आदिपदेन विभावानुभावसञ्चारिणः गृह्यन्ते। प्रथमं रसतापत्तेः प्रागित्यर्थः। रसताम् आपद्यन्ते प्राप्नुवन्ति रसरूपेण परिणमन्तीत्यर्थः अतोऽयं रसः अखण्डः पूर्णः एकरूप इति यावत्।

(ब) उक्तमर्थं प्रमाणेन द्रढयति तदुक्तमिति। विभावाः अनुभावाः सात्त्विकाः व्यभिचारिणश्च प्रथमं रसोत्पत्तेः प्राक् खण्डशः विभिन्नत्वेनैव प्रतीयमानाः बोधविषयीक्रियमाणाः सन्तः अखण्डतां पूर्णताम् एकरूपत्वं यान्ति प्राप्नुवन्ति।

रत्याद्युद्बोधका लोके विभावाः काव्यनाट्ययोः ॥६१॥ (भ)

ये हि लोके रामादिगतरतिहासादीनामुद्बोधकारणानि सीतादयस्त एव काव्ये नाट्ये च निवेशिताः सन्तः "विभाव्यन्ते आस्वादाङ्कुरप्रादुर्भावयोग्याः क्रियन्ते सामाजिकरत्यादिभावा एभिः" इति विभावा उच्यन्ते । तदुक्तं भर्तृहरिणा ।

"शब्दोपहितरूपांस्तान् बुद्धेर्विषयतां गतान् ।
प्रत्यक्षानिव कंसादीन् साधनत्वेन मन्यते" ॥ (म)

इति । तद्भेदावाह ।

आलम्बनोद्दीपनाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ ॥६२॥ (य)

स्पष्टम् । तत्र—

आलम्बनं नायकादिस्तमालम्ब्य रसोद्गमात् ॥६३॥

आदिशब्दान्नायिकाप्रतिनायकादयः । अत्र यो यस्य विभावः स तत्स्वरूपवर्णने वक्ष्यते । तत्र नायकः ।

त्यागी कृती कुलीनः सुश्रीको रूपयौवनोत्साही ।

(भ) रत्यादीति । लोके तत्तल्लौकिकजीवदशायां ये रत्यादीनामुद्बोधका उद्बोधकारणानि सीतादयः काव्यनाट्ययोः निवेशिता इति शेषः, विभावा उच्यन्ते इति शेषः ।

(म) शब्देति । शब्दोपहितरूपान् काव्यनाट्यप्रकाशितरूपान् बुद्धेर्ज्ञानमात्रबोधस्य विषयतां गतान् प्राप्तान् तान् कंसादीन् वीररसस्यालम्बनानि [illegible] प्रत्यक्षाणिव परिदृश्यमानानि च साधनत्वेन वीररसनिष्पादकत्वेन मन्यते सहृदय इति शेषः ।

(य) आलम्बनेति । तस्य विभावस्य आलम्बनोद्दीपनाख्यौ उभौ भेदौ स्मृतौ आलम्बनम् आश्रयः नायकादिः, तं नायकादिमालम्ब्य रसस्य उद्गमः उद्रेक भवतीति शेषः ।

दक्षोऽनुरक्तलोकस्तेजोवैदग्ध्यशीलवान्नेता॥६४ (क)

दक्षः क्षिप्रकारी। शीलं सद्वृत्तम्। एवमादिगुणसम्पन्नो नेता नायको भवति। तद्भेदानाह।

धीरोदात्तो धीरोद्धतस्तथा धीरललितश्च।
धीरप्रशान्त इत्ययमुक्तः प्रथमश्चतुर्भेदः॥ ६५॥

स्पष्टम्। अत्र धीरोदात्तः—

अविकत्थनः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः।
स्थेयान् निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतःकथितः६६

अविकत्थनोऽनात्मश्लाघाकरः। महासत्त्वो हर्षशोकाद्यनभिभूतस्वभावः। निगूढमानो विनयच्छन्नगर्वः। दृढव्रतोऽङ्गीकृतनिर्वाहकः। यथा रामयुधिष्ठिरादिः। (ख) अथ धीरोद्धतः—

मायापरः प्रचण्डश्चपलोऽहङ्कारदर्पभूयिष्ठः।
आत्मश्लाघानिरतो धीरैर्धीरोद्धतः कथितः॥६७(ग)

यथा भीमसेनादिः। अथ धीरललितः—

(क) त्यागीति। त्यागी दानशीलः, कृती कृतकार्य्यः, कुलीनः सत्कुलोत्पन्नः, सुश्रीकः सम्पत्तिमान् वा सुष्ठु शोभासम्पन्नः, रूपं सौन्दर्य्यं,यौवनं तारुण्यम्, उत्साहः तद्वान्, दक्षः कार्य्यकुशलः, अनुरक्तलोकः लोकरञ्जकः, तेजोवैदग्ध्यशीलवान् तेजस्वी विदग्धः सुशीलश्चेत्यर्थः, नेता नायकः।

(ख) अविकत्थन इति। अविकत्थनः आत्मश्लाघावर्जितः, क्षमावान् शक्तौ क्षमाशीलः, अतिगम्भीरः अतिदुरवगाहस्वभावः स्थेयान् महासङ्कटेऽपि कार्य्यादविचल इत्यर्थः।

(ग) मायापर इति। मायापरः कपटनिरतः, प्रचण्डः उग्रः, अहङ्कारः ममेत्यभिमानः, दर्पः आत्मगौरवं, तद्भूयिष्ठः प्रायेण तद्विशिष्ट इत्यर्थः। अन्यत् स्पष्टम्।

निश्चिन्तो मृदुरनिशं कलापरो धीरललितः स्यात् ६८

कलाः नृत्यादिकाः । यथा रत्नावल्यादौ वत्सराजादिः । (अ)

अथ धीरप्रशान्तः—

सामान्यगुणैर्भूयान् द्विजादिको धीरप्रशान्तः स्यात् ६९

यथा मालतीमाधवादौ माधवादिः (ब) । एषाञ्च शृङ्गारि-रूपत्वे (स) भेदानाह ।

एभिर्दक्षिणधृष्टानुकूलशठरूपिभिस्तु षोड़शधा ७०

तत्र तेषां धीरोदात्तादीनां प्रत्येकं दक्षिणधृष्टानुकूलशठ-त्वेन षोड़शप्रकारो नायकः ।

एषु त्वनेकमहिलासु समरागो दक्षिणः कथितः ७१

द्वयोस्त्रिचतुःप्रभृतिषु नायिकासु तुल्यानुरागो दक्षिण-नायकः । यथा ।

“स्नाता तिष्ठति कुन्तलेश्वरसुता वारोऽङ्गराजस्वसुः
द्यूते रात्रिरियं जिता कमलया देवी प्रसाद्याद्य च ।
इत्यन्तःपुरसुन्दरीः प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते
देवेनाऽप्रतिपत्तिमूढ़मनसा द्वित्राः स्थितं नाड़िकाः” ॥ (द)

(अ) निश्चिन्त इति । निश्चिन्तः चिन्तारहितः, मृदुः कोमलचित्तः, अनिशं कलापरः नृत्यगीतादिनिरतः ।

(ब) सामान्येति । सामान्यगुणैः त्यागी कृतीत्यादिसामान्यनायकगुणैः इत्यर्थः भूयान् प्रचुरः प्रायशः पूर्वं इत्यर्थः ।

(स) शृङ्गारिरूपत्वे शृङ्गारिनायकरूपत्वे इत्यर्थः ।

(द) स्नातेति । कुन्तलेश्वरसुता कुन्तलाः जनपदविशेषाः तेषामीश्वरः राजा तस्य सुता कन्या ऋतुस्नाता तिष्ठति वर्त्तते अपराक्रम्या इति भावः । अङ्गराजस्वसुः अङ्गानां राजा अङ्गराजः तस्य स्वसुः भगिन्याः वारः नियमित-

कृतागा अपि निःशङ्कस्तर्जितोऽपि न लज्जितः
दृष्टदोषोऽपि मिथ्यावाक् कथितो धृष्टनायकः ॥७२॥ (ख)

यथा मम ।

"शोणं वीक्ष्य मुखं विचुम्बितुमहं यातः समीपं ततः
पादेन प्रहृतं तया सपदि तं धृत्वा सहासे मयि ।
किञ्चित् तत्र विधातुमक्षमतया वाष्पं त्यजन्त्याः सखे !
ध्यातश्चेतसि कौतुकं वितनुते कोपोऽपि वामभ्रुवः ।" ॥ (ग)

अनुकूल एकनिरतः ॥७३॥

एकस्यामेव नायिकायामासक्तोऽनुकूलनायकः ।

दिवसः कामलया कयाचित् राजपत्न्या द्यूतैः राज्ञा सह द्यूतक्रीडनैरित्यर्थः इयम् उपस्थिता रात्रिः जिता पणत्वेनेति भावः । अद्य च देवो महाराजो प्रसाद्या अनुनेया देवेनेति शेषः स्वयं कृतापराधत्वादिति भावः । इति इत्थं मया अन्तःपुरसुन्दरीः प्रति विज्ञाय यस्यै यद् यत् वक्तव्यमिति विदित्वा विज्ञापिते निवेदिते सति देवेन महाराजेन अप्रतिपत्तिमूढमनसा इतिकर्तव्यविमूढचित्तेन द्वित्रा नाडिकाः व्याप्य स्थितं तूष्णीमिति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ख) कृतागा इति । कृतागाः कृतापराधोऽपि निःशङ्कः निर्भयः, तर्जितः निर्भर्त्सितोऽपि न लज्जितः न सङ्कुचित इत्यर्थः, दृष्टः दोषो यस्य तादृशोऽपि मिथ्यावाक् मृषावादी नाहमेवंरूप इति भाषणशील इत्यर्थः । अन्यत् स्पष्टम् ।

(ग) शोणमिति । प्रवासे सखायं प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् । हे सखे ! अहं शोणं रक्तं मदपराधादिति भावः मुखं तस्या इति शेषः वीक्ष्य विचुम्बितुं समीपं यातः, ततः अनन्तरं तया मत्कान्तया पादेन चरणेन प्रहृतं मयि पादप्रहारो दत्त इत्यर्थः । सपदि तत्क्षणात् तं पादं धृत्वा मयि सहासे हसतीत्यर्थः तत्र किञ्चित् विधातुं कर्तुमक्षमतया वाष्पम् अश्रु त्यजन्त्याः वामभ्रुवः सुन्दर्याः मत्प्रियाया इत्यर्थः स कोपोऽपि चेतसि मनसि ध्यातः चिन्तितः सन् कौतुकम् आनन्दं वितनुते विस्तारयति शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

यथा।

"अस्माकं सखि! वाससी न रुचिरे ग्रैवेयकं नोज्ज्वलं
नो वक्रा गतिरुद्धतं न हसितं नैवास्ति कश्चिन्मदः।
किन्त्वन्येऽपि जना वदन्ति सुभगोऽप्यस्याः प्रियो नान्यतः
दृष्टिं निक्षिपतीति विश्वमियता मन्यामहे दुःखितम्"॥ (ख)

शठोऽयमेकत्र बद्धभावो यः।
दर्शितबहिरनुरागो विप्रियमन्यत्र गूढमाचरति॥७४

यः पुनरेकस्यामेव नायिकायां बद्धभावो द्वयोरपि नायिकयोर्बहिर्दर्शितानुरागोऽन्यस्यां नायिकायां गूढं विप्रियमाचरति स शठनायकः। यथा।

"शठान्यस्याः काञ्चीमणिरणितमाकर्ण्य सहसा
यदाश्लिष्यन्नेव प्रशिथिलभुजग्रन्थिरभवः।
तदेतत् क्वाचक्षे घृतमधुमयत्वद्बहुवचो-
विषेणाघूर्णन्ती किमपि न सखी मे गणयति"॥ (ग)

(ख) अस्माकमिति। सौभाग्यं व्यञ्जयन्त्याः कस्याश्चित् सखीं प्रत्युक्तिरियम्। हे सखि! अस्माकं वाससी वसने परिधेयमुत्तरीयञ्चेत्यर्थः न रुचिरे न मनोहरे, ग्रैवेयकं ग्रीवाभूषणं न उज्ज्वलं, गतिः चलनं नो वक्रा वक्रभावयुक्ता इत्यर्थः, हसितं हासः न उद्धतम् उत्कटं चिरमित्यर्थः, कश्चित् मदोऽपि सौभाग्ययौवनादिजनितो मनोविकारोऽपि नैव अस्ति, किन्तु अन्ये जना अपि किं पुनः स्वकीया इति भावः अस्याः ममेति भावः प्रियः सुभगोऽपि महिलान्तरवल्लभोऽपि अन्यतः अन्यस्यां नायिकायां दृष्टिं न निक्षिपतीति वदन्ति इयता अनेन विश्वं जगत् दुःखितं दुःखेनाक्रान्तं मन्यामहे, केवलमहं प्रियवाल्लभ्येन सुखमनुभवामि नापरा इति भावः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

(ग) शठेति। हे शठ! धूर्त! अन्यस्याः नायिकायाः काञ्चीरणितं मेखलाध्वनिम् आकर्ण्य आश्लिष्यन् आलिङ्गन्नेव मत्सखीमिति शेषः सहसा प्रशिथिलः भुजग्रन्थिः यस्य तादृशः यत् अभवः तत्तदा आलिङ्गनसमये

एषाञ्च त्रैविध्यात् सर्वेषामुत्तममध्यमाधमत्वेन।
उक्ता नायकभेदाश्चत्वारिंशत्तथाऽष्टौ च ॥७५॥ (घ)

सर्वेषामुक्तषोड़शभेदानाम्। अथ प्रसङ्गादेतेषां सहाया नाह।

दूरानुवर्त्तिनि स्यात् तस्य प्रासङ्गिकेतिवृत्ते तु।
किञ्चित्तद्गुणहीनः सहाय एवास्य पीठमर्दाख्यः॥७६

तस्य नायकस्य बहुव्यापिनि प्रसङ्गसङ्गते इतिवृत्तेऽनन्तरोक्तैर्नायकसामान्यगुणैः किञ्चिदूनः पीठमर्दनामा सहायो भवति। यथा रामचन्द्रादीनां सुग्रीवादयः (ङ)। अथ शृङ्गारसहायाः—

शृङ्गारेऽस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्याः स्युः।
भक्ता नर्मसुनिपुणाः कुपितवधूमानभञ्जनाः शुद्धाः॥७७

अन्यनायिकाया दशनारचितव्रणेन तां प्रति मनसः प्रवृत्तेरालिङ्गनभङ्गं यत् कृतवानसि इत्यर्थः तदेतत् तव अप्रियकरणमित्यर्थः क कुत्र भाषसे? कथयामि? कुत्रापि तत्कथनस्थानं न लभे इति भावः धूर्तमधुमयेन तव बहुवचोरूपेण विषेण आघूर्णन्ती मे सखी किमपि न गणयति न अवधारयति किं कार्य्यं कर्त्तव्यं किमकर्त्तव्यमिति न विजानीतीति भावः। कस्याश्चित् नायिकाप्रेरिताया दूत्या नायकं प्रत्युक्तिरियम्। शिखरिणीवृत्तं, रसैरुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणीति लक्षणात्।

(घ) एषामिति। एषां नायकानां षोड़शभेदानाम् उत्तममध्यमाधमत्वेन हेतुना त्रैविध्यात् त्रिरूपत्वात् चत्वारिंशत् तथा अष्टौ च अष्टचत्वारिंशद्विधाः नायकभेदा उक्ताः कथिताः।

(ङ) दूरेति। तस्य नायकस्य दूरानुवर्त्तिनि अतिविस्तारिणि इत्यर्थः प्रासङ्गिके प्रसङ्गागते व्यापिनी इतिवृत्ते किञ्चित् तद्गुणहीनः प्रायेण नायकवत् गुणवान् इत्यर्थः पीठमर्दाख्यः पीठमर्दो नाम सहायः स्यात्।

आदिशब्दात् मालाकाररजकताम्बूलिकगान्धिकादयः।

अथ विटः (च)।

सम्भोगहीनसम्पद्

विटस्तु धूर्त्तः कलैकदेशज्ञः।

वेशोपचारकुशलो

वाग्मी मधुरोऽथ बहुमतो गोष्ठ्याम् ॥७८॥ (छ)

चेटः प्रसिद्ध एव।

कुसुमवसन्ताद्यभिधः कर्मवपुर्वेशभाषाद्यैः।

हास्यकरःकलहरतिर्विदूषकःस्यात् स्वकर्मज्ञः॥७९॥(ज)

स्वकर्म भोजनादि। अर्थचिन्तने सहायमाह।

मन्त्री स्यादर्थचिन्तायामर्थास्तन्त्रावापादयः ॥८०॥(झ)

(च) शृङ्गारस्येति। भक्ताः अनुरक्ताः नर्मसु परिहासादिषु। शुद्धाः निर्दोषाः।

(छ) सम्भोगेति। सम्भोगेन सम्यक् भोगेन सुखाद्युपभोगेन हीनाः नष्टाः सम्पदः यस्य तादृशः। धूर्त्तः चतुरः, कलैकदेशज्ञः यत्किञ्चित्कलाभिज्ञः। वेशेषु वाराङ्गनाश्रयेषु यः उपचारः व्यवहारः तत्र कुशलः दक्षः, वाग्मी सुवक्ता, मधुरः मनोरञ्जनकृत्, गोष्ठ्यां सभायां बहुमतः बहुजनप्रियः, विटः तदाख्यः, शृङ्गारसहायः भवेदिति शेषः।

(ज) कुसुमेति। कुसुमवसन्तादिनामा, कर्मणा, वपुषा शरीरेण, वेशेन परिच्छदेन, तथा भाषाद्यैः वचनाद्यैः हास्यकरः लोकानां हास्यकृत्, कलहे रतिः अनुरागो यस्य तादृशः, स्वकर्म निजं कर्म भोजनं जानातीति तथाभूतः, शृङ्गारसहायः, विदूषकः स्यात्।

(झ) मन्त्रीति। अर्थचिन्तायां कार्य्यचिन्तनव्यापारे मन्त्री सहायः स्यात्। अर्थाः कार्य्याणि तन्त्रावापादयः तन्त्रः स्वराष्ट्रचिन्तनम्, आवापः परराष्ट्रचिन्तनम्, आदिपदेन दुर्गनिर्माणमित्रसंविधानादयो गृह्यन्ते।

यत्तु अत्र सहायकथनप्रस्तावे "मन्त्री स्वं चोभयं वापि सखा तस्यार्थचिन्तने" इति केनचिल्लक्षणं कृतं तदपि राज्ञोऽर्थचिन्तनोपायलक्षणप्रकरणे लक्षितव्यं, न तु सहायकथनप्रकरणे नायकस्य। "अर्थचिन्तने मन्त्री सहायः" इत्युक्तेऽपि नायकस्यार्थत एव सिद्धत्वात्। यदपि उक्तं "मन्त्रिणा ललितः शेषा मन्त्रिस्वायत्तसिद्धयः" इति तदपि स्वलक्षणकथनेनैव लक्षितस्य धीरललितस्य मन्त्रिमात्रायत्तार्थचिन्तनोपपत्तेर्गतार्थम् (ञ)। न च अर्थचिन्तने तस्य मन्त्री सहायः, किन्तु स्वयमेव निष्पादकः, तस्यार्थचिन्तनाद्यभावात्। अथान्तःपुरसहायाः। तद्वदवरोधे।

वामनषण्डकिरातम्लेच्छाभीराः शकारकुब्जाद्याः।
मदमूर्खताभिमानी दुष्कुलतैश्वर्य्यसंयुक्तः।
सोऽयमनूढ़ाभ्राता(ट) राज्ञः श्यालः शकार इत्युक्तः
॥ ८१ ॥

आद्यशब्दात् मूकादयः। तत्र षण्डवामनकिरातकुब्जादयो यथा रत्नावल्याम्।

"नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपाम्

(ञ) मन्त्रिणेति। ललितः धीरललितः मन्त्रिणा आयत्तसिद्धिरिति शेषः। शेषाः धीरोदात्तादयः मन्त्रिस्वायत्तसिद्धयः मन्त्रिषु स्वेषु च आयत्ता सिद्धिर्येषां तथाभूताः मन्त्रिसहिताः कार्य्यं पश्यन्तीति भावः। स्वेति। निश्चिन्तं मृदुरनिशमित्यादि धीरललितलक्षणनिविष्टेन तस्यार्थचिन्तनाद्यभावेन मन्त्रिमात्रायत्तार्थसिद्धिः स्फुटा एव प्रतिभासते इति भावः। गतार्थं ज्ञातार्थं पुनरस्य कथनं व्यर्थमिति भावः।

(ट) मदेति। मदं [illegible] ज्ञानवान्, [illegible] वा। अनूढ़ायाः अविवाहितायाः रक्षितायाः उपपत्न्याः इत्यर्थः भ्राता [illegible]।

अन्तः कञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं वामनः।
पर्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतं
कुब्जा नीचतयैव यान्ति शनकैरात्मेक्षणाशङ्किनः" ॥ (ठ)

शकारो मृच्छकटिकादिषु प्रसिद्धः। अन्येऽपि यथादर्शनं ज्ञातव्याः। अथ दण्डसहायाः।

दण्डेषु सुहृत्कुमाराटविकाः सामन्तसैनिकाद्याश्च ॥८२॥

दुष्टनिग्रहो दण्डः स्पष्टम् (ड)। अथ धर्मसहायाः।

ऋत्विक्पुरोधसः स्युर्ब्रह्मविदस्तापसास्तथा धर्मे ॥८३॥

ब्रह्मविदो वेदविदः आत्मविदो वा (ढ)। तत्र च।

उत्तमाः पीठमर्दाद्याः ॥८४॥

आद्यशब्दात् मन्त्रिपुरोहितादयः।

(ठ) नष्टमिति मनुष्यगणनाभावात् मनुष्येषु अगण्यत्वादित्यर्थः त्रपां लज्जाम् अपास्य त्यक्त्वा त्रासादिति सर्वत्र योज्यं वर्षवरैः क्लीवैः नष्टं पलायितम् अयं वामनः खर्वाकृतिः पुरुषः कञ्चुकिनः कञ्चुकस्य वारवाणस्य अन्तः अभ्यन्तरे विशति, पर्यन्ताश्रयिभिः नगरप्रान्तवर्त्तिभिः किरातैः व्याधैः नाम्नः किरं पर्यन्तम् अततीति स्वनामव्युत्पत्तेरित्यर्थः सदृशम् उचितं कृतं पर्यन्ताश्रयणं कृतमित्यर्थः। कुब्जाः आत्मेक्षणाशङ्किनः आत्मनः ईक्षणं दर्शनम् आशङ्कन्ते इति तथोक्ताः सन्तः नीचतयैव नतभावेनैव शनकैः मन्दं मन्दं यान्ति गच्छन्ति। मन्दुराया वानरनिर्गमे वर्णनमिदम्। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

(ड) दण्डेष्विति। दण्डेषु दुष्टनिग्रहव्यापारेषु सुहृदः कुमाराः पुत्राः आटविकाः वनचारिणः सामन्ताः अधीनभूपाः सैनिकाद्याः सहायाः भवन्तीति शेषः।

(ढ) ऋत्विगिति। धर्मे धर्मकार्ये ऋत्विजः पुरोहितविशेषाः पुरोधसः पुरोहिताः ब्रह्मविदः ब्रह्मतत्त्वज्ञानिनः तथा तापसाः एते सर्वे सहायाः स्युः भवेयुः।

मध्यौ विटविदूषकौ ।

तथा शकारचेटाद्या अधमाः परिकीर्त्तिताः ८५ (ध)

आद्यशब्दात् ताम्बूलिकगान्धिकादयः । अथ प्रसङ्गाद् दूतानां विभागगर्भलक्षणमाह ।

निसृष्टार्थो मितार्थश्च तथा सन्देशहारकः

कार्य्यप्रेष्यस्त्रिधा दूतो दूत्यश्चापि तथाविधाः ८६ (न)

तत्र कार्य्यप्रेष्यो दूत इति लक्षणम् । तत्र ।

उभयोर्भावमुन्नीय स्वयं वदति चोत्तरम् ।

सुश्लिष्टं कुरुते कार्य्यं निसृष्टार्थस्तु स स्मृतः ८७ (थ)

उभयोरिति येन प्रेषितो यदन्तिकं प्रेषितश्च ।

मितार्थभाषी कार्य्यस्य सिद्धिकारी मितार्थकः ।

यावद्भाषितसन्देशहारः सन्देशहारकः ॥ ८८ (द)

(ध) उत्तमा इति । पीठमर्दाद्याः पूर्वोक्ताः उत्तमाः श्रेष्ठाः सहाया इति शेषः विटविदूषकौ मध्यौ सहायौ तथा शकारचेटाद्याः अधमाः सहायाः परिकीर्त्तिताः कथिताः ।

(न) दूतं निर्वक्ति कथेति निसृष्टार्थ इति । कार्य्यप्रेष्यः कार्य्येषु प्रेष्यः नियोज्यः दूतः । स त्रिधा निसृष्टार्थः, मितार्थः तथा सन्देशहारकः । दूत्यश्च तथाविधाः निसृष्टार्था, मितार्था तथा सन्देशहारिणीत्यर्थः ।

(थ) निसृष्टार्थमाह उभयोरिति । उभयोः भावम् आशयम् । उन्नीय उहाव्य स्वयम् उत्तरं सिद्धान्तं वदति कार्य्यञ्च सुश्लिष्टं सुसङ्गतं कुरुते स निसृष्टार्थः स्मृतः कथितः ।

(द) मितार्थेति । मितं परिमितम् अर्थं भाषते इति मितार्थभाषी यश्च कार्य्यस्य सिद्धिकारी मितार्थकः । यावद्भाषितं प्रभुणा यावत् कथितं सन्देशं हरतीति सन्देशहारकः ।

अथ सात्त्विकनायकगुणाः।

शोभा विलासो माधुर्य्यं गाम्भीर्य्यं धैर्य्यतेजसी।
ललितौदार्य्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः॥८९॥(थ)

तत्र।

शूरता दक्षता सत्यं महोत्साहोऽनुरागिता।
नीचे घृणाऽधिके स्पर्द्धा यतः शोभेति तां विदुः॥९०॥(त)

तत्रानुरागिता यथा।

"अहमेव मतो महीपतेः
इति सर्वः प्रकृतिष्वचिन्तयत्।
उदधेरिव निम्नगाशते-
ष्वभवन्नास्य विमानना क्वचित्"॥(प)

एवमन्यत्रापि। अथ विलासः।

धीरा दृष्टिर्गतिश्चित्रा विलासे सस्मितं वचः॥९१॥(फ)

(थ) सत्त्वगुणजान् गुणानाह सात्त्विका इति। शोभा इति स्पष्टम्।

(त) शोभामाह शूरतेति। शूरता शौर्य्यं, दक्षता क्षिप्रकारिता, सत्यं सत्यत्वं, महोत्साहः कार्य्येषु उद्यमातिशयः, अनुरागिता अनुजीविप्रियता, नीचे दुर्बले इत्यर्थः घृणा दया, अधिके बलीयसि स्पर्द्धा जिगीषा, एते गुणाः यतः जात् भवन्ति तां शोभां विदुः।

(प) अनुरागितायामुदाहरति। अहमिति। अजराजगुणवर्णनमिदम्। प्रकृतिषु प्रजासु सर्वो जनः अहमेव महीपतेः अजस्य मतः सम्मत इति अचिन्तयत्। अस्य तु समदर्शितामाह उदधेरिति। उदधेः समुद्रस्य निम्नगाशतेषु नदीसमूहेषु इव अस्य अजस्य क्वचित् क्वापि जने इत्यर्थः विमानना न अभवत्। सुन्दरीषु, बहुनीर्यदि सौ नदी तुल्यः समरा याः यदि सुन्दरी नदेति तद्वचनात्।

(फ) धीरेति। विलासे सति दृष्टिर्धीरा, गतिः चित्रा मनोज्ञा, वचः वचनं सस्मितम् ईषद्धास्ययुतं भवति।

यथा ।

"दृष्टिस्तृणीकृतजगत्त्रयसत्त्वसारा
धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम् ।
कौमारकेऽपि गिरिवद् गुरुतां दधानः
वीरो रसः किमयमित्युत दर्प एषः" ॥ (ब)

संक्षोभेष्वप्यनुद्वेगो माधुर्यं परिकीर्त्तितम् ९२ (भ)

अस्योदाहरणम् (म) ।

भीशोकक्रोधहर्षाद्यैर्गाम्भीर्यं निर्विकारता ९३ (य)

(ब) विलासमुदाहरति । दृष्टिरिति । कुशस्य संग्रामभूमौ उद्धतागमनं दृष्ट्वा रामस्य सविस्मयवचनमिदम् । दृष्टिः कुशस्येति शेषः तृणीकृतः तृणवत् तुच्छीकृतः जगत्त्रयस्य त्रिजगतामित्यर्थः सत्त्वस्य प्राणिनः सारः बलं यया तादृशी, यथा धीरोद्धता धीरा उद्धता च गतिः धरित्रीं पृथ्वीं नमयतीव । अयं कुशः कौमारकेऽपि गिरिवत् पर्वत इव गुरुतां दधानः अतएव वीरो रसः किम् ? उत अथवा एष दर्पः एति आगच्छति ? वसन्ततिलकं वृत्तं, श्रेयं वसन्ततिलकं तभजा जगौ ग इति लक्षणात् ।

(भ) माधुर्यमाह संक्षोभेषु इति । संक्षोभेषु सम्यक् क्षोभानुकूलव्यापारेषु अपि अनुद्वेगः उद्वेगराहित्यं माधुर्यं परिकीर्त्तितं कथितम् ।

(म) उदाहरति—

निपीय कटु कर्णपद्म्याः खेदमाप न मनागपि रामः ।
शूलपाणिरिव घोरमुदग्रं कालकूटगरलं किल पूर्वम् ॥

अस्यार्थः । कर्णपद्म्याः श्रीरामस्य कटु वाक्यं नृप इति शेषः पूर्वे पूर्वस्मिन् काले शूलपाणिः शिवः उग्रं तीक्ष्णं घोरं भयङ्करं कालकूटगरलमिव निपीय भुक्त्वा अत्र रामः मनागपि अल्पमपि खेदं न प्राप न आप ।

(य) गाम्भीर्यमाह भीति । भीर्भयं, शोकः स्वजनवियोगजं दुःखं, क्रोधः कोपः हर्षः आनन्दः इत्यादिभिर्हेतुभिरपि निर्विकारता अविकृतत्वं गाम्भीर्यम् ।

यथा।

"आहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च।
न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः॥" (र)

व्यवसायादचलनं धैर्य्यं विघ्ने महत्यपि ॥९४॥(ल)

यथा।

"श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन् हरः प्रसङ्ख्यानपरो बभूव।
आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः समाधिभेदप्रभवो भवन्ति"॥(व)

अधिक्षेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत्।
प्राणात्ययेऽप्यसहनं तत् तेजः समुदाहृतम्॥ (श)

वाग्वेशयोर्मधुरता तद्वच्छृङ्गारचेष्टितं ललितम्।
दानं सप्रियभाषणमौदार्य्यं शत्रुमित्रयोः समता॥९५॥(ष)

(र) उदाहरति मया आहूतस्येति। अभिषेकाय आहूतस्य वनाय वनगमनाय विसृष्टस्य आज्ञप्तस्य च तस्य रामस्य स्वल्पोऽपि आकारविभ्रमः आकारविकारः न लक्षितः न दृष्टः। अत्र राज्यवियोगेऽपि अविकृतत्वं धैर्य्यम्।

(ल) धैर्य्यं निर्वक्ति व्यवसायादिति। महति विघ्नेऽपि व्यवसायात् उद्योगात् आरब्धकर्मण इत्यर्थः अचलनम् अपरावृत्तिरित्यर्थः धैर्य्यम्।

(व) उदाहरति श्रुतेति। अस्मिन् क्षणे वसन्ताविर्भावसमये हरः शम्भुः श्रुता अप्सरसां गीतिर्येन तादृशः अप्सरसां गीतिमाकर्णयन्नपीत्यर्थः प्रसङ्ख्यानपरः समाधिनिष्ठः बभूव। हि यतः विघ्नाः अन्तरायाः आत्मेश्वराणां जितेन्द्रियाणां समाधिभेदे योगभञ्जने न हि प्रभवः समर्थाः भवन्ति। उपेन्द्रवज्रेन्द्रवज्रयोरुपजातिर्वृत्तं, स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ ग इति, उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लघौ सेति, अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ता इति च लक्षणात्।

(श) तेजो निर्वक्ति अधीति। प्राणात्ययेऽपि जीवनव्ययसमयेऽपि परेण अन्येन प्रयुक्तस्य कृतस्य अधिक्षेपापमानादेः तिरस्कारस्य अन्यविधस्य अपकारस्य चेत्यर्थः यत् असहनं तत् तेजः समुदाहृतं कथितम्।

(ष) ललितं निर्वक्ति वागिति। वाग्वेशयोः वाचि वेशे च मधुरता मनो-

एषामपि उदाहरणानि ज्ञेयानि।

अथ नायिका त्रिविधा स्वाऽन्या साधारणस्त्रीति।
नायकसामान्यगुणैर्भवति यथासम्भवैर्युक्ता ॥९६॥

नायिका पुनर्नायकसामान्यगुणैस्त्यागादिभिर्यथासम्भवैर्युक्ता भवति। सा च स्वस्त्री, अन्यस्त्री, साधारणस्त्रीति त्रिविधा। तत्र स्वस्त्री।

विनयार्जवादियुक्ता गृहकर्मपरा पतिव्रता स्वीया ॥९७॥ (ख)

यथा।

"लज्जापज्जत्तपसाहणाइं परभत्तिणिप्पिवासाइं
अविणयदुम्मेहाइं धण्णाण घरे कलत्ताइम्" ॥ (ग)

सापि कथिता त्रिविधा मुग्धा मध्या प्रगल्भेति ९८

तत्र।

प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारा रतौ वामा।
कथिता मृदुश्च माने समधिकलज्जावती मुग्धा ९९ (घ)

हरता सङ्गारचेष्टितञ्च ललितम्। अप्रियभाषणं दानं शत्रुमित्रयोः समता समदर्शित्वञ्च औदार्य्यम्।

(ख) विनयेति। विनयः शिष्टाचारः आर्जवमचापल्यम् इत्येवमादिभिर्युक्ता गृहकर्मपरा गार्हस्थ्यविधानरता पतिव्रता पत्यनुरागिणी स्वीया भवति।

(ग) उदाहरति लज्जेति। लज्जापर्य्याप्तप्रसाधनानि परभर्तृनिष्पिपासानि। अविनयदुर्मेधानि धन्यानां गृहे कलत्राणि। इति संस्कृतम्। धन्यानां पुण्यवतां जनानां गृहे कलत्राणि स्त्रियः लज्जया पर्य्याप्तानि प्रसाधनानि अलङ्काराः येषां तादृशानि परभर्तृषु परपुरुषेषु तृष्णा निष्पिपासानि अकामार्थितानि तथा अविनये अविनयकार्य्ये दुर्मेधानि निर्बोधानीति भावः।

(घ) मुग्धां निर्दिशति प्रथमेति। प्रथमम् अवतीर्णः उद्गतः यौवनस्य मदनस्य

तत्र प्रथमावतीर्णयौवना यथा मम तातपादानाम् ।

"मध्यस्य प्रथिमानमेति जघनं वक्षोजयोर्मन्दता
दूरं यात्युदरस्य रोमलतिका नेत्रार्जवं धावति ।
कन्दर्पं परिवीक्ष्य नूतनमनोराज्याभिषिक्तं क्षणा-
दङ्गानीव परस्परं विदधते निर्लुण्ठनं सुभ्रुवः" ॥ (क)

तत्र प्रथमावतीर्णमदनविकारा यथा मम प्रभावतीपरिणये ।

"दत्ते सालसमन्थरं भुवि पदं निर्याति नान्तःपुरात् ।
नोद्दामं हसति क्षणात् कलयते ह्रीयन्त्रणां कामपि ।
किञ्चिद्भावगभीरवक्रिमलवस्पृष्टं मनाग् भाषते ।
सभ्रूभङ्गमुदीक्षते प्रियकथामुल्लासयन्तीं सखीम्" ॥ (ख)

च विकारो यस्याः तथोक्ता, रतौ सुरतव्यापारे वामा प्रतिकूला, माने भर्तारं प्रति कोपे मृदुः, तथा समधिकलज्जावती अतिलज्जाशीला इत्यर्थः मुग्धा कथिता ।

(क) क्रमेणोदाहरति मध्यस्येति । कन्दर्पं कामं नूतनमनोराज्याभिषिक्तं दृष्ट्वा क्षणात् क्षणमात्रेणैव सुभ्रुवः कामिन्याः अङ्गानि परस्परम् अन्योऽन्यं निर्लुण्ठनं विदधते इव । तथा हि, जघनं मध्यस्य मध्यदेशस्य प्रथिमानं पृथुत्वं विशालत्वम् एति प्राप्नोति, मध्यदेशे या विशालता आसीत् सा जघनेन लुण्ठिता जघनस्य या क्षीणतासीत् सा मध्यदेशेनेति भावः । वक्षोजयोः स्तनयोर्मन्दता क्षीणता दूरम् अत्यर्थम् उदरं याति प्राप्नोति, उदरे या स्थूलतासीत् सा स्तनाभ्यां लुण्ठिता, स्तनयोश्च या क्षीणतासीत् सा उदरेणेति भावः । तथा रोमलतिका रोमावली नेत्रयोः आर्जवं सारल्यं धावति प्राप्नोति, नेत्रयोः या सरलतासीत् सा रोमावल्या लुण्ठिता, सरला रोमावली जाता इति भावः, रोमावल्या या कुटिलतासीत् सा इदानीं नेत्राभ्यामिति भावः । राज्ञः प्रथमाभिषेकसमये सानन्दाः प्रजाः परस्परं लुठन्तीति प्रसिद्धिः अतः कविनोदितं जगत् ।

(ख) दत्ते इति । सालसमन्थरं यथा तथा भुवि पदं दत्ते निक्षिपति, अन्तः-पुरात् न निर्याति निर्गच्छति, उद्दामम् उत्कटं यथा तथा न हसति, क्षणात् क्षणमात्रेणैव कामपि अनिर्वचनीयां ह्रीयन्त्रणां लज्जाधीनतां वैदग्ध्या कलयति यन्ति, किञ्चित् ईषत् भावनिचयैः भावैः गभीरः दुरवगाहः यः वक्रिमलवः

रतौ वामा यथा ।

"दृष्टा दृष्टिमधो ददाति कुरुते नालापमाभाषिता
शय्यायां परिवृत्य तिष्ठति बलादालिङ्गिता वेपते ।
निर्यान्तीषु सखीषु वासभवनान्निर्गन्तुमेवेहते ।
जाता वामतयैव सम्प्रति मम प्रीत्यै नवोढा प्रिया" ॥ (ग)

माने मृदुर्यथा ।

"सा पत्युः प्रथमापराधसमये सख्योपदेशं विना
नो जानाति सविभ्रमाङ्गवलनावक्रोक्तिसंसूचनम् ।
स्वच्छैरच्छकपोलमूलगलितैः पर्यस्तनेत्रोत्पला ।
बाला केवलमेव रोदिति लुठल्लोलालकैरश्रुभिः ॥ (घ)

समधिकलज्जावती यथा । "दत्ते सालसमन्थरम्" इत्यत्र श्लोके

कौटिल्यभावलेशः तेन स्पष्टं यथा तथा मनाक् अल्पं भाषते कथयति, तथा प्रियस्य पत्युः कथाम् उल्लासयन्तीम् उद्घोषयन्तीं सखीं सभ्रूभङ्गम् उदीक्षते निरीक्षते कर्णपदं प्रभावतीत्यूहनीयम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ग) दृष्टेति । नवोढा अभिनवविवाहिता प्रिया दृष्टा निरीक्षिता सती मयेति शेषः अधः दृष्टिं ददाति अधोमुखी भवतीत्यर्थः, आभाषिता आलप्ता अलमप्रवृत्तेति भावः आलापं न कुरुते उत्तरं न ददातीत्यर्थः, शय्यायां परिवृत्य तिष्ठति, बलात् बलमाश्रित्य, ल्यब्लोपे पञ्चमी । आलिङ्गिता आश्लिष्टा सती वेपते कम्पते, सखीषु वासभवनात् निर्यान्तीषु निर्गच्छन्तीषु सतीषु निर्गन्तुमेव ईहते चेष्टते । अत सम्प्रति वामतयैव प्रतिकूलतयैव मम प्रीतये आनन्दाय जाता । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(घ) सेति । सा बाला पत्युः प्रथमापराधसमये, सख्या उपदेशः सख्युपदेशस्तं विना सखीशिक्षामन्तरेणेत्यर्थः सविभ्रमाङ्गवलनावक्रोक्तिसंसूचनं नो जानाति । केवल स्वच्छैः निर्मलैः अच्छैः निर्मलैः कपोलमूलगलितैः लुठन्तः लोलालकाः चञ्चलाश्चूर्णकुन्तलाः येषु तादृशैः अश्रुभिः बाष्पैः पर्यस्ते पूर्णे नेत्रोत्पले यस्याः तथाभूता सती केवलमेव रोदिति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

अत्र समधिकलज्जावत्त्वेनापि लज्जाया रतिवामताया विच्छित्तिविशेषवत्तया (क) मुग्धात्वम्।

अथ मध्या।

मध्या विचित्रसुरता प्ररूढस्मरयौवना।
ईषत्प्रगल्भवचना मध्यमव्रीडिता मता ॥१००॥

तत्र विचित्रसुरता यथा।

कान्ते तथा कथमपि प्रथितं मृगाक्ष्या
चातुर्यमुद्धतमनोभवया रतेषु।
तत्कूजितान्यनुवदद्भिरनेकवारं
शिष्यायितं गृहकपोतशतैर्यथास्याः" ॥ (च)

प्ररूढस्मरा यथाऽत्रैव उदाहरणे। प्ररूढयौवना यथा मम।

"नेत्रे खञ्जनगञ्जने सरसिजप्रत्यर्थि पाणिद्वयं
वक्षोजौ करिकुम्भविभ्रमकरीमत्युन्नतिं गच्छतः।
कान्तिः काञ्चनचम्पकप्रतिनिधिर्वाणी सुधास्यन्दिनी।
स्मेरेन्दीवरदामसोदरवपुस्तस्याः कटाक्षच्छटा" ॥ (छ)

(क) विच्छित्तिविशेषवत्तया वैचित्र्यविशेषवत्त्वेनेत्यर्थः।

(च) मध्यां क्रमेण उदाहरति कान्ते इति। उद्धतः उत्कटः मनोभवः कामो यस्याः तथाभूतया मृगाक्ष्या रतेषु सुरतक्रीडासु कान्ते पत्यौ तथा तेन प्रकारेण कथमपि चातुर्यं प्रथितं प्रकटीकृतं यथा अनेकवारं तत्कूजितानि तानि सुरतकूजितानि अनुवदद्भिः गृहकपोतशतैः अस्याः शिष्यायितं शिष्यवत् आचरितं गृहकपोताः पुनः पुनः सुरतकूजितानि श्रुत्वा तथैव पुनः पुनः शिष्यवत् अभ्यस्यन्ति स्मेति भावः। [illegible]विचित्रत्वं व्यक्तम्।

(छ) नेत्रे इति। तस्याः कामिन्याः नेत्रे नयने खञ्जनगञ्जने खञ्जनपक्षितिरस्कारके, पाणिद्वयं हस्तयुगलं सरसिजप्रत्यर्थि कमलप्रतिद्वन्द्वि, वक्षोजौ स्तनौ करिकुम्भयोर्विभ्रमकरीं भ्रान्तिजननीं वा विलासकारिणीम् अत्युन्नतिं गच्छतः

एवमन्यत्रापि ।

अथ प्रगल्भा ।

स्मरान्धा गाढतारुण्या समस्तरतकोविदा ।
भावोन्नता दरव्रीड़ा प्रगल्भाऽऽक्रान्तनायका ॥१०१

स्मरान्धा यथा ।

"धन्यासि या कथयसि प्रियसङ्गमेऽपि
विस्रब्धचाटुकशतानि रतान्तरेषु ।
नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण
सख्यः ! शपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि" ॥ (ञ)

गाढ़तारुण्या यथा ।

"अत्युन्नतस्तनमुरो नयने सुदीर्घे
वक्रे भ्रुवावतितरां वचनं ततोऽपि ।
मध्योऽधिकं तनुरनूनगुरुर्नितम्बो-
मन्दा गतिः किमपि चाद्भुतयौवनायाः" ॥ (झ)

विविधसुरतज्ञा यथा ।

"क्वचित्ताम्बूलाक्तः क्वचिदगुरुपङ्काङ्कमलिनः

प्राप्नुतः, कान्तिः कायगतप्रभा, प्रतिनिधिः तुल्या, वाणी वचनं सुधास्यन्दिनी अमृतवर्षिणीत्यर्थः, कटाक्षच्छटा इन्दीवरदाम नीलोत्पलमाल्यं, तत्सोदरं वपुः शरीरं यस्यास्तादृशी । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ।

(ञ) धन्येति । या त्वं प्रियसङ्गमेऽपि रतान्तरेषु सुरतव्यापारमध्येषु विस्रब्धचाटुकशतानि कथयसि सा त्वं धन्या पुण्यवती असि । हे सख्यः ! प्रियेण करे नीवीं वसनग्रन्थिं प्रति प्रणिहिते सति तु शपामि शपथं करोमि, यदि किञ्चिदपि स्मरामि । न किमपि तात्कालिकचाट्वादिकं स्मृतमिति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(झ) अत्युन्नतस्तनमिति । अद्भुतयौवनायाः कामिन्याः उरः वक्षःस्थलम् अत्युन्नतौ स्तनौ यत्र तादृशं, नयने नेत्रे सुदीर्घे अतिविशाले, भ्रुवौ वक्रे कुटिले,

क्वचिच्चूर्णोद्गारी क्वचिदपि च सालक्तकपदः ।
वलीभङ्गाभोगैरलकपतितैः शीर्णकुसुमैः
स्त्रियाः सर्वावस्थं कथयति रतं प्रच्छदपटः" ॥ (ञ)

भावोन्नता यथा ।

"मधुरवचनैः सभ्रूभङ्गैः कृताङ्गुलितर्जनैः
अलसवलितैरङ्गन्यासैर्महोत्सवबन्धुभिः ।
असकृदसकृत्स्फारस्फारैरपाङ्गविलोकितैः
त्रिभुवनजये सा पञ्चेषोः करोति सहायताम्" ॥ (ट)

स्वल्पव्रीड़ा यथा । "धन्यासि या कथयसीत्यत्रैव" ।

आक्रान्तनायका यथा ।

"स्वामिन् ! भङ्गुरयालकं सतिलकं भालं विलासिन् ! कुरु
प्राणेश ! त्रुटितं पयोधरतटे हारं पुनर्योजय ।
इत्युक्त्वा सुरतावसानसमये सम्पूर्णचन्द्रानना
स्पृष्टा तेन तथैव जातपुलका प्राप्ता पुनर्मोहनम्" ॥ (ठ)

वचनं ततोऽपि भ्रुवोऽपि अतितरां वक्रमित्यर्थः, मध्यः मध्यदेशः अधिकं तनुः क्षीणः, नितम्बः अनूनगुरुः अतिविशालः किमपि गतिः मन्दा मृदुः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ञ) क्वचिदिति । प्रच्छदपटः शय्यास्तरणवसनमित्यर्थः क्वचित् ताम्बूलाक्तः ताम्बूलरागरञ्जितः, क्वचित् अगुरुपङ्केन मलिनः कृष्णः, क्वचित् चूर्णोद्गारी, क्वचित् अपि च सालक्तकपदः अलक्तकपदचिह्नितः सन् वलीभङ्गाभोगैः तथा अलकेभ्यः चूर्णकुन्तलेभ्यः पतितैः शीर्णकुसुमैः पर्य्युषितपुष्पैः स्त्रियाः सर्वावस्थं सर्वप्रकारं रतं कथयति प्रकटयति । शिखरिणीवृत्तम् ।

(ट) मधुरवचनैरिति । सा कान्ता पञ्चेषोः कामस्य त्रिभुवनजये मधुरवचनैः मिष्टभाषितैः सभ्रूभङ्गैः भ्रूभङ्गिभिः कृता अङ्गुल्या तर्जना येषु तैः अलसवलितैः मृदुमन्दव्यापारितैः महोत्सवबन्धुभिः परमप्रीतिकरैः अङ्गन्यासैः शरीरसञ्चालनैः तथा स्फारस्फारैः अत्यायतैः अपाङ्गविलोकितैः सहायतां साहाय्यम् आनुकूल्यं करोति । हरिणीवृत्तं, न समरसलागः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मतेति तल्लक्षणात् ।

(ठ) स्वामिन्निति । सम्पूर्णचन्द्रानना पूर्णचन्द्रमुखी कापि रमणी सुरताव-

मध्याप्रगल्भयोर्भेदान्तराण्याह।

ते धीरा चाप्यधीरा च धीराधीरेति षड्‌विधे १०

ते मध्याप्रगल्भे।

तत्र।

प्रियं सोत्प्रासवक्रोक्त्या मध्याधीरा दहेद्रुषा।
धीराधीरा तु रुदितैरधीरा परुषोक्तिभिः १०३ (ड)

तत्र मध्याधीरा यथा।

"तदवितथमवादीर्यन्मम त्वं प्रियेति
प्रियजनपरिभुक्तं यद् दुकूलं दधानः।
मदधिवसतिमागाः कामिनां मण्डनश्रीः
व्रजति हि सफलत्वं वल्लभालोकनेन" ॥ (ढ)

स्नानसमये, हे स्वामिन्! अलकं चूर्णकुन्तलं भङ्गुरय भङ्गुरं कुरु, हे विलासिन्! भालं ललाटं सतिलकं तिलकालङ्कृतं कुरु, हे प्राणेश! पयोधरतटे त्रुटितं छिन्नं हारं पुनर्योजय, इति उक्त्वा तेन स्वामिना तथैव उक्तप्रकारेणेत्यर्थः स्पृष्टा तत्तत्कार्यकरणेनेति भावः जातपुलका सञ्जातरोमाञ्चा सती पुनः मोहनं प्राप्ता पुनः कान्तेन सह सुरतव्यापारे प्रवृत्तवतीति भावः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

(ड) प्रियमिति। सोत्प्रासवक्रोक्त्या उत्प्रासः मनाक्स्मितम्, "उत्प्रासः समनाक्स्मितम्" इत्यमरः। तेन सह वर्त्तमाना या वक्रा भङ्गियुक्ता उक्तिः तया। अन्यत् स्पष्टम्।

(ढ) तदिति। त्वं मम प्रिया इति अवितथं सत्यम् अवादीः उक्तवानसि, यत् यस्मात् प्रियजनेन अन्यकामिनीजनेन परिभुक्तं परिहितं दुकूलं वसनं दधानः धारयन् सन् मम अधिवसतिम् आलयम् आगाः एतद्दुकूलपरिधानेन विलक्षणा शोभा जाता तद्दर्शनेन महती मे प्रीतिरिति अहो अविलक्षणत्वमिति भावः। हि तथाहि कामिनां मण्डनश्रीः अलङ्कारशोभा वल्लभालोकनेन प्रियजनदर्शनेन सफलत्वं व्रजति प्राप्नोतीति। मालिनीवृत्तं, ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैरिति लक्षणात्। एतां सम्भुज्य तत्परिहितवसनं परिधाय समागतं स्वामिनं प्रति कस्याश्चित् सोत्प्रासवक्रोक्तिरियम्।

मध्यैव धीराधीरा यथा।

"बाले! नाथ! विमुञ्च मानिनि! रुषं, रोषान्मया किं कृतं?
खेदोऽस्मासु, न मेऽपराध्यति भवान् सर्वेऽपराधा मयि।
तत् किं रोदिषि गद्गदेन वचसा? कस्याग्रतो रुद्यते?
नन्वेतन्मम, का तवास्मि? दयिता—नास्मीत्यतो रुद्यते" ॥(थ)

इयमेवाधीरा यथा।

"सार्द्धं मनोरथशतैस्तव धूर्त्त! कान्ता
सैव स्थिता मनसि कृत्रिमहावरम्या।
अस्माकमस्ति न च कश्चिदिहावकाशः
तस्मात् कृतं चरणपातविडम्बनाभिः" ॥ (द)

(थ) बाले इति। नायकनायिकयोरुक्तिप्रत्युक्ती। हे बाले! इति नायकोक्तिः। नाथ! स्वामिन्! इति नायिकायाः प्रत्युक्तिः। हे मानिनि! रुषं रोषं विमुञ्च त्यज इति नायकोक्तिः। रोषात् कोपात् कोपमाश्रित्य इत्यर्थः, ल्यबर्थे पञ्चमी। मया किं कृतम् अनुष्ठितं न किमपि ते अहितं कृतमिति भावः इति नायिकायाः प्रत्युक्तिः। अस्मासु खेदः कृत इति शेषः इति नायकस्योक्तिः। भवान् मह्यं न अपराध्यति सर्वे अपराधा मयि वर्त्तन्ते इति शेषः इति नायिकायाः प्रत्युक्तिः। तत् तदा गद्गदेन अर्द्धस्फुटेन वचसा किं कथं रोदिषि? इति नायकोक्तिः। कस्य अग्रतः समक्षं रुद्यते? इति नायिकायाः प्रत्युक्तिः। ननु भोः! एतत् रोदनं मम अग्रत इति शेषः इति नायकोक्तिः। अस्मि अहं तव का? इति नायिकायाः प्रत्युक्तिः। दयिता प्रिया मम त्वमिति शेषः इति नायकोक्तिः। नास्मि प्रिया भवामीति अतः रुद्यते मयेति शेषः नायिकायाः प्रत्युक्तिः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

(द) सार्द्धमिति। परनायिकारतं पतिम् आगत्य कृतापराधतया चरणपतितम् आलोक्य कस्याश्चिदुक्तिः। हे धूर्त्त! सैव कृत्रिमेण कपटेन न तु अनुरागनिबन्धनेनेति भावः, हावेन विलासविशेषेण रम्या मनोहारिणी कान्ता मनोरथशतैः सार्द्धं तव मनसि स्थिता इह मनसि अस्माकं कश्चित् अवकाशः स्थानं नास्ति तस्मात् चरणपातविडम्बनाभिः पादपतनरूपैः [illegible] कृतम् अलं न हि पादपतनं कार्य्यमित्यर्थः। वसन्ततिलकं वृत्तम्।

प्रगल्भा यदि धीरा स्याच्छन्नकोपाकृतिस्तदा ।
उदास्ते सुरते तत्र दर्शयन्त्यादरान् बहिः॥१०४(थ)

तत्र प्रिये यथा ।

एकत्रासनसंस्थितिः परिहृता प्रत्युद्गमाद् दूरतः
ताम्बूलानयनच्छलेन रभसाऽऽश्लेषोऽपि संविघ्नितः ।
आलापोऽपि न मिश्रितः परिजनं व्यापारयन्त्याऽन्तिके
कान्तं प्रत्युपचारतश्चतुरया कोपः कृतार्थीकृतः" ॥ (द)

धीराधीरा तु सोल्लुण्ठभाषितैः खेदयेदमुम्१०५(ध

अमुं नायकम् ।

यथा मम ।

"अनलङ्कृतोऽपि सुन्दर ! हरसि मनो मे यतः प्रसभम् ।
किं पुनरलङ्कृतस्त्वं सम्प्रति नखरक्षतैस्तस्याः" ॥ (न)

(थ) प्रगल्भेति । प्रगल्भा प्रौढा छन्ना तिरोहिता कोपस्य आकृतिः यस्याः तादृशी सती बहिः आदरान् दर्शयन्ती तत्र प्रिये सुरते उदास्ते उदासीना भवति ।

(द) उदाहरति एकत्रेति । चतुरया कयाचित् कामिन्या कान्तं विदेशादागतमिति शेषः प्रति उपचारतः बाह्यपरिचर्य्यया इत्यर्थः कोपः कृतार्थीकृतः सफलीकृतः । तथाहि दूरतः दूरात् प्रत्युद्गमात् एकत्र एकस्मिन् स्थाने आसनसंस्थितिः आसनेन उपवेशनेन संस्थितिः सहावस्थानं परिहृता परित्यक्ता, ताम्बूलस्य आनयनमेव छलं व्याजः तेन रभसाश्लेषः वेगालिङ्गनं वा सहर्षमालिङ्गनं, "रभसो वेगहर्षयोः" इत्यमरः । संविघ्नितः सम्यक् परिहृत इत्यर्थः, तथा अन्तिके [समीपे परिजनं व्यापारयन्त्या प्रेरयन्त्या सत्या आलापोऽपि न मिश्रितः । प्राक् अभिमीलितं कृतम् ।

(ध) धीरेति । सोल्लुण्ठभाषितैः प्रियवत् भाषितमप्रियम् उल्लुण्ठः तेन सहितैः भाषितैः वचनैः ।

(न) अनलङ्कृत इति । हे सुन्दर ! यतः अनलङ्कृतः अशोभितोऽपि त्वं

ज्येष्ठाद्येवत्या ॥१०६॥

अन्या अधीरा। यथा "प्रोणं वीक्ष्य मुखम्" इत्यत्रैव।
अत्र च सर्वत्र रुषेत्यनुवर्त्तते।

प्रत्येकं ता अपि द्विधा।

निष्ठज्येष्ठरूपत्वान्नायकप्रणयं प्रति ॥१०७॥ (प)

ता अनन्तरोक्ताः षड्भेदा नायिकाः।

यथा।

"दृष्ट्वैकासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादराद्
एकस्या नयने पिधाय विहितक्रीड़ानुबन्धच्छलः।
ईषद्वक्रितकन्धरः सपुलकः प्रेमोल्लसन्मानसाम्
अन्तर्हासलसत्कपोलफलकां धूर्त्तोऽपरां चुम्बति" ॥ (फ)

ध्याप्रगल्भयोर्भेदास्तस्माद् द्वादश कीर्त्तिताः।
ग्धा त्वेकैव तेन स्युः स्वीयाभेदास्त्रयोदश॥

े मम मनः प्रसभं सहसा हरसि, सम्प्रति तस्याः नायिकायाः नखरक्षतैः अलङ्कृतः
ोभितः त्वं किं पुनः ?

(प) कनिष्ठेति। नायकप्रणयं प्रति कनिष्ठज्येष्ठरूपत्वात् अल्पमहत्त्वरूपा-
दित्यर्थः।

(फ) दृष्ट्वेति। धूर्त्तः पतिः एकस्मिन् आसने संस्थिते एकासनोप-
विष्टे प्रियतमे दृष्ट्वा (पश्चात् पृष्ठतः उपेत्य आगत्य आदरात् एकस्याः प्रियायाः
यने पिधाय आच्छाद्य विहितं कृतं क्रीड़ानुबन्ध एव छलं व्याजः येन तादृशः,
षत् अल्पं वक्रिता कन्धरा येन तथोक्तः, तथा सपुलकः सञ्जातरोमाञ्चः सन् प्रेमणा
श्रयेन उल्लसत् विकसत् मानसं यस्यास्ताम्, अन्तर्हासेन आन्तरिकेण विकासेन
लसन्तौ कपोलफलकौ यस्यास्तादृशीम् अपरां कामिनीं चुम्बति। शार्दूलविक्रीड़ितं
त्तम्।

परकीया द्विधा प्रोक्ता परोढ़ा कन्यका तथा १०८(

तत्र ।

यात्रादिनिरतान्योढ़ा कुलटा गलितत्रपा १०९(

यथा ।

"स्वामी निःश्वसितेऽप्यसूयति मनोजिघ्रः सपत्नीजनः
श्वश्रूरिङ्गितदैवतं नयनयोरीहालिहो यातरः ।
तद्दूरादयमञ्जलिः किमधुना दृग्भङ्गिभावेन ते
वैदग्धीमधुर ! प्रबन्धरसिक ! व्यर्थोऽयमत्र श्रमः" ॥ (म

अत्र हि मम परिणीताऽन्नाच्छादनादिदातृतया स्वाम्ये
न तु वल्लभः । त्वन्तु वैदग्धीमधुरत्वेन प्रबन्धरसिकतया च मम

(य) कन्यकां अजातोद्वाहा, "कन्या त्वजातोपयमा" इत्यमरः ।

(भ) परोढ़ामाह तत्रेति । तत्र तयोर्मध्ये यात्रादिनिरता यात्रा उत्सव इत्यादिषु निरता आसक्ता कुलटा व्यभिचारिणी, गलिता गता त्रपा लज्जा यस्या स्तथाभूता, अन्योढ़ा परोढ़ा कथ्यते इति शेषः ।

(म) उदाहरति स्वामीति । निःश्वसितेऽपि निःश्वासपरित्यागेऽपि स्वामी असूयति असूयां करोति, इयं परपुरुषाप्राप्त्या निःश्वसितीति बुद्ध्या इति भावः सपत्नीजनः मनोजिघ्रः मनसि किं मया क्रियते इति पर्य्यवेक्षते इति भावः । श्वश्रूः इङ्गितस्य इङ्गतस्य भावस्य, "इङ्गितं हृद्गतो भावः" इत्यमरः । दैवतम् अधिष्ठात्री देवीत्यर्थः । यातरः भ्रातृश्वशुरदेवराणां पत्न्यः नयनयोः नेत्रयोः ईहा चेष्टा कटाक्षविक्षेपादिकमित्यर्थः तां लिहन्तीति तथोक्ताः नेत्रेङ्गितानां बोद्ध्र्य इत्यर्थः । हे वैदग्धीमधुर ! वैदग्ध्या चातुर्य्येण मधुरः मनोहरः तत्सम्बुद्धौ । हे प्रबन्धरसिक ! प्रबन्धः सुरतव्यापारः तत्र रसिकः निपुणः तत्सम्बुद्धौ । तत् तस्मात् उक्तात् अन्तरायादित्यर्थः दूरात् अयम् अञ्जलिः रचित इति शेषः, अधुना ते तव दृग्भङ्गिभावेन कटाक्षपातैरित्यर्थः किम् ? अत्र मत्प्राप्तिविषये इत्यर्थः अयं श्रमः व्यर्थः विफलः, न अहमिदानीं तव मनोरथं पूरयितुं शक्नोमि तत् क्षमस्वेति भावः । इयं शिखरिणीविक्रीडितं वृत्तम् ।

वल्लभोऽसौत्यादिव्यङ्ग्यार्थवशादस्याः परनायकविषया रतिः प्रतीयते।

न्या त्वजातोपयमा सलज्जा नवयौवना ॥११०॥

अस्याश्च पित्राद्यायत्तत्वात् परकीयात्वम्। यथा मालतीमाधवादौ मालत्यादिः।

धीरा कलाप्रगल्भा स्याद्वेश्या सामान्यनायिका
निर्गुणानपि न द्वेष्टि न रज्यति गुणिष्वपि।
वित्तमात्रं समालोक्य सा रागं दर्शयेद्बहिः॥
काममङ्गीकृतमपि परिक्षीणधनं नरम्।
माता निष्क्रामयेदेषा पुनः सन्धानकाङ्क्षया (य)
स्कराः पण्डका मूर्खाः सुखप्राप्तधनास्तथा।
लिङ्गिनश्छन्नकामाद्या आसां प्रायेण वल्लभाः॥
एषापि मदनायत्ता क्वापि सत्यानुरागिणी।
क्तायां वा विरक्तायां रतमस्यां सुदुर्लभम् ॥१११॥

पण्डको वातरोगपण्डादिः। छन्नं प्रच्छन्नं ये कामयन्ते ते छन्नकामाः। तत्र रागहीना यथा लटकमेलकादौ मदनमञ्जर्य्यादिः। रक्ता यथा मृच्छकटिकादौ वसन्तसेनादिः। पुनश्च।

अवस्थाभिर्भवन्त्यष्टावेताः षोड़शभेदिताः।

(य) साधारणी प्रसौति धीरेति। कलासु नृत्यगीतादिषु प्रगल्भा प्रवीणा। वित्तमात्रं केवलं धनं न तु गुणादिकमिति भावः। रागम् अनुरागम्। निष्क्रामयेत् गृहात् बहिष्कारयेत्।

स्वाधीनभर्तृका तद्वत् खण्डिताऽथाभिसारिका ॥
कलहान्तरिता विप्रलब्धा प्रोषितभर्तृका।
अन्या वासकसज्जा स्याद्विरहोत्कण्ठिता तथा॥११२

तत्र।

कान्तो रतिगुणाकृष्टो न जहाति यदन्तिकम्।
विचित्रविभ्रमासक्ता सा स्यात् स्वाधीनभर्तृका॥११३

यथा "अस्माकं सखि! वाससी" इत्यादि।

पार्श्वमेति प्रियो यस्याः अन्यसम्भोगचिह्नितः।
सा खण्डितेति कथिता धीरैरीर्ष्याकषायिता॥११४

यथा "तदवितथमवादीरित्यादि"।

अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा।
स्वयं वाऽभिसरत्येषा धीरैरुक्ताऽभिसारिका ॥११५॥

क्रमाद् यथा।

"न च मेऽवगच्छति यथा लघुतां
करुणां यथा च कुरुते स मयि।
निपुणं तथैनमवगम्य वदे:
अभिदूति काचिदिति सन्दिदिशे" ॥ (२)

"उत्क्षिप्तं करकङ्कणद्वयमिदं बद्धा दृढं मेखला।

---

(२) न चेति। काचित् प्रमदा अभिदूति दूतीसमीपे यथा स मत्प्रिय इति शेषः मे मम लघुतां न च अवगच्छति बुध्यते, यथा च मयि करुणां दयां कुरुते तथा अवगम्य एनं मत्पतिं वदेः इति निपुणं यथा तथा सन्दिदिशे सन्दिष्टम्। प्रमिताक्षरावृत्तं प्रमिताक्षरा सजससैः कथितेति तल्लक्षणात्।

यत्नेन प्रतिपादिता मुखरयोर्मञ्जीरयोर्मूकता।
आरब्धे रभसान्मया प्रियसखि! क्रीड़ाभिसारोत्सवे
चण्डालस्तिमिरावगुण्ठनपटक्षेपं विधत्ते विधुः” ॥ (ल)
ीना स्वेषु गात्रेषु मूकीकृतविभूषणा।
ागुण्ठनसंवीता कुलजाऽभिसरेत् यदि ॥
चित्रोज्ज्वलवेशा तु रणन्नूपुरनिस्वना।
ोदस्मेरवदना स्याद् वेश्याऽभिसरेत् यदि ॥
दस्खलितसंलापा विभ्रमोत्फुल्ललोचना।
ाविद्धगतिसञ्चारा स्यात् प्रेष्याऽभिसरेद्यदि ११६ (व)

तत्राद्ये “उत्क्षिप्तमित्यादि” *। अन्ययोरूह्यमुदाहरणम्। प्रसङ्गादभिसारस्थानानि कथ्यन्ते।

(ल) उत्क्षिप्तमित्यादि। हे प्रियसखि! इदं करकङ्कणद्वयम् उत्क्षिप्तम् त्क्षिप्य परिहितं, रणनं मा भूदिति सर्वत्र योज्यम्। मेखला रशना इढ़ं बद्धा, त्नेन मुखरयोः रणतोः मञ्जीरयोः नूपुरयोः मूकता प्रतिपादिता, इत्थं मया भसात् उल्लासात् क्रीड़ाभिसारोत्सवे आरब्धे सति चण्डालः अति निष्ठुरत्वादिति व: विधुः चन्द्रः तिमिरमेव अवगुण्ठनपटः तस्य क्षेपम् अपसारणमित्यर्थः विधत्ते रोतीत्यर्थः गूढ़मभिसर्तुकामाया मम सहसा चन्द्रोदयात् सर्वं वैफल्यं जातमिति ाव:। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम्।

तत्र यथा प्रेष्याभिसारिका।
“ताम्बूलाक्तं दशनमसकृद् दर्शयन्तीव चेटी
धीटी कृत्वाविकृतविकटं हेतुहीनं हसन्ती।
स्थानस्थानस्खलितपदविन्यासमाभाषमाणा
यूनामग्रे चलति कुटिलं नर्त्तितोच्चैर्नितम्बम्” ॥
* आहतपूर्वोऽयमेव पाठः प्रकृतानुपयोगित्वाद्वयः कृतः ॥

(व) संवीतेति। स्वेषु गात्रेषु संलीना अतिसङ्कुचितशरीरेत्यर्थः, मूकीकृतं ःशब्दीकृतं विभूषणं यया तादृशी, अवगुण्ठनसंवीता कृतावगुण्ठना, कुलजा

क्षेत्रं वाटी भग्नदेवालयो दूतीगृहं वनम् ।
मालयञ्च श्मशानञ्च नद्यादीनां तटी तथा ।
एवं कृताभिसाराणां पुंश्चलीनां विनोदने ।
स्थानान्यष्टौ तथा ध्वान्तच्छन्नेषु क्वचिदाश्रयः ॥
चाटुकारमपि (ञ) प्राणनाथं रोषादपास्य या ।
पश्चात्तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा ॥११७॥

यथा मम तातपादानाम् ।

"नो चाटुश्रवणं कृतं न च दृशा हारोऽन्तिके वीक्षितः
कान्तस्य प्रियहेतवे निजसखीवाचोऽपि दूरीकृताः ।
पादान्ते विनिपत्य तत्क्षणमसौ गच्छन्मया मूढया
पाणिभ्यामवरुध्य हन्त ! सहसा कण्ठे कथं नार्पितः (ट)

प्रियः कृत्वापि सङ्केतं यस्या नायाति सन्निधिम् ।

कुलीनेत्यर्थः, वलन्नुपुरनिस्वना वलन् उच्छलन् नूपुरयोः निस्वनो यस्याः सा, प्रमोदेन आनन्देन स्मेर विकसत् वदनं यस्यास्तादृशी, मदेन स्खलितः अन्यथाभूतः संलापं यस्याः सा, विभ्रमेण विलासेन उत्फुल्ले लोचने यस्याः तथोक्ता, आविद्धा गति यस्य तादृशः सञ्चारः यस्याः स्खलद्गतिरित्यर्थः, प्रेष्या दूती ।

(ञ) ध्वान्तच्छन्ने कुत्रचिदाश्रये इति पाठे कुत्रचिदाश्रये पुंश्चल्योऽभिसरन्तीति शेषः । चाटुकारं प्रियकरम् ।

(ट) नो इति । रोषात् पतिं निराकृत्य पश्चात्तापयुतायाः खण्डनं प्रत्युक्तिः मूढया मन्दबुद्ध्या मया चाटुश्रवणं तोषामोदवचनं नो श्रुतं प्रियस्येति शेषः; अन्तिके समीपे हारः प्रियेण मत्तोषणार्थं दत्त इति शेषः, दृशा चक्षुषा न च वीक्षितः दृष्टः, कान्तस्य प्रियहेतवे प्रियाचरणार्थं निजसखीनां वाचोऽपि अनुनयवचनान्यपि दूरीकृताः न श्रुता इत्यर्थः । तत्क्षणं तस्मिन् क्षणे पादान्ते मम चरणयोः विनिपत्य गच्छन् असौ मत्प्रियः अवरुध्य पाणिभ्यां कण्ठे कथं न अर्पितः न दत्तः ? आहूय विक्रीडितं कृतम् ।

प्रलब्धा तु सा ज्ञेया नितान्तमवमानिता ॥११८॥ (ग

यथा ।

"उत्तिष्ठ दूति ! यामो यामो यातस्तथापि नायातः ।
याऽतःपरमपि जीवेज्जीवितनाथो भवेत् तस्याः" ॥ (ङ)

नाकार्य्यवशाद् यस्या दूरदेशं गतः पतिः ।
मनोभवदुःखार्त्ता भवेत् प्रोषितभर्तृका ॥११९॥

यथा ।

"तां जानीथाः परिमितकथां जीवितं मे द्वितीयं
दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकाम् ।
गाढ़ोत्कण्ठां गुरुषु दिवसेष्वेषु गच्छत्सु बालां
जातां मन्ये शिशिरमथितां पद्मिनीं वान्यरूपाम्" ॥ (च)

कृते मण्डनं यस्याः सज्जिते वासवेश्मनि ।

(ग) प्रिय इति । विप्रलब्धा प्रतारिता । अन्यत् सर्वं स्पष्टम् ।

(ङ) उत्तिष्ठेति । हे दूति ! उत्तिष्ठ, यामः गच्छामः गृहमिति शेषः, यामः प्रहरः, "द्वौ यामप्रहरौ समौ" इत्यमरः । यातः, तथापि न आयातः आगतः अतःपरम् अनन्तरम् अपि या नारी जीवेत् तस्याः नार्य्याः जीवितनाथः प्राणेश्वरः भवेत् स इति शेषः । आर्य्यावृत्तं, यस्याः प्रथमे पादे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि अष्टादश द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके सार्य्येति लक्षणात् ।

(च) तामिति । मेघं प्रति यक्षस्य वियोगिनः उक्तिरियम् । परिमितकथां मितभाषिणीं मे मम द्वितीयं जीवितं प्राणभूतां मयि सहचरे दूरीभूते दूरवर्त्तिनि सति एकाम् एकाकिनीं चक्रवाकीमिव स्थितां तां मत्पत्नीं जानीथाः अवगच्छ । यदि कश्चिदाकारवैलक्षण्यं दृश्यते तदपि नान्यथा शङ्कितव्यमित्याह, गुरुषु विरहदुःसहत्वात् एषु दिवसेषु गच्छत्सु गाढ़ोत्कण्ठाम् अत्युत्कण्ठावतीं बालाम् प्रौढ़ां तां शिशिरमथितां हिमशोषिताम् अतएव अन्यरूपां विकृतावयवां विशीर्णामित्यर्थः पद्मिनीं वा कमलिनीमिव जातां मन्ये सम्भावयामि । मन्दाक्रान्तावृत्तं, मन्दाक्रान्ताम्बुधिरसनगैर्मोभनौ तौ गयुग्मम् इति तल्लक्षणात् ।

सा तु वासकसज्जा स्यादिदितप्रियसङ्गमा ॥१२०॥

यथा राघवानन्दानां नाटके ।

"विदूरे केयूरे कुरु करयुगे रत्नवलयैः
अलं गुर्वी ग्रीवाभरणलतिकेयं किमनया ।
नवामेकामेकावलिमयि ! मयि त्वं विरचयेः
न पथ्यं नेपथ्यं बहुतरमनङ्गोत्सवविधौ" ॥ (ख)

आगन्तुं कृतचित्तोऽपि दैवान्नायाति यत्प्रियः ।
तदनागमदुःखार्त्ता विरहोत्कण्ठिता तु सा ॥१२१॥

यथा ।

"किं रुद्धः प्रियया कयाचिदथवा सख्या ममोद्वेजितः
किंवा कारणगौरवं किमपि यन्नाद्यागतो वल्लभः ।
इत्यालोच्य मृगीदृशा करतले विन्यस्य वक्त्राम्बुजं
दीर्घं निःश्वसितं चिरं च रुदितं क्षिप्ताश्च पुष्पस्रजः" ॥ (ग)

(क) कुरुते इति । यस्याः वासवेश्मनि शय्यागृहे सज्जिते मण्डनं कुरु वासगृहं सज्जयित्वा स्वयं मण्डनादि करोति सा विदितः ज्ञातः प्रियसङ्गमः यः तादृशी सती वासकसज्जा स्यात् ।

(ख) विदूरे इति । केयूरे करभूषणविशेषौ विदूरे दूरवर्त्तिनौ कुरु करयु रत्नवलयैः अलं न कार्यमित्यर्थः, इयं ग्रीवाभरणलतिका गुर्वी अतिमहती अनय किम् ? अयि सखि ! त्वं मयि नवाम् एकां केवलाम् एकावलीं विरचयेः विरचित कुरु, अनङ्गोत्सवविधौ कामोत्सवव्यापारे बहुतरं नेपथ्यम् अलङ्करणं न पथ्यं हितकरम् । शिखरिणीवृत्तम् ।

(ग) किमिति । कयाचित् अपरया इत्यर्थः प्रियया किं रुद्धः, अथवा म सख्या दूत्या उद्वेजितः विरक्तीकृतः, किं वा कारणगौरवं प्रयोजनविशेषः अन्यो विशेषः, यत् येन अद्य वल्लभः प्रियः न आगतः ? इति आलोच्य मृगीदृश हरिणाक्ष्या करतले वक्त्रं वदनमेवाम्बुजं विन्यस्य दीर्घं यथा तथा निःश्वसित

इति साष्टाविंशतिशत-

मुत्तममध्यमाधमस्वरूपतः ।

चतुरधिकाशीतियुतं

शतत्रयं नायिकाभेदानां स्यात् ॥ १२२ ॥

इह च "परस्त्रिया कन्यकोढ़े सङ्केतात् पूर्वं विरहोत्-
ण्ठिते पश्चाद्विदूषकादिना सहाभिसरन्त्यावभिसारिके कुतो-
ऽपि सङ्केतितस्थानमप्राप्ते नायके विप्रलब्धे इति त्र्यवस्थैवा-
नयोरस्वाधीनप्रिययोरवस्थान्तरायोगात्" इति कश्चित् ।

चिदन्योन्यसाङ्कर्य्यमासां लक्ष्येषु दृश्यते १२३(घ)

यथा ।

"न खलु वयममुष्य दानयोग्याः
पिबति च पाति च यासकौ रहस्त्वाम् ।
विट ! विटपममुं ददस्व तस्यै
भवति यतः सदृशोश्चिराय योगः ॥ (ङ)

कितव ! किमाहितैर्वृथा नः क्षितिरुहपल्लवपुष्पकर्णपूरैः ।

बहुवचनं छन्दितत्त्व, पुष्पस्रजः कुसुमदामानि ·चिराः परित्यक्ताश्च । शार्दूलवि-
क्रीड़ितं वृत्तम् ।

(घ) अन्योन्यसाङ्कर्य्यं परस्परमेलनम् ।

(ङ) नेति । हे विट ! धूर्त्त ! वयम् अमुष्य विटपस्य दानयोग्याः दानपात्राणि
खलु नैव, या असकौ कान्ता रहः विजने त्वां पिबति चुम्बतीत्यर्थः, पाति रक्षति
रच्चति चेत्यर्थः, तस्यै अमुं विटपं सपुष्पपल्लवां शाखां ददस्व, यतः दानात्
सदृशोर्युवयोश्चिराय दीर्घः सम्मेलनं भवति । पुष्पिताग्रावृत्तम्, अयुजि न युगरेफतो
यकारो युजि तु नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रेति तल्लक्षणात् ।

(च) वृथेति । हे कितव ! धूर्त्त ! नः अस्माकं वृथा निरर्थकाः कार्णपूराः

ननु जनविदितैर्भवद्व्यलीकैश्चिरपरिपूरितमेव कर्णयुग्मम्॥ (च)

इति गदितवती रुषा जघान
स्फुरितमनोरमपक्ष्मकेसरेण।
श्रवणनियमितेन कान्तमन्या
सममसिताम्बुरुहेण चक्षुषा च"॥ (छ)

इयं हि वक्रोक्त्या परुषवचनेन कर्णोत्पलताड़नेन च धीरमध्यताऽधीरमध्यताऽधीरप्रगल्भताभिः सङ्कीर्णा। एवमन्यत्रापि ज्ञेयम्।

इतरा अप्यसंख्यास्ता नोक्ता विस्तरशङ्कया॥१२४॥

ता नायिकाः। अथासामलङ्काराः।

यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः।
अलङ्कारास्तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः॥
शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्य्यञ्च प्रगल्भता।
औदार्य्यं धैर्य्यमित्येते सप्तैव स्युरयत्नजाः।
लीलाविलासो विच्छित्तिर्विव्वोकः किलकिञ्चितम्

दत्तैः चिरविरहस्य इत्यस्य पल्लवपुष्पाद्येव कर्णपूराः कर्णभूषणानि तैः किम्? ननु भोः जनविदितैः जनानां विज्ञातैः भवद्व्यलीकैः तव अप्रियैः कर्णयुग्मं श्रोत्रयुगलं ममेति शेषः चिरपरिपूरितमेव अतः स्थानाभावात् कर्णपूरार्थपुष्पपल्लवानां निरर्थकत्वमेवेति भावः। पुष्पिताग्रा वृत्तम्।

(छ) इतीति। इत्थं गदितवती अन्या कामिनी रुषा [illegible] स्फुरितेन मनोरमाः पक्ष्माण्येव केसराः किञ्जल्काः यस्य तादृशेन श्रवणनियमितेन कर्णस्थितेन आकर्णायतेन च असिताम्बुरुहेण नीलोत्पलेन चक्षुषा च समं कान्तं जघान ताड़यती [illegible] कटाक्षेण च [illegible]। पुष्पिताग्रा वृत्तम्।

मोट्टायितं कुट्टमितं विब्बोको ललितं मदः।
विहृतं तपनं मौग्ध्यं विक्षेपश्च कुतूहलम्॥
हसितं चकितं केलिरित्यष्टादशसंख्यकाः।
स्वभावजाश्च भावाद्या दश पुंसां भवन्त्यपि॥१२५॥

पूर्वे भावादयो धैर्यान्ता दश नायकानामपि सम्भवन्ति किन्तु सर्वेऽप्यमी नायिकाश्रिता एव विच्छित्तिविशेषं (ज) पुष्णन्ति। तत्र भावः।

निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया १२६(झ)

जन्मतः प्रभृति निर्विकारे मनसि उद्बुद्धमात्रो विकारो भावः।

यथा।

"स एव सुरभिः कालः स एव मलयानिलः।
सैवेयमबला किन्तु मनोऽन्यदिव दृश्यते"॥ (ञ)

अथ हावः।

भ्रूनेत्रादिविकारैस्तु सम्भोगेच्छाप्रकाशकः।
भाव एवाल्पसंलक्ष्यविकारो हाव उच्यते १२७(ट)

(ज) यौवने इति। सत्त्वजाः सत्त्वगुणजाताः स्वाभाविका इत्यर्थः। अलङ्काराः शरीरशोभाजनका धर्मा इत्यर्थः। अङ्गजाः शरीरोत्पन्नाः। अयत्नजाः अप्रयास-सिद्धाः नैसर्गिका इत्यर्थः। विच्छित्तिविशेषं वैचित्र्यातिशयम्।

(झ) भावमाह। निर्विकारात्मके अविकृते चित्ते मनसि प्रथमविक्रिया विकारः भावः।

(ञ) [illegible]। यौवनाविर्भावात् मनसः अन्यथाभाव इति भावः।

"विहसती शैलसुताऽपि भावमङ्गैः स्फुरद्बालकदम्बकल्पैः ।
साचीकृता चारुतरेण तस्थौ मुखेन पर्य्यस्तविलोचनेन" ॥ (ठ)

अथ हेला ।

हेलात्यन्तसमालक्ष्यविकारः स्यात् स एव च ॥ १२८

स एव भाव एव । यथा ।

"तह से झत्ति पउत्ता बहुए सव्वङ्गविभ्भमा सअला ।
संसइअमुद्धभावा होइ चिरं जइ सहीणम्पि" ॥ (ड)

अथ शोभा ।

रूपयौवनलालित्यभोगाद्यैरङ्गभूषणम् ।
शोभा प्रोक्ता ॥ १२९ ॥ (ढ)

(ट) हावमाह भ्रूनेत्रादीति । अल्पं संलक्ष्यः विकारो यस्य तादृशो भावः हाव उच्यते ।

(ठ) उदाहरति विहसतीति । शैलसुता पार्वती अपि स्फुरतः विकसतः बालकदम्बात् पुष्पकुलानि तैः विकसिताभिनवकदम्बसदृशैरित्यर्थः अङ्गैः अवयवैः भावं रत्याख्यं विहसती व्यञ्जयन्ती पर्य्यस्तविलोचनेन विभ्रान्तनेत्रेण अतएव चारुतरेण अतिमनोहरेण मुखेन साचीकृता ईषत् वक्रीकृता सती तस्थौ । उपजातिवृत्तम् ।

(ड) हेलामुदाहरति तह इति । तथा तस्या झटिति प्रवृत्ता बध्वाः सर्वाङ्गविभ्रमाः सकलाः । संशयितमुग्धभावा भवति चिरं यथा सखीनामपीति संस्कृतम् । अस्यार्थः । तस्याः बध्वाः नवोढायाः बालायाः झटिति सहसा सकलाः समग्राः सर्वाङ्गेषु विभ्रमाः विलासाः तथा प्रवृत्ताः सञ्जाताः, यथा सखीनां सहचरीणामपि किमस्येवानित्यपिशब्दार्थः चिरं संशयितमुग्धभावा सन्दिग्धमुग्धत्वा भवति ।

(ढ) शोभामाह रूपेति । लालित्यं सौन्दर्य्यं, "ललितं त्रिषु सुन्दरम्" इत्यमरः ।

तत्र यौवनशोभा।

"असम्भृतं मण्डनमङ्गयष्टेरनासवाख्यं करणं मदस्य।
कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रं बाल्यात् परं सोऽथ वयः प्रपेदे"॥(ण)

एवमन्यत्रापि।

अथ कान्तिः।

सैव कान्तिर्मन्मथाप्यायिता द्युतिः॥ १३० ॥ (त)

मन्मथोन्मेषणातिविस्तीर्णा शोभैव कान्तिरुच्यते। यथा।
"नेत्रे खञ्जनगञ्जने इत्यादि"।

अथ दीप्तिः।

कान्तिरेवातिविस्तीर्णा दीप्तिरित्यभिधीयते॥१३१॥

यथा मम चन्द्रकलानामनाटिकायां चन्द्रकलावर्णनम्।
"तारुण्यस्य विलासः समधिकलावण्यसम्पदो हासः।
धरणितलस्याभरणं युवजनमनसो वशीकरणम्"॥ (थ)

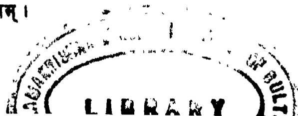
अथ माधुर्य्यम्।

सर्वावस्थाविशेषे तु माधुर्य्यं रमणीयता॥१३२॥

(ण) उदाहरति असम्भृतमिति। अथ शैशवादनन्तरं सा पार्वती अङ्गयष्टेः असम्भृतम् अनाहृतं मण्डनं भूषणम्, अनासवाख्यम् आसवाख्यारहितं विना सुरापानमित्यर्थः मदस्य मत्ततायाः करणं साधनं, कामस्य मदनस्य पुष्पव्यतिरिक्तं पुष्पभिन्नमस्त्रं, बाल्यात् परं वयः यौवनमित्यर्थः प्रपेदे प्राप। उपजातिवृत्तम्।

(त) कान्तिमाह सैवेति। सैव शोभैव मन्मथेन कामेन आप्यायिता वर्द्धिता द्युतिः यस्याः तथाभूता कान्तिरुच्यते इति शेषः।

(थ) दीप्तिमुदाहरति तारुण्यस्येति। तारुण्यस्य यौवनस्य विलासः स्फुरणं समधिकं यत् लावण्यं तदेव सम्पत् तस्याः हासः हास्यं विकास इत्यर्थः धरणितलस्य पृथिव्याः आभरणम् अलङ्कारः, तथा युवान एव जनाः तेषां मनसः चित्तस्य वशीकरणम्। आर्य्यावृत्तम्।

LIBRARY

यथा ।

"सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं
मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।
इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्" ॥ (द)

अथ प्रगल्भता ।

निःसाध्वसत्वं प्रागल्भ्यम् ॥ १३३ ॥ (ध)

यथा ।

"समाश्लिष्टाः समाश्लेषैश्चुम्बिताश्चुम्बनैरपि ।
दष्टाश्च दंशनैः कान्तं दासीकुर्वन्ति योषितः" ॥ (न)

अथ औदार्य्यम् ।

औदार्य्यं विनयः सदा ॥ १३४ ॥ (प)

(द) माधुर्य्यमुदाहरति सरसिजमिति । शैवलेन अनुविद्धं संक्तमपि सरसिजं रम्यं मनोहरं, हिमांशोश्चन्द्रस्य लक्ष्म कलङ्कः मलिनमपि लक्ष्मीं श्रियं तनोति विस्तारयति, इयं तन्वी कृशाङ्गी शकुन्तला वल्कलेन वृक्षत्वचाऽपि अधिकमनोज्ञा अतिमनोहारिणी । हि तथाहि मधुराणाम् आकृतीनां किमिव मण्डनं भूषणं न भवति ? अपि तु सर्वमेव वस्तु इत्यर्थः । मालिनीवृत्तम् ।

(ध) प्रागल्भ्यमाह निःसाध्वसत्वमिति । निःसाध्वसत्वं निर्भीकत्वम् असङ्कुचितत्वमिति यावत् प्रागल्भ्यं प्रौढत्वमित्यर्थः ।

(न) उदाहरति समाश्लिष्टा इति । योषितः नार्यः समाश्लिष्टाः समालिङ्गिताः कान्तेनेति सर्वत्र योज्यम् । समाश्लेषैः समालिङ्गनैः चुम्बिताः चुम्बनैः दष्टाश्च दंशनैः कान्तं प्रियं दासीकुर्वन्ति अधीनीकुर्वन्ति इत्यर्थः । पथ्यावक्त्रं वृत्तं, "युजोश्चतुर्थतो येन पथ्यावक्त्रं प्रकीर्त्तितम्" ।

(प) औदार्य्यमाह औदार्य्यमिति । सर्वदा सर्वस्मिन् काले विनयः नम्रता शिष्टाचार इति यावत् ।

"न ब्रूते परुषां गिरं वितनुते न भ्रूयुगं भङ्गुरं
नोत्तंसं क्षिपति क्षितौ श्रवणतः सा मे स्फुटेऽप्यागसि ।
कान्ता गर्भगृहे गवाक्षविवरव्यापारिताक्ष्या बहिः
सख्या वक्त्रमभिप्रयच्छति परं पर्यश्रुणी लोचने" ॥ (फ)

अथ धैर्य्यम् ।

मुक्तात्मश्लाघना धैर्य्यं मनोवृत्तिरचञ्चला ॥१३५(ब)

यथा ।

"ज्वलतु गगने रात्रौ रात्रावखण्डकलः शशी
दहतु मदनः किंवा मृत्योः परेण विधास्यति ।
मम तु दयितः श्लाघ्यस्तातो जनन्यमलान्वया
कुलममलिनं न त्वेवायं जनो न च जीवितम्" ॥ (भ)

(फ) उदाहरति नेति । सा कान्ता मे मम आगसि अपराधे स्फुटे व्यक्तेऽपि परुषां कर्कशां गिरं वाचं न ब्रूते, भ्रूयुगं भङ्गुरं कुटिलं न वितनुते न करोति, तथा श्रवणतः कर्णाभ्याम् उत्तंसम् अवतंसं कर्णभूषणमित्यर्थः क्षितौ धरण्यां न क्षिपति, परं केवलं गर्भगृहे गृहाभ्यन्तरे स्थिता इति शेषः । बहिः गवाक्षविवरेषु व्यापारिते अन्तर्गृहे चालिते अक्षिणी यया तादृश्याः सख्याः वक्त्रं वदनमभि अभिलक्ष्य इत्यर्थः पर्यश्रुणी अश्रुपूर्णे लोचने प्रयच्छति पातयतीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ब) धैर्य्यमाह मुक्तेति । मुक्ता त्यक्ता आत्मश्लाघना यस्यां तादृशी अचञ्चला अचपला मनोवृत्तिः धैर्य्यम् ।

(भ) उदाहरति ज्वलत्विति । रात्रौ रात्रौ प्रतिरात्रं गगने अखण्डकलः पूर्ण इत्यर्थः शशी ज्वलतु अग्निवत् किरणान् विस्तारयतु इत्यर्थः, मदनः कामः दहतु भस्मीकरोतु, मृत्योः परेण किंवा विधास्यति करिष्यति मृत्युपर्य्यन्तविधानमेव अस्य चरमसीमेति भावः, मम तु दयितः पतिः तातश्च श्लाघ्यः प्रशंसनीयः अभिमत इत्यर्थः अथवा माननीय इत्यर्थः केचित्तु मम तु तातः पिता दयितः प्रियः श्लाघ्यश्चेत्यर्थ इति पदार्थं विधाय व्याचख्युः । जननी माता अमलान्वया विशुद्धवंशीया, कुलं स्वामिकुलमित्यर्थः अमलिनं कलङ्करहितम्, अयं जनः अहमित्यर्थः

अथ लीला ।

अङ्गैर्वेशैरलङ्कारैः प्रेमभिर्वचनैरपि ।
प्रीतिप्रयोजितैर्लीलां प्रियस्यानुकृतिं विदुः ॥१३६॥

यथा ।

"मृणालव्यालवलया वेणीबन्धकपर्दिनी ।
हरानुकारिणी पातु लीलया पार्वती जगत् ॥" (म)

अथ विलासः ।

यानस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम् ।
विशेषस्तु विलासः स्यादिष्टसन्दर्शनादिना॥१३७(य)

यथा ।

"अत्रान्तरे किमपि वाग्विभवातिवृत्त-
वैचित्र्यमुल्लसितविभ्रममायताक्ष्याः ।
तद्भूरिसात्त्विकविकारमपास्तधैर्य्य-
माचार्य्यकं विजयि माग्मथमाविरासीत्" ॥ (र)

न तु एव न स्थिरः जीवितञ्च न स्थिरमिति शेषः अतः अस्थिरस्य देहस्य जीवनस्य च कृते पितृमातृभर्तृकुलानि न कलङ्कयिष्यामीति भावः। हरिणीवृत्तं, न_सम रसला गैः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मतेति तल्लक्षणात् ।

(म) लीलामुदाहरति मृणालेति। पार्वती, मृणालमेव व्यालः पन्नगः वलयं यस्याः तादृशी, वेणीबन्धः केशपाश एव कपर्दः जटाजूटः तच्छालिनी, अतएव लीलया हरस्य शम्भोः अनुकारिणी सती जगत् पातु रक्षतु ।

(य) विलासमाह यानेति। इष्टस्य प्रियस्य सन्दर्शनादिना यानं गमनं स्थानं स्थितिः आसनम् उपवेशनं तत्प्रभृतीनां तथा मुखनेत्रादिकर्मणां विशेषः वैचित्र्यन्तु विलासः स्यात् ।

(र) उदाहरति अत्रेति। मालत्याः स्वयं दृष्टवतो माधवस्य सख्युः मकरन्दस्य समीपे तद्वर्णनमिदम्। अत्र अस्मिन् अन्तरे अवसरे आयताक्ष्याः दीर्घ-

अथ विच्छित्तिः ।

स्तोकाऽप्याकल्परचना विच्छित्तिः कान्तिपोषकृत् ॥ १३८ ॥ (ल)

यथा ।

"स्वच्छाम्भःस्नपनविधौतमङ्गमोष्ठ-
स्ताम्बूलद्युतिविशदो विलासिनीनाम् ।
वासस्तु प्रतनु विविक्तमस्त्वितीयान्
आकल्पो यदि कुसुमेषुणा न शून्यः" ॥ (व)

अथ बिब्बोकः ।

बिब्बोकस्त्वतिगर्वेण वस्तुनीष्टेऽप्यनादरः १३९ (श)

नेवाथाः मालत्याः किमपि अनिर्दिष्टमित्यर्थः वाचां विभवं सामर्थ्यम् अतिवृत्तम् अतिक्रान्तं वैचित्र्यं यस्य तथोक्तम् अवचनीयवैचित्र्यमित्यर्थः, उल्लसिताः प्रकटिताः विभ्रमाः विलासविशेषाः यत्र यादृशं, भूरयः बहवः सात्त्विकानां स्तम्भस्वेदादीनां विकाराः यस्मिन् तथाभूतम्, अपास्तं निरस्तं धैर्य्यं यस्मात् तत् धैर्य्यविध्वंसक-मित्यर्थः, किमपि विस्मयशीलं मान्मथं मदनसम्बन्धि आचार्य्यकम् आचार्य्यकर्म शिक्षाकार्य्यमित्यर्थः आविरासीत् प्रकटीबभूव । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ल) विच्छित्तिमाह स्तोकेति । अल्पापि कान्तिपोषकृत् कान्तिपोषिणी आकल्परचना अलङ्काररचना विच्छित्तिः ।

(व) उदाहरति स्वच्छेति । विलासिनीनां कामिनीनाम् अङ्गं स्वच्छे विमले अम्भसि स्नपनेन विधौतं विशेषतः क्षालितम्, ओष्ठः ताम्बूलानां द्युत्या रागेण विशदः निर्मलः तथा वासः वसनन्तु प्रतनु सूक्ष्मं, तथा विविक्तं पूतं निर्मलमिति यावत् इतीयान् एवं प्राय इत्यर्थः आकल्पः भूषणम् अस्तु भवतु नाधिकमिति भावः । यदि कुसुमेषुणा कामेन शून्यः न रहितः आकल्प इति भावः यत् किञ्चिदाभरण-मस्तु किन्तु तत् मदनव्यञ्जकं भवितुमर्हतीति भावः । प्रहर्षिणीवृत्तं, म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयमिति लक्षणात् ।

(श) बिब्बोक इति । अतिगर्वेण अहङ्कारातिशयेन इष्टे प्रियेऽपि वस्तुनि विषये अनादरः अवज्ञा बिब्बोकः ।

यथा ।

"यासां सत्यपि सद्गुणानुसरणे दोषानुवृत्तिः परा
याः प्राणान् वरमर्पयन्ति न पुनः सम्पूर्णदृष्टिं प्रिये ।
अत्यन्ताभिमतेऽपि वस्तुनि विधिर्यासां निषेधात्मकः
तास्त्रैलोक्यविलक्षणप्रकृतयो वामाः प्रसीदन्तु ते" ॥ (ष)

अथ किलकिञ्चितम् ।

स्मितशुष्करुदित-
हसितत्रासक्रोधश्रमादीनाम् ।
साङ्कर्यं किलकिञ्चित-
मभीष्टतमसङ्गमादिजाद्धर्षात् ॥ १४० ॥ (स)

यथा ।

"पाणिरोधमविरोधितवाञ्छं
भर्त्सनाश्च मधुरस्मितगर्भाः ।
कामिनः स्म कुरुते करभोरू-
र्हारि शुष्करुदितञ्च सुखेऽपि" ॥ (ह)

(ष) उदाहरति यासामिति । सद्गुणानुसरणे सत्यपि यासां नारीणां परा केवला दोषानुवृत्तिः दोषग्रहणम् । याः वरं प्राणान् अर्पयन्ति त्यजन्ति, प्रिये पत्यौ सम्पूर्णदृष्टिं न पुनः अर्पयन्तीति शेषः । अत्यन्ताभिमते अतिप्रियेऽपि वस्तुनि विषये यासां निषेधात्मकः विधिः न न इति व्याहार इत्यर्थः त्रैलोक्यस्य विलक्षणा प्रकृतिर्यासां तथाविधाः ताः वामाः प्रतिकूलवर्तिन्यः नार्यः ते तव प्रसीदन्तु प्रसन्ना भवन्तु । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(स) किलकिञ्चितमाह स्मितेति । अभीष्टतमस्य प्रियतमस्य सङ्गमादिजात् हर्षात् आनन्दात् स्मितस्य मृदुहासस्य शुष्करुदितस्य अश्रुहीनरोदनस्य हसितस्य त्रासस्य भयस्य क्रोधस्य मानस्य श्रमस्य आयासस्य एवमन्येषां साङ्कर्यं सम्मेलनं किलकिञ्चितम् ।

(ह) उदाहरति पाणिरोधमिति । करभोरूः कान्ता अन्तरेऽपि अविरोधिता अविनष्टा वाञ्छा यत्र तत् यथा तथा कामिनः कान्तस्य पाणिरोधं

अथ मोट्टायितम् ।

द्भावभाविते चित्ते वल्लभस्य कथादिषु ।
मोट्टायितमिति प्राहुः कर्णकण्डूयनादिकम् १४१ घ

यथा ।

"सुभग ! त्वत्कथारम्भे कर्णकण्डूतिलालसा ।
उज्जृम्भवदनाम्भोजा भिनत्त्यङ्गानि साङ्गना" ॥ (ङ)

अथ कुट्टमितम् ।

केशस्तनाधरादीनां ग्रहे हर्षेऽपि सम्भ्रमात् ।
प्राहुः कुट्टमितं नाम शिरःकरविधूननम् १४२ (ख)

यथा ।

"पल्लवोपमितिसाम्यसपक्षं दष्टवत्यधरबिम्बमभीष्टे ।
पर्यकूजि सरुजेव तरुण्यास्तारलोलवलयेन करेण" ॥ (ग)

स्वगाते भदिसितस्य पार्श्वे: रोध: अवरोध: तं, मधुरं स्मितं मृदुहसितं गर्भे यासां तथाविधा: भर्त्सनाश्च, तथा हारि मनोहरं शुष्करुदितञ्च करोति । स्वागतावृत्तं, स्वागता रनभगैर्गुरुणा चेति तल्लक्षणात् ।

(घ) मोट्टायितमाह तदिति । तस्य वल्लभस्य भाव: भावित: चिन्तित: येन ताहृशे चित्ते मनसि सति वल्लभस्य प्रियस्य कथादिषु कर्णकण्डूयनादिकं मोट्टायितमिति प्राहु: ।

(ङ) उदाहरति सुभगेति । हे सुभग ! सा अङ्गना कामिनी तव कथाया: आरम्भे सति कर्णकण्डूतिलालसा कर्णकण्डूयनपरा तथा उज्जृम्भं वदनमेव अम्भोजं पद्मं यस्या: तथाभूता सती अङ्गानि भिनत्ति साङ्गभङ्गं करोतीत्यर्थ: ।

(ख) कुट्टमितमाह केशेति । केशस्तनाधरादीनां ग्रहे ग्रहणे हर्षे आनन्देऽपि प्रथममसह्यत्वादिति भाव: सम्भ्रमात् यत् शिर:करविधूननं शीर्षहस्तकम्पनं तत् कुट्टमितं प्राहु: ।

(ग) उदाहरति पल्लवेति । अभीष्टे प्रिये पल्लवेन सह उपमिति: उपमानं तेन साम्यं सादृश्यं तस्य सपक्षं तद् अधरबिम्बं दष्टवति सति तरुण्या: कामिन्या:

अथ विभ्रमः।

त्वरया हर्षरागादेर्दयितागमनादिषु।
अस्थाने भूषणादीनां विन्यासो विभ्रमो मतः॥१४३(घ)

यथा।

"श्रुत्वाऽऽयान्तं बहिः कान्तमसमाप्तविभूषया।
भालेऽञ्जनं दृशोर्लाक्षा कपोले तिलकः कृतः"॥(ङ)

अथ ललितम्।

सुकुमारतयाऽङ्गानां विन्यासो ललितं भवेत्॥१४४(च)

यथा।

"गुरुतरकलनूपुरानुनादं सललितनर्त्तितवामपादपद्मा।
इतरदनतिलोलमादधाना पदमथ मन्मथमन्थरं जगाम"॥(छ)

तारलीलम् अतिचञ्चलं मुखरमित्यर्थः वलयं यस्य तादृशेन करेण हस्तेन सहजेव सपीडनेव पर्य्यकूजि परिकूजितम्। अधरदंशनोद्यते प्रिये वलयालङ्कृतेन पाणिना निषेधादिति भावः।

(घ) विभ्रममाह त्वरयेति। दयितस्य प्रियस्य आगमनादिषु हर्षरागादेः आनन्दानुरागादेः हेतोः त्वरया अस्थाने अयोग्यस्थाने भूषणादीनां न्यासः परिधानमित्यर्थः विभ्रमः मतः।

(ङ) उदाहरति श्रुत्वेति। बहिः बाह्यदेशे कान्तमायान्तं दृष्ट्वा असमाप्तविभूषया असमापितालङ्करणया कयाचित् भाले ललाटे अञ्जनं दृशोः चक्षुषोः लाक्षा अलक्तकरागः, कपोले गण्डे तिलकः कृतः।

(च) ललितमाह सुकुमारतयेति। सुकुमारतया सुकोमलतया अङ्गानां विन्यासः विशेषेण न्यासः विक्षेपः ललितं भवेत्।

(छ) उदाहरति गुर्विति। अथ मन्थरं चेति पदमध्याहार्य्यम्। गुरुतरः गम्भीरः कलः मधुरास्फुटः नूपुरस्य अनुनादः अनुध्वनिः यस्मिन् तत् यथा तथा सललितं मनोहरं यथा तथा नर्त्तितं निःक्षिप्तं वामं दक्षिणेतरं पादपद्मं चरणकमलं यया तादृशी, तथा इतरत् अन्यत् दक्षिणमित्यर्थः पदम् अनतिलोलं नातिचपलं यथा तथा आदधाना अर्पयन्ती सती मन्मथमन्थरं मदनजड़ं यथा तथा जगाम।

अथ मदः ।

मदो विकारः सौभाग्ययौवनाद्यवलेपजः १४५ (ञ)

यथा ।

"मा गर्वमुद्वह कपोलतले चकास्ति
कान्तस्वहस्तलिखिता मम मञ्जरीति ।
अन्याऽपि किं न खलु भाजनमीदृशीनां
वैरी न चेद्भवति वेपथुरन्तरायः ॥ (झ)

अथ विहृतम् ।

वक्तव्यकालेऽप्यवचो व्रीडया विहृतं मतम् १४६ (अ)

यथा ।

"दूरागतेन कुशलं पृष्टा नोवाच सा मया किञ्चित् ।
पर्य्यश्रुणी तु नयने तस्याः कथयाम्बभूवतुः सर्वम् ॥" (ट)

(ञ) मदमाह मद इति । सौभाग्ययौवनादिना यः अवलेपः गर्वः तज्जः विकारः मदः ।

(झ) उदाहरति मेति । कामपि सौभाग्यगर्ववतीं प्रति सख्या उक्तिः । कान्तस्य प्रियस्य स्वहस्तेन लिखिता मञ्जरी रचनाविशेष इत्यर्थः, मम कपोलतले चकास्ति राजते इति कृत्वा गर्वं मा उद्वह न गर्वं कुरु इत्यर्थः चेत् यदि वैरी विपक्षः वेपथुः कम्पः कान्तस्पर्शजनितः सात्त्विकभावविशेष इत्यर्थः अन्तरायः विघ्नः न भवति तदा अन्या अपरापि नारी ईदृशीनां प्रियस्वहस्तलिखितमञ्जर्यादीनां भाजनं पात्रं न खलु नैव भवति किम् ? वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(अ) विहृतमाह वक्तव्येति । वक्तव्यकाले वचनावसरेऽपि व्रीडया लज्जया अवचः अकथनं विहृतं मतम् ।

(ट) उदाहरति दूरागतेनेति । दूरागतेन मया कुशलं पृष्टा सा किञ्चित् न उवाच, तु किन्तु तस्याः पर्य्यश्रुणी अश्रुपूर्णे नयने सर्वं कथयाम्बभूवतुः । आर्यावृत्तम् ।

अथ तपनम् ।

तपनं प्रियविच्छेदे स्मरावेशोत्थचेष्टितम् ॥१४७ (ठ)

यथा मम ।

"श्वासान् मुञ्चति भूतले विलुठति त्वन्मार्गमालोकते
दीर्घं रोदिति विक्षिपत्यत इतः क्षामां भुजावल्लरीम् ।
किञ्च प्राणसमान ! काङ्क्षितवती स्वप्नेऽपि ते सङ्गमं
निद्रां वाञ्छति न प्रयच्छति पुनर्दग्धो विधिस्तामपि" ॥(ड)

अथ मौग्ध्यम् ।

अज्ञानादिव या पृच्छा प्रतीतस्यापि वस्तुनः ।
वल्लभस्य पुरः प्रोक्तं मौग्ध्यं तत् तत्त्ववेदिभिः१४८(ढ)

यथा ।

"के द्रुमास्ते क्व वा ग्रामे सन्ति केन प्ररोपिताः ।

(ठ) तपनमाह तपनमिति । प्रियविच्छेदे कान्तविरहे सति स्मरावेशोत्थचेष्टितं स्मरस्य कामस्य यः आवेशः तेन उत्थम् उत्पन्नं चेष्टितं व्यापारः तपनम् ।

(ड) उदाहरति श्वासानिति । नायकं प्रति दूत्या उक्तिरियम् । हे प्राणसमान ! सा तव कान्ता इति अध्याहार्य्यं, श्वासान् निःश्वासान् मुञ्चति त्यजति, भूतले धरण्यां विलुठति, तव मार्गं पन्थानम् आलोकते अवलोकयति, दीर्घं रोदिति, अत इतः इतस्ततः इत्यर्थः क्षामां विरहक्षीणामित्यर्थः भुजावल्लरीं बाहुलतिकां विक्षिपति, किञ्च स्वप्नेऽपि ते तव सङ्गमं काङ्क्षितवती सती निद्रां वाञ्छति, पुनः किन्तु दग्धो विधिः तां निद्रामपि न प्रयच्छति न ददाति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ढ) मौग्ध्यमाह अज्ञानादिवेति । प्रतीतस्य प्रसिद्धस्य वा ज्ञातस्यापि वस्तुनः अज्ञानादिव वल्लभस्य प्रियस्य पुरः अग्रतः या पृच्छा जिज्ञासा तत् तत्त्ववेदिभिः मौग्ध्यं प्रोक्तम् ।

"नाथ! मत्कङ्कणन्यस्तं येषां मुक्ताफलं फलम्" ॥ (ण)

अथ विक्षेपः।

भूषाणामर्द्धरचना वृथा विष्वगवेक्षणम्।
रहस्याख्यानमीषच्च विक्षेपो दयितान्तिके ॥१४९(त)

यथा।

"धम्मिल्लमर्द्धमुक्तं कलयति तिलकं तथा ऽसकलम्।
किञ्चिद्वदति रहस्यं चकितं विष्वगवलोकते तन्वी" ॥ (थ)

अथ कुतूहलम्।

रम्यवस्तुसमालोके लोलता स्यात् कुतूहलम् १५०(द)

यथा।

"प्रसाधिकालम्बितमग्रपादमाक्षिप्य काचिद्द्रवरागमेव।
उत्सृष्टलीलागतिरागवाक्षादलक्तकाङ्कां पदवीं ततान" ॥ (ध)

(ण) उदाहरति के इति। हे नाथ! मत्कङ्कणन्यस्तं मुक्ताफलं येषां फलं ते द्रुमाः के? क्व वा ग्रामे सन्ति? केन वा प्ररोपिताः?

(त) विक्षेपमाह भूषाणामिति। दयितस्य प्रियस्य अन्तिके समीपे भूषाणाम् अलङ्कृतीनाम् अर्द्धरचना, तथा निरर्थकं विष्वक् समन्तात् अवेक्षणम् अवलोकनम् ईषत् मन्दं मन्दं रहस्यस्य गोपनीयस्य आख्यानं कथनञ्च विक्षेपः।

(थ) उदाहरति धम्मिल्लमिति। तन्वी कृशाङ्गी धम्मिल्लं बद्धकेशं, "धम्मिल्लाः संयताः कचाः" इत्यमरः। अर्द्धमुक्तं, असकलं खण्डं तिलकं कलयति करोति, किञ्चित् रहस्यं वदति, तथा विष्वक् सर्वतः चकितं यथा तथा अवलोकते।

(द) कुतूहलमाह रम्येति। रम्यं मनोज्ञं वस्तु तस्य समालोके सम्यक् दर्शने लोलता सतृष्णता औत्सुक्यमिति यावत् कुतूहलं स्यात्।

(ध) उदाहरति प्रसाधिकेति। काचित् पुरसुन्दरी प्रसाधिकया अलङ्कारिण्या लम्बितं धृतम् अग्रपादं द्रवरागमेव आक्षिप्य आकृष्य उत्सृष्टा त्यक्ता लीलागतिः विलासमन्दगमनं यया तादृशी सती आगवाक्षात् अलक्तकाङ्कां पदवीं पदपङ्क्तिम् आततान विस्तारयामास। उपजातिवृत्तम्।

अथ हसितम्।

हसितन्तु वृथाहासो यौवनोद्भेदसम्भवः ॥१५१॥ (न)

यथा।

"अकस्मादेव तन्वङ्गी जहास यदियं पुनः।
नूनं प्रसूनबाणोऽस्यां स्वाराज्यमधितिष्ठति" ॥ (प)

अथ चकितम्।

कुतोऽपि दयितस्याग्रे चकितं भयसम्भ्रमः॥१५२(फ)

यथा।

"त्रसन्ती चलशफरीविघट्टितोरु-
र्वामोरूरतिशयमाप विभ्रमस्य।
क्षुभ्यन्ति प्रसभमहो विनाऽपि हेतो-
र्लीलाभिः किमु सति कारणे तरुण्यः" ॥ (ब)

(न) हसितमाह हसितमिति। यौवनोद्भेदसम्भवः यौवनप्रकाशजः वृथा निर्हेतुकः हासः हसितम्।

(प) उदाहरति अकस्मादिति। इयं तन्वङ्गी कृशाङ्गी अकस्मात् विना हेतुमित्यर्थः यत् पुनः जहास हसितवती नूनं मन्ये इत्यर्थः, प्रसूनबाणः कुसुमशरः कामः अस्यां कृशाङ्ग्यां स्वाराज्यं स्वर्गराज्यवत् अधितिष्ठति।

(फ) चकितमाह कुत इति। दयितस्य प्रियस्य अग्रे कुतोऽपि अल्पादपि कारणादित्यर्थः भयसंभ्रमः भयेन व्यग्रता चकितम्।

(ब) उदाहरति त्रसन्तीति। चलाभिश्चपलाभिः शफरीभिः प्रोष्ठीभिः, "प्रोष्ठी तु शफरी द्वयोः" इत्यमरः। विघट्टितौ ऊरू यस्याः सा अतएव त्रसन्ती त्रासं गच्छन्ती वामोरूः विभ्रमस्य विलासस्य समधिकविभ्रमस्य वा अतिशयम् अपाप प्राप्तवती, अहो आश्चर्यं, तरुण्यः युवत्यः हेतोः कारणात् विनापि लीलाभिः प्रसभं सहसा क्षुभ्यन्ति क्षोभं गच्छन्ति कारणे सति विद्यमाने किमु वक्तव्यमिति शेषः। प्रहर्षिणीवृत्तम्।

अथ केलिः ।

विहारे सह कान्तेन क्रीड़ितं केलिरुच्यते ॥१५३(भ)

यथा ।

"व्यपोहितुं लोचनतो मुखानिलै-
रपारयन्तं किल पुष्पजं रजः ।
पयोधरेणोरसि काचिदुन्मनाः
प्रियं जघानोन्नतपीवरस्तनी" ॥ (म)

अथ मुग्धाकन्ययोरनुरागेङ्गितानि ।

**दृष्टा दर्शयति व्रीड़ां सम्मुखं नैव पश्यति ।
प्रच्छन्नं वा भ्रमन्तं वा तिर्य्यक् तं पश्यति प्रियम् ।
बहुधा पृच्छ्यमानापि मन्दमन्दमधोमुखी ।
सगद्गदस्वरं किञ्चित् प्रियं प्रायेण भाषते ।
अन्यैः प्रवर्त्तितां शश्वत् सावधाना च तत्कथाम् ।
शृणोत्यन्यत्र दत्ताक्षी प्रिये बालानुरागिणी१५४(य)**

(भ) केलिमाह विहारे इति । विहारे विहारकाले कान्तेन सह क्रीड़ितं केलिः उच्यते ।

(म) उदाहरति व्यपोहितुमिति । काचित् उन्नतपीवरस्तनी कान्ता उन्मनाः उत्कण्ठिता सती मुखानिलैः वदनमरुद्भिः लोचनतः स्वचक्षुषः पुष्पजं रजः कुतश्चित् सखपमिति भावः व्यपोहितुम् अपनेतुम् अपारयन्तं प्रियं कान्तं पयोधरेण स्तनेन उरसि वक्षसि जघान आहतवती ।

(य) दृष्टेति । बाला कन्या वा मुग्धा प्रिये अनुरागिणी सती दृष्टा प्रियेण अवलोकिता व्रीड़ां लज्जां दर्शयति सम्मुखं प्रियस्येति शेषः, न पश्यति नावलोकते, प्रच्छन्नं निभृतस्थितं वा भ्रमन्तं तं प्रियं तिर्य्यक् पश्यति । बहुधा पुनः पुनः पृच्छ्यमानापि प्रियेणेति शेषः अधोमुखी सती सगद्गदस्वरं मन्दं मन्दं

अथ सकलानामपि नायिकानामनुरागेङ्गितानि ।

चिराय सविधे स्थानं प्रियस्य बहु मन्यते ।
विलोचनपथञ्चास्य न गच्छत्यनलङ्कृता ॥
क्वापि कुन्तलसंव्यानसंयमव्यपदेशतः ।
बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम् ॥
आच्छादयति वागाद्यैः प्रियस्य परिचारकान् ।
विश्वसित्यस्य मित्रेषु बहुमानं करोति च ॥
सखीमध्ये गुणान् ब्रूते स्वधनं प्रददाति च ।
सुप्ते स्वपिति दुःखेऽस्य दुःखं धत्ते सुखे सुखम् ॥
स्थिता दृष्टिपथे शश्वत् प्रिये पश्यति दूरतः ।
आभाषते परिजनं सम्मुखे स्मरविक्रियम् ॥

प्रियं प्रायेण भाषते वदति, तथा सावधाना अवहिता अन्यैः प्रवर्त्तितां प्रस्तुतां तस्य प्रियस्य कथां वार्त्ताम् अन्यत्र दत्ताक्षी अर्पितनयना सती शश्वत् सततं शृणोति ।

(२) चिरायेति । प्रियस्य सविधे समीपे स्थानम् अवस्थानं बहु मन्यते अनलङ्कृता अभूषिता सती अस्य प्रियस्य विलोकनपथं दृष्टिपथं न गच्छति । क्वापि कामिनी कुन्तलानां केशानां संव्यानस्य परिधानवस्त्रस्य च संयमः बन्धनं स एव व्यपदेशः छलं तस्मात् तमाश्रित्येत्यर्थः, ल्यबर्थे पञ्चमी । बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं स्फुटं दर्शयेत् । वागाद्यैः मिष्टवचनप्रयोगादिभिः प्रियस्य परिचारकान् भृत्यान् आच्छादयति वशीकरोति । अस्य प्रियस्य मित्रेषु सुहृत्सु बहुमानं करोति च । सखीमध्ये गुणान् प्रियस्येति शेषः ब्रूते, स्वधनं निजधनं प्रददाति च प्रियायेति शेषः । सुप्ते निद्रिते प्रिये इति शेषः स्वपिति, अस्य स्वामिनः दुःखे दुःखं सुखे सुखं धत्ते अनुभवति । प्रिये दूरतः दूरात् पश्यति सति शश्वत् निरन्तरम् अस्य दृष्टिपथे स्थिता तिष्ठतीत्यर्थः । सम्मुखे

यत्किञ्चिदपि संवीक्ष्य कुरुते हसितं मुधा।
कर्णकण्डूयनं तद्वत् कवरीमोक्षसंयमौ॥
जृम्भते स्फोटयत्यङ्गं बालमाश्लिष्य चुम्बति।
भाले तथा वयस्याया आरभेत् तिलकक्रियाम्॥
अङ्गुष्ठाग्रेण लिखति सकटाक्षं निरीक्षते।
दशति स्वाधरं चापि ब्रूते प्रियमधोमुखी॥
न मुञ्चति च तं देशं नायको यत्र दृश्यते।
आगच्छति गृहं चास्य कार्य्यव्याजेन केनचित्॥
दत्तं किमपि कान्तेन धृत्वाङ्गे मुहुरीक्षते।
नित्यं हृष्यति तद्योगे वियोगे मलिना कृशा॥
मन्यते बहु तच्छीलं तत्प्रियं मन्यते प्रियम्।
प्रार्थयतेऽल्पमूल्यानि सुप्ता न परिवर्त्तते॥
विकारान् सात्त्विकानस्य सम्मुखी चाधिगच्छति।

प्रियस्येति शेषः परिजनं स्वरविक्रियं सकामावेशम् आभाषते कथयति। यत्किञ्चित् अतिसामान्यमित्यर्थः अपि अहासकारणमपीत्यर्थः संवीक्ष्य दृष्ट्वा मुधा निरर्थकं हसितं कुरुते हसतीत्यर्थः। कर्णकण्डूयनं तद्वत् तथा कवरीमोक्षसंयमौ केशमोचनबन्धने करोति। जृम्भते अङ्गं स्फोटयति, बालकम् आश्लिष्य आलिङ्ग्य चुम्बति, तथा वयस्यायाः सख्याः भाले ललाटे तिलकक्रियाम् आरभेत्, अङ्गुष्ठाग्रेण हस्तपादाङ्गुल्यग्रेण लिखति, सकटाक्षं निरीक्षते अवलोकयति, स्वाधरं निजमधरं दशति, अधोमुखी सती प्रियं ब्रूते च। यत्र नायकः प्रियः दृश्यते तं देशं स्थानं न मुञ्चति, न त्यजति, केनचित् कार्य्यव्याजेन कर्मच्छलेन अस्य कान्तस्य गेहम् आगच्छति, कान्तेन 'दत्तं किमपि वस्तु अङ्के धृत्वा बहु मन्यते, तस्य प्रियस्य योगे सङ्गमे नित्यं सततं हृष्यति आनन्दमनुभवति,

भाषते सूनृतं स्निग्धमनुरक्ता नितम्बिनी।
एतेष्वधिकलज्जानि चेष्टितानि नवस्त्रियाः॥
मध्यव्रीड़ानि मध्यायाः संसमानत्रपाणि तु।
अन्यस्त्रियाः प्रगल्भायास्तथा स्युर्वारयोषितः १५५(र

दिङ्मात्रं (ख) यथा मम।

"अन्तिकगतमपि मामियमवलोकयतीव हन्त ! दृष्टापि।
सरसनखक्षतलाञ्छितमाविष्कुरुते भुजामूलम्॥ (व)

तथा।

विश्वप्रस्थापनैः स्निग्धैर्वीक्षितैर्मृदुभाषितैः।
दूतीसम्प्रेषणैर्नार्य्या भावाभिव्यक्तिरिष्यते॥१५६॥(श

वियोगे प्रियस्येति शेषः मलिना कृशा च भवतीत्यर्थः। तच्छीलं तस्य कान्तस्य चरितं प्रियञ्च बहु मन्यते। अल्पमूल्यानि प्रार्थयते याचते, सुप्ता सती न परिवर्त्तते प्रियं विमुखीकृत्य पार्श्वपरिवर्त्तनं न करोतीत्यर्थः। अस्य सम्मुखीना सम्मुखवर्त्तिनी सती सात्त्विकान् विकारान् स्तम्भस्वेदादीन् अधिगच्छति च प्राप्नोति अनुभवतीत्यर्थः। अनुरक्ता अनुरागवती सती स्निग्धं सूनृतं सत्यमधुरं भाषते। एतेषु मध्ये नवस्त्रियाः नवोढ़ायाः चेष्टितानि कार्य्याणि, अधिका लज्जा येषु तादृशानि भवन्ति, मध्यायाः नायिकायाश्चेष्टितानीति शेषः, मध्या व्रीड़ा लज्जा यासु तादृशानि अल्पलज्जानीत्यर्थः, अन्यस्त्रियाः परकीयाया इत्यर्थः, प्रगल्भायाः प्रौढ़ायाः तथा वारयोषितः साधारण्या इत्यर्थः चेष्टितानि, संसमाना त्रपा लज्जा येषु तादृशानि भवन्ति।

(ख) दिङ्मात्रं किञ्चित्।

(व) अन्तिकेति। हन्त हर्षे इयं कामिनी दृष्टापि मयेति शेषः अन्तिकगत समीपवर्त्तिनमपि माम् अनवलोकयतीव, तथा सरसेन आर्द्रेण नखक्षतेन लाञ्छित भुजामूलं बाहुमूलम् आविष्कुरुते प्रकटयति दर्शयति चेति यावत्।

(श) विश्वेति। विश्वस्य प्रणयव्यञ्जकपत्रस्य प्रस्थापनैः प्रेषणैः स्निग्धैः

दूत्यश्च।

दूत्यः सखी नटी दासी धात्रेयी प्रतिवेशिनी।
बाला प्रव्रजिता कारूः शिल्पिन्याद्याः स्वयं तथा ॥१५७॥ (क)

कारूः रजकीप्रभृतिः। शिल्पिनी चित्रकारादिस्त्री। आदिशब्दात् ताम्बूलिकगान्धिकस्त्रीप्रभृतयः। तत्र सखी यथा—

"श्वासान् मुञ्चतीत्यादि"। स्वयंदूती यथा मम।

"पन्थिअ! पिआसिओ विअ लच्छीअसि जासि ता किमण्णत्तो।
ण मणं वि वारओ इध अत्थि घरे घणरसं पिअन्ताणं" ॥ (ख)

एताश्च नायिकाविषये नायकानामपि दूत्यो भवन्ति।

दूतीगुणानाह।

कलाकौशलमुत्साहो भक्तिश्चित्तज्ञता स्मृतिः।

चेष्टैः वीक्षितैः अवलोकितैः चटुभाषितैः तथा दूतीसम्प्रेषणैः नार्य्याः कामिन्याः भावस्य प्रेम्णः अभिव्यक्तिः प्रकटनम् इष्यते।

(क) दूत्य इति। सखी सहचरी, नटी नर्त्तकी, दासी किङ्करी, धात्रेयी धात्रीकन्या, प्रतिवेशिनी प्रतिवेशवासिनी, बाला अप्रौढ़ा कन्या, प्रव्रजिता सन्न्यासिनी, अन्यत् स्पष्टम् एताः दूत्यः भवन्तीति शेषः।

(ख) पन्थिअ इति। पान्थ! पिपासित इव लक्ष्यसे यासि तत् किमन्यत्र। न मनागपि वारक इहास्ति घनरसं पिबताम्। इति संस्कृतम्। हे पान्थ! पथिक! पिपासितः तृष्णार्त्तः इव लक्ष्यसे दृश्यसे, तत् तस्मात् किं कथम् अन्यत्र यासि गच्छसि, इह अस्मिन् स्थाने घनरसं मेघपयः जलमित्यर्थः शृङ्गाररसमिति ध्वनिः पिबतां जनानां मनाक् अल्पमपि न वारकः निषेद्धा अस्ति।

(ग) कलेति। कलाः नृत्यगीतादिकाः कौशलं दक्षता उत्साहः

माधुर्य्यं नर्म्मविज्ञानं वाग्मिता चेति तद्गुणाः॥
एता अपि यथौचित्यादुत्तमाधममध्यमाः॥१५८(क)

एता दूत्यः। अथ प्रतिनायकः।

धीरोद्धतः पापकारी व्यसनी प्रतिनायकः॥१५९(ख)

यथा रामस्य रावणः। अथोद्दीपनविभावाः।

ते च।

उद्दीपनविभावास्ते रसमुद्दीपयन्ति ये॥१६०॥(ग)
आलम्बनस्य चेष्टाद्या देशकालादयस्तथा॥१६१॥

चेष्टाद्या इत्यादिशब्दाद्रूपभूषणादयः। कालादीत्यादिशब्दात् चन्द्रचन्दनकोकिलालापभ्रमरझङ्कारादयः। तत्र चन्द्रो यथा मम।

"करमुदयमहीधरस्तनाग्रे
गलिततमःपटलांशुके निवेश्य।

स्थैर्यम् यशः, भक्तिः प्रभावनुरागः, चित्तज्ञता मनोविज्ञानं, स्मृतिः कर्त्तव्यावधारणं, माधुर्य्यं मनोहरत्वं नर्म्मविज्ञानं परिहासाभिज्ञता, तथा वाग्मिता मधुरभाषित्वमित्यर्थः एते तस्य दूतस्य इत्यास्य गुणाः।

(ख) धीरोद्धत इति। धीरोद्धतः मायापर इति पूर्वोक्तः पापकारी पापाचारः व्यसनी मृगयाद्यष्टादशदोषाविष्टः। यदुक्तं मृगयाक्षो दिवास्वप्नः परीवादः स्त्रियो मदः। तौर्य्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः। पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम्। वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः। कामजेषु प्रसक्तोऽपि व्यसनेषु महीपतिः। वियुज्यतेऽर्थधर्माभ्यां क्रोधजेष्वात्मनैव तु इति मनुवचनम्। प्रतिनायकः प्रतिकूलनायकः।

(ग) उद्दीपनेति। ये रसम् उद्दीपयन्ति उद्रिक्तं कुर्वन्ति ते उद्दीपनविभावाः। अन्यत् स्पष्टम्।

(घ) करमिति। अयं सुधांशुः चन्द्रः गलितं तमसां तिमिराणां पटलमेव

विकसितकुमुदेक्षणं विचुम्ब-
त्ययममरेशदिशो मुखं सुधांशुः।" ॥ (ख)

यो यस्य रसस्य उद्दीपनविभावः स तत्स्वरूपवर्णने वक्ष्यते।

अथानुभावाः।

उद्बुद्धं कारणैः स्वैः स्वै-
र्बहिर्भावं प्रकाशयन्।
लोके यः कार्य्यरूपः सो-
ऽनुभावः काव्यनाट्ययोः ॥१६२॥ (ग)

यः खलु लोके सीतादिचन्द्रादिभिः स्वैः स्वैः आलम्बनोद्दीपनकारणैः रामादेः अन्तः उद्बुद्धं रत्यादिकं बहिः प्रकाशयन् कार्य्यमित्युच्यते स काव्यनाट्ययोः पुनः अनुभावः। कः पुनः असौ इत्याह।

उक्ताः स्त्रीणामलङ्कारा अङ्गजाश्च स्वभावजाः।
तद्रूपाः सात्त्विका भावास्तथा चेष्टाः परा अपि १६३

अंशुकं वसनं यस्मात्, तादृशे उदयमहीधर एव स्तनः तस्य अग्रे उपरीत्यर्थः करं किरणं हस्तञ्च निवेश्य अर्पयित्वा अमरेशदिशः पूर्वदिशः अङ्गनाया इति ध्वनिः विकसितं कुमुदमेव ईक्षणं नयनं यस्य तादृशं मुखम् अयं वदनञ्च विचुम्बति। पुष्पिताग्रावृत्तम् अयुजि न युगरेफतो यकारो युजि तु नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रेति तल्लक्षणात्।

(ग) उद्बुद्धमिति। स्वैः स्वैः भिन्नैः भिन्नैः कारणैः उद्बुद्धम् रत्यादिकं भावं बहिः प्रकाशयन् लोके सीतादिकारणवतां यः कार्य्यरूपः सः काव्यनाट्ययोः अनुभावः।

तद्रूपा अनुभावस्वरूपाः। तत्र च यो यस्य रसस्य अनुभावः स तत्स्वरूपवर्णने वक्ष्यते। तत्र सात्त्विकाः।

विकाराः सत्त्वसम्भूताः
सात्त्विकाः परिकीर्त्तिताः ॥१६४॥ (घ)

सत्त्वं नाम स्वात्मविश्रामप्रकाशकारी कश्चन आन्तरधर्मः। (ङ)

सत्त्वमात्रोद्भवत्वात् ते भिन्ना अप्यनुभावतः॥१६५॥ (च)

गोबलीवर्दन्यायेन इति शेषः। के ते इत्याह।

स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः
स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः।
वैवर्ण्यमश्रुप्रलय-
इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥१६६॥

तत्र।

स्तम्भश्चेष्टाप्रतीघातो भयहर्षामयादिभिः।

(घ) विकारा इति। सत्त्वं रजस्तमोगुणवर्जितमनोधर्मविशेषः तस्मात् सम्भूताः समुत्पन्नाः विकाराः प्रकृतेरन्यथात्वरूपा धर्मा इत्यर्थः सात्त्विकाः परिकीर्त्तिताः उक्ताः।

(ङ) स्वात्मविश्रामेति। स्वस्य आत्मनि स्वरूपे विश्रामो यस्य सः स्वात्मविश्रामः रस इत्यर्थः तस्य प्रकाशकारी अभिव्यञ्जक इत्यर्थः आन्तरः मानसः धर्मः गुणः।

(च) सत्त्वेति। सत्त्वमात्रात् केवलात् सत्त्वात् उद्भवः येषां ते अनुभावतः अनुभावात् भिन्नाः पृथग्भूता इत्यर्थः गोबलीवर्दन्यायेन यथा सामान्यविशुद्धे बलीवर्दस्य गोत्वात् तदानयने सिद्धेऽपि बलीवर्दकथनं तथा अनुभावत्वेऽपि सात्त्विकानां विशेषेण कथनमिति भावः।

र्जलोद्गमः स्वेदो रतिघर्मश्रमादिभिः॥
र्षाद्भुतभयादिभ्यो रोमाञ्चो रोमविक्रिया।
दसंमदपीड़ाद्यैर्वैस्वर्य्यं गद्गदं विदुः॥
गद्वेषश्रमादिभ्यः कम्पो गात्रस्य वेपथुः।
षादमदरोषाद्यैर्वर्णान्यत्वं विवर्णता॥
श्रु नेत्रोद्भवं वारि क्रोधदुःखप्रहर्षजम्।
तयः सुखदुःखाभ्यां चेष्टाज्ञाननिराकृतिः१६७(क)

यथा मम।

"तनुस्पर्शादस्या दरमुकुलिते हन्त नयने
उदञ्चद्रोमाञ्चं व्रजति जड़तामङ्गमखिलम्।

(क) स्तम्भादीन् व्याकरोति स्तम्भ इति। भयेन हर्षेण आमयः व्याधिः त्यादिभिः कारणैः चेष्टायाः प्रतीघातः निश्चलीभाव इत्यर्थः। रतिः सुरतक्रिया र्मो निदाघः श्रमः शारीरव्यापारः इत्यादिभिः कारणैः वपुषः शरीरात् लोद्गमः जलनिर्गमः स्वेदः। हर्षः आनन्दः अद्भुतं चमत्कृतिः भयम् इत्या-दिभ्यः कारणेभ्यः रोम्णां विक्रिया विकारः रोमाञ्चः। मदः सुरासेवनं सम्मदः म्यक् आनन्दः पीड़ा रोगः तत्प्रभृतिभिः हेतुभिः गद्गदम् अस्पष्टभाषणं वैस्वर्य्यं स्वरभङ्ग विदुः। रागः अनुरागः द्वेषः श्रमः परिश्रमः इत्यादिभ्यः कारणेभ्यः ात्रस्य कम्पः वेपथुः। विषादः विवशता मदः मद्यपानजो विकारः रोषः क्रोधः तत्प्रभृतिभिः कारणैः वर्णान्यत्वम् अन्यवर्णप्राप्तिः विवर्णता। क्रोधः कोपः दुःखं मनसः क्षोभः प्रहर्षः प्रकृष्टानन्दः एभ्यः जातं नेत्रोद्भवं वारि अश्रम् अश्रुः। सुखदुःखाभ्यां चेष्टायाः शारीरव्यापारस्य ज्ञानस्य च निराकृतिः अपगमः प्रलयः।

(ख) तन्विति। नायकस्य नायिकाश्लेषजनितस्य सात्त्विकभावस्य वर्णन-मिदम्। अस्याः कान्तायाः तनुस्पर्शात् शरीरस्पर्शात् हेतोः नयने नेत्रे दर-मुकुलिते ईषत् मुकुलभावं प्राप्ते इत्यर्थः। अखिलं सकलम् अङ्गम् उदञ्चन्तः उद्गच्छन्तः रोमाञ्चाः यस्मात् तथाभूतं सत् जड़तां व्रजति गच्छति। अपीत्

कपोलौ घर्मार्द्रौ ध्रुवमुपरताशेषविषयं
मन: सान्द्रानन्दं स्पृशति झटिति ब्रह्म परमम्" ॥ (ज)

एवमन्यत्। अथ व्यभिचारिण:।

विशेषादाभिमुख्येन
चरन्तो व्यभिचारिण:।
स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्ना-
स्त्रयस्त्रिंशच्च तद्भिदा: ॥ १६८ ॥ (झ)

स्थिरतया वर्त्तमाने हि रत्यादौ निर्वेदादय: प्रादुर्भाव-तिरोभावाभ्यामाभिमुख्येन चरणाद् व्यभिचारिण: कथ्यन्ते। के ते इत्याह।

निर्वेदावेगदैन्यश्रममदजड़ता औग्र्यमोहौ विबोध:
स्वप्नापस्मारगर्वामरणमलसतामर्षनिद्रावहित्था:।
औत्सुक्योन्मादशङ्का: स्मृतिमतिसहिता
व्याधिसन्त्रासलज्जा-

गण्डदेशौ घर्मार्द्रौ स्वेदाक्तौ भवत:। किं बहुना उपरता: अशेषा: समग्रा: विषया: बाह्यव्यापारा: यस्य तादृशं मन: झटिति सहसा सान्द्रानन्दं घनानन्द-स्वरूपं परमं ब्रह्म ध्रुवं निश्चितं स्पृशति अनुभवतीत्यर्थ:। सर्वत्र ममेति अध्याहार्य्यम्। शिखरिणीवृत्तं, रसैरुद्रैश्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणीति तल्लक्षणात्।

(झ) विशेषादिति। विशेषात् उत्कर्षभावात् आभिमुख्येन आनु-कूल्येन चरन्त: प्रादुर्भवन्त: स्थायिनि रत्यादौ उन्मग्ना: कदाचित् उद्गता: निर्मग्ना: कदाचित् तिरोहिता: ये धर्मा: ते व्यभिचारिण: तद्भिदा: तेषां भेदा: त्रयस्त्रिंशत्।

हर्षासूयाविषादाः सधृतिचपलताग्लानिचिन्ता-
वितर्काः ॥१६९॥

तत्र निर्वेदः ।

तत्त्वज्ञानापदीर्ष्यादेर्निर्वेदः स्वावमानना । (ञ)
दैन्यचिन्ताश्रुनिःश्वासवैवर्ण्योच्छ्वसितादिकृत् १७०

तत्र तत्त्वज्ञानात् निर्वेदो यथा ।

"मृत्कुम्भवालुकारन्ध्रपिधानरचनार्थिना ।
दक्षिणावर्त्तशङ्खोऽयं हन्त ! चूर्णीकृतो मया" ॥ (ट)

आवेगः सम्भ्रमस्तत्र वर्षजे पीड़िताङ्गता ।
उत्पातजे स्रस्तताङ्गे धूमाद्याकुलताग्निजे ॥
राजविद्रवजादेस्तु शस्त्रनागादियोजनम् ।
गजादेः स्तम्भकम्पादिः पांश्वाद्याकुलताऽनिलात् ॥

(ञ) निर्वेदमाह तत्त्वेति । तत्त्वज्ञानात् देहविषयादौ अनुपादेयत्वज्ञानात् न तु जीवपरमात्मनोरभेदज्ञानात् । तथा सति मोक्ष एव न तु आत्मनोऽवमाननम् । आपदः ईर्ष्यादेश्च कारणात् स्वस्मिन् अवमानना अवज्ञानं निर्वेदः । अत्र आदिपदद्वयेन यथाक्रमं पुराणश्रवणादीनां स्वस्य च दुष्कृतोद्भावनादीनां परिग्रहः ।

(ट) उदाहरति मृदिति । मृत्कुम्भस्य मृत्तिकाकलसस्य वालुकारन्ध्रं तस्य पिधानम् आच्छादनं तदर्थिना मया हन्त इति खेदे अयं दक्षिणावर्त्तशङ्खः चूर्णीकृतः वृथासंसारसुखार्थिना परमार्थसाधनसमर्थतया अनुपादेयः अयं देहः जरया जर्जरीकृत इति भावः । वैराग्यवतः दक्षिणावर्त्तशङ्खचूर्णनमयुक्तमतः उपमाकल्पनेनाऽयं निदर्शनालङ्कारः । रावणशक्त्या वा मोहमुपगते लक्ष्मणे श्रीरामचन्द्रस्योक्तिरियम् । तर्हि लक्ष्मण एव दक्षिणावर्त्तशङ्खः, चूर्णीकृतः विनाशितः चूर्णाख्यद्रव्यविशेषीकृतस्य, रावणवधादिरेव मृत्कुम्भवालुकारन्ध्रपिधानम् । रूपकोपपादकः अतिशयोक्त्यलङ्कारोऽयम् । पक्षेऽस्मिन् आपदुत्थं स्वावमाननं बोध्यम् ।

इष्टाद्धर्षाः शुचोऽनिष्टाज्-
ज्ञेयाश्चान्ये यथायथम् ॥ १७१ ॥ (ठ)

तत्र अग्निजो यथा।

"अर्घ्यमर्घ्यमिति वादिनं नृपं सोऽनवेक्ष्य भरताग्रजो यतः।
क्षत्रकोपदहनार्चिषं ततः सन्दधे दृशमुदग्रतारकाम्" ॥ (ड)

एवमन्यत् ऊह्यम्। अथ दैन्यम्।

दौर्गत्याद्यैरनौजस्यं दैन्यं मलिनतादिकृत् १७२(ढ)

यथा।

"वृद्धोऽन्धः पतिरेष मञ्चकगतः स्थूणावशेषं गृहं
कालोऽभ्यर्णजलागमः कुशलिनी वत्सस्य वार्त्तापि नो।

(ठ) आवेगमाह आवेग इति। सम्भ्रमः आवेगः तत्र आवेगे वर्षजे हृष्टि जाते पीड़िताङ्गता सङ्कुचिताङ्गत्वं भवति। उत्पातजे उत्पातात् जाते सति अङ्गे शरीरे स्रस्तता शैथिल्यं भवति। अग्निजे सति धूमादिभिः आकुलता भवति। राजविद्रवणादेः राजोपद्रवादिजातात् आवेगादिति शेषः शस्त्रनागादियोजनं संग्रामप्रवर्त्तनमिति यावत् भवति। गजादेः आवेगे सतीति भावः स्तम्भकम्पादि- र्जायते इति शेषः। अनिलात् वायोरावेगे सति पांशुभिः आकुलता भवति। इष्टात् आवेगे सति हर्षाः, अनिष्टात् अहितात् आवेगे जाते शुचः शोकाः भवन्ति। अन्ये आवेगाः यथायथं ज्ञेयाः वेदितव्याः।

(ड) दिग्मात्रमुदाहरति अर्घ्यमिति। सः भार्गवः अर्घ्यम् अर्घ्यं गृहाणेति शेषः इति वादिनं नृपं दशरथम् अनवेक्ष्य अगणयित्वेत्यर्थः यतः यस्मिन् प्रदेशे भरताग्रजः रामः तिष्ठतीति शेषः, ततः तत्र प्रदेशे क्षत्रेषु कोप एव दहनः अग्निः तस्य अर्चिषं शिखास्वरूपाम् उदग्रतारकां तीक्ष्णतारां दृशं चक्षुषं सन्दधे संहितवान्। उपजातिवृत्तम्।

(ढ) दैन्यमाह दौर्गत्याद्यैरिति। दौर्गत्याद्यैः दारिद्र्यादिभिः हेतुभिः मलिन- तादिकृत् अनौजस्यम् ओजः बलं तेजो वा तच्छून्यत्वं दैन्यम्।

(ण) उदाहरति वृद्ध इति। एषः वृद्धः अन्धः पतिः मञ्चकगतः पर्य्यङ्कशायी शय्यास्थ इत्यर्थः, गृहं स्थूणाः स्तम्भदारूणि एव अवशेषाः यस्य

यत्नात्सञ्चिततैलविन्दुघटिका भग्नेति पर्य्याकुला
दृष्ट्वा गर्भभरालसां निजवधूं श्वश्रूश्चिरं रोदिति"॥ (ण)

अथ श्रमः।

खेदो रत्यध्वगत्यादेः श्वासनिद्रादिकृच्छ्रमः १७३(त)

यथा।

"सद्यः पुरीपरिसरे च शिरीषमृद्वी
गत्वा जवात्त्रिचतुराणि पदानि सीता।
गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद् ब्रुवाणा
रामाश्रुणः कृतवती प्रथमावतारम्"॥ (थ)

अथ मदः।

सम्मोहानन्दसम्भेदो मदो मद्योपयोगजः।
अमुना चोत्तमः शेते मध्यो हसति गायति॥
अधमप्रकृतिश्चापि परुषं वक्ति रोदिति॥१७४॥(द)

दृशं, कान्तः समयः अभ्यर्णजलागमः सन्निहितवृष्टिः वत्सस्य विदेशगतस्य पुत्रस्ये-
त्यर्थः कुशलिनी कल्याणी वार्त्तापि नो प्राप्नोति शेषः, यत्नात् सञ्चिततैलविन्दुघटिका
भग्ना इति हेतोः पर्य्याकुला श्वश्रूः गर्भभरालसां पूर्णगर्भामिति यावत् निजवधूं
दृष्ट्वा चिरं रोदिति। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम्।

(त) श्रममाह खेद इति। रत्यध्वगत्यादेः सुरताध्वगमनादिभिः श्वासस्य
निद्रादेश्च कारकः खेदः अवसादः श्रमः।

(थ) उदाहरति सद्य इति। शिरीषमृद्वी शिरीषकुसुमसुकुमारा सीता
पुरीपरिसरे अयोध्यां परित इत्यर्थः जवात् वेगात् त्रिचतुराणि पदानि गत्वा
सद्यः तत्क्षणं कियत् गन्तव्यमस्ति इति असकृत् पुनः पुनः ब्रुवाणा सती रामा-
श्रुणः रामस्य नयनजलस्य प्रथमावतारं पूर्वाविष्करणं कृतवती। सीतया सह
रामस्य वनगमनारम्भवर्णनमिदम्। वसन्ततिलकं वृत्तम्।

(द) मदमाह सम्मोहेति। मद्यस्य उपयोगः पानं तस्मात् जातः
सम्मोहानन्दयोः सम्भेदः सम्मेलनं मदः। अमुना मदेन उत्तमः साधुशीलो जनः

यथा ।

"प्रातिभं त्रिसरकेण गतानां वक्रवाक्यरचनारमणीयः
गूढसूचितरहस्यसहासः सुभ्रुवां प्रवहते परिहासः" ॥ ध ॥

अप्रतिपत्तिर्जड़ता स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः ।
अनिमिषनयननिरीक्षणतूष्णीम्भावादयस्तत्र १७५ (न)

यथा मम कुवलयाश्वचरिते प्राकृतकाव्ये ।

"णवरिअ तं जुअजुअलं अस्रोस्रणिहिदसजलमंथरदिट्ठिम् ।
आलेक्खआप्पिदं विअ खणमित्तं तत्थ ठिअं मुत्तसङ्गं" ॥ (प)

अथ उग्रता ।

शौर्य्यापराधादिभवं भवेच्चण्डत्वमुग्रता ।
तत्र स्वेदः शिरःकम्पतर्जनाताड़नादयः ॥ १७६ ॥ (फ)

शेते । मध्यः मध्यविधो लोकः हसति गायति च । अधमप्रकृतिः नीचस्वभावो जनः परुषं कर्कशं वक्ति रोदिति च ।

(ध) उदाहरति प्रातिभमिति । त्रिसरकेण त्रिवारमधुपानेन प्रातिभ प्रागल्भ्यं गतानां सुभ्रुवां रमणीनां वक्रं वाक्यं तस्य रचनया रमणीयः मनोहरः, गूढ़ेन सूचितेन प्रकाशितेन रहस्येन गुह्यविषयेण सहासः हासपूर्णः परिहासः प्रवहते । उपजातिवृत्तम् ।

(न) जड़तामाह अप्रतिपत्तिरिति । इष्टानिष्टयोः प्रियाप्रिययोर्दर्शनश्रुतिभि अप्रतिपत्तिः कर्त्तव्यविमूढता जड़ता स्यात्, अत्र जड़तायाम् अनिमिषेण निर्निमेषेण नयनेन निरीक्षणं तूष्णीम्भावः मौनित्वं तत्प्रभृतयः भवन्तीति शेषः ।

(प) उदाहरति णवरिअ इति । केवलं तद् युवयुगलमन्योऽन्यनिहितसजलमन्थरदृष्टि । आलेख्यार्पितमिव क्षणमात्रं तत्र संस्थितं मुक्तसङ्गमिति संस्कृतम् । तत् युवयुगलम् अन्योऽन्यस्मिन् निहिता अर्पिता सजला अश्रुपूर्णा मन्थरा जड़ा दृष्टिः येन तादृशम् अतएव आलेख्यार्पितमिव मुक्तसङ्गम् आसङ्गरहितं सत् तत्र क्षणमात्रं संस्थितम् ।

(फ) उग्रतामाह शौर्य्येति । शौर्य्यं बलशालित्वम् अपराधः अन्यकृताभिभवः

यथा।

"प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाधिगतै:
ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत्।
वपुषि वधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपतः।
पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैष भुजः॥ (ब)

अथ मोहः।

मोहो विचित्तता भीतिदुःखावेगानुचिन्तनैः।
घूर्णनागात्रपतनभ्रमणादर्शनादिकृत्॥ १७७ ॥(भ)

यथा।

"तीव्राभिषङ्गप्रभवेण वृत्तिं मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम्।
अज्ञातभर्त्तृव्यसना मुहूर्त्तं कृतोपकारेव रतिर्बभूव"॥ (म)

एवमादिभ्यः भवतीति शषोक्तं चण्डत्वं प्रचण्डत्व तीक्ष्णत्वमित्यर्थः उग्रता स्यात्, तत्र उग्रतायां स्वेदः शिरःकम्पः तर्जना ताड़नादयश्च भवन्ति।

(ब) उदाहरति प्रणयीति। प्रणयिनी या सखी सहचरी तस्याः सलीलः सविलासः यः परिहासः तस्य रसेन आवेशेन अधिगतानि प्राप्तानि तैः ललितैः सुन्दरैः शिरीषपुष्पैः यानि हननानि प्रहाराः तैः यत् वपुः ताम्यति क्लाम्यतीत्यर्थः, तत्र वपुषि शरीरे शस्त्रम् असिम् उपक्षिपतः चालयतः तव शिरसि एष अकाण्डयमदण्ड इव भुजः पततु। नर्दटकं वृत्तं, यदि भवतो नजौ भजजला: गुरुनर्दटकमिति तल्लक्षणात्।

(भ) मोहमाह मोह इति। भीतिः भयं, दुःखावेगः दुःखापातः तयोः अनुचिन्तनैः हेतुभिः घूर्णना गात्रपतनं, भ्रमणम्, अदर्शनम् इत्यादिकृत् इत्यादिहेतुभूता या विचित्तता विचेतनत्वं मोहः।

(म) उदाहरति तीव्रेति। रतिः कामपत्नी तीव्रः तीक्ष्णः दुःसह इति यावत् यः अभिषङ्गः पराभवः, "अभिषङ्गः पराभवे" इत्यमरः। तत्प्रभवेण इन्द्रियाणां वृत्तिं संस्तम्भयता निरुन्धता मोहेन अज्ञातं भर्त्तुः व्यसनं वियोगः यया तथाभूता सती मुहूर्त्तं कृतोपकारा प्राप्तोपकारा बभूव। उपजाति वृत्तम्।

अथ विबोधः।

निद्रापगमहेतुभ्यो विबोधश्चेतनागमः।

जृम्भाङ्गभङ्गनयनमीलनाङ्गावलोककृत् ॥१७८॥(य)

यथा।

"चिररतिपरिखेदात् प्राप्तनिद्रासुखानां
चरममपि शयित्वा पूर्वमेव प्रबुद्धाः।
अपरिचलितगात्राः कुर्वते न प्रियाणाम्
अशिथिलभुजचक्राश्लेषभेदं तरुण्यः" ॥ (र)

स्वप्नो निद्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः।

कोपावेगभयग्लानिसुखदुःखादिकारकः ॥१७९॥(ल)

यथा।

मामाकाशप्रणिहितभुजं निर्दयाश्लेषहेतो-
र्लब्धायास्ते कथमपि मया स्वप्नसन्दर्शनेन।
पश्यन्तीनां न खलु बहुशो न स्थलीदेवतानां
मुक्तास्थूलास्तरुकिशलयेष्वश्रुलेशाः पतन्ति ॥ (व)

(य) विबोधमाह निद्रेति। निद्रायाः अपगमः नाशः तस्य हेतुभ्यः जृम्भा अङ्गभङ्गः नयनमीलनम् अङ्गावलोकः शरीरदर्शनं करोति जनयतीति तथोक्तः चेतनायाः आगमः उपस्थितिः विबोधः।

(र) उदाहरति चिरेति। प्रभातवर्णनमिदम्। तरुण्यः युवत्यः चिररतिः बहुक्षणकृतः सुरतप्रसङ्गः तया यः परिखेदः परिश्रमः तस्मात् हेतो प्राप्तं निद्रासुखं यैः तेषां प्रियाणां चरमं पश्चादपि शयित्वा निद्रायाः पूर्वमेव पतिप्रबोधात् प्राक् इत्यर्थः प्रबुद्धाः जागरिताः अपि अपरिचलितं निश्चलं पतिनिद्राभङ्गभयादिति भावः गात्रं यासां तथाविधाः सत्यः अशिथिलः गाढ़ः यः भुजचक्रेण परस्परभुजवलयेन आश्लेषः तस्य भेदं विश्लेषं विस्रंसनं न कुर्वते। मालिनीवृत्तम्।

(ल) स्वप्नमाह स्वप्न इति। निद्राम् उपेतस्य गतस्य यः विषयानुभवः सः स्वप्नः, तत्र कोपः, आवेगः, भयं, ग्लानिः, सुखं, दुःखञ्च भवति।

(व) उदाहरति मामिति। मया कथमपि अतिकष्टेन स्वप्नलब्धायास्ते

अथ अपस्मारः ।

नःक्षेपस्त्वपस्मारो ग्रहाद्यावेशनादिजः ।

ातकम्पप्रस्वेदफेनलालादिकारकः ॥१८०॥ (अ)

यथा ।

आश्लिष्टभूमिं रसितारमुच्चैर्लोलद्भुजाकारबृहत्तरङ्गम् ।

ेनायमानं पतिमापगानामसावपस्मारिणमाशशङ्के" ॥ (ब)

अथ गर्वः ।

र्वो मदः प्रभावश्रीविद्यासत्कुलतादिजः ।

वज्ञासविलासाङ्गदर्शनाविनयादिकृत्॥१८१॥(स)

यथा ।

"धृतायुधो यावदहं तावदन्यैः किमायुधैः ।

। निर्दयाश्लेषहेतोः गाढालिङ्गनार्थम् आकाशप्रणिहितभुजं मां पश्यन्तीनां स्थली-
ेवतानां वनदेवतानां मुक्तावत् स्थूलाः अश्रुबिन्दवः तरुकिसलयेषु बहुशः
नः पुनः न खलु पतन्ति इति न अपि तु पतन्त्येव मां दृष्ट्वा वनदेवता अपि रुद-
ीति भावः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

(अ) अपस्मारमाह मन इति । ग्रहादीनाम् आवेशनादिना आक्रमणादिना
ानितः मनसः चित्तस्य क्षेपः विकृतिः अपस्मारः, तत्र भुवि पतनं कम्पः प्रकृष्टः
ेदः फेनलालादीनामुद्गमश्च भवति ।

(ब) उदाहरति आश्लिष्टेति । असौ कृष्णः, आश्लिष्टा आलिङ्गिता भूमि-
ेन तथोक्तम्, एतेन भूपात उक्तः । उच्चैः रसितारं मन्दं कुर्वन्तं, लोलन्तः
ास्फोटयन्तः भुजाकाराः भुजसदृशाः बृहन्तः महान्तः तरङ्गाः यस्य तादृशं,
ेनायमानं फेनमुद्वमन्तम्, आपगानां नदीनां पतिं समुद्रम् अपस्मारिणम् अपस्मार-
ोगग्रस्तम् आशशङ्के तर्कितवान् ।

(स) गर्वमाह गर्व इति । प्रभावेण श्रिया विद्यया तथा सत्कुलतादि-
भ्यः जातः मदः अहङ्कारः गर्वः, तत्र अवज्ञा लोकान् प्रति हेयत्वबुद्धिः सविलासं
सभङ्गि अङ्गदर्शनं, शरीरप्रदर्शनं तथा अविनयादिः धृष्टव्यवहारादिर्भवति ।

यद्वा न सिद्धमस्त्रेण मम तत् केन साध्यताम् ?" ॥ (ङ)

अथ मरणम् ।

शराद्यैर्मरणं जीवत्यागोऽङ्गपतनादिकृत् १८२ (च

यथा ।

"राममन्मथशरेण ताड़िता दुःसहेन हृदये निशाचरी ।
गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसतिं जगाम सा" ॥ (छ)

अथ आलस्यम् ।

आलस्यं श्रमगर्भाद्यै-
र्जाड्यं जृम्भासितादिकृत् ॥ १८३ ॥ (ज)

यथा ।

"न तथा भूषयत्यङ्गं न तथा भाषते सखीम् ।
जृम्भते मुहुरासीना बाला गर्भभरालसा" ॥ (झ)

(ङ) उदाहरति हतायुध इति । अश्वत्थाम्न उक्तिरियम् । यावदहं धृतायु अस्त्रधारी भवामीति शेषः, तावत् अन्यैः आयुधैः अस्त्रैः किम् ? विफलमन्येष मस्त्रधारणमिति भावः । मम अस्त्रेण यत् कार्य्यं न सिद्धं न निष्पन्नं तत् का केन साध्यताम् ? वदेति शेषः ।

(च) मरणमाह शराद्यैरिति । शराद्यैः अस्त्रप्रहाराद्यैः जीवस्य जीवन त्यागः मरणं, तत्र अङ्गपतनादि भवति ।

(छ) उदाहरति रामेति । निशाचरी ताड़का दुःसहेन सोढुमशक्येन, रा एव मन्मथः कामः तस्य शरेण हृदये वक्षसि ताड़िता आहता अतएव गन्धवत रुधिरेण चन्दनेनेव उक्षिता सिक्ता सती जीवितेशस्य यमस्य कान्तस्य च वसतिम आलयं जगाम । यथा कामशरार्त्ता कामिनी चन्दनसिक्ताङ्गी सती कान्तगा व्रजति तद्वदिति ध्वनिः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

(ज) आलस्यमाह आलस्यमिति । श्रमेण गर्भादिना वा शरीरस्य जाड्यं चलनाक्षमत्वमित्यर्थः आलस्यं, तत्र जृम्भा उपवेशनादिकं भवति ।

अथ अमर्षः।

[नि]न्दाक्षेपापमानादेरमर्षोऽभिनिविष्टता।
[ने]त्ररागशिरःकम्पभ्रूभङ्गोत्तर्जनादिकृत्॥१८४॥(घ)

यथा।

"प्रायश्चित्तं चरिष्यामि पूज्यानां वो व्यतिक्रमात्।
न त्वेवं दूषयिष्यामि शस्त्रग्रहमहाव्रतम्"॥(ङ)

अथ निद्रा।

[चे]तःसम्मीलनं निद्रा श्रमक्लममदादिजम्।
[जृम्भा]क्षिमीलनोच्छ्वासगात्रभङ्गादिकारणम्॥१८५॥(च)

(ग) उदाहरति नेति। बाला कामिनी गर्भभरेण अलसा मन्थरा सती अङ्ग[ं य]था पूर्ववदित्यर्थः न भूषयति नालङ्करोति तथा सखीं न आभाषते नालपति, [स]ततम् आसीना उपविष्टा सती मुहुः पुनः पुनः जृम्भते आलस्यं त्यजतीत्यर्थः।

(घ) अमर्षमाह निन्देति। निन्दा आक्षेपः तिरस्कारः अवमानः अवज्ञा [इत्य]ादिहेतोः अभिनिविष्टता वैरनिर्यातनाभिनिवेशः अमर्षः, तत्र नेत्ररागः चक्षुषो [रक्त]त्वं, शिरःकम्पः, भ्रूभङ्गः, तथा उत्तर्जनादि भवति।

(ङ) उदाहरति प्रायश्चित्तमिति। पूज्यानां वः युष्माकं व्यतिक्रमात् [आ]ज्ञाभङ्गात् प्रायश्चित्तं पापशोधनानुकूलं कर्म चरिष्यामि, येन पूज्यपूजाव्यति[क्र]मजं पापं नश्येदिति भावः, तु किन्तु शस्त्रग्रहः शस्त्रधारणमेव महाव्रतं न [दूष]यिष्यामि। भवद्भिः पूज्यैः शस्त्रग्रहणं मम निषिध्यते अहन्तु भवतां तदाज्ञ[ां लङ्घ]यित्वैव पश्चात् प्रायश्चित्तं करिष्यामि अधुना तु शस्त्रग्रहणेन शत्रून् घात[यि]ष्यामीति परशुरामोक्तिः।

(च) निद्रामाह चेत इति। श्रमः क्लमेन क्लान्त्या मदादिना च जनितं चेतसः [मन]सः सम्मीलनं मुकुलीभाव इत्यर्थः निद्रा, तत्र जृम्भा, अक्षिमीलनम्, उच्छ्वासः, [तथ]ा गात्रभङ्गादिश्च भवति।

यथा।

"सार्थकानर्थकपदं ब्रुवती मन्थराक्षरम्।
निद्रार्द्धमीलिताक्षी सा लिखितेवास्ति मे हृदि" ॥ (छ)

अथ अवहित्था।

भयगौरवलज्जादे-
र्हर्षाद्याकारगुप्तिरवहित्था।
व्यापारान्तरसक्त्य-
न्यथावभाषणविलोकनादिकरी ॥१८६॥(ज

यथा।

"एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी।
लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥" (झ)

अथ औत्सुक्यम्।

इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यं कालक्षेपासहिष्णुता।

(छ) उदाहरति सार्थेति। सख्यायं प्रति कस्यचिन्नायकस्य उक्तिः। मत्कान्ता निद्रया अर्द्धमीलिते अक्षिणी यस्याः तथाभूता अतएव सार्थका अर्थयुक्तानि अनर्थकानि च पदानि यस्मिन् तत् तथा मन्थराणि अक्षराणि यस्मि तत् यथा तथा ब्रुवती मे मम हृदि लिखितेव चित्रितेव अस्ति।

(ज) अवहित्थामाह भयेति। भयात्, गौरवात्, लज्जादेश्च हेतोः हर्षादीना आकाराणां गुप्तिः गोपनम् अवहित्था, तत्र व्यापारान्तरे कार्य्यान्तरे सक्तिः आस अन्यथा अवभाषणम् अन्यथा विलोकनादिकञ्च भवति।

(झ) उदाहरति एवमिति। देवर्षौ नारदे एवं वादिनि सति पितुः हिमाद्रे पार्श्वे स्थिता पार्वती अधोमुखी अवनतवदना सती लीलाकमलपत्राणि क्रीड़ापद्म पत्राणि गणयामास।

(ञ) औत्सुक्यमाह इष्टेति। इष्टस्य प्रियस्य अनवाप्तेः अप्राप्तेः हेतोः

चित्ततापत्वरास्वेददीर्घनिःश्वसितादिकृत् ॥१८७॥(ञ)

यथा।

"यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपाः
ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः।
सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ
रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते" ॥ (ट)

अत्र यत्काव्यप्रकाशकारेण रसस्य प्राधान्यमित्युक्तं तत् रसनधर्मयोगित्वाद् व्यभिचारिभावस्यापि रसशब्दवाच्यत्वेन गतार्थं (ठ) मन्तव्यम्।

अथ उन्मादः।

चित्तसम्मोह उन्मादः कामशोकभयादिभिः।
अस्थानहासरुदितगीतप्रलपनादिकृत् ॥१८८॥(ड)

यथा।

"भ्रातर्द्विरेफ! भवता भ्रमता समन्तात्
प्राणाधिका प्रियतमा मम वीक्षिता किम्?"।

कालक्षेपस्य कालविलम्बस्य असहिष्णुता औत्सुक्यं, तत्र चित्तस्य मनसः तापः त्वरा स्वेदः दीर्घनिःश्वासादिकं भवति।

(ट) उदाहरति य इति। व्याख्यातं काव्यनिरूपणप्रस्तावे। ११ पृष्ठायां द्रष्टव्यम्।

(ठ) रसनधर्मयोगित्वादिति। रसनं स्वदनमेव धर्मः तद्योगित्वात् तद्धर्मवत्त्वात् व्यभिचारिभावस्य औत्सुक्यस्य गतार्थं कृतार्थम्।

(ड) उन्मादमाह चित्तेति। कामशोकभयादिभिः हेतुभिः चित्तस्य सम्मोहः उन्मादः, तत्र अस्थाने हासः रुदितं गीतं प्रलपनं प्रलापः इत्यादिकं भवति।

(ढ) उदाहरति भ्रातरिति। हे भ्रातः द्विरेफ! भ्रमर! समन्तात्

भ्रमणमनुभूय सानन्दम् ।

"ब्रूषे किमोमिति ? सखि ! कथयाशु तत्क्व
किं किं व्यवस्यति ? कुतोऽस्ति च कीदृशीयम्" ? ॥ (ढ)

अथ शङ्का।

परक्रौर्य्यात्मदोषाद्यैः शङ्कानर्थस्य तर्कणम् ।
वैवर्ण्यकम्पवैस्वर्य्यपार्श्वालोकास्यशोषकृत् १८९(ण

यथा मम ।

"प्राणेशेन प्रहितनखरेष्वङ्गकेषु क्षपान्ते
जातातङ्का रचयति चिरं चन्दनालेपनानि ।
धत्ते लाक्षामसकृदधरे दत्तदन्तावघाते
क्षामाङ्गीयं चकितमभितश्चक्षुषी विक्षिपन्ती" ॥ (त)

अथ स्मृतिः ।

सदृशज्ञानचिन्ताद्यैर्भ्रूसमुन्नमनादिकृत् ।

चतुर्दिक्षु भ्रमता भवता मम प्राणाधिका प्रियतमा किं वीक्षिता ? दृष्टा ? हे सखि ! ओम् इति किं ब्रूषे ? तत् तर्हि आशु शीघ्रं मे मह्यं कथय ब्रूहि इयं किं किं व्यवस्यति ? करोति कुतः कुत्र अस्ति कीदृशी च वर्त्तते इति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ण) शङ्कामाह परेति । परस्य क्रौर्य्यं क्रूरता तथा आत्मनः दोषः तदेवमादिभिः अनर्थस्य तर्कणं शङ्का, तत्र वैवर्ण्यं कम्पः, वैस्वर्य्यं स्वरभङ्गः पार्श्वालोकः पार्श्वावलोकनम् आस्यस्य मुखस्य शोषश्च भवति ।

(त) उदाहरति प्राणेशेनेति । इयं क्षामाङ्गी कृशाङ्गी क्षपान्ते रात्र्यवसाने प्राणेशेन कान्तेन प्रहितनखरेषु दत्तनखविलेखनेषु अङ्गकेषु जातातङ्का सती चिरं चन्दनालेपनानि रचयति, दत्तदन्तावघाते अधरे अभितः सर्वतः चक्षुषी विक्षिपन्ती सती चकितम् पुनः पुनः लाक्षां धत्ते अर्पयति । मन्दाक्रान्तावृत्तं मन्दाक्रान्ताम्भोधि रसनगैर्मो भनौ तौ गयुग्मम् इति तल्लक्षणात् ।

स्मृतिः पूर्वानुभूतार्थविषयज्ञानमुच्यते ॥१६०॥ (ध)

यथा मम।

"मयि सकपटं किञ्चित् क्वापि प्रणीतविलोचने
किमपि नयनं प्राप्ते तिर्य्यग्विजृम्भिततारकम्।
स्मितमुपगतामालीं दृष्ट्वा सलज्जमवाञ्चितं
कुवलयदृशः स्मेरं स्मेरं स्मरामि तदाननम्" ॥ (द)

अथ मतिः।

नीतिमार्गानुसृत्यादे-
रर्थनिर्द्धारणं मतिः।
स्मेरता धृतिसन्तोषौ
बहुमानश्च तद्भवाः ॥ १६१ ॥ (ध)

यथा।

"असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्य्यमस्यामभिलाषि मे मनः।
सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः" ॥ (न)

(ध) स्मृतिमाह। स्मृतिरिति। सदृशज्ञानेन चिन्तादिभिश्च पूर्वानुभूतस्य विषयस्य वस्तुनः ज्ञानं स्मृतिः उच्यते, तत्र भ्रुवोः समुन्नमनादिकं भवति।

(द) उदाहरति मयीति। प्रोषितस्य नायकस्य स्मरणार्थं प्रत्युक्तिः। मयि सकपटं क्वापि कुत्रापि कामिनीजने इति भावः किञ्चित् ईषत् प्रणीतविलोचने निक्षिप्तनयने किमपि नयनं प्राप्ते दृष्टिपथं गते सति तिर्य्यक् विजृम्भिता तारका यस्य तादृशं तथा स्मितं सहासं यथा तथा उपगताम् उपस्थितां आलीं सखीं दृष्ट्वा सलज्जम् अवाञ्चितम् अवनमितं कुवलयदृशः नीलोत्पलाक्ष्याः स्मेरं तत् आननं स्मरामि।

(ध) मतिमाह नीतीति। नीतिमार्गः नीतिशास्त्रं तस्य अनुसृत्यादेः अनुसरणादेः हेतोः अर्थानां कार्य्याणां निर्द्धारणं निर्णयः मतिः तत्र स्मेरता धृतिः सन्तोषः बहुमानश्च भवति।

(न) उदाहरति असंशयमिति। इयं शकुन्तला असंशयं निश्चितं क्षत्रस्य

अथ व्याधिः।

व्याधिर्ज्वरादिर्वाताद्यै-
र्भूमीच्छोत्कम्पनादिकृत्॥ १८२॥ (प)

तत्र दाहमयत्वे भूमीच्छादयः। शैत्यमयत्वे उत्कम्पनादयः। स्पष्टमुदाहरणम्।

अथ त्रासः।

निर्घातविद्युदुल्काद्यैस्त्रासः कम्पादिकारकः॥१८३॥ (फ)

यथा।

"परिस्फुरन्मीनविघट्टितोरवः
सुराङ्गनास्त्रासविलोलदृष्टयः।
उपाययुः कम्पितपाणिपल्लवाः
सखीजनस्यापि विलोकनीयताम्"॥ (ब)

विषयजातेः परिग्रहे यथा योग्या, यत् यस्मात् आर्य्यं साधु मे मम मनः अस्याम् अभिलाषि समुत्सुकं, हि यतः सन्देहपदेषु सन्दिग्धेषु वस्तुषु सतां साधूनाम् अन्तःकरणप्रवृत्तयः आन्तराणि तत्त्वानि प्रमाणम्। साधुमनसा यत् काम्यते तदवश्यमेव कामयितव्यं नात्र वैफल्यसम्भव इति भावः। वंशस्थविलं वृत्तम्।

(प) व्याधिमाह व्याधिरिति। वाताद्यैः वायुपित्तकफादिप्रकोपैरित्यर्थः ज्वरादिः व्याधिः, तत्र भूमीच्छा भूपतनेच्छा उत्कम्पनादिकञ्च भवति।

(फ) त्रासमाह निर्घातेति। निर्घातः, यदन्तरीक्षे बलवान् मारुतो मरुताहतः। पतत्यधः स निर्घातो जायते वायुसम्भवः॥ इत्येवंरूपः सुदारुणः शब्दविशेषः, विद्युत् तथा उल्का एवमादिभिः हेतुभिः कम्पादिकारकः, त्रासः भय भवति।

(ब) उदाहरति परिस्फुरद्भिरिति। जलक्रीडावर्णनमिदम्। सुराङ्गनाः अप्सरसः परिस्फुरद्भिः परितः सञ्चरद्भिः मीनैः मत्स्यैः विघट्टिताः ऊरवः यासां ताः अतएव त्रासेन विलोलाश्चञ्चलाः दृष्टयः यासां तथाभूताः तथा कम्पिताः

अथ व्रीड़ा।

धार्ष्ट्याभावो व्रीड़ा

वदनानमनादिकृद् दुराचारात् ॥१६४॥ (भ)

यथा।

"मयि सकपटमित्यादि"।

अथ हर्षः।

हर्षस्त्विष्टावाप्तेर्मनः-

प्रसादोऽश्रुगद्गदादिकरः ॥१६५॥ (म)

यथा।

"समीक्ष्य पुत्रस्य चिरात् पिता मुखं
निधानकुम्भस्य यथैव दुर्गतः।
मुदा शरीरे प्रबभूव नात्मनः
पयोधिरिन्दूदयमूर्च्छितो यथा" ॥ (य)

पाणिपल्लवाः यासां तथोक्ताः सत्यः सखीजनस्यापि किं पुनर्वल्लभिनामित्यपि-शब्दार्थः। विलोकनीयतां दर्शनीयताम् आययुः प्रापुः। वंशस्थविलं वृत्तम्।

(भ) व्रीड़ामाह धार्ष्ट्याभाव इति। दुराचारात् दुष्कर्माचरणात् वदनस्य आनमनादिकारी धार्ष्ट्याभावः अधृष्टता अप्रागल्भ्यं कुण्ठितता इत्यर्थः व्रीड़ा लज्जा।

(म) हर्षमाह हर्ष इति। इष्टस्य प्रियस्य वस्तुनः अवाप्तेः लाभात् अश्रु नेत्रजलं गद्गदः स्खलदक्षरभाषणं तत्कारः मनसः चित्तस्य प्रसादः प्रसन्नता हर्षः।

(य) उदाहरति समीक्ष्येति। दुर्गतः दरिद्रः निधानकुम्भस्य निधिगर्भकलशस्य यथा पिता दिलीपः चिरात् पुत्रस्य मुखं निरीक्ष्यैव इन्दूदयेन चन्द्रोदयेन मूर्च्छितः उच्छ्रितः पयोधिः समुद्र इव मुदा हर्षेण आत्मनः स्वस्य शरीरे न प्रबभूव अपरिमितहर्षवान् आसीदित्यर्थः। वंशस्थविलं वृत्तम्।

अथ असूया।

असूयान्यगुणर्द्धीना-
मौद्धत्यादसहिष्णुता।
दोषोद्घोषभ्रूविभेदा-
वज्ञाक्रोधेङ्गितादिकृत्॥ १९६॥ (र)

यथा।

"अथ तत्र पाण्डुतनयेन
सदसि विहितं मधुद्विषः।
मानमसहत न चेदिपतिः
परवृद्धिमत्सरि मनो हि मानिनाम्"॥ (ल)

अथ विषादः।

उपायाभावजन्मा तु
विषादः सत्त्वसंक्षयः।

(र) असूयामाह असूयेति। औद्धत्यात् उद्धतस्वभावत्वात् अन्येषां गुणर्द्धीनां सम्पदाम् असहिष्णुता असूया, तत्र दोषाणाम् अपरनिष्ठानाम् उद्घोषः उत्कीर्त्तनं भ्रूविभेदः भ्रूभङ्गः अवज्ञा क्रोधः इङ्गितादिकञ्च क्रियते।

(ल) उदाहरति अथेति। अथ अनन्तरं तत्र सदसि सभायां चेदिपतिः शिशुपालः पाण्डुतनयेन युधिष्ठिरेण विहितं कृतं वर्द्धितमित्यर्थः मधुद्विषः कृष्णस्य मानं सम्मानं न असहत। हि तथाहि मानिनां मानवतां मनः परेषां वृद्धौ अभ्युदये मत्सरि विद्वेषि भवति। उद्गताछन्दः, प्रथमे सजौ यदि सलौ च नसजगुरुकाण्यनन्तरम्। यद्यथ भनजलगाः स्युरतो सजसा जगौ च भवतीयमुद्गतेति वचनात्।

(व) विषादमाह उपायेति। उपायानामभावात् जन्म यस्य तादृशः

निःश्वासोच्छ्वासहृत्ताप-
सहायान्वेषणादिकृत् ॥ १९७ ॥ (ब

यथा मम ।

"एसा कुड़िलघणेण
चिउरकडापेण तुह णिबद्धा वेणी ।
मह सहि ! दारइ डंसइ
आअसजट्ठिव्व कालउरइव्व हिअअं" ॥ (अ)

अथ धृतिः ।

ज्ञानाभीष्टागमाद्यैस्तु सम्पूर्णस्पृहता धृतिः ।
सौहित्यवचनोल्लाससहासप्रतिभादिकृत् ॥१९८(ब)

यथा मम ।

कृत्वा दीननिपीड़नां निजजने बद्धा वचोविग्रहं
नैवालोच्य गरीयसीरपि चिरादामुष्मिकीर्यातनाः ।

सत्त्वसंक्षयः उत्साहह्रासः विषादः, तत्र निःश्वासः उच्छ्वासः हृत्तापः सहायान्वेषणादिकञ्च भवति ।

(अ) उदाहरति एसेति । एषा कुटिलघनेन चिकुरकलापेन तव निबद्धा वेणी । मम सखि ! दारयति दशत्यायसयष्टिरिव कालोरगीव हृदयम् ॥ इति संस्कृतम् । हे सखि ! एषा तव वेणी कुटिलघनेन कुञ्चितनिविडेन चिकुरकलापेन कुन्तलसमूहेन निबद्धा आयसयष्टिरिव लौहदण्ड इव असिरिव सा मम हृदयं दारयति खण्डयति तथा कालोरगीव कृष्णसर्पीव मम हृदयं दशति ।

(ब) धृतिमाह ज्ञानेति । ज्ञानस्य तथा अभीष्टस्य आगमः एवमादिभिः हेतुभिः सम्पूर्णस्पृहता पूर्णकामत्वं धृतिः, तत्र सौहित्यं तृप्तिः, वचनानामुल्लासः, सहासा प्रतिभा स्फूर्तिश्च भवति ।

द्रव्यौघाः परिसञ्चिताः खलु मया यस्याः कृते साम्प्रतं
नीवाराञ्जलिनापि केवलमहो ! सेयं कृतार्था तनुः" ॥ (स)

अथ चपलता।

मात्सर्यद्वेषरागादेश्चापल्यं त्वनवस्थितिः।
तत्र भर्त्सनपारुष्यस्वच्छन्दाचरणादयः ॥१६९॥ (छ)

यथा।

"अन्यासु तावदुपमर्दसहासु भृङ्ग !
लोलं विनोदय मनः सुमनोलतासु।
मुग्धामजातरजसं कलिकामकाले
व्यर्थं कदर्थयसि किं नवमालिकायाः ?" ॥ (च)

(स) उदाहरति कृत्वेति। दीनानां दरिद्राणां प्रजानामिति भावः निपीडनाम् उत्पीडनमित्यर्थः कृत्वा निजजने बन्धुजने वचसा विग्रहं कलहं बद्धा कृत्वेत्यर्थः, चिरात् बहुकालिकीरित्यर्थः गरीयसीः अतिमहतीः आमुष्मिकीः पारलौकिकीः यातनाः नारकीया अपीति भावः नैव आलोच्य अगणयित्वा इत्यर्थः यस्याः तन्वाः कृते निमित्तं मया द्रव्यौघाः धनराशयः परिसञ्चिताः संगृहीताः खलु साम्प्रतं सा इयं तनुः शरीरं केवलं नीवाराञ्जलिना एकाञ्जलिमितेन नीवारधान्येन अपि कृतार्था पुष्यते इति भावः अहो आश्चर्यम्। पूर्वं संसारार्थम् अज्ञानतः बहूनि पापानि कृत्वा पश्चात् चरमे वयसि ज्ञानवता सर्वं परित्यज्य अरण्यवासिना उक्तमिदम्। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

(छ) चपलतामाह मात्सर्येति। मात्सर्यात् द्वेषात् रागादेः अनुरागादेश्च हेतोः अनवस्थितिः एकत्रानवस्थानं चापल्यं, तत्र भर्त्सनं पारुष्यं, तथा स्वच्छन्दचारित्वं भवति।

(च) उदाहरति अन्यास्विति। हे भृङ्ग ! अन्यासु उपमर्दसहासु सम्भोगक्षमासु सुमनोलतासु कुसुमवल्लीषु लोलं चपलं मनः तावत् विनोदय प्रीणय। नवमालिकायाः मुग्धम् अभिनवाम् अजातरजसम् अनुद्गतपरागाम् अजातार्त्तवामिति ध्वनिः कलिकां कोरकं, "कलिका कोरकः पुमान्" इत्यमरः।

अथ ग्लानिः ।

रत्यायासमनस्ताप-
क्षुत्पिपासादिसम्भवा ।
ग्लानिर्निष्प्राणताकम्प-
कार्श्यानुत्साहतादिकृत् ॥ २०० ॥ (क)

यथा ।

"किसलयमिव मुग्धं बन्धनाद्विप्रलूनं
हृदयकुसुमशोषो दारुणो दीर्घशोकः ।
ग्लपयति परिपाण्डु क्षाममस्याः शरीरं
शरदिज इव घर्मः केतकीपत्रगर्भम्" ॥ (ख)

अथ चिन्ता ।

ध्यानं चिन्ता हितानाप्तेः
शून्यताश्वासतापकृत् ॥ २०१ ॥ (ग)

चकारौ असमर्थौ किं कथं व्यर्थं निरर्थकं कदर्थयसि ? किं व्यथसि ? इत्युक्तिमर्क हनन् ।

(क) ग्लानिमाह रत्यायासेति । रत्यायासेन सुरतपरिश्रमेण मनस्तापेन क्षुधा पिपासादिना च समुद्भूता निष्प्राणता असामर्थ्यमित्यर्थः ग्लानिः, तत्र कम्पः कार्श्यं च अनुत्साहतादिकञ्च स्यात् ।

(ख) उदाहरति किसलयमिवेति । शरदिजः शरत्कालीनः घर्मः निदाघः केतकीपत्रगर्भमिव केतकीकुसुमोदरमिव हृदयमेव कुसुमं शोषयतीति तथोक्तः दारुणः तीव्रः दीर्घशोकः महाशोकः बन्धनात् वृन्तात् विप्रलूनं छिन्नं मुग्धं नवं किसलयं पत्रमिव अस्याः सीतायाः परिपाण्डु परितः पाण्डुवर्णं क्षामं कृशं शरीरं ग्लपयति ग्लानिं नयति ।

(ग) चिन्तामाह ध्यानमिति । हितस्य अनाप्तेः अलाभात् शून्यताश्वासतापानां कारणं ध्यानं चिन्ता ।

यथा मम ।

"कमलेन विहसिएण
संजोएंती विरोहिणं ससिबिम्बम् ।
करअलपल्लत्थमुही किं चिंतसि ?
सुमुहि ! अन्तराहिअहिअआ" ॥ (घ)

अथ वितर्कः ।

तर्को विचारः सन्देहाद्
भ्रूशिरोऽङ्गुलिनर्तकः ॥ २०२ ॥ (ङ)

यथा ।

"किं रुद्धः प्रिययेत्यादि"। "एते च त्रयस्त्रिंशद्व्यभिचारिभेदाः" इति यदुक्तं तदुपलक्षणमित्याह (च) ।

रत्याद्योऽप्यनियते रसे स्युर्व्यभिचारिणः॥२०३॥(छ

(घ) उदाहरति कमलेति । कमलेन विकसितेन संयोजयन्ती विरोधिनं शशिबिम्बम् । करतलपर्यस्तमुखी किं चिन्तयसि सुमुखि ! अन्तराहितहृदया । इति संस्कृतम् । हे सुमुखि ! अन्तराहितम् अन्तरभिनिविष्टं हृदयं यस्याः तादृशी, तथा करतले पाणौ इति भावः पर्य्यस्तं स्थितं मुखं यस्यास्तथाभूता, अतएव विकसितेन कमलेन पद्मेन विरोधिनं स्वभाववैरिणं शशिबिम्बं संयोजयन्ती सती किं चिन्तयसि ? अत्र करतलं कमलं मुखं शशिबिम्बमित्यतिशयोक्तिर्भेदेऽप्यभेदरूपालङ्कृतिर्बोध्या ।

(ङ) वितर्कमाह तर्क इति । सन्देहात् संशयात् हेतोः भ्रूः शिरः अङ्गुली नाञ्च नर्तकः विचारः तर्कः ।

(च) उपलक्षणं स्वप्रतिपादकत्वे सति इतरप्रतिपादकत्वमिति कर्णविशेषः तत त्रयस्त्रिंशद्भेदातिरिक्ता अपि व्यभिचारिणः सन्तीति भावः ।

(छ) रत्याद्य इति । रत्याद्यः रतिहासादयः अनियते अनिर्द्धारिते रसे व्यभिचारिणः सन्तु ।

तथाहि शृङ्गारे अनुच्छिद्यमानतयावस्थानात् रतिरेव स्थायिशब्दवाच्या। हासः पुनस्तत्रोत्पद्यमानो व्यभिचार्य्येव व्यभिचारिलक्षणयोगात्। तदुक्तं "रसावस्थः परं भावः स्थायितां प्रतिपद्यते" इति। तत् कस्य स्थायिनः कस्मिन् रसे सञ्चारित्वमित्याह—

शृङ्गारवीरयोर्हासो वीरे क्रोधस्तथा मतः।
शान्ते जुगुप्सा कथिता व्यभिचारितया पुनः।
इत्याद्यन्यत् समुन्नेयं स्वयं भावितबुद्धिभिः॥२०४(ञ)

अथ स्थायी भावः।

अविरुद्धा विरुद्धा वा
यं तिरोधातुमक्षमाः।
आस्वादाङ्कुरकन्दोऽसौ
भावः स्थायीति सम्मतः॥ २०५ ॥ (झ)

यदुक्तम्।

"स्रक्सूत्रवृत्त्या भावानामन्येषामनुगामुकः।
न तिरोधीयते स्थायी तैरसौ पुष्यते परमिति"॥ (ञ)

(ञ) शृङ्गारेति। शृङ्गारवीरयोः हासः, तथा वीरे क्रोधः, शान्ते जुगुप्सा, व्यभिचारितया कथिता। इत्यादि अन्यत् भावितबुद्धिभिः स्वयं समुन्नेयं बोद्धव्यम्।

(झ) स्थायिभावमाह अविरुद्धा इति। अविरुद्धाः अविरोधिनः विरुद्धाः विरोधिनो वा भावाः यं तिरोधातुम् आच्छादयितुम् अक्षमाः आस्वादस्य रसस्य अङ्कुरः प्ररोहः तस्य कन्दः मूलम् असौ भावः स्थायीति सम्मतः।

(ञ) स्रगिति। स्रक्सूत्रवृत्त्या माल्यान्तरसूत्रन्यायेन अन्येषां भावानाम्

तद्भेदानाह ।

रतिर्हासश्च शोकश्च
क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।
जुगुप्सा विस्मयश्चेत्थ-
मष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च ॥ २०६ ॥

तत्र ।

रतिर्मनोऽनुकूलेऽर्थे मनसः प्रवणायितम् ।
वागादिवैकृतैश्चेतोविकासो हास इष्यते ॥
इष्टनाशादिभिश्चेतोवैक्लव्यं शोकशब्दभाक् ।
प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्यावबोधः क्रोध इष्यते ॥
कार्य्यारम्भेषु संरम्भः स्थेयानुत्साह उच्यते ।
रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैक्लव्यदं भयम् ॥
दोषेक्षणादिभिर्गर्हा जुगुप्सा विषयोद्भवा ।
विविधेषु पदार्थेषु लोकसीमातिवर्त्तिषु ॥

अनुगामुकः अनुगतः यो स्थायी तैः भावैः न तिरोधीयते न आच्छाद्यते परं किन्तु पुष्यते पुष्टिं नीयते ।

(ट) इत्यादीनाह मनोऽनुकूले मनसः चित्तस्य अनुकूले प्रीतिकरे अर्थे वस्तुनि, "अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु" इत्यमरः । मनसः चित्तस्य प्रवणायितं प्रेमरसार्द्रत्वमित्यर्थः रतिः । वागादीनां वचनप्रभृतीनां वैकृतात् विकृतिभावात् चेतसः मनसः विकासः स्फुरणं हास इष्यते । इष्टस्य प्रियस्य नाशादिभि हेतुभिः चेतसः वैक्लव्यं व्याकुलीभावः शोकः । प्रतिकूलेषु विपक्षेषु तैक्ष्ण्यस्य उग्रतायाः अवबोधः इत्यर्थः क्रोध इष्यते । कार्य्यारम्भेषु स्थेयान् स्थिरतरः संरम्भः समावेशः उत्साहः । रौद्रशक्त्या तीव्रसामर्थ्येन जनितम

विस्फारश्चेतसो यस्तु
स विस्मय उदाहृतः ।
शमो निरीहावस्थाया-
मात्मविश्रामजं सुखम् ॥२०७॥ (ढ)

यथा मालतीमाधवे रतिः । लटकमेलके हासः । रामा-
यणे शोकः । महाभारते शमः । एवमन्येऽपि । एते हि एतेषु
अन्तरा उत्पद्यमानैः तैस्तैर्विरुद्धैरविरुद्धैश्च भावैरनुच्छिन्नाः
प्रत्युत परिपुष्टा एव सहृदयानुभवसिद्धाः (ठ) ।

किञ्च ।

नानाभिनयसम्बन्धान्
भावयन्ति रसान् यतः ।
तस्माद्भावा अमी प्रोक्ताः
स्थायिसञ्चारिसात्त्विकाः ॥२०८॥

त्पादितं चित्तस्य वैक्लव्यं व्याकुलतापादकं मनोवृत्तिविशेषः इत्यर्थः भयम् ।
दोषदर्शनादिभिः दोषदर्शनादिभिः कारणैः विषयोद्भवा विषयेषु समुत्पन्ना गर्हा
कुत्सा जुगुप्सा । विविधेषु नानाविधेषु लोकसीमातिवर्त्तिषु अलौकिकेषु पदार्थेषु
चेतसः चित्तस्य यस्तु विस्फारः विकाशः स विस्मय उदाहृतः—कथितः । निरी-
हावस्थायां निस्पृहदशायाम् आत्मनि परमतत्त्वे विश्रामजं विश्रामजनितं सुखं
शमः ।

(ठ) एतेष्वन्तरेति । एतेषु रत्यादिषु एते रत्यादयः अन्तरा मध्यतः अनुच्छिन्नाः
उच्छेदं न प्रापिताः । सहृदयानां सामाजिकानाम् अनुभवे सिद्धाः ।

(ड) नानेति । नाना विविधानित्यर्थः अभिनयसम्बन्धान् अभिनयसम्बन्धा-
न्वितान् रसान् यतः भावयन्ति व्यञ्जयन्ति तस्मात् अमी स्थायिसञ्चारिसात्त्विका
भावाः प्रोक्ताः कथिताः ।

यदुक्तं

"सुखदुःखादिभिर्भावैर्भावस्तद्भावभावनम्"। (ठ)

अथ रसस्य भेदानाह।

शृङ्गारहास्यकरुण-
रौद्रवीरभयानकाः।
बीभत्सोऽद्भुत इत्यष्टौ
रसाः शान्तस्तथा मतः ॥२०९॥ (ण)

तत्र शृङ्गारः।

शृङ्गं हि मन्मथोद्भेदस्तदागमनहेतुकः।
उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शृङ्गार इष्यते ॥
परोढां वर्जयित्वात्र वेश्यां चाननुरागिणीम्।
आलम्बनं नायिकाः स्युर्दक्षिणाद्याश्च नायकाः॥
चन्द्रचन्दनरोलम्बरुताद्युद्दीपनं मतम्।
भ्रूविक्षेपकटाक्षादिरनुभावः प्रकीर्त्तितः॥
त्यक्त्वौग्र्यमरणालस्य-
जुगुप्सा व्यभिचारिणः।

(ठ) भावमाह सुखेति। सुखदुःखादिभिः भावैः धर्मविशेषैः तादृग्भावस्य भावनं भावः।

(ण) शृङ्गारेति। स्पष्टम्।

(त) शृङ्गारमाह तत्रेति। मन्मथस्य कामस्य उद्भेदः उद्रेकः शृङ्गं हि तस्य आरः आगमः गमात् अतो शृङ्गारः ऋ गतावित्यस्य घञ् प्रत्ययनिष्पन्नस्य गमनार्थत्वात्। उत्तमा उत्कृष्टा प्रकृतिः प्रधानपुरुषः नायक इत्यर्थः प्रायेण यस्य तथोक्तः, "प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम्" इत्यमरः। अत्र शृङ्गाररसे परोढां पर-

स्थायी भावो रतिः श्याम-

वर्णोऽयं विष्णुदैवतः ॥२१०॥ [त]

यथा । "शून्यं वासगृहमित्यादि" । अत्र उक्तस्वरूपः पतिरुक्तस्वरूपा च बाला आलम्बनविभावौ । शून्यं वासगृहमुद्दीपनविभावः । चुम्बनमनुभावः । लज्जाहासौ व्यभिचारिणौ । एतैरभिव्यक्तः सहृदयरतिभावः शृङ्गाररसरूपतां भजते । तद्भेदावाह ।

विप्रलम्भोऽथ सम्भोग

इत्येष द्विविधो मतः ॥२११॥

तत्र ।

यत्र तु रतिः प्रकृष्टा

नाभीष्टमुपैति विप्रलम्भोऽसौ ॥२१२॥(थ)

अभीष्टं नायकं नायिकां वा ।

स च पूर्वरागमान-

प्रवासकरुणात्मकश्चतुर्धा स्यात् ॥२१३॥

कीयाम् अननुरागिणीं वेश्याञ्च वर्जयित्वा अन्याः नायिकाः आलम्बनं तदाख्य-विभावा इत्यर्थः, तथा दक्षिणाद्याः दक्षिणानुकूलधृष्टशठाः नायकाः स्युः । चन्द्रः चन्दनं रोलम्बस्य भ्रमरस्य रुतम् आदिपदेन कोकिलकूजनादयः गृह्यन्ते । उद्दीपनं तदाख्यविभाव इत्यर्थः मतं कथितम् । भ्रुवोः विक्षेपः कटाक्षादिश्च अनुभावः प्रकीर्त्तितः । उग्रता मरणम् आलस्यं जुगुप्सा च त्यक्त्वा अन्ये भावाः व्यभिचारिणः स्युः । रतिः पूर्वोक्तः स्थायी भावः । अयं रसः श्यामवर्णः, विष्णुः देवता यस्य तथोक्तः ।

(थ) विप्रलम्भमाह यत्रेति । यत्र शृङ्गारे रतिः अनुरागः प्रकृष्टा प्रकर्षं गता, तु किन्तु अभीष्टम् अभिलषितं नायिकां नायकं वा न उपैति न प्राप्नोति असौ विप्रलम्भः ।

तत्र ।

श्रवणाद्दर्शनाद्वापि मिथः संरूढरागयोः ।
दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते ॥ (द)
श्रवणन्तु भवेत् तत्र दूतवन्दिसखीमुखात् ।
इन्द्रजाले च चित्रे च साक्षात् स्वप्ने च दर्शनम्
अभिलाषश्चिन्ता—
स्मृतिगुणकथनोद्वेगसम्प्रलापाश्च ।
उन्मादोऽथ व्याधि-
र्जड़तामृतिरिति दशात्र कामदशाः ॥(ध
अभिलाषः स्पृहा चिन्ता प्राप्त्युपायादिचिन्तनम्
उन्मादश्चापरिच्छेदश्चेतनाचेतनेष्वपि ॥ (न)
अलक्ष्यवाक् प्रलापः स्याच्चेतसो भ्रमणाद्भृशम् (
व्याधिस्तु दीर्घनिःश्वासपाण्डुताकृशतादयः ।
जड़ता हीनचेष्टत्वमङ्गानां मनसस्तथा ॥२१४॥

(द) पूर्वरागमाह श्रवणादिति । श्रवणात् दर्शनात् वा मिथः परस्परं संरूढरागयोः सञ्जातानुरागयोः स्त्रीपुंसयोः अप्राप्तौ अन्योन्यमलाभे यः दशाविशेष अवस्थाभेदः, सः पूर्वराग उच्यते ।

(ध) कामदशा आह अभिलाष इति । स्पष्टम् ।

(न) उन्मादमाह उन्माद इति । चेतनाचेतनेषु सजीवनिर्जीवेषु अपि अपरिच्छेदः अविवेकः उन्मादः ।

(प) प्रलापमाह अलक्ष्यवागिति । भृशम् अत्यर्थं चेतसः भ्रमणात् अभीष्टं प्रति धावनात् वा अलक्ष्या विना लक्ष्यमित्यर्थः वाक् कथनं सः प्रलापः स्यात् ।

शेषं स्पष्टम् । क्रमेण उदाहरणानि ।

"प्रेमार्द्राः प्रणयस्पृशः परिचयादुद्गाढरागोदयाः
तास्ता मुग्धदृशो निसर्गमधुराश्चेष्टा भवेयुर्मयि ।
यास्वन्तःकरणस्य बाह्यकरणव्यापाररोधी क्षणात्
आशंसापरिकल्पितास्वपि भवत्यानन्दसान्द्रो लयः" ॥ (फ)

अत्र मालतीसाक्षाद्दर्शनप्ररूढरागस्य माधवस्याभिलाषः ।

"कथमीक्षे कुरङ्गाक्षीं साक्षाल्लक्ष्मीं मनोभुवः ।
इति चिन्ताकुलः कान्तो निद्रां नैति निशीथिनीम्" ॥ (ब)

अत्र कस्याश्चित् नायिकाया इन्द्रजालदर्शनप्ररूढरागस्य नायकस्य चिन्ता । इदं मम । "मयि सकपटम्" इत्यादौ नायकस्य स्मृतिः । "नेत्रे खञ्जनगञ्जने" इत्यादौ गुणकथनम् । "श्वासान् मुञ्चति" इत्यादौ उद्वेगः ।

(फ) प्रेमार्द्रा इति । मुग्धे सुन्दरे मनोहरे इत्यर्थः दृशौ यस्यास्तथाभूतायाः प्रेमार्द्राः प्रेम्णा आन्तरस्नेहविशेषेण आर्द्राः सिक्ता इत्यर्थः, प्रणयस्पृशः प्रणयः सद्भावः तत्स्पृशः तत्पूर्णा इत्यर्थः, परिचयात् पुनःपुनर्दर्शनादिव्यापारात् उद्गाढः उद्रिक्तः रागस्य अनुरागस्य उदयः आविर्भावः यासु ताः, निसर्गमधुराः प्रकृत मनोज्ञाः तास्ताः चेष्टाः अपाङ्गप्रेक्षणादिकाः मयि भवेयुः पुनर्भवन्तु इत्यर्थः, आशंसा मनोरथः तया परिकल्पितासु विरचितासु अपि यासु चेष्टासु क्षणात् क्षणमात्रेण मनोरथकल्पनामात्रेणेत्यर्थः बाह्यं बहिर्भवं यत् करणम् इन्द्रियं चक्षुरादिकं तस्य व्यापारः स्वस्वविषयग्रहणं तस्य रोधी अवरोधकः अन्तःकरणस्य अन्तरिन्द्रियस्य मनस इत्यर्थः आनन्देन सान्द्रः निविडः घन इत्यर्थः; लयः विलय इत्यर्थः भवति अन्तःकरणमानन्दसलिले विलीनं भवतीति फलितार्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ब) कथमिति । साक्षात् मूर्त्तिमतीमित्यर्थः मनोभुवः कामस्य लक्ष्मीं कुरङ्गाक्षीं मृगनयनां कथं केन प्रकारेण ईक्षे ? पश्यामि ? इति चिन्तया आकुलः कान्तः निशीथिनीं रात्रिं व्याप्य निद्रां न एति प्राप्नोति ।

"त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणं
निमील्य नेत्रे सहसा व्यबुध्यत ।
क्व नीलकण्ठ ! व्रजसीत्यलक्ष्यवाक्
असत्यकण्ठार्पितबाहुबन्धना" ॥ (भ)

अत्र प्रलापः । "भ्रातर्द्विरेफ" इत्यादौ उन्मादः ।

"पाण्डु क्षामं वदनं हृदयं सरसं तवालसञ्च वपुः ।
आवेदयति नितान्तं क्षत्रियरोगं सखि ! हृदन्तः" ॥ (म

अत्र व्याधिः ।

"भिसिणीदलसअणीए णिहिअं सव्वं सुणिच्चलं अङ्गम्
दीहो णीसासहरो एसो साहेइ जीवइ परं" ॥ (य)

अत्र जड़ता । इदं मम ।

रसविच्छेदहेतुत्वात् मरणं नैव वर्ण्यते ।

(भ) त्रिभागेति । तृतीयो भागः त्रिभागः संख्याशब्दस्य वृत्तिवि क्वचित् पूरणार्थत्वमिष्यते इति बोध्यम् । स शेषो यासां तासु तृतीयभागा शिष्टासु इत्यर्थः निशासु रात्रिषु इयं पार्वतीति अध्याहार्य्यं क्षणं नेत्रे निमी निद्रायेत्यर्थः हे नीलकण्ठ ! हर ! क्व व्रजसि इति अलक्ष्या विना लक्ष्यमित वाक् वचनं यस्याः तथाभूता असत्ये कण्ठे अर्पितं बाह्वोर्बन्धनं यया तादृशी भ दिति शेषः । वंशस्थविलं वृत्तम् ।

(मै) पाण्डुिति । हे सखि ! तव पाण्डु क्षामं कृशं वदनं सरसं प्रेमार्द्र पूर्णं हृदयम् अलसं सर्वविषयनिवृत्तसुखमित्यर्थः वपुः शरीरञ्च हृदन्तः हृद भ्यन्तरे नितान्तं गाढं क्षत्रियरोगम् एतच्छरीराचिकित्सनीयं व्याधिम् आवेदय प्रकटयति ।

(य) भिसिणीति । बिसिनीदलशयनीये निहितं सर्वं सुनिश्चलमङ्ग दीर्घो निश्वासभर एष साधयति जीवति परम् ॥ इति संस्कृतम् । कस्याि नायिकाया अवस्थां दृष्ट्वा कस्यचित् कमपि प्रति उक्तिः । बिसिनीदलशयनी पद्मपत्रशय्यायां निहितम् अर्पितं सर्वम् अङ्गं शरीरं सुनिश्चलं स्पन्दरहितं, दीर्घ आयतः निःश्वासभरः निःश्वासातिशयः जीवतीति परं केवलं साधयति व्यनक्ति ।

जातप्रायन्तु तद्वाच्यं चेतसाकाङ्क्षितं तथा ॥
वर्ण्यं तेऽपि यदि प्रत्युज्जीवनं स्याददूरतः ॥२१५॥

तत्र आद्यं यथा ।

"शेफालिकां विदलितामवलोक्य तन्वी
प्राणान् कथञ्चिदपि धारयितुं प्रभूता ।
आकर्ण्य सम्प्रति रुतं चरणायुधानां
किं वा भविष्यति न वेद्मि तपस्विनी सा" ॥ (र)

द्वितीयं यथा ।

"रोलम्बाः परिपूरयन्तु हरितो झङ्कारकोलाहलैः
मन्दं मन्दमुपैतु चन्दनवनीजातो नभस्वानपि ।
माद्यन्तः कलयन्तु चूतशिखरे केलीपिकाः पञ्चमं
प्राणाः सत्वरमश्मसारकठिना गच्छन्तु गच्छन्त्वमी" ॥ (ल)

(र) शेफालिकामिति । दूत्या नायकं प्रति उक्तिरियम् । सा तन्वी कृशाङ्गी तपस्विनी वराकी शेफालिकां विदलितां विकसिताम् अवलोक्य कथञ्चिदपि कृच्छ्रेणापि प्राणान् धारयितुं प्रभूता शक्ता समर्था अभूदित्यर्थः, सम्प्रति चरणायुधानां कुक्कुटानां रुतं रवमाकर्ण्य किं वा भविष्यति तत् न वेद्मि-न जानामि । रात्रेर्मध्यभागे शेफालिका विकसन्ति, तद्दर्शनेऽपि कान्तागमनं प्रति आशासम्भवः, कुक्कुटरुतश्रवणस्य तु रात्र्यवसानसूचकत्वात् नैराश्यमिति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ल) रोलम्बा इति । रोलम्बाः भ्रमराः झङ्कारकोलाहलैः हरितः दिशः परिपूरयन्तु । चन्दनवनीजातः नभस्वान् वायुरपि मन्दं मन्दम् उपैतु वहतु । केलीपिकाः क्रीडार्थं पोषिताः कोकिलाः चूतशिखरे आम्रतरुशिरसि स्थिता इति शेषः माद्यन्तः चुताङ्कुरस्वादेन उन्मत्ताः सन्तः इत्यर्थः पञ्चमं स्वरविशेषं कलयन्तु गायन्तु । अमी अश्मसारः लौहः तद्वत् कठिनाः प्राणाः सत्वरं शीघ्रं गच्छन्तु गच्छन्तु । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

मरणेति । तृतीयं यथा ।

कादम्बर्य्यां महाश्वेतापुण्डरीकवृत्तान्ते । एष च प्रकारः करुणविप्रलम्भविषय इति वक्ष्यामः । केचित्तु “नयनप्रीतिः प्रथमं चित्तासङ्गस्ततोऽथ सङ्कल्पः । निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिस्त्रपानाशः । उन्मादो मूर्च्छा मृतिरित्येता: स्मरदशा दशैव स्युः” (व) इत्याहुः । तत्र च ।

आदौ वाच्यः स्त्रिया रागः
पुंसः पश्चात्तदिङ्गितैः ॥२१६॥ (श)

इङ्गितानि उक्तानि यथा रत्नावल्यां सागरिकावत्सराजयोः । आदौ पुरुषानुरागे सम्भवत्यप्येवमधिकं हृदयङ्गमं भवति ।

नीलीकुसुम्भमञ्जिष्ठाः पूर्वरागोऽपि च त्रिधा ।
न चातिशोभते यन्नापैति प्रेम मनोगतम् ॥
तन्नीलिरागमाख्यान्ति [ष]
यथा श्रीरामसीतयोः ।

(व) नयनप्रीतिरिति । नयनप्रीतिः चक्षूरागः, चित्तस्य मनसः आसङ्ग आसक्तिः, सङ्कल्पः एवमेवं करिष्यामीत्येवंरूपः मनोरथविशेषः, निद्राच्छेदः जागरणं, तनुता कार्श्यं, विषयनिवृत्तिः बाह्यवस्तुवैमुख्यं, त्रपानाशः निर्लज्जता । अन्यत् स्पष्टम् ।

(श) आदाविति । आदौ प्रथमतः स्त्रियाः नायिकायाः रागः नायकं प्रति अनुरागः वाच्यः वर्णनीय इत्यर्थः, पश्चात् तदनन्तरं तस्याः इङ्गितैः चेष्टाविशेषैः नेत्रविक्षेपादिभिः पुंसः नायकस्य रागः वाच्य इति शेषः ।

(ष) नीलीरागमाह नीलीति । यत् मनोगतं प्रेम न च अतिशोभते नातिमात्रं वर्द्धते इत्यर्थः, न अपैति न नश्यति च, तत् नात्युद्रिक्तमविचलितमित्यर्थः नीलीरागम् आख्यान्ति कथयन्ति ।

कुसुम्भरागं तं प्राहुर्यदपैति च शोभते । [स]
मञ्जिष्ठारागमाहुस्तं यन्नापैत्यतिशोभते ॥२१७॥(ह)

अथ मानः ।

मानः कोपः स तु द्वेधा
प्रणयेर्ष्यासमुद्भवः ।
द्वयोः प्रणयमानः स्यात्
प्रमोदे सुमहत्यपि ॥
प्रेम्णः कुटिलगामित्वात् (च)
कोपो यः कारणं विना ॥२१८॥

द्वयोरिति नायकस्य नायिकायाश्च उभयोः प्रणयमानो वर्णनीयः । उदाहरणम् । तत्र नायकस्य यथा ।

"अलीअपसुत्तअ ! विणिमीलिअच्छ ! देसु सुहअ ! मज्झ ओआसं ।
गण्डपरिउम्बणापुलइअङ्ग ! ण उणो चिराइस्सं" ॥ (क)

(स) कुसुम्भरागमाह कुसुम्भेति । यत् प्रेम अपैति नश्यति शोभते च, तत् उद्रिक्तं अपक्वमित्यर्थः कुसुम्भरागं प्राहुः ।

(ह) मञ्जिष्ठारागमाह मञ्जिष्ठेति । यत् प्रेम न अपैति न नश्यति अतिशोभते च, तत् अविचलमत्युद्रिक्तमित्यर्थः मञ्जिष्ठारागम् आहुः कथयन्ति ।

(च) कुटिलगामित्वात् कुटिलनायकनायिकागतत्वादित्यर्थः यत्र नायकः नायिका वा कुटिलः कुटिला वा तत्र अन्योन्यं मानस्य सम्भव इति भावः ।

(क) अलीयेति । अलीकप्रसुप्तक ! विनिमीलिताक्ष ! देहि सुभग ! मह्यमवकाशम् । गण्डपरिचुम्बनपुलकिताङ्ग ! न पुनश्चिरयिष्यामि । इति संस्कृतम् । नायिकागमने विलम्बमवलम्बमानं कपटनिद्रितं नायकं प्रति नायिकाया उक्तिरियम् । हे अलीकप्रसुप्तक ! कपटनिद्रित ! विनिमीलिते अक्षिणी येन तत्सम्बुद्धौ । हे सुभग ! प्रियतम ! गण्डस्य परिचुम्बनेन

नायिकाया यथा कुमारसम्भवे सन्ध्यावर्णनावसरे । उभयोर्यथा ।

"पणअकुविआण दोण्ह वि अलिअपसुत्ताण माणइल्लाण ।
णिच्चलणिरुद्धणीसासदिण्णअण्णाण को मल्लो ॥" (ख)

पत्युरन्यप्रियासङ्गे दृष्टेऽथानुमिते श्रुते ।
ईर्ष्यामानो भवेत् स्त्रीणां तत्र त्वनुमितिस्त्रिधा ।
उत्स्वप्नायितभोगाङ्कगोत्रस्खलनसम्भवा ॥२१९॥ (ग

तत्र दृष्टे यथा ।

"विनयति सुदृशो दृशोः परागं
प्रणयिनि कौसुममाननानिलेन ।
तदहितयुवतेरभीक्ष्णमक्ष्णो-
र्द्वयमपि रोषरजोभिरापुपूरे" ॥ (घ)

पुलकितानि रोमाञ्चितानि अङ्गानि यस्य तत्सम्बोधने । एतेन अलीकनिद्रेति व्यज्यते । मह्यम् अवकाशं स्थानं देहि, पुनः इतः परं न चिरयिष्यामि न विलम्बिष्ये । अत्र नायिकाया विलम्बेन नायकस्य मान इति अलीकस्वप्नवचनात् कौटिल्यञ्च बोध्यम् ।

(ख) पणअ इति । प्रणयकुपितयोर्द्वयोरप्यलीकप्रसुप्तयोर्मानिनोः । निश्चलनिरुद्धनिःश्वासदत्तकर्णयोः को मल्लः । इति संस्कृतम् । प्रणयेन प्रेम्णा कुपितयोः कोपं गतयोः अतएव अलीकप्रसुप्तयोः कपटनिद्रितयोः द्वयोः उभयोः मानिनोः मानवतोः निश्चलं यथा तथा निरुद्धे निःश्वासे दत्तकर्णयोः स्थिरकर्णयोरित्यर्थः दम्पत्योरिति शेषः को मल्लः मानभङ्गसमर्थः ? न कोऽपीत्यर्थः ।

(ग) पत्युरिति । पत्युः प्रियस्य अन्यप्रियासङ्गे अपरनायिकासक्तौ दृष्टे श्रुते अथवा अनुमिते सति स्त्रीणाम् ईर्ष्यामानः भवेत्, तत्र तेषु त्रिविधेषु मध्ये इत्यर्थः अनुमितिः अनुमानं त्रिधा भवति, उत्स्वप्नायितं स्वप्ने तदुत्कीर्तनं, भोगाङ्क सम्भोगचिह्नं, तथा गोत्रस्खलनं नामव्यतिक्रमः एतत्त्रयस्य कारणत्वात् ।

(घ) विनयतीति । प्रणयिनि कान्ते आननानिलेन मुखमारुतेन सुदृशः सुनयनायाः दृशो अक्ष्णोः पतितमिति शेषः कौसुमं परागं रजः विनयति निरस्यति

सम्भोगचिह्नेनानुमिते यथा।

"नवनखपदमङ्गं गोपयस्यंशुकेन
स्थगयसि पुनरोष्ठं पाणिना दन्तदष्टम्।
प्रतिदिशमपरस्त्रीसङ्गशंसी विसर्पन्
नवपरिमलगन्धः केन शक्यो वरीतुम्?"॥ (ङ)

अनुनयपर्य्यन्तासहने (च) तु अस्य न विप्रलम्भभेदता, किन्तु सम्भोगसञ्चारीर्थ्याख्भावत्वम्। यथा।

"भ्रूभेदे रचितेऽपि दृष्टिरधिकं सोत्कण्ठमुद्वीक्षते
रुद्धायामपि वाचि सस्मितमिदं दग्धाननं जायते।
कार्कश्यं गमितेऽपि चेतसि तनूरोमाञ्चमालम्बते
दृष्टे निर्वहणं भविष्यति कथं मानस्य तस्मिन् जने"॥ (छ)

इति तस्याः सुदृशः अस्ति युवतेः विपक्षकामिन्याः सपत्न्याः इति यावत् अक्ष्योर्द्वयं नेत्रयुगलमपि अभीक्ष्णं तत्क्षणं रोषरजोभिः कोपपरागैः आपूरे आपूरितं, कोपकलुषितमभूदिति भावः। पुष्पिताग्रावृत्तम्।

(ङ) नवेति। नवानि नखपदानि नखाङ्कचिह्नानि यस्मिन् तादृशम् अङ्गम् अंशुकेन वसनेन गोपयसि, दन्तदष्टम् ओष्ठं पुनः पाणिना करपल्लवेन स्थगयसि तिरोदधासि, प्रतिदिशम् अपरस्त्रीसङ्गशंसी अन्यकान्तासम्भोगसूचकः विसर्पन् व्याप्नुवन् नवपरिमलगन्धः नूतनविमर्दजनितसौरभविशेषः, "विमर्दोत्थे परिमलः" इत्यमरः। केन प्रकारेण वरीतुं गोपयितुं शक्यः? न केनापीत्यर्थः। मालिनीवृत्तम्।

(च) अनुनयपर्य्यन्तासहने प्रियवचनादिना मानभञ्जनानुकूलव्यापारः अनुनयः तत्पर्य्यन्तस्य असहने सोढुमशक्यत्वे।

(छ) भ्रूभेदे इति। तस्मिन् जने दृष्टे सति मानस्य कथं निर्वहणं निर्वाहः मानावलम्बनमित्यर्थः कथं केन प्रकारेण भविष्यति? न केनापीत्यर्थः। तथाहि, भ्रूभेदे भ्रूभङ्गे रचिते कृतेऽपि दृष्टिः अधिकं सोत्कण्ठं समुत्सुकं यथा तथा उद्वीक्षते ऊर्द्ध्वैः पश्यति। वाचि वचने रुद्धायामपि मौनीभावेऽपीत्यर्थः इदं दग्धाननं सस्मितं ईषद्धाससहितं जायते। चेतसि चित्ते कार्कश्यं काठिन्यं

यथा वा।

"एकस्मिन् शयने पराङ्मुखतया वीतोत्तरं ताम्यतोः
अन्योन्यस्य हृदि स्थितेऽप्यनुनये संरक्षतोर्गौरवम्।
दम्पत्योः शनकैरपाङ्गवलनान्मिश्रीभवच्चक्षुषोः
भग्नो मानकलिः सहासरभसव्यासक्तकण्ठग्रहः॥" (ञ)

एवमन्यत्र।

साम भेदोऽथ दानञ्च नत्युपेक्षे रसान्तरम्।
तद्भङ्गाय पतिः कुर्य्यात् षडुपायानिति क्रमात्॥
तत्र प्रियवचः साम भेदस्तत्सख्युपार्ज्जनम्।
दानं व्याजेन भूषादेः पादयोः पतनं नतिः॥
सामादौ तु परिक्षीणे स्यादुपेक्षावधीरणम्।

गमितेऽपि तनुः शरीरं रोमाञ्चम् आलम्बते रोमाञ्चिता भवति। मानाकारणं तिरस्कुर्वतीं सखीं प्रति कस्याश्चिदुक्तिः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

(ञ) एकस्मिन्निति। एकस्मिन् शयने शय्यायां पराङ्मुखतया परिहृत्य स्थितया वीतोत्तरं विगतोत्तरवचनं यथा तथा ताम्यतोः क्लिश्यतोः अन्योन्यस्य परस्परस्य अनुनये अनुनयाभिलाषे इत्यर्थः हृदि मनसि स्थितेऽपि गौरवं मानं संरक्षतोः मानभङ्गमनिच्छतोरित्यर्थः शनकैः क्रमशः अपाङ्गवलनात् तिर्य्यक् नेत्रान्तचालनात् मिश्रीभवन्ति चक्षूंषि ययोः तादृशयोः दम्पत्योः स्त्रीपुंसयोः मानकलिः प्रणयकलहः सहासं यथा तथा रभसेन वेगेन हर्षेण वा, "रभसो वेगहर्षयोः" इत्यमरः। व्यासक्तः दत्तः कण्ठग्रहः कण्ठाश्लेषः यत्र तथाविधः सन् भग्नः गतः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

(झ) मानभञ्जनोपायानाह सामेति। पतिः तस्य मानस्य भङ्गाय खण्डनाय सामादीनि षट् उपायान् क्रमात् पूर्व्वपूर्व्वस्य निरासे इति भावः कुर्य्यात् अवलम्बेत। तत्र तेषु प्रियवचः प्रियवाक्यं साम, तस्याः सख्याः उपार्ज्जनम् आवर्ज्जीकरणं भेदः, व्याजेन छलेन भूषादेः अर्पणं दानं, पादयोः पतनं नतिः, तत्र सामादौ उपाये परिक्षीणे क्षयं प्राप्ते विफले इत्यर्थः अवधीरणं किमपि

रभसत्रासहर्षादेः कोपभंशो रसान्तरम् ॥२२०(ञ)

यथा। "नो चाटुश्रवणं" इत्यादि। अत्र हि सामादयः अपि सूचिताः। रसान्तरमूह्यम्।

अथ प्रवासः।

प्रवासो भिन्नदेशत्वं कार्य्याच्छापाच्च सम्भ्रमात्।
तत्राङ्गचेलमालिन्यमेकवेणीधरं शिरः॥
निःश्वासोच्छ्वासरुदितभूमिपातादि जायते२२१(ञ)

किञ्च।

अङ्गेष्वसौष्ठवं तापः पाण्डुता कृशता रुचिः।
अधृतिः स्यादनालम्बस्तन्मयोन्मादमूर्च्छनाः॥
मृतिश्चेति क्रमाज्ज्ञेया दश स्मरदशा इह।
असौष्ठवं मलापत्तिस्तापस्तु विरहज्वरः॥

अननुष्ठानमित्यर्थः उपेक्षा स्यात्। रभसात् वेगात् यः त्रासः भयं सहसोत्पन्ना भीतिरित्यर्थः वा हर्षादिः तस्मात् कोपभंशः मानखण्डनम् अन्यो रसः रसान्तरं सहसा भावान्तरयोगात् पूर्वभावस्य कोपस्य विध्वंसः स्यादित्यस्य रसान्तरसंज्ञेति भावः।

(ञ) प्रवासमाह अथेत्यादि। कार्य्यात् अभीष्टफललाभात् शापात् अभिसम्पातात् सम्भ्रमात् उपद्रवादिभयादित्यर्थः भिन्नदेशत्वं देशान्तरवर्त्तित्वं प्रवासः यत्र इति अनुसन्धेयम्, यत्र दम्पत्योर्भिन्नदेशवर्त्तिता स्यात् स विप्रलम्भः प्रवास इत्यर्थः। तत्र प्रवासे अङ्गस्य शरीरस्य चेलस्य वस्त्रस्य मालिन्यं, शिरः एकवेणीधरं, निःश्वासः दीर्घश्वासः, उच्छ्वासः ऊर्द्ध्वश्वासः, रुदितं, भूमिपातादिकञ्च जायते, एतत् तु सर्वं प्रायेण नायिकाया एव नायकस्य तु यथासम्भवमिति बोध्यम्।

(ट) अङ्गेष्विति। इह प्रवासे एताः असौष्ठवादयः दश स्मरदशाः क्रमात् ज्ञेयाः। मलानाम् आपत्तिः प्राप्तिः मालिन्यमित्यर्थः असौष्ठवम्। विरहेण

अरुचिर्वस्तुवैराग्यं सर्वत्रारागिताऽधृतिः ।
अनालम्बनता चापि शून्यता मनसः स्मृता ॥
तन्मयं तत्प्रकाशो हि बाह्याभ्यन्तरतस्तथा ॥२२२(ट

शेषं स्पष्टम् । एकदेशतो यथा मम तातपादानाम् ।

"चिन्ताभिः स्तिमितं मनः करतले लीना कपोलस्थली
प्रत्यूषक्षपदेशपाण्डुवदनं श्वासैकखिन्नोऽधरः ।
अन्तःशीकरपद्मिनीकिशलयैर्नापैति तापः शमं
कोऽस्याः प्रार्थितदुर्लभोऽस्ति सहते दीनां दशामीदृशीम्" ॥(ठ)

भावी भवन् भूत इति त्रिधा स्यात्तत्र कार्य्यजः२२

कार्य्यजस्य बुद्धिपूर्वकत्वात् त्रैविध्यम् ।

तत्र भावी यथा मम ।

"यामः सुन्दरि ! याहि पान्थ ! दयिते ! शोकं वृथा मा कृथाः
शोकस्ते गमने कुतो मम ?—ततो वाष्पं कथं मुञ्चसि ? ।

ज्वरः व्याधिः तापः । पाण्डुता पाण्डुवर्णत्व दुःखेन शरीरस्य निस्तेजस्कतया श्वेतीभाव इत्यर्थः कृशता दौर्बल्यम् अरुचिः वस्तुषु वैराग्यं विगतस्पृहत्वं, सर्वत्र सर्वस्मिन् वस्तुनि अरागिता असन्तोषः, अधृतिः मनसः शून्यता, अनालम्बनता अवलम्बनराहित्यं स्मृता । वाह्याभ्यन्तरतः तस्य अभीष्टस्य प्रकाशः तन्मयम् ।

(ठ) चिन्ताभिरिति । मनः अन्तरिन्द्रियं चिन्ताभिः ध्यानैः स्तिमितं स्थिरं, कपोलस्थली गण्डदेशः करतले लीना स्थिता । वदनं प्रत्यूषस्य यः क्षपदेशचन्द्रः तद्वत् पाण्डु मलिनश्वेतीभावमापन्नमित्यर्थः, अधरः श्वासैन एकं केवलं खिन्नः क्लान्तः । तापः अन्तःसन्तापः अम्भसां शीकरैः विन्दुभिः पद्मिनीकिशलयैः कमलपत्रैः शमं शान्तिं न उपैति न प्राप्नोति । अतएव अस्याः नायिकायाः कः जनः प्रार्थितश्चासौ दुर्लभश्चेति तथाभूतः प्रार्थितः सन् दुर्लभ इत्यर्थः अस्ति ? यः ईदृशीं दशां न सहते न सोढुं शक्नोतीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ।

(ड) याम इति । दम्पत्योरुक्तिप्रत्युक्ती । हे सुन्दरि ! यामः गच्छामः,

शीघ्रं न व्रजसीति ? मां गमयितुं कस्मादियं ते त्वरा ?
भूयानस्य सह त्वया जिगमिषोर्जीवस्य मे सम्भ्रमः"॥ (ड)

भवन् यथा।

"प्रस्थानं वलयैः कृतं प्रियसखैरस्रैरजस्रं गतं
धृत्या न क्षणमासितं व्यवसितं चित्तेन गन्तुं पुरः।
यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे समं प्रस्थिता-
गन्तव्ये सति जीवित ! प्रियसुहृत् सार्थः किमु त्यज्यते ?"॥(ढ)

भूतो यथा। "चिन्ताभिः स्तिमितम्" इत्यादि। शापाद् यथा। "तां जानीथाः" इत्यादि। सम्भ्रमो दिव्यमानुषनिर्घातोत्पातादिजः। यथा विक्रमोर्वश्यामुर्वशीपुरूरवसोः।

अत्र पूर्वरागोक्तानामभिलाषादीनामत्र उक्तानाञ्च अङ्गसौष्ठवादीनामपि दशानामुभयेषामपि उभयत्र सम्भवेऽपि चिरन्तनप्रसिद्ध्या विविच्य प्रतिपादनम्।

(ड) पान्थ! पथिक! याहि गच्छ, हे दयिते! प्रिये! वृथा शोकं मा कृथाः न कुरु, ते तव गमने मम शोकः कुतः? किमर्थम्? ततस्तर्हि कथं वाष्पं नेत्रजलं मुञ्चसि त्यजसि रोदिषीत्यर्थः, शीघ्रं सत्वरं न व्रजसि न गच्छसि इति हेतोः वाष्पं मुञ्चामीति शेषः। मां गमयितुं ते तव इयं त्वरा कस्मात्? किमर्थम्? त्वया सह जिगमिषोः गन्तुमिच्छोर्मे मम अस्य जीवस्य जीवनस्य भूयान् महान् अयं सम्भ्रमः त्वरेत्यर्थः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

(ढ) प्रस्थानमिति। प्रियतमे यातुं विदेशं गन्तुं निश्चितचेतसि स्थिरचित्ते सति वलयैः प्रस्थानं कृतं दुर्भावनया अङ्गानां कार्श्येन हस्ताभ्यां स्खलनादिति भावः, प्रियसखैः अस्रैः अश्रुभिः अजस्रं गतं पतितमित्यर्थः, प्रियसखानां गतिं दृष्ट्वापि यदि प्रियतमो न गच्छेदिति भावः, धृत्या धैर्येण क्षणं क्षणमात्रमपि न आसितं स्थितम् अधैर्यं जातमिति भावः, चित्तेन मनसा पुरः अग्रतः गन्तुं व्यवसितम् उद्युक्तं, यत्र यत्र प्रियतमस्तत्र तत्रैव मनसः स्थितेरिति भावः, इत्थं सर्वे वलयादय इत्यर्थः समं युगपत् प्रस्थिताः प्रचलिताः। हे जीवित!

अथ करुणः।

यूनोरेकतरस्मिन्
गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये।
विमनायते यदैक-
स्तदा भवेत् करुणविप्रलम्भाख्यः ॥२२४॥ [ण]

यथा कादम्बर्यां पुण्डरीकमहाश्वेतावृत्तान्ते।

पुनरलभ्ये शरीरान्तरेण वा लभ्ये तु करुणाख्य एव रसः। किञ्च अत्राकाशसरस्वतीभाषानन्तरमेव शृङ्गारः। सङ्गमप्रत्याशया रतेरुद्भवात्। प्रथमन्तु "करुणः" इत्यभियुक्ता(त) मन्यन्ते। यच्चात्र "सङ्गमप्रत्याशानन्तरमपि भवतो विप्रलम्भशृङ्गारस्य प्रवासाख्यो भेद एव" इति केचिदाहुः। तदन्ये मरणरूपविशेषसम्भवात्तद्भिन्नमपि मन्यन्ते।

अथ सम्भोगः।

दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ।

गन्तव्ये एकस्मिन् समये अवश्य गन्तव्यमिति स्थिते सति प्रियमुद्दिश्य सार्थः सङ्गी वलयादिरित्यर्थः किमु कथं त्यज्यते? त्यक्तुं न युज्यते इत्यर्थः। आर्द्रं खविक्रीडितं वृत्तम्।

(ण) करुणविप्रलम्भमाह यूनोरित्यादि। यूनोर्दम्पत्योः लोकान्तरं गतवति एकस्मिन् एकतरे पुनर्लभ्ये प्राप्ये सति एकः तयोरेकतर इत्यर्थः यद् यदेत्यर्थ्यं विमनायते विमना इव आचरति शोकार्त्तः सन् विलापादिकं करोतीत्यर्थः अयं करुणविप्रलम्भो नाम।

(त) पुनरलभ्ये इति। अत्र रतेर्नाशात् करुणशोकस्थायिकत्वादिति भावः। प्रथमन्तु करुणः करुणविप्रलम्भ इत्यर्थः। अभियुक्ताः मान्याः।

(थ) सम्भोगमाह दर्शनेत्यादि। यत्र अन्योन्यमनुरक्तौ अनुरागिणौ विला-

तानुरक्तावन्योन्यं सम्भोगोऽयमुदाहृतः ॥२२५॥ [थ]

आदिशब्दादन्योन्याधरपानचुम्बनादयः। यथा "शून्यं
ासगृहम्" इत्यादि।

ङ्गातुमशक्यतया चुम्बनपरिरम्भणादिबहुभेदात्।
यमेक एव धीरैः कथितः सम्भोगशृङ्गारः ॥
त स्यादृतुषट्कं चन्द्रादित्यौ तथोदयास्तमयः।
लकेलिवनविहारप्रभातमधुपानयामिनीप्रभृतिः ॥
नुलेपनभूषाद्या वाच्यं शुचि मेध्यमन्यच्च ॥२२६॥

तथाच भरतः। "यत्किञ्चिल्लोके शुचि मेध्यमुज्ज्वलं
र्शनीयं वा तत् सर्वं शृङ्गारेणोपमीयते उपयुज्यते।" किञ्च।

कथितश्चतुर्विधोऽसा-
वानन्तर्य्यात् तु पूर्वरागादेः ॥२२७॥ [द]

यदुक्तम्।

"न विना विप्रलम्भेन सम्भोगः पुष्टिमश्नुते।
कषायिते हि वस्त्रादौ भूयान् रागो विवर्द्धते" ॥ (ध)

ानौ विलसनशीलौ दम्पती दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते कुरुतः अयं सम्भोगः
ाख्यशृङ्गारः उदाहृतः कथितः।

(द) कथित इति। असौ सम्भोगः पूर्वरागादेः आनन्तर्य्यात् अनन्तर-
ाविलादित्यर्थः चतुर्विधः कथितः पूर्वरागानन्तरः मानानन्तरः प्रवासानन्तरः
करुणानन्तर इति।

(ध) नेति। विप्रलम्भेन विना सम्भोगः न पुष्टिम् अश्नुते प्राप्नोति, विप्रलम्भ-
ैव हि पुष्टिं प्राप्नोतीति भावः। हि यतः हि वस्त्रादौ कषायिते कषायजलेन
्ते इत्यर्थः भूयान् महान् रागः विवर्द्धते वृद्धिं गच्छति।

तत्र पूर्वरागानन्तरं सम्भोगो यथा कुमारसम्भवे पार्वती-परमेश्वरयोः । प्रवासानन्तरं सम्भोगो यथा मम तातपादानाम् ।

"क्षेमं ते ननु पक्ष्मलाक्षि ! किमत्थं क्षेमं मङ्गं दिट्ठं
एतादृक् कृशता कुतस्तुह पुणो पुट्टं सरीरं जदो ।
केनाहं पृथुलः प्रिये ! पणइणीदेहस्स सम्मीलणात्
त्वत्तः सुभ्रु ! न कापि मे जइ इयं क्षेमं कुदो पुच्छसि" ॥(न)

एवमन्यत्रापि ऊह्यम् ।

(न) क्षेममिति । हे पक्ष्मलाक्षि ! प्रशस्तलोमशोभितनयने ! ते तव क्षे
कुशलं ननु किम् ? किमत्थमिति कुशलं क्षेमं मदङ्गं दृढम् । दृढम् अन्य
कृशकं शीर्णं मम अङ्गं क्षेमं कुशलं ममाङ्गस्य कार्श्यमेव क्षेममिति भाव
एतादृक् कृशता कार्श्यं तवेति शेषः कुतः ? किमर्थम् ? तुह इति तव पु
पुष्टं शरीरं यत इति संस्कृतम् । यतः यस्मात् तव शरीरं पुष्टं नायिकान्त
सम्भोगिनेति भावः । हे प्रिये ! अहं केन हेतुना पृथुलः स्थूलाङ्गः अभवामि
शेषः । पणइणी इति प्रणयिनीदेहस्स सम्मीलनात् प्रणयिन्याः अपरकान्ताय
देहस्य सम्मीलनात् सङ्गात् । हे सुभ्रु ! सुन्दरि ! त्वत्तः अपेक्षायां प्रश्न
त्वदपेक्षया इत्यर्थः कापि मे न प्रणयिनीति शेषः । जइ इति यदि इ
क्षेमं कुतः पृच्छसि, यदि इदम् अहमेव प्रणयिनीत्येवम् अस्ति, ततस्त
कुतः कस्मात् क्षेमं पृच्छसि एतदेव मे कुशलम् अतस्तव क्षेमजिज्ञासा निरवकाशेति
भावः ।

---

* अपरो यथा ।

"पदप्रणतमालोक्य कान्तमेकान्तकातरम् ।
मुञ्चन्ती वाष्पसन्तानं सुमुखी तेन चुम्बिता ॥ १ ॥
कान्ते घोरकृतान्तवक्त्रकुहरात् त्वं पुण्यपुञ्जेन मे ।
मुक्ता कान्त तदर्जनश्रमभरं प्रत्यङ्गमालिङ्ग्य माम् ।
इत्याकर्ण्य निमीलितार्द्धनयनं स्मेरं शनैरागतं
सोल्लासं वदनाम्बुजं मृगदृशः स्वैरं चुचुम्बे प्रियः" ॥ २ ॥

अथ हास्यः ।

विकृताकारवाग्वेशचेष्टादेः कुहकाद्भवेत् ।
हासो हास्यस्थायिभावः श्वेतः प्रमथदैवतः ॥
विकृताकारवाक्चेष्टं यदालोक्य हसेज्जनः ।
तदत्रालम्बनं प्राहुस्तच्चेष्टोद्दीपनं मतम् ॥
अनुभावोऽक्षिसङ्कोचवदनस्मेरतादिकः ।
निद्रालस्यावहित्थाद्या अत्र स्युर्व्यभिचारिणः ॥ (प)

ज्येष्ठानां स्मितहसिते
मध्यानां विहसितावहसिते च ।
नीचानामपहसितं
तथाऽतिहसितञ्च षड्भेदाः ॥

ईषद्विकासि नयनं स्मितं स्यात् स्पन्दिताधरम् ।
किञ्चिल्लक्ष्यद्विजं तत्र हसितं कथितं बुधैः ॥

(प) हास्यरसमाह अथेत्यादि । विकृतः आकारः वाक् वेशः चेष्टादिश्च यस्य तादृशात् कुहकात् नटात् उपलक्षणमेतत् अन्यकाव्यादेरपि बोध्यं हास्यः तदाख्यः रसः समुद्भवतीति शेषः तस्य स्थायिभावो हासः, देवता प्रमथः शिवानुचरः । कुतुकादिति पाठे कौतुकजनकात् विकृताकारवाक्चेष्टादेर्विशेष्यादित्यर्थः । यत् विकृताकारवाक्चेष्टं वस्तु आलोक्य दृष्ट्वा जनः हसेत् तत् अत्र रसे आलम्बनं प्राहुः, तथा तस्य चेष्टा विकृताकारादिरूपा उद्दीपनं मतम् । अक्ष्णोः सङ्कोचः वदनस्य स्मेरतादिकञ्च अत्र अनुभावः । निद्रा आलस्यम् अवहित्थादयश्च व्यभिचारिणः ।

(फ) ईषदिति । ईषत् विकासिनी नयने यत्र तत् तथा स्पन्दितः अधरो यस्मिन् तथाभूतं हास्यं स्मितं स्यात् । तत्र किञ्चित् ईषत् लक्ष्याः दृश्याः

मधुरस्वरं विहसितं
सांसशिरःकम्पमवहसितम्।
अपहसितं सास्राक्षं
विक्षिप्ताङ्गं भवत्यतिहसितम् ॥२२८॥ (फ)

यथा मम।

गुरोर्गिरः पञ्च दिनान्यधीत्य
वेदान्तशास्त्राणि दिनत्रयञ्च।
अमी समाघ्राय च तर्कवादान्
समागताः कुक्कुटमिश्रपादाः ॥ (ब)

अस्य नटकमेलकप्रभृतिषु परिपोषो द्रष्टव्यः (भ)

अत्र च।

यस्य हासः स चेत् क्वापि साक्षान्नैव निबध्यते।
तथाप्येष विभावादिसामर्थ्यादुपलभ्यते ॥

द्विजाः दन्ताः यत्र तादृशं, "दन्तविप्राण्डजाः द्विजाः" इत्यमरः। हास्यं बुधैः हसितं कथितम्। मधुरः मनोहरः स्वरो यस्य तादृशं हास्यं विहसितम्, अंसस्य स्कन्धस्य शिरसश्च कम्पेन सहितं हास्यम् अवहसितम्। सास्राक्षम् अश्रुपूर्णनयनं हास्यम् अपहसितं, विक्षिप्तानि अङ्गानि यस्मिन् तादृशं हास्यम् अतिहसितं भवति।

(ब) गुरोरिति। अमी कुक्कुटमिश्रपादाः गुरोः प्रभाकरस्य गिरः मीमांसाशास्त्राणीत्यर्थः, पञ्च दिनानि पञ्चभिर्दिनैरित्यर्थः, वेदान्तशास्त्राणि शारीरकमीमांसाग्रन्थान् दिनत्रयं त्रिभिर्दिनैरित्यर्थः तथा तर्कवादान् तर्कशास्त्राणि न्यायदर्शनानीत्यर्थः समाघ्राय घ्राणेन्द्रियेण जिघ्रित्वेत्यर्थः समागताः। उपजातिवृत्तम्।

(भ) परिपोषः बाहुल्यम्। अत्र हास्यरसे इत्यर्थः।

(म) यस्येति। यस्य नायकस्य इत्यर्थः हासः वर्ण्यते इति शेषः चेत् यदि स क्वापि उदाहरणे साक्षात् नैव निबध्यते निरूप्यते तथापि एष नायक इत्यर्थः

भेदेन विभावादिः साधारण्यात् प्रतीयते।
माजिकैस्ततो हास्यरसोऽयमनुभूयते ॥२२९॥(म)
ष्टनाशादनिष्टाप्तेः करुणाख्यो रसो भवेत्।

एवमन्येष्वपि रसेषु बोद्धव्यम्।

अथ करुणः।

ीरैः कपोतवर्णोऽयं कथितो यमदैवतः ॥
ोकोऽत्र स्थायिभावः स्याच्छोच्यमालम्बनं मतम्।
स्य दाहादिकावस्था भवेदुद्दीपनं पुनः ॥ (य)
ानुभावा दैवनिन्दा भूपातक्रन्दितादयः।
वर्ण्योच्छ्वासनिःश्वासस्तम्भप्रलपनानि च ॥
निर्वेदमोहापस्मारव्याधिग्लानिस्मृतिश्रमाः।
विषादजड़तोन्मादचिन्ताद्या व्यभिचारिणः॥२३०॥

शोच्यं विनष्टबन्धुप्रभृति। यथा मम राघवविलासे।

"विपिने क्व जटानिबन्धनं तव चेदं क्व मनोहरं वपुः।

विभावादीनां सामर्थ्यात् अर्थः अन्यथानुपपत्तेरित्यर्थः उपलभ्यते प्राप्यते। ततश्च साधारण्यात् साधारणीकरणव्यापारात् विभावादिः अभेदेन तादात्म्येन प्रतीयते ततः साधारण्यात् सामाजिकैः अयं हास्यरसः अनुभूयते। अत्रोदाहरणे हास्यरसनायकस्य निबन्धनेऽपि आक्षेपादेव तदुपादानमिति भावः।

(म) करुणरसमाह अथेत्यादि। इष्टस्य प्रियस्य वस्तुनः नाशात् अनिष्टस्य प्राप्तेः लाभात् करुणाख्यः करुणो नाम रसः भवेत्। अयं धीरैः पण्डितैः कपोतवर्णः तथा यमदैवतः कथितः। अत्र रसे शोकः स्थायिभावः स्यात्, शोच्यं शोकविषयीभूतं वस्तु आलम्बनं मतम्, तस्य शोच्यस्य दाहादिका अवस्था उद्दीपनं भवेत्। अन्यत् स्पष्टम्।

(र) विपिन इति। विपिने वने जटानिबन्धनं जटाधारणं क्व? इद

अनयोर्घटनाविधेः स्फुटं ननु खड्गेन शिरीषकर्त्तनम्" ॥(१)

अथ हि रामवनवासजनितशोकार्त्तस्य दशरथस्य (ल) दैवनिन्दा। एवं बन्धुवियोगविभवनाशादौ अप्युदाहार्य्यम्। परिपोषस्तु महाभारते स्त्रीपर्वणि द्रष्टव्यः।

अस्य करुणविप्रलम्भाद्भेदमाह।

शोकस्थायितया भिन्नो विप्रलम्भादयं रसः।
विप्रलम्भे रतिः स्थायी पुनःसम्भोगहेतुकः ॥२३१(व

अथ रौद्रः।

रौद्रः क्रोधस्थायिभावो रक्तो रुद्राधिदैवतः।
आलम्बनमरिस्तत्र तच्चेष्टोद्दीपनं मतम् ॥
मुष्टिप्रहारपतनविकृतच्छेदावदारणैश्चैव।
संग्रामसम्भ्रमाद्यैरस्योद्दीप्तिर्भवेत् प्रौढ़ा ॥
भ्रूविभङ्गोष्ठनिर्दंशबाहुस्फोटनतर्जनाः।
आत्मावदानकथनमायुधोत्क्षेपणानि च ॥

मनोहरं सुकोमलं वपुश्च क? अनयोः जटाधारणमनोहरशरीरयोः विधेः विधातुः घटना योजना खड्गेन शिरीषस्य तदाख्यस्य पुष्पस्य कर्त्तनं छेदनं ननु खलु। उपेन्द्रवज्राहृत्तम्।

(ल) अत्र दशरथ एव नायको बोद्धव्यः।

(व) शोकेति। अयं रसः करुण इत्यर्थः शोकस्थायितया विप्रलम्भात् करुणविप्रलम्भात् भिन्नः विप्रलम्भे करुणविप्रलम्भे पुनः सम्भोगहेतुकः स्थायिभावः रतिरस्तीति शेषः।

(श) रौद्ररसमाह अथेत्यादि। क्रोधः स्थायिभावो यस्य तादृशः रक्तः रक्तवर्णः रुद्रः अधिदेवता यस्य तथोक्तः रसः रौद्रः नाम। तत्र रौद्रे रसे अरिः शत्रुः आलम्बनं, तस्य अरेश्चेष्टा उद्दीपनं मतं, मुष्टिप्रहारेण पतनेन विकृत

अनुभावास्तथाक्षेपक्रूरसन्दर्शनादयः।
उग्रतावेगरोमाञ्चस्वेदवेपथवो मदः।
मोहामर्षादयस्तत्र भावाः स्युर्व्यभिचारिणः॥२३१(अ)

यथा।

"कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरु पातकं
मनुजपशुभिर्निर्मर्य्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः।
नरकरिपुणा सार्द्धं तेषां सभीमकिरीटिना-
मयमहमसृङ्मेदोमांसैः करोमि दिशां बलिम्" ॥ (ब)

अस्य युद्धवीराद् भेदमाह।

रक्तास्यनेत्रता चात्र भेदिनी युद्धवीरतः॥२३३॥(स)

...च्छेदनेन विदारणेन संग्रामसम्भ्रमाद्यैः युद्धव्यग्रतादिभिश्च अस्य रौद्रस्य प्रौढा ...वृद्धा उद्दीप्तिः उद्दीपनं भवेत् मुष्टिप्रहारादय उद्दीपनविभावा इति भावः। ...भङ्गः ओष्ठदंशनं बाहुस्फोटनं तर्जनम् आत्मनः अवदानकथनं कृतकर्मणः प्रशंसनमित्यर्थः, आयुधानामस्त्राणाम् उत्क्षेपणानि उच्चैर्निक्षेपणानि आक्षेपः तिरस्कारः क्रूरसन्दर्शनानि कुटिलावलोकनानि च इत्येवमादयः अनुभावाः, उग्रता आवेगः रोमाञ्चः स्वेदः वेपथुः कम्पश्च एते भावाः पूर्वोक्ताः व्यभिचारिणः स्युः।

(ब) उदाहरति यथेत्यादि। पितृनिधनार्त्तस्य अश्वत्थाम्न उक्तिरियम्। यैः ...निर्मर्य्यादैः अतिक्रान्तस्थितिभिः गुरुनिपातनाशिष्टाचारवर्जितैरित्यर्थः मनुजेषु ...मनुष्येषु पशुभिः पशुवत् कार्य्याकार्य्यविमूढैरित्यर्थः, उदायुधैः उद्यतशस्त्रैः अस्त्र...धारिभिरित्यर्थः, भवद्भिः इदं गुरु महत् पातकम् आचार्य्यनिधनरूपं महापाप...मित्यर्थः, कृतम् अनुमतं वा दृष्टम् अयमहं नरकरिपुणा नरकासुरनिसूदनेन कृष्णेन ...सहेत्यर्थः, सार्द्धं सह सभीमकिरीटिनां भीमार्जुनसहितानां तेषां भवताम् असृङ्...मेदोमांसैः रुधिरवसापिशितैः दिशां बलिम् उपहारं करोमि। दिशः पूजया...मीत्यर्थः। हरिणोक्तं, "न समरसखा नः कृष्णो वेदैश्वर्यैर्हरिर्मतो मता" इति लक्षणात्। ...त्र नायकोऽश्वत्थामा वीरव्यः।

(स) रक्तास्येति। रक्तं रक्तवर्णम् आस्यं नेत्रञ्च यस्मिन् तस्य भावः तत्ता,

अथ वीरः ।

उत्तमप्रकृतिर्वीर उत्साहस्थायिभावकः ॥
महेन्द्रदैवतो हेमवर्णोऽयं समुदाहृतः ।
आलम्बनविभावास्तु विजेतव्यादयो मताः ॥
विजेतव्यादिचेष्टाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः ।
अनुभावास्तु तत्र स्युः सहायान्वेषणादयः ॥
सञ्चारिणस्तु धृति-
मतिगर्वस्मृतितर्करोमाञ्चाः ।
स च दानधर्मयुद्धै-
र्दयया च समन्वितश्चतुर्धा स्यात् ॥२३४॥ (ङ)

स च वीरः दानवीरो धर्मवीरो दयावीरो युद्धवीरश्चेति चतुर्विधः । तत्र दानवीरो यथा परशुरामः ।"त्यागः सप्तसमुद्र

अत्र रसे 'युद्धवीरात् भेदिनो भेदकारिणी युद्धवीरे मुखस्य नेत्रस्य च रक्तत्वं स्यात्, अत्र तु नायकस्य तथेति भेद इति भावः ।

(ङ) वीररसमाह अथेत्यादि । वीरः वीरो रसः उत्तमप्रकृतिः उत्कृष्टनायक इत्यर्थः, कार्यव्यापारेषु स्थेयान् उद्यमः उत्साहः, सः स्थायिभावो यस्य तथोक्तः । अयं रसः महेन्द्रः देवता यस्य तथाविधः, तथा हेमवर्णः सुवर्णवर्णः समुदाहृतः कथितः । विजेतव्यादयः आलम्बनविभावाः विजेतव्यादीनां चेष्टाद्याः तस्य वीरस्य उद्दीपनविभावाः । प्रथमादिपदेन उत्तमीयधर्मानुकमनीयानां ग्रहणं, द्वितीयादिपदेन दाने अध्यवसायस्य धर्मे धर्मशास्त्रादेः दयायां दीनस्य कातरोक्त्यादेर्ग्रहणम् । तत्र वीरे अनुभावास्तु सहायानां सहकारिणाम् अन्वेषणादयः अनुसन्धानादयः सहकारिणश्चात्र युद्धे सैन्यानि दाने धनानि धर्मे तत्त्वज्ञानानि मन्त्राश्च दयायां त्यागशीलतादयश्च यथायथं ज्ञातव्याः । अन्यत् स्पष्टम् ।

मुद्रितमहीनिर्व्याजदानावधि" इति। (घ) अत्र परशुरामस्य त्यागे उत्साहः स्थायीभावः। सम्प्रदानभूतैर्ब्राह्मणैरालम्बनविभावैः सत्त्वाध्यवसायादिभिश्च उद्दीपनविभावैर्विभावितः सर्वस्वत्यागादिभिरनुभावैरनुभावितो हर्षधृत्यादिभिः सञ्चारिभिः पुष्टिं नीतो दानवीरतां भजते।

धर्मवीरो यथा युधिष्ठिरः।

"राज्यञ्च वसु देहश्च भार्य्या भ्रातृसुताश्च ये।
यच्च लोके ममायत्तं तद्धर्माय सदोद्यतम्" ॥ (ङ)

युद्धवीरो यथा श्रीरामचन्द्रः।

"भो लङ्केश्वर! दीयतां जनकजा रामः स्वयं याचते
कोऽयं ते मतिविभ्रमः स्मर नयं नाद्यापि किञ्चिद् गतम्।
नैवञ्चेत् खरदूषणत्रिशिरसां कण्ठासृजा पङ्किलः
पत्री नैष सहिष्यते मम धनुर्ज्याबन्धबन्धूकृतः" ॥ (च)

(घ) त्याग इति। सप्तभिः समुद्रैः मुद्रिता वेष्टिता या मही तस्याः निर्व्याजम् अकपटं दानम् अवधिः यस्य तथाविधः।

(ङ) राज्यमिति। राज्यं वसु धनं देहः भार्य्या भ्रातरः सुताश्च किं बहुना लोके जगति यत् वस्तु मम आयत्तम् अधीनं तत् सर्वं सदा धर्माय उद्यतं निरूपितमित्यर्थः मयीति शेषः। अत्र युधिष्ठिरस्य धर्मकर्मणि उत्साहः तथाविधैस्त्यागादिभिरनुभावैरनतिप्रचुरेण च विभावादिना आस्वादपदवीं गतः सामाजिकानां रसतया परिणमतीति बोध्यम्।

(च) भो इति। भो लङ्केश्वर! जनकजा सीता दीयतां प्रत्यर्प्यतां रामः स्वयं साक्षात् न तु परमुखेनेति भावः, याचते, ते तव अयं मतिविभ्रमः कः? नयं नीतिं स्मर अद्यापि किञ्चित् न गतं मयीति शेषः, चेत् यदि एवं न, न ददासि चेदित्यर्थः, खरस्य दूषणस्य त्रिशिरसश्च कण्ठासृजा कण्ठरुधिरेण पङ्किलः लिप्त इत्यर्थः, धनुषः ज्याबन्धेन मौर्वीयोजनेन बन्धूकृतः, मम एष पत्री शरः न सहिष्यते त्वामिति शेषः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्। अत्र रामस्य युद्धे उत्साहः यथायथमुन्नायितैः विभावाद्यैः आस्वाद्यमानः रसतामापद्यते इति बोध्यम्।

दयावीरो यथा जीमूतवाहनः ।

"शिरामुखैः स्यन्दत एव रक्त-
मद्यापि देहे मम मांसमस्ति ।
तृप्तिं न पश्यामि तवापि तावत्
किं भक्षणात्त्वं विरतो गरुत्मन् ?" ॥ (ग)

एष्वपि विभावादयः पूर्वोदाहरणवदूह्याः ।

अथ भयानकः ।

भयानको भयस्थायिभावः कालाधिदैवतः ।
स्त्रीनीचप्रकृतिः कृष्णो मतस्तत्त्वविशारदैः ॥
यस्मादुत्पद्यते भीतिस्तदत्रालम्बनं मतम् ।
चेष्टा घोरतरास्तस्य भवेदुद्दीपनं पुनः ॥
अनुभावोऽत्र वैवर्ण्यगद्गदस्वरभाषणम् ।
प्रलयस्वेदरोमाञ्चकम्पदिक्प्रेक्षणादयः ॥
जुगुप्सावेगसम्मोह-
सन्त्रासग्लानिदीनताः ।

(ग) शिरामुखैरिति । जीमूतवाहनस्य स्वदेहं भक्षयन्तं गरुड़ं प्रति उक्तिरियम् । हे गरुत्मन् ! शिराणां मुखैः रक्तं स्यन्दत एव क्षरत्येव, अद्यापि मम देहे मांसमस्ति, तवापि तावत् तृप्तिम् उदरपूर्त्तिजनितं परितोषमित्यर्थः न पश्यामि, किं कथं त्वं भक्षणात् विरतः ? ।महत्त्वः अत्र जीमूतवाहनस्य परदुःखहरणेच्छारूपायां दयायाम् उत्साहः तत्तद्विभावानुभावसञ्चारिभिः परिपुष्टः रसतामाप्नोतीति मर्मम् ।

(घ) भयानकरसमाह अथेत्यादि । भयमेव स्थायिभावः यस्य तादृशः कालः यमः अधिदेवता यस्य तथोक्तः, स्त्री नीचः निकृष्टो जीवश्च प्रकृतिः प्रधानं यत्र तथाविधः, कृष्णवर्णः तत्त्वविशारदैः तत्त्वज्ञैः जनैः मतः कीर्त्तितः । यस्मात् भीतिः भयम् उत्पद्यते अत्र रसे तत् आलम्बनं मतं तस्य भयकारणस्य

शङ्कापस्मारसम्भ्रान्ति-
मृत्याद्या व्यभिचारिणः ॥२३५॥ (ख)

यथा ।

"नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपाम् ।
अन्तः कञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं वामनः ॥
इत्यादि । (ङ)

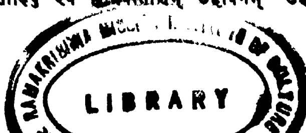
अथ वीभत्सः ।

जुगुप्सास्थायिभावस्तु वीभत्सः कथ्यते रसः ।
नीलवर्णो महाकालदैवतोऽयमुदाहृतः ॥
दुर्गन्धमांसरुधिरमेदांस्यालम्बनं मतम् ।
तत्रैव कृमिपाताद्यमुद्दीपनमुदाहृतम् ॥ (च)
निष्ठीवनास्यवलननेत्रसङ्कोचनादयः ।

घोरतराः अतिभीषणाः चेष्टाः उद्दीपनं भवेत् । अत्र रसे वैवर्ण्यं गद्गदस्वरश्च भाषणं, प्रलयः नष्टचित्तता, स्वेदः घर्मजलं, रोमाञ्चः कम्पः, दिक्प्रेक्षणादयः इतस्ततो दृष्टिपातादयश्च अनुभावाः । जुगुप्साद्या मरणान्ता व्यभिचारिणः ।

(ङ) नष्टमिति । अत्र वर्षवरादीनां भयं स्थायिभावः अन्तःपुरात् निर्गतो वानरभयहेतुरालम्बनविभावः, तस्य उल्लम्फनादिव्यापाराः उद्दीपनानि, त्रासादयो व्यभिचारिणः, अनुभावाश्च पलायनादयः, एतैरभिव्यक्तः सामाजिकानां रसतामापद्यते इति बोध्यम् ।

(च) वीभत्सरसमाह अथेत्यादि । जुगुप्सा घृणा स्थायिभावः यस्य तादृशः रसः वीभत्सः कथ्यते, अयं रसः नीलवर्णः तथा महाकालो देवता यस्य तथोक्तः उदाहृतः उक्तः । दुर्गन्धमांसानि रुधिराणि मेदांसि च आलम्बनं मतं तत्र दुर्गन्धमांसादिषु एव कृमिपातादयम् उद्दीपनम् उदाहृतं कथितम् । अन्यत् स्पष्टम् ।

LIBRARY

अनुभावास्तत्र मता-
स्तथा स्युर्व्यभिचारिणः ॥
मोहोऽपस्मार आवेगो
व्याधिश्च मरणादयः ॥२३६॥

यथा।

उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूच्छोथभूयांसि मांसा-
न्यंसस्फिक्पृष्ठपिण्डाद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा।
आर्त्तः पर्य्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः करङ्कात्
अङ्कस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति" ॥ (छ)

अथाद्भुतः।

अद्भुतो विस्मयस्थायिभावो गन्धर्वदैवतः।
पीतवर्णो वस्तु लोकातिगमालम्बनं मतम्।

(छ) उदाहरति यथेत्यादि। प्रेतरङ्कः प्रेताधमः प्रथमं कृत्तिं चर्म उत्कृत्य उत्कृत्य छित्त्वा छित्त्वा अथ अनन्तरं पृथुना महता उच्छोथेन स्फीततया भूयांसि प्रचुराणि अंसः स्कन्धः स्फिक् नितम्बः पृष्ठपिण्डादयः अवयवाश्च तेषु सुलभानि उग्रपूतीनि उत्कटदुर्गन्धानि मांसानि जग्ध्वा भक्षयित्वा आर्त्तः क्षुत्पीड़ाव्याकुलः पर्य्यस्ते पतिते नेत्रे यस्य तादृशः, तथा प्रकटिताः दशनाः दन्ताः येन तथोक्तः सन् अङ्कस्थात् उत्सङ्गनिहितात् करङ्कात् अस्थिशेषात् शवात् अस्थिसंस्थं स्थपुट-गतम् अस्थ्नोः सन्धिस्थानगतमपि क्रव्यं मांसम् अव्यग्रं निःशङ्कं यथा तथा अत्ति भक्षयति। अत्र तथाविधशवप्रेतौ आलम्बनविभावौ, पूतिगन्धादिकानि उद्दीपन-विभावाः, तत्तदुक्तयः अनुभावाः, आवेगश्चात्र व्यभिचारिणौ, यथायथम् ऊह्याः। एतैरभिव्यक्तः माधवस्य जुगुप्सारूपस्थायिभावः सहृदयानां रसतया परिणमति। आहुं कविप्रौढ़िं इत्यम्।

(ज) अद्भुतरसमाह अथेत्यादि। विस्मयः स्थायिभावो यस्य तादृशः, गन्धर्वः देवता यस्य तादृशः, तथा पीतवर्णः रसः अद्भुतः। लोकातिगम्

गुणानां तस्य महिमा भवेदुद्दीपनं पुनः॥ (ञ)
स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चगद्गदस्वरसम्भ्रमाः।
तथा नेत्रविकासाद्या अनुभावाः प्रकीर्त्तिताः॥
वितर्कावेगसम्भ्रान्तिहर्षाद्या व्यभिचारिणः।

यथा।

दोर्दण्डाञ्चितचन्द्रशेखरधनुर्दण्डावभङ्गोद्यतः
टङ्कारध्वनिरार्य्यबालचरितप्रस्तावनाडिण्डिमः।
द्राक्पर्य्यस्तकपालसम्पुटमिलद्ब्रह्माण्डभाण्डोदर-
भ्राम्यत्पिण्डितचण्डिमा कथमहो! नाद्यापि विश्राम्यति?"॥(झ)

अथ शान्तः।

शान्तः शमस्थायिभाव उत्तमप्रकृतिर्मतः।
कुन्देन्दुसुन्दरच्छायः श्रीनारायणदैवतः॥

लौकिकं वस्तु अत्र आलम्बनं मतं, तस्य आलम्बनस्य गुणानां महिमा उद्दीपनं
भवेत्। अन्यत्। स्पष्टम्।

(झ) उदाहरति यथेत्यादि। हरधनुर्भङ्गध्वनिमाकर्ण्य विस्मितस्य कस्यचित्
उक्तिरियम्। दोर्दण्डाभ्यां बाहुदण्डाभ्याम् अञ्चितः आकुञ्चितः यः चन्द्रशेखरस्य
हरस्य धनुर्दण्डः तस्य अवभङ्गात् खण्डनात् उद्यतः उद्गतः आर्य्यस्य रामस्य बाल-
चरितप्रस्तावनायां शिशुचरितप्रसङ्गे डिण्डिमः वाद्यविशेषस्वरूप इत्यर्थः
टङ्कारध्वनिः द्राक् झटिति पर्य्यस्तेन पतितेन कपालसम्पुटेन पिधानपात्रविशेषे-
णेत्यर्थः मिलत् यत् ब्रह्माण्डमेव भाण्डं पात्रविशेषः तस्य उदरे अभ्यन्तरे भ्राम्यन्
पिण्डितः एकत्र विस्तृतः चण्डिमा चण्डत्वं यस्य तथोक्तः सन् कथमद्यापि इदानी-
मपि बहुक्षणधनुर्भङ्गेऽपीति भावः न विश्राम्यति? अहो विस्मयकरमिदमित्यर्थः।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्। अत्र धनुष्टङ्कारः आलम्बनं, तस्यातिदीर्घत्वमुद्दीपनं,
चमत्कृतिश्चानुभावः, यथायथमाक्षिप्ताश्च व्यभिचारिणः, एतैरभिव्यक्तः अद्भुत-
रसः सामाजिकानां रसतामेतीति बोध्यम्।

अनित्यत्वादिनाऽशेषवस्तुनिःसारता तु या।
परमात्मस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते ॥ (अ)
पुण्याश्रमहरिक्षेत्रतीर्थरम्यवनादयः।
महापुरुषसङ्गाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः ॥
रोमाञ्चाद्याश्चानुभावास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः।
निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः ॥२३८॥

यथा।

"रथ्यान्तश्चरतस्तथा धृतजरत्कन्थालवस्याध्वगैः
सत्रासञ्च सकौतुकञ्च सदयं दृष्टस्य तैर्नागरैः।
निर्व्याजीकृतचित्सुधारसमुदा निद्रायमाणस्य मे
निःशङ्कं करटः कदा करपुटीभिक्षां विलुण्ठिष्यति ?" ॥ (ट)

(अ) शान्तरसमाह शमेत्यादि। शमः शान्तिरेव स्थायिभावः यस्य तथो उत्तमा प्रकृतिः नायकः यस्य तादृशः कुन्दं कुसुमविशेषः इन्दुश्चन्द्रश्च त सुन्दरी छाया कान्तिर्यस्य तथाभूतः, कुन्दवर्णः चन्द्रवर्णो वेत्यर्थः, श्रीनाराय दैवतं यस्य तथाविधः रसः शान्तः। अनित्यत्वादिना विनश्वरत्वादिना अशेषा वस्तूनां पदार्थानां विषयाणामित्यर्थः या निःसारता साररहितत्वं वा परमात्मस तस्य शान्तस्य आलम्बनमिष्यते। अन्यत् स्पष्टम्।

(ट) उदाहरति यथेत्यादि। कस्यचित् निर्विण्णस्योक्तिरियम्। क काकः कदा रथ्यायाः पथः अन्तः पथिमध्ये इत्यर्थः, चरतः भ्रमतः, धृतः गृही जरत् जीर्णतामापन्नः कन्थालवः छिन्नकन्थाखण्डं येन तथोक्तस्य, अध्वगैः प गच्छद्भिः तैः नागरैः नगरवासिभिः सत्रासं सकौतुकं सदयञ्च यथा तथा दृष्ट मां दृष्ट्वा चिह्नोऽयमिति केषाञ्चित् भयं, किमनेन क्रियते इति दिदृक्ष केषाञ्चित् कौतुकम्, अहो वराकोऽसौ क्लेशमनुभवतीति केषाञ्चित् दयेति भाव तथा निर्व्याजीकृतः अकपटीकृतः चित् ज्ञानमेव सुधा अमृतं तस्य रसः आस्व दनं तेन या मुत् हर्षः तया तस्मात् ज्ञानामृतपानपरितृप्तिजनितेन आन

पुंसिस्तु महाभारतादौ द्रष्टव्या॥

निरहङ्काररूपत्वाद्दयावीरादिरेष नो ॥२३९॥ [ढ]

दयावीरादौ हि जीमूतवाहनादौ अन्तरा मलयवत्याद्यनुरागादेरन्ते च विद्याधरचक्रवर्त्तित्वाद्यासे दर्शनादहङ्कारोपशमो न दृश्यते । शान्तस्तु सर्वप्रकारेणाहङ्कारप्रशमैकरूपत्वान्न तत्रान्तर्भावमर्हति । अतश्च नागानन्दे शान्तरसप्रधानत्वमपास्तम् । ननु ।

"न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता
न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा ।
रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः
सर्वेषु भावेषु शमः प्रधानः" ॥ (ड)

नेत्यर्थः, निद्राशमाचस्य निद्रितस्येव बाह्यविषयेषु आचरत इत्यर्थः, मे मम करपुटीभिक्षां करपुटस्थितां केनचित् दत्तां भिक्षाम् अन्नादिमित्यर्थः, निःशङ्कं निर्भयं यथा तथा, तस्करताभावादिति भावः, विलुप्स्यन्ति विशेषेण हरिष्यन्तीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र तथाविधनिर्विण्णस्य शमरूपस्थायिभावः परमात्मज्ञानेन भिक्षारूपवस्तुनिःसारताज्ञानेन आलम्बनेन यथायथमाचिन्तितेन च उद्दीपनेन तत्तदुक्तिरूपेणानुभावेन आचिन्तितेन च निर्वेदादिना व्यभिचारिणा अभिव्यक्तः सामाजिकानां रसत्वेन आस्वाद्यते इति बोध्यम् ।

(ढ) निरहङ्कारेति । एष शान्तरसः निरहङ्काररूपत्वात् सर्वथा अहङ्काराहित्यात् दयावीरादिर्न, ततश्च साहङ्कारा दया एव दयावीरादौ, अत्र तु न तथेति अनयोर्भेदः ।

(ड) नेति । यत्र रसे न दुःखं, न सुखं न चिन्ता, न द्वेषः शत्रुनिर्यातनेच्छा, न रागः प्रियेष्वनुरक्तिः, न च काचित् क्वापि कमपि विषयमवलम्ब्येति भावः, इच्छा अभिलाषः तथा सर्वेषु भावेषु वस्तुषु सत्सु अपीत्यर्थः शमः शान्तिः तत्तद्विषयनिवृत्तिरित्यर्थः, प्रधानः श्रेष्ठः, सः शान्तो रसः मुनीन्द्रैः भरतादिभिः कथितः । मोक्षावस्थायां मुक्तिदशायाम् आत्मस्वरूपापत्तिलक्षणायां

इत्येवंरूपस्य शान्तस्य मोक्षावस्थायामेवात्मस्वरूपापत्तिलक्षणायां प्रादुर्भावात् तत्र सञ्चार्य्यादीनामभावात् कथं रसत्वम् ? इत्युच्यते ।

युक्तवियुक्तदशाया-
मवस्थितो [ढ] यः शमः स एव यतः ।
रसतामेति तदस्मिन्
सञ्चार्य्यादेः स्थितिश्च न विरुद्धा ॥२४०॥

यच्च अस्मिन् सुखाभावोऽपि उक्तस्तस्य वैषयिकसुखपरत्वान्न विरोधः । उक्तं हि ।

यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महासुखम् ।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोड़शीं कलाम् ॥ (ण)
सर्वाकारमहङ्काररहितत्वं व्रजन्ति चेत् ।
अत्रान्तर्भावमर्हन्ति दयावीरादयस्तदा" ॥

आदिशब्दात् धर्मवीर-दानवीरदेवताविषयरतिप्रभृतयः । तत्र देवताविषया रतिर्यथा ।

परमात्मस्वरूपप्राप्तिरूपायामित्यर्थः, सञ्चार्य्यादीनां निर्वेदादीनाम् असद्भावात् अस्थितेरित्यर्थः ।

(ढ) युक्तवियुक्तदशायामिति युक्तः विषयेभ्यः मनः समाकृष्य परमात्मनि संयोज्य स्थितः । वियुक्तः जितेन्द्रियः प्रायेण सिद्धिमान् तद्दशायां ताद्दशावस्थायामित्यर्थः ।

(ण) यच्चेति । लोके पृथिव्यां यत् कामसुखं भौमकं सुखं, यत् दिव्यं स्वर्गीयं महासुखम् एते द्वे, तृष्णाक्षयः निस्पृहता तेन यत् सुखं तस्य षोड़शीं कलाम् अंशं न अर्हतः ।

"कदा वाराणस्यामिह सुरधुनीरोधसि वसन्
वसानः कौपीनं शिरसि निदधानोऽञ्जलिपुटम्।
अये गौरीनाथ! त्रिपुरहर! शम्भो! त्रिनयन!
प्रसीदेति क्रोशन् निमिषमिव नेष्यामि दिवसान्" ॥ (त)

अथ मुनीन्द्रोऽप्याह।

वत्सलञ्च रस इति तेन स दशमो रसः।
स्फुटं चमत्कारितया वत्सलञ्च रसं विदुः।
स्थायी वत्सलतास्नेहः पुत्राद्यालम्बनं मतम्॥
उद्दीपनानि तच्चेष्टाविद्याशौर्य्यदयादयः।
आलिङ्गनाङ्गसंस्पर्शशिरश्चुम्बनमीक्षणम्॥
पुलकानन्दवाष्पाद्या अनुभावाः प्रकीर्त्तिताः।
सञ्चारिणोऽनिष्टशङ्का हर्षगर्वादयो मताः॥
पद्मगर्भच्छविर्वर्णो दैवतं लोकमातरः॥२४१॥[थ]

यथा।

"यदाह धात्र्या प्रथमोदितं वचो
ययौ तदीयामवलम्ब्य चाङ्गुलीम्।

(त) कदेति। प्रैवोक्तिरियम्। कदा इह वाराणस्यां सुरधुनीरोधसि ...गातीरे वसन् कौपीनं वसानः परिदधानः अहं शिरसि अञ्जलिपुटं निदधानः ...न्, अयि गौरीनाथ! त्रिपुरहर! शम्भो! त्रिनयन! प्रसीद प्रसन्नो भव इति ...शन् वदन् दिवसान् निमिषमिव नेष्यामि अतिवाहयिष्यामि। शिवहरिवीरतनम्। ...व भगवद्विषया रतिः, कौपीनपरिधानतः सर्वप्रकाराहङ्काररराहित्यस्य प्रकटन ...मि पर्य्यवसानात् प्रमस्थाविभावः शान्तरसतामापद्यते इति बोध्यम्

(थ) स्फुटमिति। स्फुटं सुव्यक्तम्। वत्सलता प्रियता तया स्नेहः स्थायी। ...लोकमातरः ब्राह्म्यादयः। अन्यत् स्पष्टम्।

अभूच्च नम्रः प्रणिपातशिक्षया
पितुर्मुदं तेन ततान सोऽर्भकः" ॥ (द)

एषाञ्च रसानां परस्परविरोधमाह।

आद्यः करुणबीभत्सरौद्रवीरभयानकैः।
भयानकेन करुणेनापि हास्यो विरोधभाक्।
करुणो हास्यशृङ्गाररसाभ्यामपि तादृशः॥
रौद्रस्तु हास्यशृङ्गारभयानकरसैरपि।
भयानकेन शान्तेन तथा वीररसः स्मृतः॥
शृङ्गारवीररौद्राख्यहास्यशान्तैर्भयानकः।
शान्तस्तु वीरशृङ्गाररौद्रहास्यभयानकैः॥
शृङ्गारेण तु बीभत्स
इत्याख्याता विरोधिता ॥२४२॥ [ध]

(द) वत्सलरसमुदाहरति यदिति। यावता उपमाता प्रथमम् उदि
कथितं वचः मातापितेत्यादिरूपं यत् आह ब्रवीति, तदीयां वाचीमनुस्मिती
अङ्गुलीमवलम्ब्य आश्रित्य यत् ययौ गच्छति स्म, प्रणिपातशिक्षया एवमे
प्रणन्तव्यमित्युपदेशेन यश्च नम्रः आनतमस्तकः अभूत्, तेन हेतुना सः अर्भ
शिशुः रघुः पितुर्दिलीपस्य मुदं हर्षं ततान विस्तारयामास। अत्रस्थापि
हृतम्। अत्र दिलीपस्य स्नेहः पुत्ररूपेणालम्बनेन तदीयाङ्गस्पर्शनेन उद्दी
पनेन यथायथमालिङ्गनेन अनुभावादिना च आस्वाद्यमानः रसतामापद्यते इति
बोध्यम्।

(ध) आद्य इति इति। आद्यः प्रथमः रसः शृङ्गार इत्यर्थः। विरोधं
भजते इति विरोधभाक् विरोधीत्यर्थः हास्यः हास्यरसः। तादृशः विरोधभागि
त्यर्थः। इति इत्थं विरोधिता परस्परविरोधः आख्याता कथिता।

त्यः शृङ्गारः। एवाच समावेशप्रकारा वक्ष्यन्ते।

कुतोऽपि कारणात् क्वापि
स्थिरतामुपयन्नपि।
उन्मादादिर्न तु स्थायी
न पात्रे स्थैर्य्यमेति यत् ॥२४३॥ (न)

यथा विक्रमोर्वश्यां चतुर्थेऽङ्के पुरूरवस उन्मादः।

भावौ तदाभासौ भावस्य प्रशमोदयौ।
न्धिः शबलता चेति सर्वेऽपि रसनाद्रसाः॥२४४(प

रसनधर्मयोगित्वाद्भावादिष्वपि रसत्वमुपचारादित्यभिप्रायः।

भावादय उच्यन्ते।

ञ्चारिणः प्रधानानि देवादिविषया रतिः।

(न) यत्र तु शृङ्गारादावपि उन्मादादिमेत्यादेरस्थिरोभावो दृश्यते तत्र ादादीनां स्थायित्वमस्तु इत्याशङ्क्याह कुत इति। कुतः कस्मादपि कारणात् पि रसे उन्मादादि स्थिरतां व्यापकत्वमुपयन्नपि वर्त्तमानोऽपि न तु स्थायी स्थायिपदवाच्यः, यत् यस्मात् पात्रे आधारभूते नायकादौ सः स्थैर्य्यं स्थिरताम् ानश्वरत्वमित्यर्थः न एति न प्राप्नोति। परन्तु तदपायादिति भावः, रत्यादिस्तु ोभूततया तिष्ठत्येवेति सुधीभिर्विभाव्यम्।

(प) रसेति। तदाभासौ तस्य रसस्य भावस्य च आभासौ रसाभासः ाभासश्च इत्यर्थः, भावस्य प्रशमः भावप्रशमः, भावस्य उदयः भावोदयः, सन्धिः ासन्धिरित्यर्थः, शबलता भावशबलता इत्यर्थः, एते सर्वेऽपि रसनात् आस्वादन- गुणयोगात् रसाः गौणा रसा इत्यर्थः उच्यन्ते इति शेषः। रसस्तु विभावा- भिरभिव्यक्तचिदानन्दचमत्काररूपतां भजते, भावादेस्तु लौकिककार्य्यकारणादि- रेति विशेषो बोध्यः।

(फ) सञ्चारिण इति। प्रधानानि आपाततः प्राधान्येन रत्याद्यपेक्षयेति

उद्बुद्धमात्रः स्थायी च भाव इत्यभिधीयते॥२३५॥

"न भावहीनोऽस्ति रसो न भावो रसवर्जितः ।
परस्परकृता सिद्धिरनयोः रसभावयोः" ॥ (ब)

इत्युक्तदिशा परमालोचनया परमविश्रान्तिस्थानेन रसेन सहैव वर्त्तमाना अपि राजानुगतविवाहप्रवृत्तभृत्यवद् आपा- ततो यत्र प्राधान्येनाभिव्यक्ता व्यभिचारिणो देवमुनिगुरु- नृपादिविषया रतिः उद्बुद्धमात्रा विभावादिभिरपरिपुष्टतया रसरूपतामनापद्यमानाश्च स्थायिनो भावा भावशब्दवाच्याः। तत्र व्यभिचारी यथा । "एवं वादिनि देवर्षौ" इत्यादि। अत्रावहित्था देवविषया रतिः (भ) ।

यथा कुन्दमालायाम् ।

"दिवि वा भुवि वा ममास्तु वासो
नरके वा नरकान्तक ! प्रकामम् ।

भावः, अभिव्यक्ताः सञ्चारिणः प्रागुक्ता निर्वेदादयः देवादिविषया रति अनुरागः, तथा उद्बुद्धमात्रः उद्रिक्त एव न तु विभावादिभिः परिपोषित भावः स्थायी रत्यादिः भाव इत्यभिधीयते। यदि चात्र देवताविषयकरा रतिरस्ति तथाप्यसौ स्थायिशब्देनोच्यते, नायिकादिविषयरत्यादेरेव स्थायिशब्द नाभिव्यक्तत्वादिति चिन्त्यम् ।

(ब) नेति । रसः भावहीनः भावेन उक्तलक्षणेन हीनः वर्जितः न अस्ति तथा भावः न रसवर्जितः रसहीनः, अनयोः रसभावयोः सिद्धिः स्वस्वनिष्पत्ति परस्परकृता परस्परैव सिद्धिं लभेते खलु एतौ इत्यर्थः। भावेन रसः परिपुष्ट रसोऽपि भावेनेति भावः।

(भ) प्रथामसञ्चारिरूपं भावमुदाहरति एवमिति। अत्र अवहित्था सञ्चारिभावः रत्यादिस्थायिभ्यः प्राधान्येन अभिव्यक्तः भावशब्दवाच्यतां गाहते इ ध्येयम् ।

(म) दिवीति। हे नरकान्तक ! नरकासुरनिषूदन: । कृष्ण ! दि स्वर्गे वा भुवि पृथिव्यां वा नरके वा मम प्रकामं यथेच्छं वासः स्थितिः अ

[illegible]
[illegible] चरणौ [illegible] चिन्तयामि"॥(ङ)

मुनिविषया रतिर्यथा।

"विलोकनेनैव तवाऽमुना मुने!
कृतः कृतार्थोऽस्मि निबर्हितांहसा।
तथापि शुश्रूषुरहं गरीयसी-
र्गिरोऽथवा श्रेयसि केन तृप्यते?"॥(च)

राजविषया रतिर्यथा मम।

"त्वद्वाजिराजिनिर्धूतधूलीपटलपङ्किलाम्।
न धत्ते शिरसा गङ्गां भूरिभारभिया हरः"॥(छ)

एवमन्यत्र।

उद्बुद्धमात्रस्थायी भावो यथा।

"हरस्तु किञ्चित्परिवृत्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः।
उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि"।(ज)

भवतु। तत्र नैव मे क्षतिरित्याह अपीति। मरणे मृत्युकालेऽपि अवधीरितम् अवज्ञातं शारदारविन्दं शरत्कालीनकमलं याभ्यां तादृशौ ते तव चरणौ चिन्तयामि ध्यायामि।

(च) विलोकनेनेति। नारदं प्रति कृष्णस्य उक्तिरियम्। हे मुने! तव निबर्हितं निराकृतम् अंहः पापं येन तादृशेन अमुना विलोकनेन दर्शनेन कृतार्थः सिद्धमनोरथः कृतः अस्मि। तथापि विलोकनेन कृतार्थत्वेऽपीत्यर्थः, अहं गरीयसीः गुर्वर्थप्रतिपादिकाः गिरः वाचः शुश्रूषुः श्रोतुमिच्छुः अथवा किंवा केन जनेन श्रेयसि कल्याणे तृप्यते? न केनापीत्यर्थः। वंशस्थविलं वृत्तम्।

(छ) त्वदिति। हे राजन्! हरः शिवः भूरिभारभिया अत्यधिकभारत्रासेन हेतुना शिरसा तव वाजिराजिभिः अश्वसमूहैः निर्धूतैः क्षिप्तैः धूलिपटलैः रजो-राशिभिः पङ्किला सञ्जातपङ्का तां गङ्गां न धत्ते न धारयति।

(ज) हर इति। हरस्तु, चन्द्रोदये अम्बुराशिः समुद्र इव, किञ्चित् परिवृत्तं धैर्यं यस्य [illegible] विलोचनानि [illegible] बिम्बफलवत् [illegible] तत्र

अत्र पार्वतीविषया भगवतो रतिः। ननु "प्रपानक-रसवद्विभावादीनामेकोऽवभासो रस इति" तत्र सञ्चारिणः प्राधान्याभावात् कथं प्राधान्येनाभिव्यक्तिः? इत्युच्यते।

यथा मरीचखण्डादे-
रेकीभावे प्रपानके।
उद्रेकः कस्यचित् क्वापि
तथा सञ्चारिणो रसे ॥२४६॥ (व)

अथ रसाभासभावाभासौ।

अनौचित्यप्रवृत्तत्वे आभासो रसभावयोः॥२४७॥(श)

अनौचित्यञ्चात्र रसानां भरतादिप्रणीतलक्षणानां सामग्रीरहितत्वे सत्येकदेशयोगित्वोपलक्षणपरं बोध्यं, तच्च बाल-व्युत्पत्तये (ष) एकदेशतो दर्श्यते।

तादृशे उमामुखे विलोचनानि नेत्राणि व्यापारयामास साभिलाषमद्राक्षीदिति भावः। उपजाति वृत्तम्। अत्र पार्वतीविषया भगवतो रतिः स्थायिभावः अनुभावादिभिरपरिपुष्टतया रसतामप्राप्य स्थित इत्यस्य उद्बुद्धमात्रत्वम्। वस्तुतस्तु अत्र रतिः पार्वतीमुखविलोकनरूपेणानुभावेन अधरोष्ठबिम्बफलसाम्यकथनरूपेण उद्दीपनविभावेन समाधिभङ्गेन च प्रसत्त्युदयेन औत्सुक्यादिना च व्यभिचारिणा परिपोषिता रसतामेतीति बोध्यम्।

(व) यथेति। यथा मरीचखण्डादेः एकीभावे मिश्रणेऽपि प्रपानके पानीयद्रव्यविशेषे कस्यचित् वस्तुनः उद्रेकः स्फुटत्वं भवति तथा क्वापि रसे सञ्चारिणः कस्यचित् उद्रेकः भवति इति सञ्चारिणः प्राधान्यमुक्तं बोध्यम्।

(श) अनौचित्येति। रसभावयोः अनौचित्यप्रवृत्तत्वे अनुचितभावेन वर्त्तमानत्वे आभासः रसाभासः भावाभासश्च इत्यर्थः।

(ष) सामग्रीरहितत्वे इति। सामग्री कारणकूटः तद्राहित्ये सत्यपि इति एकदेशयोगित्वोपलक्षणपरम् एकदेशयोगित्वं किञ्चित् अवयवलक्षणः बहुधा

उपनायकसंस्थायां मुनिगुरुपत्नीगतायां च ।
बहुनायकविषयायां रतौ तथाऽनुभयनिष्ठायाम् ॥
प्रतिनायकनिष्ठत्वे तद्वदधमपात्रतिर्य्यगादिगते ।
शृङ्गारेऽनौचित्यं रौद्रे गुर्वादिगतकोपे ॥
शान्ते च हीननिष्ठे गुर्वाद्यालम्बने हास्ये ।
ब्रह्मवधाद्युत्साहेऽधमपात्रगते तथा वीरे ॥
उत्तमपात्रगतत्वे भयानके ज्ञेयमेवमन्यत्र ॥२४८(ख)

तत्र रतेरुपनायकनिष्ठत्वे यथा मम ।

"स्वामी मुग्धतरो वनं घनमिदं बालाहमेकाकिनी
क्षोणीमावृणुते तमालमलिनच्छायातमः सन्ततिः ।

लक्षयतीति तत्परं कियदंशे तद्भवधर्मीणः कियदंशे च धर्मीण इत्यर्थः । बालव्युत्पत्तये बालानाम् अज्ञानां व्युत्पत्तये बोधाय ।

(ख) उपनायकेति । शृङ्गारे रसे रतौ उपनायकः उपपतिः तत्संस्थायां तत्र स्थितायां मुनिगुरुपत्नीगतायां मुनिपत्नीगुरुपत्नीनिष्ठायां बहुनायकनिष्ठायाम् अनुभयनिष्ठायां नायकगतत्वे नायिकायामसद्भावे तथा नायिकागतत्वे नायके असद्भावे इत्यर्थः प्रतिनायकः नायकप्रतिपक्षः तत्र गतायां तथा नीचपात्रतिर्य्यगादिनिष्ठायाम् अनौचित्यम् उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शृङ्गार इष्यते इति च [illegible] वचनात् अन्यत्रास्य दीनत्वादिति बोध्यम् । रौद्रे रसे कोपे गुर्वादिषु गते सति शान्ते रसे हीननिष्ठे निकृष्टव्यक्तिनिष्ठे सति हास्ये रसे गुर्वादिरूपे आलम्बने सति तथा वीरे रसे ब्रह्मवधादिषु अधमपात्रगते वा उत्साहे सति तथा भयानके रसे भयस्य उत्तमपात्रगतत्वे सति अनौचित्यं ज्ञेयम् । एवमन्यत्र रसे वस्तु [illegible] औचित्यादन्यत् अनौचित्यं बोध्यमिति भावः ।

(ग) स्वामीति । हे पान्थ ! स्वामी पतिः [illegible] मुग्धतरः अतिमूढः [illegible] [illegible] [illegible] प्रकाराभावात् [illegible] । इदं वनं घनं [illegible] [illegible] । [illegible]

तन्मे सुन्दर ! मुञ्च कृष्ण ! सहसा वर्त्मेति गोप्या गिरः

श्रुत्वा तां परिरभ्य मन्मथकलासक्तो हरिः पातु वः" ॥(क)

अनुनायकनिष्ठत्वे यथा ।

"कान्तास्त एव भुवनत्रितयेऽपि मन्ये

येषां कृते सुतनु ! पाण्डुरयं कपोलः" ॥ (ख)

अनुभयनिष्ठत्वे यथा मालतीमाधवे नन्दनस्य मालत्याम् ।
"पश्चादुभयनिष्ठत्वेऽपि प्रथममेकनिष्ठत्वे रसाभासत्वम्" इति श्रीमल्लोचनकाराः ।

तत्रोदाहरणं यथा रत्नावल्याम् । सागरिकाया अन्योन्यसन्दर्शनात् प्राक् वत्सराजे रतिः ।

प्रतिनायकनिष्ठत्वे यथा । हयग्रीववधे हयग्रीवस्य जलक्रीडावर्णने ।

अधमपात्रगतत्वे यथा ।

"जघनस्थलनद्धपत्रवल्ली-

गिरिमल्लीकुसुमानि कापि भिल्ली ।

वाचा एतेन मया सह स्वच्छन्दं रमणं युक्तमिति सूच्यते । तमालवत् मलिना छाया कान्तिर्येषां तादृशी तमसां तिमिराणां सन्ततिः समूहः वीथीं पुष्पवीम् आच्छादयति, एतेन कोऽप्यावां न पश्येदिति सूचितम् । तस्मात् हे सुन्दर ! भयीरुह ! एतेन त्वं वै भयी कृतवान् पतस्त्वां विहाय न गन्तुं शक्नोमीति सूचितम् । वर्त्म पन्थानं मुञ्च त्यज, एतेन सन्मार्गे परनारीस्पर्शाभावरूपमाचारं त्यजेति च ध्वनितम् । इति इत्थं गोप्याः गोपनार्य्याः कस्याश्चित् गिरः वाचः श्रुत्वा हरिः कृष्णः तां गोपीं परिरभ्य आलिङ्ग्य मन्मथकलायां कामव्यापारे आसक्तः सन् वः युष्मान् पातु रक्षतु । अत्र नायिकानिष्ठं प्रेम ।

(ख) कान्ता इति । हे सुतनु ! शोभनाङ्गि ! भुवनत्रितये त एव जनाः कान्ताः रम्याः येषां कृते निमित्तम् अयं ते कपोलः पाण्डुः विरहात् मलिनवर्ण इति मानमापन्न इत्यर्थः, इत्थं मन्ये सम्भावयामि । अत्र दे प्रीति येषामिति च बहुनिष्ठत्वात् अनुनायकत्वम् ।

अवचित्य गिरौ पुरो निषण्णा
स्वकचानुत्कचयाञ्चकार भर्त्रा ॥ (क)

तिर्य्यग्गतत्वे यथा।

"मल्लीमतल्लीषु वनान्तरेषु वल्ल्यन्तरे वल्लभमाह्वयन्ती।
चञ्चद्विपञ्चीकलनादभङ्गी सङ्गीतमङ्गीकुरुते स्म भृङ्गी" ॥ (ख)

आदिशब्दात् तापसादयः।

रौद्राभासो यथा।

"रक्तोत्फुल्लविशाललोलनयनः कम्पोत्तराङ्गो मुहु-
र्मुक्त्वा कर्णमपेतभीर्धृतधनुर्बाणो हरेः पश्यतः।
आध्मातः कटुकोक्तिभिः स्वमसकृद्दोर्विक्रमं कीर्त्तयन्
अंसास्फोटपटुर्युधिष्ठिरमसौ हन्तुं प्रविष्टोऽर्जुनः" ॥ (ग)

(क) जघनेति। जघनस्थले नद्धा बद्धा पत्रवल्ली पत्रलता यया तादृशी कापि भिल्ली किराती गिरौ पर्वते गिरिमल्लीकुसुमानि कुटजपुष्पाणि, "कुटजो गिरिमल्लिका" इत्यमरः। अवचित्य पुरः समक्षं भर्त्तुरिति शेषः निषण्णा उपविष्टा भर्त्रा स्वामिना स्वकचान् निजकेशान् उत्कचयाञ्चकार बन्धयामास।

(ख) मल्लीति। भृङ्गी भ्रमरी मल्लीभिः मल्लिकाकुसुमतरुभिः मतल्लीषु अतिप्रशस्तेषु मनोहरेषु इत्यर्थः, "मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्घतल्लजौ। प्रशस्तवाचकान्यमूनि" इत्यमरः। वनान्तरेषु वल्ल्यन्तरे लतामध्ये स्थितमिति शेषः, वल्लभं पतिं भ्रमरमित्यर्थः, आह्वयन्ती सती चञ्चन्त्याः स्वनन्त्याः विपञ्च्याः वीणायाः यः कलो मधुरास्फुटः नादः तस्य भङ्ग्या अनुसारेण सङ्गीतम् अङ्गीकुरुते स्म गीतवती-त्यर्थः। इन्द्रवज्रावृत्तम्।

(ग) रक्तोत्फुल्लेति। असौ अर्जुनः रक्ते उत्फुल्ले विशाले लोले चञ्चले नयने यस्य तथोक्तः, मुहुः पुनः पुनः कम्पोत्तराणि कम्पप्रधानानि अङ्गानि यस्य तादृशः सकम्प इत्यर्थः, अपेतभीः निर्भयः, धृतधनुर्बाणः गृहीतधनुःशरः, कटुकोक्तिभिः युधिष्ठिरस्य दुर्वचोभिः आध्मातः आपूरितः क्षोभित इत्यर्थः, पश्यतः हरेः श्रीकृष्णस्य। अनादरे षष्ठी; पश्यन्तं हरिम् अनादृत्य इत्यर्थः, असकृत् पुनः पुनः दोर्विक्रमं बाहुविक्रमं कीर्त्तयन् कथयन् तथा अंसास्फोटपटुः अंसयोः स्कन्धयो

भयानकाभासो यथा।

"अशक्नुवन् सोढुमधीरलोचनः
सहस्ररश्मेरिव यस्य दर्शनम्।
प्रविश्य हेमाद्रिगुहागृहान्तरं
निनाय बिभ्यद्दिवसानि कौशिकः"॥ (घ)

स्त्रीनीचविषयमेव हि भयं रसप्रकृतिः। एवमन्यत्र।

भावाभासो लज्जादिके तु वेश्यादिविषये स्यात्॥२४८॥ (ङ)

स्पष्टम्।

भावस्य शान्तावुदये सन्धिमिश्रे तयोः क्रमात्।
भावस्य शान्तिरुदयः सन्धिः शबलता मता॥२४९(च)

आस्फोटे करेण ताड़ने पटुः तत्परः सन् युधिष्ठिरं हन्तुं प्रविष्टः स्कन्धावारमिति शेषः। एकदा कुरुपाण्डवसंग्रामे नित्यम् अद्यैवाहं कौरवान् निहनिष्यामीत्येवं स्वं विक्रमं कीर्त्तयन्तं प्रतिज्ञां निस्तर्त्तुमशक्नुवन्तञ्च अर्जुनं युधिष्ठिरः निर्भर्त्सयामास। तत् सोढुमशक्नुवन् पार्थः यो मां मदायुधं वा तिरस्कुर्य्यात् तमहं हनिष्यामीति पूर्वप्रतिज्ञामनुसृत्य पूज्यतममपि युधिष्ठिरं हन्तुं प्रवृत्त इति पौराणिकी वार्त्ता अत्रानुसन्धेया। अत्र रौद्ररसस्य स्थायिनि कोपे गुरुनिष्ठत्वेन रौद्राभासत्वं बोध्यम्। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम्।

(घ) अशक्नुवन्निति। कौशिकः इन्द्रः पेचक इति ध्वनिः सहस्ररश्मेः सूर्य्यस्येव यस्य रावणस्य दर्शनं सोढुम् अशक्नुवन् अतएव अधीरलोचनः चञ्चलदृष्टिः बिभ्यत् भयं गच्छन् सन् हेमाद्रिगुहा एव गृहं तस्य अन्तरम् अभ्यन्तरं प्रविश्य दिवसानि निनाय। वंशस्थविलं वृत्तम्। अत्र भयस्य उत्तमप्रकृतिगतत्वेन भयानकाभासत्वम्।

(ङ) भावाभासमाह भावाभास इति। लज्जादिके सञ्चारिणि वेश्यादिविषये कारोक्तमादिनिष्ठे सति भावाभासः स्यात्। स्वयमुदाहरणम्।

(च) भावशान्त्यादीनाह भावस्येति स्पष्टम्।

क्रमेण यथा ।

"सुतनु ! जहिहि कोपं पश्य पादानतं मां
न खलु तव कदाचित् कोप एवंविधोऽभूत् ।
इति निगदति नाथे तिर्य्यगामीलिताक्ष्या
नयनजलमनल्पं मुक्तमुक्तं न किञ्चित्" ॥ (छ)

अत्र बाष्पमोचनेन ईर्ष्याख्यसञ्चारिभावस्य प्रशमः ।

"चरणपतनप्रत्याख्यानात् प्रसादपराङ्मुखे
निभृतकितवाचारेत्युक्ता रुषा परुषीकृते ।
व्रजति रमणे निःश्वस्योच्चैः स्तनस्थितहस्तया
नयनसलिलच्छन्ना दृष्टिः सखीषु निवेशिता ॥" (ज)

अत्र विषादस्योदयः ।

"नयनयुगासेचनकं मानसवृत्त्यापि दुष्प्रापम् ।
रूपमिदं मदिराक्ष्या मदयति हृदयं दुनोति च मे"॥(झ)

(छ) सुतन्विति । हे सुतनु ! सुन्दरि ! कोपं जहिहि त्यज, पादानतं मां पश्य अवलोकय, कदाचित् तव एवंविधः कोपः न खलु नैव अभूत् इति इत्थं नाथे निगदति कथयति सति तिर्य्यक् यथा तथा आमीलिते अक्षिणी यया तथाभूतया कयाचित् कान्तया अनल्पम् अधिकं नयनजलं मुक्तं त्यक्तं किञ्चित् न उक्तं कथितम् । शिखरिणीवृत्तम् ।

(ज) चरणेति । चरणयोः पतनेऽपि यत् प्रत्याख्यानं निराकरणं तस्मात् हेतोः प्रसादपराङ्मुखे अप्रसन्ने इत्यर्थः, निभृतः गुप्तः कितवाचारः कपटाचारो यस्य तत्सम्बुद्धौ हे निभृतकितवाचार ! इति उक्ता रुषा कोपेन परुषीकृते कठिनीकृते रमणे कान्ते व्रजति गच्छति सति कयाचित् उच्चैः निःश्वस्य स्तने स्थितः हस्तः यस्याः तथाभूतया तया सखीषु नयनसलिलच्छन्ना अश्रुपूर्णा इत्यर्थं, दृष्टिः निवेशिता अर्पिता, एतेन यौवनस्य अचिरस्थायित्वमिति पादपतनेनापि यथा कान्तो निराकृत इत्यतिशयेन अनौचित्यं कृतमिति च सूचितम् । हरिणीवृत्तम् ।

(झ) नयनेति । नयनयुगस्य नेत्रद्वयस्य आसेचनकम् अतितृप्तिकरं, "तदासेचनकं तृप्तेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शने" इत्यमरः । मानसवृत्त्यापि दुष्प्रापं मनोः

अत्र हर्षविषादयोः सन्धिः ।

"क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा
दोषाणां प्रशमाय मे श्रुतमहो ! कोपेऽपि कान्तं मुखम् ।
किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा
चेतः ! स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं पास्यति"॥(ञ)

अत्र वितर्कौत्सुक्यमतिस्मरणशङ्कादैन्यधृतिचिन्तानां शबलता ॥

इति साहित्यदर्पणे रसभावादिनिरूपणो नाम
तृतीयः परिच्छेदः ।

रथाविपर्ययमित्यर्थः, मांदरात्म्याः इदं रूपं मे मम हृदयं मदयति आनन्दयति, दुनोति तापयति च । नैकटयिकत्वेन आनन्दजनकत्वम्, अप्राप्यत्वेन तापजनकत्वमित्यत्र हर्षविषादयोः सन्धिरवधेयः ।

(ञ) भावशबलतामुदाहरति क्वेति । उर्वशीवियोगेन उन्मत्तस्य पुरूरवस उक्तिरियम् । अकार्यम् आत्महननरूपं क्व ? शशलक्ष्मणः चन्द्रस्य कुलञ्च क्व ? चन्द्रवंशीयोऽहं कथमात्मघाती भवामीति अत्यन्तासमावेशसूचकं क्वद्वयमिति भावः । सा उर्वशी भूयोऽपि पुनरपि दृश्येत दृष्टिविषयवर्त्तिनी भवेत् । दोषाणाम् अकार्यानुष्ठानानां प्रशमाय शान्तये मे मम श्रुतं शास्त्रज्ञानम्, शास्त्रं ज्ञात्वा कथमहमकार्यं करोमीति भावः । अहो ! आश्चर्यं कोपेऽपि मुखम् उर्वश्या इति शेषः, कान्तं मनोहरम् । अपकल्मषाः अपापाः कृतधियः परिणतबुद्धयः विद्वांस इत्यर्थः किं वक्ष्यन्ति ? एवमकार्यकारिणं मामुद्दिश्येति शेषः, मयि घृणां करिष्यन्तीति भावः । सा उर्वशी स्वप्नेऽपि अलभ्या । हे चेतः ! स्वास्थ्यम् उपैहि प्राप्नुहि सुस्थिरं भव, कः खलु धन्यः पुण्यवान् युवा तरुणः पुरुषः अधरम् उर्वश्या इति शेषः, पास्यति ? शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र प्रथमे पादे वितर्कौत्सुक्ये, द्वितीये पादे मतिस्मरणे तृतीये पादे शङ्कादैन्ये, चतुर्थे धृतिचिन्ते स्थिते, तदेक शब्दगामीकरण समावेशात् शबलता वेदितव्या ।

इति बि, ए, उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचिता विमलाख्या साहित्यदर्पणस्य तृतीयपरिच्छेदव्याख्या समाप्ता ।

चतुर्थः परिच्छेदः

अथ काव्यभेदमाह (क)।

काव्यं ध्वनिर्गुणीभूत-
व्यङ्ग्यं चेति द्विधा मतम् ॥२५०॥

तत्र।

वाच्यातिशयिनि व्यङ्ग्ये
ध्वनिस्तत्काव्यमुत्तमम् ॥२५१॥ (ख)

वाच्यादधिकचमत्कारिणि व्यङ्ग्यार्थे ध्वन्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या ध्वनिर्नामोत्तमं काव्यम्।

भेदौ ध्वनेरपि द्वा-
वुदीरितौ लक्षणाभिधामूलौ।
अविवक्षितवाच्योऽन्यो
विवक्षितान्यपरवाच्यश्च ॥२५२॥ (ग)

(क) अधुना काव्यभेदः निरूप्यते अथेति। अथ काव्यघटकरसादिनिरूपणानन्तरमित्यर्थः।

(ख) ध्वनिमाह वाच्येति। व्यङ्ग्ये व्यञ्जनाबोध्ये अर्थे वाच्यातिशयिनि वाच्यार्थात् अधिकचमत्कारिणि सति तत् काव्यमुत्तमं ध्वनिः कथ्यते इति शेषः। ध्वन्यते व्यज्यते इत्यर्थः। तत्रवाधिकचमत्कारि व्यङ्ग्यं काव्यं ध्वनिरिति फलितम्।

(ग) तद्भेदानाह भेदाविति। ध्वनेरपि लक्षणाभिधामूलौ द्वौ भेदौ उदी-

तत्राविवक्षितवाच्यो नाम लक्षणामूलो ध्वनिः। लक्षणामूलत्वादेव अत्र वाच्यमविवक्षितं बाधितस्वरूपम् (ग)। विवक्षितान्यपरवाच्यस्तु अभिधामूलः। अतएव अत्र वाच्यं विवक्षितम्। अन्यपरं व्यङ्ग्यनिष्ठम्। अत्र हि वाच्योऽर्थः स्वरूपं प्रकाशयन्नेव व्यङ्ग्यार्थस्य प्रकाशकः। यथा प्रदीपो घटस्य। अभिधामूलस्य बहुविषयतया पश्चान्निर्देशः।

अविवक्षितवाच्यस्य भेदावाह।

अर्थान्तरं सङ्क्रमिते वाच्येऽत्यन्तं तिरस्कृते।
अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिर्द्वैविध्यमृच्छति॥२५३॥(ङ)

अविवक्षितवाच्यो नाम ध्वनिरर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्च इति द्विविधः। यत्र स्वयमनुपयुज्यमानो मुख्योऽर्थः स्वविशेषरूपेऽर्थान्तरे परिणमति, तत्र मुख्यार्थस्य स्वविशेषरूपार्थान्तरसङ्क्रमितत्वादर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यत्वम्।

यथा।

"कदली कदली करभः करभः
करिराजकरः करिराजकरः।

रितौ स्तो, तत्रैकः लक्षणामूलो ध्वनिः अविवक्षितवाच्यः, अन्यः द्वितीयः विवक्षितवाच्यः।

(ग) लक्षणामूलत्वात् लक्षणा मूलं यस्य तस्य भावः तस्मात् मुख्यार्थबाध-विषयिणी हि [illegible] लक्षणा तन्मूलत्वात् अत्र वाच्यस्य बाधितत्वमिति भावः।

(ङ) अर्थान्तरमिति। अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिः वाच्ये मुख्येऽर्थे अर्थान्तरे सङ्क्रमिते वा अत्यन्ततिरस्कृते इति द्वैविध्यम् ऋच्छति प्राप्नोति।

(च) कदलीति। कदली रम्भातरुः कदली [illegible] भावः करा-मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिरित्यमरोक्तेः करभः [illegible] इति भावः करिराजकरः हस्तिशुण्डादण्डः करिराजकरः [illegible] इति भावः, अ-

भुवनत्रितयेऽपि बिभर्त्ति तुला-
मिदमूरुयुगं न चमूरुदृशः" ॥ (झ)

अत्र स्तनौ कलशादिशब्दाः गौणलक्षणया सामान्य-कलशादिरूपे मुख्यार्थे बाधिता जाड्यादिगुणविशिष्टकलशादि-रूपमर्थं बोधयन्ति, जाड्याद्यतिशयश्च (छ) व्यङ्ग्यः। यत्र पुनः स्वार्थं सर्वथा परित्यजन्नर्थान्तरे परिणमति तत्र मुख्यार्थस्य अत्यन्ततिरस्कृतत्वादत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वम्।

यथा।

"निःश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते" ॥ (ज)

अत्रान्धशब्दो मुख्यार्थे बाधितोऽप्रकाशरूपमर्थं बोधयति, अप्रकाशातिशयश्च व्यङ्ग्यः। अन्धत्वाप्रकाशत्वयोः सामान्य-विशेषभावाभावान्नार्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यत्वम्। (झ)

यथा।

"भम धम्मिअ ! वीसत्थो सो सुणहो अज्ज मारिओ देण।
गोलावरीकच्छकुञ्जवासिणा दरीअसीहेण" ॥ (ञ)

...मूरुः मृगविशेषः तस्येव दृशौ यस्यास्तथाभूतायाः इदम् ऊरुयुगं भुवनत्रितयेऽपि तुलां सादृश्यं न बिभर्त्ति।

(छ) जाड्याद्यतिशयः शैत्याद्यतिशयः, आदिपदेन कठिनत्वकर्कशत्वातिशयौ बोध्यौ।

(ज) निःश्वासान्ध इति। निःश्वासेन अन्धः अप्रकाशः आदर्शः दर्पण इव चन्द्रमा असौ न प्रकाशते न विराजते।

(झ) मुख्यार्थे अनुपपत्तिविरहे। अन्धत्वाप्रकाशत्वयोः अन्धत्वं चक्षुष्मत्ता-भावित्वम्, अप्रकाशत्वम् अनुज्ज्वलत्वं तयोः सामान्यविशेषभावाभावात् व्यापक-व्याप्यत्वभावाभावादित्यर्थः।

(ञ) भम इति। भ्रम धार्मिक ! विश्वस्तः स श्वा अद्य मारितस्तेन। गोदावरीकच्छकुञ्जवासिना दृप्तसिंहेन ॥ इति संस्कृतम्। [illegible] व्यभिचारिण्या गोदावरीकच्छकुञ्जे तत्स्थाने भ्रमणं पुष्पचयनेन [illegible]

अत्र भ्रम धार्मिकेत्यतो भ्रमणस्य विधिः प्रकृतेऽनुपपद्यमानतया भ्रमणनिषेधे पर्यवस्यतीति विपरीतलक्षणाशङ्का न कार्या। यत्र खलु विधिनिषेधावुत्पद्यमानावेव निषेधविध्योः पर्यवस्यतस्तत्रैव तदवसरः। यत्र पुनः प्रकरणादिपर्यालोचनेन विधिनिषेधयोर्निषेधविधी अवगम्येते तत्र ध्वनित्वमेव (ठ)। तदुक्तम्।

"क्वचिद्बाध्यतया ख्यातिः क्वचित् ख्यातस्य बाधनम्।
पूर्वत्र लक्षणैव स्यादुत्तरत्राभिधैव तु" ॥ (ठ)

अत्राद्ये मुख्यार्थस्यार्थान्तरे सङ्क्रमणं प्रवेशः न तु तिरोभावः, अतएव अत्र अजहत्स्वार्थलक्षणा। द्वितीये तु स्वार्थस्यात्यन्तं तिरस्कृतत्वाज्जहत्स्वार्था।

विवक्षिताभिधेयोऽपि

द्विभेदः प्रथमं मतः।

भङ्गकारिणं स्वप्रेरितकुक्कुरोपद्रवेण भ्यानिहतं धार्मिकं प्रत्युक्तिरियम्। धार्मिक! विश्वस्तः निःशङ्कः सन् भ्रम पुष्पचयनार्थं पर्य्यट, अद्य स्वा कुक्कुरः यस्त्वां प्रति प्रत्यहमुपद्रवतीति भावः। तेन गोदावर्य्याः कच्छः तीरं तत्र यः कुञ्जः लतादिपिहितं स्थानं तत्र वासिना दृप्तसिंहेन प्रचण्डकेसरिणा मारितः निहतः।

(ट) प्रकृते कुलटायाः स्वैरविहारे इत्यर्थः, पर्य्यवस्यति परिणमति इति शेषः। उत्पद्यमानौ उत्पत्तिं गच्छन्तौ श्रूयमाणावेवेति भावः, निषेधविध्योः पर्य्यवस्यतः परिणमतः विधिवाक्यं श्रूयमाणमेव निषेधं निषेधवाक्यं श्रूयमाणमेव विधिं बोधयतीत्यर्थः, तत्रैव तथाविधे एव स्थले इत्यर्थः तदवसरः विपरीतलक्षणावसरः। ध्वनित्वम् अभिधामूलध्वनित्वमित्यर्थः।

(ठ) क्वचिदिति। क्वचित् बाध्यतया अनुपपन्नतया ख्यातिः बाधात्मार्थबोधः, क्वचित् ख्यातस्य उपपन्नतया प्रतीतस्य बाधनं विपरीतलक्षणया, उत्तरत्र ख्यातस्य बाधनस्थले इत्यर्थः, अभिधैव अभिधामूलध्वनिरेव इत्यर्थः।

असंलक्ष्यक्रमो यत्र

व्यङ्ग्यो लक्ष्यक्रमस्तथा ॥२५४॥ (ड)

विवक्षितान्यपरवाच्योऽपि ध्वनिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यश्चेति द्विविधः।

तत्राद्यो रसभावादि-

रेक एवात्र गण्यते।

एकोऽपि भेदोऽनन्तत्वात्

सङ्ख्येयस्तस्य नैव यत् ॥२५५॥ (ढ)

उक्तस्वरूपो रसभावादिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः। अत्र व्यङ्ग्यप्रतीतेर्विभावादिप्रतीतिकारणकत्वात् क्रमोऽवश्यमस्ति किन्तु उत्पलपत्रशतव्यतिभेदवल्लाघवान्न संलक्ष्यते (ण)। एषु रसादिषु च एकस्यापि भेदस्यानन्तत्वात् सङ्ख्यातुमशक्यत्वादसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिर्नाम काव्यमेकभेदमेवोक्तम्। तथाहि एकस्यैव

(ड) विवक्षितेति। विवक्षितं वक्तुमिष्टम् अबाधितस्वरूपमित्यर्थः, अभिधेयं वाच्यं यत्र तादृशः ध्वनिः प्रथमं द्विभेदः द्विप्रकारो मतः। यत्र व्यङ्ग्यः व्यञ्जनाबोध्योऽर्थः असंलक्ष्यक्रमः न संलक्ष्यः सम्यगनुभूयमानः क्रमः पौर्वापर्यं यस्य तादृशः स असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः इत्यर्थः, यत्र लक्ष्यक्रमः व्यङ्ग्यः स संलक्ष्यक्रमः व्यङ्ग्य इत्यर्थः।

(ढ) तत्रेति। तत्र तयोर्मध्ये आद्यः व्यङ्ग्यः असंलक्ष्यक्रम इत्यर्थः, रसभावादिः एक एव एकविध एव अत्र ग्रन्थे गण्यते, यत् यस्मात् तस्य व्यङ्ग्यस्य एकोऽपि भेदः विशेषः अनन्तत्वात् अतिबाहुल्यात् न सङ्ख्येयः सङ्ख्यातुं न शक्य इत्यर्थः।

(ण) विभावादीति। विभावादीनां प्रतीतिः क्रमिक बोधः कारणं यस्य तत्त्वात् विभावादिसमूहालम्बनज्ञानस्यैव रसत्वादिति भावः। व्यतिभेदः सम्मेलनेन भेदनं तद्वत् लाघवात् अतिशीघ्रजन्यत्वादित्यर्थः संलक्ष्यते रस इति शेषः।

हि शृङ्गारस्य एकोऽपि सम्भोगरूपो भेदः परस्परालिङ्गनाधरपानचुम्बनादिभेदात् प्रत्येकञ्च विभावादिवैचित्र्यात् सङ्ख्यातुमशक्यः का गणनात्र सर्वेषाम् ।

शब्दार्थोभयशक्त्युत्थे
व्यङ्ग्येऽनुस्वानसन्निभे ।
ध्वनिर्लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य-
स्त्रिविधः कथितो बुधैः ॥२५६॥ (त)

क्रमलक्ष्यत्वादेवानुरणनरूपो यो व्यङ्ग्यस्तस्य शब्दशक्त्युद्भवत्वेन अर्थशक्त्युद्भवत्वेन शब्दार्थशक्त्युद्भवत्वेन च त्रैविध्यात् संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यनाम्नो ध्वनेः काव्यस्यापि त्रैविध्यम् । तत्र

वस्त्वलङ्काररूपत्वा-
च्छब्दशक्त्युद्भवो द्विधा ॥२५७॥ (थ)

अलङ्कारशब्दस्य पृथगुपादानादनलङ्कारं वस्तुमात्रं गृह्यते ।

तत्र वस्तुरूपशब्दशक्त्युद्भवो व्यङ्ग्यो यथा ।

"पथिअ ! ण एत्थ सत्थरमत्थि मणं पत्थरत्थले गामे ।
उण्णअपओहरं पेक्खिअ उण जइ बससि ता बससु" ॥ (द)

(त) लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यभेदं निरूपयति शब्देति । अनुस्वानः अनुरणनं तत्सन्निभे तदनुरूपे व्यङ्ग्ये शब्दार्थोभयशक्त्युत्थे शब्दशक्त्या उत्थिते अर्थशक्त्या उत्थिते उभयशक्त्या उत्थिते इत्यर्थः सति लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः ध्वनिः बुधैः विद्वद्भिः त्रिविधः शब्दशक्त्युत्थः अर्थशक्त्युत्थः उभयशक्त्युत्थश्चेति त्रिविधः कथितः ।

(थ) वस्त्विति । शब्दशक्त्युद्भवः व्यङ्ग्यः वस्तुरूपत्वात् अलङ्कारत्वाच्च द्विधा भवति, ततश्च शब्दशक्त्युत्थो वस्तुध्वनिः शब्दशक्त्युत्थोऽलङ्कारध्वनिरिति ।

(द) पथिअ इति । पथिक ! नात्र संस्तरोऽस्ति मनाक् प्रस्तरस्थली ग्रामे । उन्नतपयोधरं प्रेक्ष्य पुनर्यदि वससि तद् वस ॥ इति संस्कृतम् ।

अत्र सत्वरादिशब्दशक्त्या (ध) यद्युपभोगक्षमोऽसि तदास्स्वेति वस्तु व्यज्यते ।

अलङ्काररूपो (न) यथा । "दुर्गालङ्घितविग्रहः" इत्यादि । अत्र प्राकरणिकस्य उमानामकमहादेवीवल्लभभानुदेवनामकनृपतेर्वर्णने द्वितीयार्थसूचितमप्राकरणिकस्य पार्वतीवल्लभस्य वर्णनमसम्बद्धं मा प्रसाङ्क्षीदितीश्वरभानुदेवयोरुपमानोपमेयभावः (प) कल्प्यते । तदत्र उमावल्लभ उमावल्लभ इवेत्युपमालङ्कारो व्यङ्ग्यः ।

यथा वा ।

"अमितः समितः प्राप्तैरुत्कर्षैर्हर्षद प्रभो ! ।
अहितः सहितः साधुयशोभिरसतामसि" ॥ (फ)

अत्रामित इत्यादावपिशब्दाभावाद्विरोधाभासो व्यङ्ग्यः । व्यङ्ग्यस्यालङ्कार्यत्वेऽपि ब्राह्मणश्रमणन्यायादलङ्कारत्वमुपचर्यते (ब) ।

ग्रामार्थिनं पथिकं प्रति कस्याश्चिदुक्तिरियम् । हे पथिक ! अत्र प्रस्तरस्थले पाषाणबहुले ग्रामे मनाक् अल्पोऽपीत्यर्थः संस्तरः शय्याकटः न अस्ति प्रस्तरेष्वेव वयं स्वपिमः, नात्र अन्यः शय्याविधाननियम इति भावः । उन्नतपयोधरम् उन्नतमेघम् उन्नतस्तनमिति ध्वनिः दृष्ट्वा यदि वससि तत् तदा वस ।

(ध) सत्वरादीत्यादिपदेन सस्तरशब्दः गृह्यते । प्राकृते भाषे सत्थरशब्देन शास्त्रं तथात्र परदारगमननिषेधार्थकं बोध्यम् । शक्त्या सामर्थ्येन ।

(न) अलङ्काररूपः शब्दशक्त्युत्थव्यङ्ग्य इति शेषः ।

(प) मा प्रसाङ्क्षीत् प्रसक्तं मा भूदित्यर्थः ।

(फ) अमित इति । हे प्रभो ! त्वं साधुयशोभिः सत्कीर्त्तिभिः अमितः अपरिमितः अपर्याप्त इत्यर्थः, समितः युद्धात् प्राप्तैः लब्धैः उत्कर्षैः हर्षदः मोदानन्दकर इत्यर्थः, तथा असताम् अहितः शत्रुः असि भवसि ।

(ब) ननु रसस्य प्रकर्षतया उपमादेः यदा गौणत्वं तदैवालङ्कारत्वम् उक्त-

वस्तु वालङ्कृतिर्वापि द्विधार्थः सम्भवी स्वतः ।
कवेः प्रौढ़ोक्तिसिद्धो वा तन्निबद्धस्य चेति षट् ॥
षड्भिस्तैर्व्यज्यमानस्तु
वस्त्वलङ्काररूपकः ।
अर्थशक्त्युद्भवो व्यङ्गो
याति द्वादशभेदताम् ॥२५८॥ (भ)

रत निरूपयिष्यते, अत्र तु व्यङ्ग्यत्वेनास्वाद्यतया मुख्यत्वे कथमलङ्कारत्वमित्या-शङ्क्याह व्यङ्ग्यस्येति ब्राह्मणेति । ब्राह्मणोऽसौ श्रमणः सन्न्यासीति ब्राह्मणश्रमणः तस्य न्यायः तस्मात् सन्न्यासदशायां तस्य ब्राह्मणत्वाभावेऽपि यथाऽसौ ब्राह्मण इति व्यपदिश्यते तथा अलङ्कारस्यात्र व्यङ्ग्यत्वेऽपि अलङ्कारत्वव्यपदेश इति भावः ।

(भ) अर्थशक्त्युत्थभेदमाह वस्त्विति । वस्तु वा अलङ्कृतिः वा इत्येष द्विधा द्विप्रकारोऽर्थः स्वतः सम्भवी स्वभावसिद्ध इत्यर्थः कवेः प्रौढोक्त्या सिद्धः तथा कवि-निबद्धस्य जनस्य प्रौढ़ोक्तिसिद्ध इति षट्प्रकारो भवति । तैः षड्भिः व्यज्यमानः प्रतीयमानः वस्त्वलङ्काररूपकः वस्तुरूपो वा अलङ्काररूपो वा इत्यर्थः, अर्थशक्त्या उत्थितः व्यङ्ग्यः द्वादशभेदतां याति प्राप्नोति । तत्र स्वतःसम्भविना वस्तुना व्यज्य-मानो वस्तुरूपव्यङ्ग्य इत्येकः । स्वतः सम्भविना वस्तुना व्यज्यमानो अलङ्काररूपव्यङ्ग्य इति द्वितीयः । स्वतः सम्भविना अलङ्कारेण व्यज्यमानो वस्तुरूपव्यङ्ग्य इति तृतीयः । स्वतःसम्भविना अलङ्कारेण व्यज्यमानोऽलङ्काररूपव्यङ्ग्य इति चतुर्थः । कविप्रौढ़ोक्ति-सिद्धेन वस्तुना व्यज्यमानः वस्तुरूपव्यङ्ग्य इति पञ्चमः । कविप्रौढ़ोक्तिसिद्धेन वस्तुना व्यज्यमानो वस्तुरूपव्यङ्ग्य इति षष्ठः । कविप्रौढ़ोक्तिसिद्धेन अलङ्कारेण व्यज्यमानो वस्तुरूपव्यङ्ग्य इति सप्तमः । कविप्रौढ़ोक्तिसिद्धेन अलङ्कारेण अलङ्कार-रूपव्यङ्ग्य इति अष्टमः । कविनिबद्धव्यक्तिप्रौढ़ोक्तिसिद्धेन वस्तुना व्यज्यमानो वस्तुरूपव्यङ्ग्य इति नवमः । कविनिबद्धव्यक्तिप्रौढ़ोक्तिसिद्धेन वस्तुना व्यज्यमानो-ऽलङ्काररूपव्यङ्ग्य इति दशमः । कविनिबद्धव्यक्तिप्रौढ़ोक्तिसिद्धेन अलङ्कारेण व्यज्य-मानो वस्तुरूपव्यङ्ग्य इति एकादशः । कविनिबद्धव्यक्तिप्रौढ़ोक्तिसिद्धेन अलङ्कारेण व्यज्यमानोऽलङ्काररूपव्यङ्ग्यः द्वादश इति फलितम् ।

स्वतःसम्भवी औचित्याद् बहिरपि सम्भाव्यमानः। प्रौढ़ोक्त्या सिद्धो न तु औचित्येन। तत्र क्रमेण यथा।

"दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि ! क्षणमिहाप्यस्मद्गृहे दास्यसि
प्रायेणास्य शिशोः पिता न विरसाः कौपीरपः पास्यति।
एकाकिन्यपि यामि सत्वरमितः स्रोतस्तमालाकुलं
नीरन्ध्रास्तनुमालिखन्तु जरठच्छेदा नलग्रन्थयः॥ (म)

अनेन स्वतःसम्भविना वस्तुमात्रेण एतत्प्रतिपादिकाया भावि-परपुरुषोपभोगजनखक्षतादि-गोपनरूपं वस्तुमात्रं व्यज्यते (य)।

"दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि।
तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेहिरे"॥ (र)

अनेन स्वतःसम्भविना (ल) वस्तुना रवितेजसो रघुप्रतापो ऽधिक इति व्यतिरेकालङ्कारो व्यज्यते।

(म) क्रमेणोदाहरति दृष्टिमित्यादि। कस्याश्चिन्नायिकायाः कामपि प्रतिवेशिनीं प्रत्युक्तिरियम्। हे प्रतिवेशिनि ! क्षणम् इह अस्मद् गृहे दृष्टिं दास्यसि। अस्य शिशोः बालकस्य पिता मद्भर्त्ता इत्यर्थः विरसाः विस्वादाः कौपीः कूपभवाः अपः प्रायेण न पास्यति। ततः एकाकिनी अपि इतः अस्मात् प्रदेशात् सत्वरं तमालाकुलं तमालवनवेष्टितं स्रोतः नदीमित्यर्थः यामि गच्छामि, नीरन्ध्राः निविड़ाः जरठच्छेदाः कठिनावयवाः नलग्रन्थयः नलानां तृणविशेषाणां ग्रन्थयः पर्वाणि तनुं शरीरम् आलिखन्तु खर्ण्डयन्तु। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम्।

(य) अनेनेति। अनेन वाक्यार्थेन स्वतःसम्भविना स्वभावसिद्धेन औचित्यात् कुलटाया अपि वक्तुं शक्येनेत्यर्थः। एतत् भाविपरपुरुषोपभोगरूपं वस्तु अस्या नायिकाया वैशिष्ट्याद् बोद्धव्यम्।

(र) दिशीति। दक्षिणस्यां दिशि रवेः सूर्य्यस्यापि तेजः मन्दायते मन्दीभवति, पाण्ड्याः तदाख्यक्षत्रियभेदाः तस्यामेव दक्षिणस्यामेव दिशि रघोः प्रतापं दण्डजं तेजः, "स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोषदण्डजम्" इत्यमरः। न विषेहिरे न सेढुं शक्ता इत्यर्थः।

"आपतन्तममुं दूरादूरीकृतपराक्रमः।
बलोऽवलोकयामास मातङ्गमिव केशरी" ॥ (व)

अत्र उपमालङ्काररूपेण स्वतःसम्भविना (श) व्यञ्जकार्थेन बलदेवः क्षणेनैव वेणुदारिणः क्षयं करिष्यतीति वस्तु व्यज्यते।

"गाढ़कान्तदशनक्षतव्यथासङ्कटादरिवधूजनस्य यः।
ओष्ठविद्रुमदलान्यमोचयन्निर्दशन् युधि रुषा निजाधरम्" ॥ (ष)

अत्र स्वतःसम्भविना विरोधालङ्कारेणाधरो निर्दष्टः शत्रवो व्यापादिताश्च इति समुच्चयालङ्कारो व्यङ्ग्यः।

"सज्जेइ सुरहिमासो ण आपणेइ जुअइजणलक्खसहे।
अहिणअसहआरमुहे णअपल्लवपत्तले अणङ्गस्स सरे" ॥ (स)

(ल) स्वतःसम्भविना दक्षिणायनप्रभावात् अवश्यम्भाविनेत्यर्थः वस्तुना रवितेजसो मन्दीभावेनेत्यर्थः।

(व) आपतन्तमिति। ऊरीकृतः अवलम्बितः पराक्रमः येन तथोक्तः पराक्रमितुमुद्यत इत्यर्थः, बलः हलधरः केशरी सिंहः मातङ्गं गजमिव, दूरात् आपतन्तम् आगच्छन्तम् अमुं वेणुदारिणम् अवलोकयामास।

(श) स्वतःसम्भविना लोकप्रसिद्धेन।

(ष) गाढ़ेति। यः युधि युद्धे निजाधरं निर्दशन् सन् अरीणां शत्रूणां वधूजनस्य ओष्ठं एव विद्रुमस्य प्रवालस्य दलानि तानि गाढ़ं यत् कान्तानां दशनक्षतं दन्तदंशनक्षतं तेन या व्यथा सा सङ्कटः विपत् तस्मात् अमोचयत् मुक्तानि अकरोत्, निजौष्ठदंशनेन शत्रुनारीणां निहतस्वामिकत्वात् तासां सुरतकालिकदशनक्षताभावादित्यर्थः। अधरदंशनेन व्यथा एव जायते न तु तन्मोचनमित्यापाततो विरोधः।

(स) सज्जेइ इति। सज्जयति सुरभिमासो न चार्पयति युवतिजनलक्ष्यसहान्। अभिनवसहकारमुखान् नवपल्लवपत्रलाननङ्गशरान् ॥ इति संस्कृतम्। सुरभिमासः वसन्तमासः, युवतिजना एव लक्ष्याणि तत्सहान् तदुपयुक्तान् अभिनवः नवमुकुलितः सहकारः आम्रः मुखम् आदिर्येषां तान्, नवपल्लव एव पत्रं पक्षः तत् लान्ति गृह्णन्तीति तथोक्तान्, अनङ्गशरान् सज्जयति प्रस्तुतान्

अत्र वसन्तः शरकारः कामो धन्वी युवतयो लक्ष्यं पुष्पाणि शरा इति कविप्रौढोक्तिसिद्धं वस्तु प्रकाशीभवन्मदनविजृम्भण-रूपं वस्तु व्यनक्ति ।

"रजनीषु विमलभानोः करजालेन प्रकाशितं वीर !
धवलयति भुवनमण्डलमखिलं तव कीर्त्तिसन्ततिः सततम्"(छ)

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना कीर्त्तिसन्ततेश्चन्द्रकर-जालादधिककालप्रकाशकत्वेन व्यतिरेकालङ्कारो व्यङ्ग्यः ।

"दशाननकिरीटेभ्यस्तत्क्षणं राक्षसश्रियः ।
मणिव्याजेन पर्य्यस्ताः पृथिव्यामश्रुबिन्दवः" ॥ (च)

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेनापह्नुत्यलङ्कारेण भविष्यद्राक्षस-श्रीविनाशरूपं वस्तु व्यज्यते ।

"धम्मिल्ले नवमल्लिकासमुदयो हस्ते सिताम्भोरुहं
हारः कण्ठतटे पयोधरयुगे श्रीखण्डलेपो घनः ।

करोति न वा नैव अर्पयति अनङ्गायेति शेषः । मदनविजृम्भणरूपं कामस्य विशेषेण वर्द्धनरूपं व्यनक्ति, प्रकटयति । एतच्च सर्वमलीकमिति कविप्रौढोक्ति-सिद्धत्वं बोध्यम् ।

(छ) रजनीष्विति । हे वीर ! रजनीषु रात्रिषु विमलभानोः श्वेत-किरणस्य चन्द्रस्य करजालेन किरणसमूहेन प्रकाशितम् अखिलं समग्रं भुवन-मण्डलं तव कीर्त्तिसन्ततिः यशोराशिः सततं दिवारात्रमित्यर्थः धवलयति प्रकाशयतीत्यर्थः ! अत्र वस्तुना दिवारात्रं समं कीर्त्तिसन्ततीनां विराजनेन इत्यर्थः ।

(च) दशाननेति । तत्क्षणं रामजन्मक्षणे इत्यर्थः, राक्षसानां श्रियः लक्ष्म्यः अश्रुबिन्दवः दशाननस्य रावणस्य किरीटेभ्यः मुकुटेभ्यः मणिव्याजेन रत्न पतनमिषेण पृथिव्यां पर्य्यस्ताः पतिताः रावणमुकुटेभ्यः रत्नानि पेतुरित्यर्थः । अत्रापह्नुत्यलङ्कारस्य अवास्तवत्वेन कविप्रौढोक्तिसिद्धत्वमिति भावः । तेन च भविष्यद्राक्षसलक्ष्मीविनाशरूपं वस्तु व्यज्यते प्रतीयते ।

(ज) धम्मिल्ले इति । हे विकलिङ्गभूमितिलक ! एकोऽपि तव कीर्त्ति-

एकोऽपि त्रिकलिङ्गभूमितिलक! त्वत्कीर्त्तिराशिर्ययौ
नानामण्डनतां पुरन्दरपुरीवामभ्रुवां विग्रहे" ॥ (क)

अत्र कविप्रौढ़ोक्तिसिद्धेन रूपकालङ्कारेण "भूमिष्ठोऽपि स्वर्गस्थानामुपकारं करोषि" इति विभावनालङ्कारो व्यज्यते।

"शिखरिणि क्व नु नाम कियच्चिरं
किमभिधानमसावकरोत् तपः।
सुमुखि! येन तवाधरपाटलं
दशति बिम्बफलं शुकशावकः" ॥ (ख)

अत्र अनेन कविनिबद्धस्य कस्यचित् कामिनः प्रौढ़ोक्तिसिद्धेन वस्तुना तवाधरः पुण्यातिशयलभ्य इति वस्तु प्रतीयते।

"सुभगे! कोटिसङ्ख्यत्वमुपेत्य मदनाशुगैः।
वसन्ते पञ्चता त्यक्ता पञ्चतासोद्वियोगिनाम्" ॥ (ग)

राशिः यशस्तोमः पुरन्दरपुरी अमरावती तत्र स्थिता या वामभ्रुवः सुन्दर्य्यः तासां विग्रहे शरीरे नानामण्डनतां विविधालङ्कारत्वं ययौ प्राप। तथाहि धम्मिल्ले संयतकेशे, "धम्मिल्लाः संयताः कचा" इत्यमरः। नवमल्लिकानां समुदयः समूहः, हस्ते सितं शुभ्रम् अम्भोरुहं कण्ठतटे हारः, पयोधरयुगे स्तनद्वये घनः सान्द्रः श्रीखण्डलेपः चन्दनविलेपनं, सञ्जातः तव कीर्त्तिराशिरिति भावः। शार्द्दूलविक्रीड़ित वृत्तम्। अत्र कीर्त्तिराशेर्धावल्यस्य कविसमयसिद्धत्वात् नवमल्लिकादितादात्म्येन अध्यवसायात् रूपकालङ्कारः। स्वर्गस्थितिरेव स्वर्गस्थानामुपकारहेतुः तदभावेऽपि तान् यशआदिना उपकरोषीति विभावनेति भावः।

(ख) शिखरिणीति। हे सुमुखि! असौ शुकशावकः क्व नु खलु शिखरिणि पर्वते कियत् चिरं किमभिधानं किमाख्यं तपः अकरोत् अनुष्ठितवान् नाम सम्भावनायां सम्भाव्यते इदं मयेति भावः, येन तव अधरवत् पाटलं रक्तं बिम्बफलं दशति। द्रुतविलम्बितं वृत्तं, "द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ" इति लक्षणात्।

(ग) सुभगे इति। हे सुभगे! वसन्ते मदनाशुगैः कामशरैः कोटिसङ्ख्यत्वम् असङ्ख्यत्वमित्यर्थः, उपेत्य प्राप्य पञ्चता पञ्चसङ्ख्यकत्वमित्यर्थः त्यक्ता, सा तु पञ्चता वियोगिनां विरहिणाम् आसीत् विरहिणः कामशरार्त्ता मृता इति भावः।

अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढ़ोक्तिसिद्धेन कामशराणां कोटिसङ्ख्यत्वप्राप्त्या निखिलवियोगिमरणेन वस्तुना शराणां पञ्चता शरान् विमुच्य वियोगिनः श्रितेत्युत्प्रेक्षालङ्कारो व्यज्यते।

"मल्लिकामुकुले चण्डि! भाति गुञ्जन् मधुव्रतः।
प्रयाणे पञ्चबाणस्य शङ्खमापूरयन्निव" ॥ (घ)

अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढ़ोक्तिसिद्धेन उत्प्रेक्षालङ्कारेण कामस्य प्रयमुत्थाहकः कालः प्राप्तस्तत् कथं "मानिनि! मानं न मुञ्चसि" इति वस्तु व्यज्यते।

"महिलासहस्सभरिए तुह हिअए सुहअ! सा अमाअन्ती।
अणुदिणमणण्णकम्मा अङ्गं तणुअं पि तणुएइ" ॥

अत्र "अमाअन्ती" इति कविनिबद्धवक्तृप्रौढ़ोक्तिसिद्धेन काव्यलिङ्गालङ्कारेण तनोस्तनूकरणेऽपि तव हृदये न वर्त्तत इति विशेषोक्त्यलङ्कारो व्यज्यते। न खलु कवेः कविनिबद्धस्येव रागाद्याविष्टता। अतः कविनिबद्धवक्तृप्रौढ़ोक्तिः कविप्रौढ़ोक्तेरधिकं सहृदयचमत्कारिणीति पृथक् प्रतिपादिता

(घ) मल्लिकेति। हे चण्डि! कोपने! मल्लिकामुकुले गुञ्जन् मधुव्रतः भ्रमरः पञ्चबाणस्य कामस्य प्रयाणे विजययात्रायां शङ्खम् आपूरयन्निव भाति राजते। मल्लिकामुकुले भाति गुञ्जन्मत्तमधुव्रत इति पाठं केचिदाहुः। तन्मते मधुव्रतस्य मत्तेति विशेषणस्य अयमभिप्रायः यत् शङ्खापूरणे कर्त्तव्ये शङ्खस्य मार्गद्वयमेव मुखेन पूर्य्यते, अनेन तु सम्मुखभाग इति स्थिते मधुकरस्य तद्विपर्य्ययादिति।

(ङ) महिला इति। महिलासहस्रभरिते तव हृदये सुभग! सा अमान्ती। अनुदिनमनन्यकर्मा अङ्गं तनुमपि तनूकरोति ॥ इति संस्कृतम्। दूत्या नायकं प्रत्युक्तिरियम्। हे सुभग! सा तव कान्ता महिलानां नारीणां सहस्रेण भरिते पूरिते, एतेन स्थानाभावः सूचितः। तव हृदये अमान्ती अवकाशमप्रभमाना इत्यर्थः अनुदिनं निरन्तरम् अनन्यकर्मा त्यक्तकार्य्यान्तरा सती तनु कृशमपि

एषु चालङ्कृतिव्यञ्जनस्थले रूपकोत्प्रेक्षाव्यतिरेकादिमात्रस्य प्राधान्यं सहृदयसंवेद्यं न तु रूप्यादीनामित्यलङ्कृतेरेव मुख्यत्वम् (ङ)।

एकः शब्दार्थशक्त्युत्थे ॥२५९॥ (च)

उभयशक्त्युद्भवे व्यङ्ग्ये एको ध्वनेर्भेदः।

यथा ।

"हिममुक्तचन्द्ररुचिरः सपद्मको
मदयन् द्विजान् जनितमीनकेतनः ।
अभवत् प्रसादितसुरो महोत्सवः
प्रमदाजनस्य स चिराय माधवः" ॥ (छ)

अङ्गं तनूकरोति कृशीकरोति, तनोः कार्श्यातिशये यदि स्थानं प्राप्नुयादिति भावः। तव विरहे सा नितरां कृशा जाता तदेनामनुगृहाणेति भावः। तनोः शरीरस्य तनूकरणेऽपि कृशीकरणेऽपौन्यर्थः। रागाद्याविष्टता प्रणयिता इत्यर्थः। प्रतिपादिता गृहीता। एषु द्वादशभेदेषु मध्ये अलङ्कृतिव्यञ्जनस्थले यत्रालङ्कारो व्यञ्जकस्तत्रेत्यर्थः। सहृदयसंवेद्यं सामाजिकगम्यम्। रूप्यादीनाम् आरोप्यमाणानां नवमल्लिकासमुदयप्रभृतीनामित्यर्थः

(च) एक इति। शब्दार्थशक्त्युत्थे शब्दार्थयोः शक्त्या सामर्थ्येन उत्थे उत्पन्ने व्यङ्ग्ये एकः भेद इति शेषः। शब्दार्थोभयशक्त्युत्थः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य एकभेद एवेत्यर्थः।

(छ) हिमेति। हिममुक्तः हिमावरणशून्य इत्यर्थः यश्चन्द्रः तद्वत् रुचिरः मनोहरः अन्यत्र तेन रुचिरः, पद्मया लक्ष्म्या सह वर्त्तमानः सपद्मकः अन्यत्र पद्मयुक्तः, द्विजान् ब्राह्मणान् अन्यत्र पक्षिणः मदयन् हर्षयन् जनितः उत्पादितः मीनकेतनः कामः प्रद्युम्नः इत्यर्थः येन तथोक्तः अन्यत्र कामवर्द्धनः, प्रसादिताः अनुगृहीताः सुराः देवाः येन सः दैत्यविध्वंसनादिनेति भावः, अन्यत्र प्रसादिताः विमलीकृताः सुराः मद्यानि यस्मिन् तथाविधः, स माधवः कृष्णः अन्यत्र वसन्तः, चिराय प्रमदाजनस्य नारीजनस्य महोत्सवः महानन्दस्वरूपः अभवत्। मञ्जुभाषिणी-वृत्तम्, "सजसा जगौ च यदि मञ्जुभाषिणी" इति तल्लक्षणात्।

अत्र माधवः कृष्णो माधवो वसन्त इवेत्युपमालङ्कारो व्यङ्ग्यः। एवञ्च व्यङ्ग्यभेदादेव व्यञ्जकानां काव्यानां भेदः। (ज)

तदष्टादशधा ध्वनिः ॥२६०॥

अविवक्षितवाच्योऽर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्च इति द्विविधः। विवक्षितान्यपरवाच्यस्तु असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वेनैकः। संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यवाच्यत्वेन च शब्दार्थोभयशक्तिमूलतया पञ्चदशेति (झ) अष्टादशभेदो ध्वनिः। एषु च (ञ)।

वाक्ये शब्दार्थशक्त्युत्थ-
स्तदन्ये पदवाक्ययोः ॥२६१॥ (ट)

तत्र अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यो ध्वनिः पदगतो यथा।

"धन्यः स एव तरुणो नयने तस्यैव नयने च।
युवजनमोहनविद्या भवितेयं यस्य सम्मुखे सुमुखी" ॥(ठ)

अत्र द्वितीयनयनशब्दो भाग्यवत्तादिगुणविशिष्टनयनपरः।

(ज) एवञ्चेति उक्तरीत्या इत्यर्थः व्यङ्ग्यभेदात् व्यङ्ग्यस्य व्यञ्जनाजन्यबोधविषयस्य थंस्य भेदात् पार्थक्यात्। व्यञ्जयन्तीति व्यञ्जकानि तेषाम्।

(झ) शब्दार्थोभयशक्तिमूलतया पञ्चदशेति वस्त्वलङ्कारमूलत्वात् शब्दशक्तिमूलौ ।, अर्थशक्तिमूला अनन्तरोक्ता द्वादश, उभयशक्तिमूल एक इति पञ्चदशधा।

(ञ) एषु अष्टादशसु भेदेषु मध्ये इत्यर्थः।

(ट) वाक्ये इति। शब्दार्थोभयशक्त्युत्थो ध्वनिः वाक्ये केवलं वाक्यगत इत्यर्थः दन्ये तस्मादन्ये सप्तदश भेदाः पदवाक्ययोः पदगताः वाक्यगताश्च। ततश्च उभयक्तिजो भेद एक एव अन्यः सप्तदश पदवाक्यगतत्वेन द्विविधत्वात् चतुस्त्रिंशत् ।मिलित्वा पञ्चत्रिंशद् भेदा इति बोध्यम्।

(ट) धन्य इति। स एव तरुणः युवा धन्यः पुण्यवानित्यर्थः, तस्यैव यने नेत्रे नयने च, इयं युवजनमोहनविद्या सुमुखी यस्य सम्मुखे भविता ास्यतीत्यर्थः।

वाक्यगतो यथा।

"त्वामस्मि वच्मि विदुषां समुदायोऽत्र तिष्ठति।
आत्मीयां मतिमादाय स्थितिमत्र विधेहि तत्" ॥ (ड)

अत्र प्रतिपाद्यस्य सम्मुखीनत्वादेव लब्धे प्रतिपाद्यत्वे "त्वाम्" इति पुनर्वचनमन्यव्यावृत्तिविशिष्टं (ढ) त्वदर्थं लक्षयति। एवं वच्मीत्यनेनैव कर्त्तरि लब्धे "अस्मि" इति पुनर्वचनमन्यव्यावृत्तिविशिष्टं मदर्थं लक्षयति। तथा "विदुषां समुदाय:" इत्यादिवचनेनैव वक्तुः प्रतिपादने सिद्धे पुनः "वच्मि" इति वचनम् "उपदिशामि" इति वचनविशेषरूपमर्थं लक्षयति। एतानि च लक्षितानि स्वातिशयं व्यञ्जयन्ति। एतेन मम वचनं तवात्यन्तं हितं तदवश्यमेतत् कर्त्तव्यमित्यभिप्रायः। तदेवमयं वाक्यगतोऽर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यो ध्वनिः। अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यः पदगतो यथा। "निःश्वासान्ध इव" इत्यादि। वाक्यगतो यथा। "उपकृतं बहु तत्र" इत्यादि, अन्येषां वाक्यगतत्वे उदाहृतम्।

पदगतत्वे यथा।

"लावण्यं तदसौ कान्तिस्तद्रूपं स वचःक्रमः।
तदा सुधास्पदमभूदधुना तु ज्वरो महान्" ॥ (ण)

(ड) त्वामिति। अस्मीत्यव्ययम् अहमित्यर्थः त्वां वच्मि ब्रवीमि, अ[त्र] विदुषां समवायः सङ्घः तिष्ठति, तत् तस्मात् आत्मीयाम् आत्मने हितां मतिं आदाय आश्रित्य इत्यर्थः, अत्र स्थितिं विधेहि कुरु।

(ढ) अन्यव्यावृत्तिविशिष्टमिति त्वामेव न तु अन्यमिति भावः। अन्यव्यावृत्ति[विशिष्टमिति] विशिष्टमिति अहमेव नान्य इति भावः।

(ण) लावण्यमिति। कस्यचिद् वियोगिन उक्तिरियम्। तत् लावण्यं अङ्गप्रभाविशेषः, असौ कान्तिः औज्ज्वल्यं, तत् रूपं सौन्दर्यं, स वचसां क्रम: परिपाटी मञ्जुलेत्यर्थः, तदा तस्मिन् काले अविरहे इत्यर्थः सुधास्पदम् अमृ[त]

अत्र लावण्यादीनां तादृगनुभवैकगोचरताव्यञ्जकानां तदादिशब्दानामेव प्राधान्यम्। अन्येषान्तु तदुपकारित्वमेवेति तन्मूल एव ध्वनिव्यपदेशः। तदुक्तं ध्वनिकृता।

“एकावयवसंस्थेन भूषणेनेव कामिनी।
पदद्योत्येन सुकवेर्ध्वनिना भाति भारती” ॥ (त)

एवं भावादिष्वप्यूह्यम् (थ)।

“भुक्तिमुक्तिकृदेकान्तसमादेशनतत्परः।
कस्य नानन्दनिस्यन्दं विदधाति सदागमः” ॥ (द)

अत्र सदागमशब्दः सन्निहितमुपनायकं प्रति सच्छास्त्रार्थमभिधाय “सतः पुरुषस्यागमः” इति वस्तु व्यनक्ति। ननु

पावम् अभूत्। अधुना तु विरहे इत्यर्थः, महान् ज्वरः व्याधिः तत्तत्स्मरणस्य अतीवसन्तापकत्वादिति भावः।

(त) ध्वनिव्यपदेशः ध्वनिसंज्ञा। यदि च तत्तत्पदानाम् अपरपदसाकाङ्क्षतया ना व्यञ्जकत्वं नोपपद्यते अतो वाक्यगत एव ध्वनिर्वास्तवः तथापि प्राचीनमतमनु- त्य तथोक्तं ग्रन्थकृता। तत्र प्राचीनसंवादं प्रमाणत्वेनाह एकेति। एकावयव- स्थेन एकाङ्गस्थितेन भूषणेन अलङ्कारेण कामिनीव पदद्योत्येन पदप्रकाश्येन निना व्यङ्ग्येन सुकवेः भारती वाणी भाति राजते।

(थ) एवं भावादिष्वपीति। तथा रसरूपासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यानि काव्यानि दाहृतानि तथा भावरूपासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यानामपि उदाहरणानि ऊह्यानीति ाव:।

(द) भुक्तीति। जनसन्निधानादुपनायके आगते शास्त्रप्रशंसाव्याजेन इयं धन्त्याः कस्याश्चिदुक्तिरियम्। भुक्तिः भोगः स्वर्गादिसुखमित्यर्थः, मुक्तिरपवर्गः र्योः तत् प्रदर्शक इत्यर्थः, अन्यत्र सुरतसुखसम्भोगः भुक्तिः गृहकर्मत्यागः र्योः कर्त्ता। एकान्ते निर्जने समादिशने तत्त्वोपदेशे तत्परः निर्जनोपासनाया व शास्त्रीयत्वादिति भावः; अन्यत्र एकान्ते जनशून्यस्थले तत्स्थाने समादिशने त्यनुमतौ तत्परः, सदागमः सच्छास्त्रम् अन्यत्र सत्पुरुषस्य भर्तुरन्यस्य आगमः स्थितिः कस्य जनस्य आनन्दनिस्यन्दं आनन्दातिशयं न विदधाति करोति अपि तु र्वस्यैवेति।

"सदागमः सदागमः इव" इति न कथमुपमाध्वनिः। सदागमशब्दार्थयोरुपमानोपमेयभावाविवक्षणात् रहस्यसङ्गोपनार्थमेव हि द्व्यर्थपदप्रतिपादनं प्रकरणादिपर्य्यालोचनेन च सच्छास्त्राभिधानस्य असम्बन्धत्वात् (ध)।

"अनन्यसाधारणधीर्धृताखिलवसुन्धरः।
राजते कोऽपि जगति स राजा पुरुषोत्तमः" ॥ (न)

अत्र पुरुषश्रेष्ठः पुरुषोत्तम इवेत्युपमाध्वनिः। अनयोः शब्दशक्तिमूलौ संलक्ष्यक्रमभेदौ।

"सायं स्नानमुपासितं मलयजेनाङ्गं समालेपितं
यातोऽस्ताचलमौलिमम्बरमणिर्विस्रब्धमत्रागतिः।
आश्चर्यं तव सौकुमार्य्यमभितः क्लान्ताऽसि येनाधुना
नेत्रद्वन्द्वममीलनव्यतिकरं शक्नोति ते नासितुम्" ॥ (प)

(ध) सदागमेति। सदागमशब्दार्थयोः शास्त्रसत्पुरुषयोः उपमानोपमेयभावस्य अविवक्षणात् वक्तुमनभिलाषात् द्व्यर्थपदप्रयोगस्य रहस्यगोपनार्थताया एव विवक्षितत्वादिति भावः। अत्र शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिः।

(न) अनन्येति। न अन्येषां साधारणी धीर्यस्य तादृशः, धृता पालिता हस्तेनोद्धृता च वसुन्धरा पृथ्वी येन तथाविधः स पुरुषोत्तमः पुरुषश्रेष्ठः कोऽपि राजा जयति। अत्र पुरुषोत्तमपदस्यैव प्राधान्यमिति पदद्योत्य उपमाध्वनिरिति बोध्यम्।

(प) सायमिति। पथि उपनायकेन भुक्तां स्नात्वागतां सखीं प्रति कस्याश्चिदुक्तिरियम्। सायं सन्ध्याकाले स्नानम् उपासितं कृतं मलयजेन चन्दनेन अङ्गं समालेपितम्, एतेन श्रमक्लान्तिपरिहारः सूचितः। अम्बरमणिः सूर्य्यः अस्ताचलचूडां यातः। अतः अत्र मलकाले इत्यर्थः विस्रब्धं निःशङ्कं स्वच्छन्दमित्यर्थः यथा तथा आगतिः आगमनं सायं सूर्य्यस्य अस्तगतत्वात् आतपक्लेशोऽपि नासीदिति सूचितम्। तथापि तव सौकुमार्य्यं मार्दवम् आश्चर्य्यम् अद्भुतम् अनन्यसाधारणमित्यर्थः येन सौकुमार्य्येण हेतुना अधुना अभितः सर्वथा क्लान्तासि अतएव तव नेत्रद्वन्द्वं नयनयुगलम् अमीलनव्यतिकरं सततामीलनस्य सम्बन्धम्

अत्र स्वतःसम्भविना वस्तुना कृतपरपुरुषपरिचया क्लान्ताऽसीति वस्तु व्यज्यते। तच्च अधुना क्लान्ताऽसि न तु पूर्वं कदाचिदपि तव एवंविधः क्लमो दृष्टः इति बोधयतोऽधुनापदस्य एवेतरपदार्थोत्कर्षादधुनापदस्यैव पदान्तरापेक्षया वैशिष्ट्यम् (फ)

"तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातका।
तच्चिन्ताविपुलाह्लादक्षीणपुण्यचया तथा॥
चिन्तयन्ती जगत्सूतिं परब्रह्मस्वरूपिणम्।
निरुच्छ्वासतया मुक्तिं गताऽन्या गोपकन्यका" ॥ (ब)

अत्र अशेषचयपदप्रभावादनेकजन्मसहस्रभोग्यदुःष्कृत-सुकृतफलराशितादात्म्याध्यवसिततया भगवद्विरहदुःखचिन्ता-

---

व्यतिकरः सम्बन्धः यस्मिन् तत् यथा तथा चालितुम् अवस्थातुं न शक्नोति न धारयति। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

(फ) अत्रेत्यादि। स्वतःसम्भविना स्वभावतः सम्भवितुं योग्येन वस्तुना वाक्यार्थरूपेण। तच्च व्यङ्ग्यमित्यर्थः इतरपदार्थोत्कर्षात् अपरपदार्थानामुत्कर्ष-मपेक्ष्य इत्यर्थः। अत्र अधुना पदार्थप्रधानेन वाक्यार्थेन तत्तत्पदानामपि व्यञ्जकत्वं तथा च सायन्तनं स्नानं निमित्तान्तरानुपलब्धेः अचिरागमनमेव परपुरुष-संसर्गं मलयजलेपनं तत्सम्भोगगोपनं सूर्यास्तमनञ्च अन्यविधभोगसम्पादनं प्रत्याययतीति बोध्यम्।

(ब) तदिति। रासोत्सवे गुरुजनोपरोधेन कृष्णसमीपं गन्तुमशक्ताया अपि गोपकन्याया मुक्तिलाभवर्णनमिदम्। तस्य कृष्णस्य अप्राप्तिः अलाभः एव महा-दुःखं तेन विलीनानि अशेषाणि पातकानि यस्याः सा दुःखभोगोऽपि पापफलं तद्भोगेनैव पापध्वंसोऽभूदिति भावः। तस्य कृष्णस्य या चिन्ता ध्यानं तया यः विपुलः महान् आह्लादः सुखं तेन क्षीणाः पुण्यानां चयाः समूहाः यस्याः तथोक्ता, सुखभोगो हि पुण्यफलं तद्भोगेनैव पुण्यक्षयोऽभूदिति भावः। जगतां सूतिः उत्पत्तिः यस्मात् तं परब्रह्मस्वरूपिणं परमात्मरूपं कृष्णं चिन्तयन्ती ध्यायन्ती अन्या गुरुजनोपरुद्धा इत्यर्थः, गोपकन्यका निरुच्छ्वासतया निरुद्धप्राणतया मुक्तिं गता। मुक्तिं प्रति ब्रह्मज्ञानं पापपुण्यक्षयसहकृतस्यैव हेतुत्वादिति भावः।

त्मद्वयोः प्रत्यायनमित्यतिशयोक्तिद्वयप्रतीतिरशेषचयपदद्वय-द्योत्या। अत्र च व्यञ्जकस्य प्रौढ़ोक्तिमन्तरेणापि (भ) सम्भ-वात् स्वतःसम्भविता।

"पश्यन्त्यसङ्ख्यपथगां त्वद्दानजलवाहिनीम्।
देव! त्रिपथगात्मानं गोपयत्युग्रमूर्द्धनि" ॥ (म)

इदं मम। अत्र "पश्यन्ती" इति कविप्रौढ़ोक्तिसिद्धेन काव्यलिङ्गालङ्कारेण न केऽप्यन्ये दातारस्तव सदृशा इति व्यतिरेकालङ्कारोऽसङ्ख्यपदद्योत्यः। एवमन्येष्वप्यर्थशक्तिमूल-संलक्ष्यक्रमभेदेषु उदाहार्यम्। तदेवं ध्वनेः पूर्वोक्तेषु अष्टा-दशसु भेदेषु मध्ये शब्दार्थशक्त्युत्थो व्यङ्ग्यो वाक्यमात्रे भव-न्नेकः। अन्ये पुनः सप्तदश, वाक्ये पदे चेति चतुस्त्रिंशदिति पञ्चत्रिंशद्भेदाः।

प्रबन्धेऽपि मतो धीरै-
रर्थशक्त्युद्भवो ध्वनिः ॥२६२॥ (य)

(भ) अत्राशेषेत्यादि। तादात्म्याध्यवसिततया अभेदाध्यवसायेन इत्यर्थः तथा च भगवद्विरहदुःखमशेषपापफल भगवच्चिन्ताह्लादः अशेषपुण्यफलसिद्धिप्रतीति-रतिशयोक्तिप्रयोजिकेति बोध्यं, सिद्धत्वेऽध्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते इति वचन-मात्रत्वात् ध्येयम्। व्यञ्जकस्य द्योतकस्य वाक्यस्य प्रौढ़ोक्तिं कवेरिति शेषः अन्तरेण विना।

(म) पश्यन्तीति। हे देव! त्रिपथगा गङ्गा तव दानजलवाहिनीम् असङ्ख्य-पथगां बहुमार्गगामिनीं पश्यन्ती आत्मानम् उग्रस्य हरस्य मूर्द्धनि शिरसि गोपायति। काव्यलिङ्गालङ्कारेण हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतमिति लक्षणोक्तेः पश्यन्तीति हेतुगर्भविशेषणरूपेण इत्यर्थः।

(य) प्रबन्धे इति। अर्थशक्त्युद्भवः ध्वनिः धीरैः विद्वद्भिः प्रबन्धे महावाक्येऽपि मतः कथितः। ततश्च पञ्चत्रिंशद्भेदाः पूर्वोक्ताः प्रबन्धगताश्च द्वादशेति मिलित्वा सप्तचत्वारिंशद्भेदा इति बोध्यम्।

प्रबन्धो महावाक्यम्। अनन्तरोक्तद्वादशभेदोऽर्थशक्त्युत्थः। यथा महाभारते गृध्रगोमायुसंवादे।

"अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन् गृध्रगोमायुसङ्कुले।
कङ्कालबहुले घोरे सर्वप्राणिभयङ्करे॥
न चेह जीवितः कश्चित् कालधर्ममुपागतः।
प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदृशी"॥ (र)

इति दिवसे शक्तस्य गृध्रस्य श्मशाने मृतं बालमुपादाय तिष्ठतां दिवसे तं परित्यज्य गमनमिष्टम्।

"आदित्योऽयं स्थितो मूढाः! स्नेहं कुरुत साम्प्रतम्।
बहुविघ्नो मुहूर्त्तोऽयं जीवेदपि कदाचन॥
अमुं कनकवर्णाभं बालमप्राप्तयौवनम्।
गृध्रवाक्यात् कथं बालास्त्यजध्वमविशङ्किताः"॥ (ल)

इति निशि समर्थस्य गोमायोर्दिवसे परित्यागोऽनभिलषित इति वाक्यसमूहेन द्योत्यते। अत्र स्वतःसम्भवी व्यञ्जकः। एवमन्येषु एकादशभेदेषु उदाहार्य्यम्। एवं वाच्यार्थ-

---

(र) अलमिति। गृध्रैः गोमायुभिः शृगालैश्च सङ्कुले व्याप्ते कङ्कालाः बहुला यत्र तादृशे सर्वेषां प्राणिनां भयङ्करे घोरे दारुणे अस्मिन् श्मशाने स्थित्वा अलं स्थितिर्न कर्त्तव्येत्यर्थः। कालधर्मः पञ्चत्वं तत् उपागतः प्राप्तः। प्रियो वा द्वेष्योऽप्रियो वा यदि वा कश्चित् इह श्मशाने न च जीवितः। प्राणिनां गतिः ईदृशी एवंप्रकारा।

(ल) आदित्योऽयमिति। हे मूढाः। अयम् आदित्यः सूर्यः स्थितः नेयं रविरिति भावः, साम्प्रतं स्नेहं कुरुत, अयं मुहूर्त्तः बहुविघ्नः विघ्नपूर्णः दुःसमयः, कदाचन जीवेदपि। हे बालाः! अज्ञा इत्यर्थः, कनकवर्णाभं काञ्चनकान्तिम् अप्राप्तयौवनं किशोरम् अमुं बालं गृध्रस्य वाक्यात् अविशङ्किताः सन्तः कथं त्यजध्वम्?

(व) अत्र स्वतःसम्भवी व्यञ्जक इति व्यञ्जको वाच्यम्। अनयोः स्वतः

व्यञ्जकत्वे उदाहृतम्। लक्ष्यार्थस्य यथा। "निःशेषच्युत चन्दनम्" इत्यादि। व्यङ्ग्यार्थस्य यथा। "उअ णिच्चल इत्यादि। अनयोः स्वतःसम्भविनोर्लक्ष्यव्यङ्ग्यार्थौ व्यञ्जकौ (व)। एवमन्येषु एकादशभेदेषु उदाहार्य्यम्।

पदांशवर्णरचनाप्रबन्धेष्वस्फुटक्रमः।
असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिस्तत्र पदांशकः॥२६३॥(श

प्रकृतिप्रत्ययोपसर्गनिपातादिभेदादनेकविधः।

यथा।

"चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमतीं
रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरः।
करं व्याधुन्वत्याः पिबसि रतिसर्वस्वमधरं
वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर! हतास्त्वं खलु कृती"॥ (ष)

सम्भविना वस्तुना महावाक्यगतेन वस्तु व्यज्यते। निःशेषेत्यादि। लक्ष्यार्थः तस्यान्तिकमेव गतासीति विपरीतलक्षणया बोधितस्य इत्यर्थः, अनेन स्वतःसम्भ विना वस्तुना रमणरूपं वस्तु व्यज्यते इति बोध्यम्। उअ इत्यत्र स्वतःसम्भवि लक्ष्यार्थव्यङ्ग्यार्थाभ्यां वस्तुभ्यां सङ्केतस्थानरूपं वस्तु व्यज्यते इति बोध्यम्।

(श) पदांशेति। अस्फुटक्रमः असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः पदांशे वर्णे रचनाय प्रबन्धे च भवति।

(ष) पदांशगतमुदाहरति चलेति। हे मधुकर! भ्रमर! त्वं चलौ चञ्चलौ अपाङ्गौ यस्याः तादृशीं वेपथुमतीं चपलां दृष्टिं बहुशः पुनः पुनः स्पृशसि, कर्णान्तिकचरः कर्णसमीपचारी सन् रहस्याख्यायीव गुप्तभाषीव मृदु स्वनसि शब्दायसे तथा करं व्याधुन्वत्याः कम्पयन्त्याः निवारणार्थमिति भावः, अस्याः [शकुन्तलाया रतिसर्वस्वं सुरतसर्वधनम् अधरं पिबसि, अतः वयं तत्त्वस्य याथार्थ्यस्य कस्येयं सुता, किमियं मां प्रति खलु रज्येत वा, क्षत्रियकन्येयमित्यादिरूपस्य अन्वेषणात् अन्वेषणात् हताः वञ्चिता इत्यर्थः, त्वं खलु त्वमेव कृती कृतकार्य्यो जातोऽसीत्यर्थः क्रियाविशेषणमिदम्। अत्र हता इत्यनेन दुःखातिशयो व्यज्यते, दुःखं प्राप्नवन्ति इति प्रयोगेण तथा न प्रतीयते इति भावः।

अत्र "हताः" इति न पुनर्दुःखं प्राप्तवन्त इति हन्प्रकृतेः।

"मुहुरङ्गुलिसंवृताधरोष्ठं
प्रतिषेधाक्षरविक्लवाभिरामम्।
मुखमंसविवर्त्ति पक्ष्मलाक्ष्याः
कथमप्युन्नमितं न चुम्बितन्तु" ॥ (स)

अत्र "तु" इति निपातस्यानुतापव्यञ्जकत्वम्। "न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयः" इत्यादौ "अरयः" इति बहुवचनस्य, "तापसः" इत्येकवचनस्य, "अत्रैव" इति सर्वनाम्नः, "निहन्ति" इति "जीवति" इति च तिङः, "अहो" इत्यव्ययस्य, "ग्रामटिका" इति कतद्धितस्य, "विलुण्ठना" इति व्युपसर्गस्य, "भुजैः" इति बहुवचनस्य व्यञ्जकत्वम् (ह)

(स) मुहुरिति। मुहुः पुनः पुनः अङ्गुल्या संवृतौ आच्छादितौ अधरोष्ठौ यस्य तत्, प्रतिषेधाक्षरे निवारणवचने विक्लवेन व्याकुलतया अभिरामं मनोहरं, तथा अंसे स्कन्धे विवर्त्तते तिर्य्यक् तिष्ठतीति तथोक्तं, पक्ष्मलाक्ष्याः घनलोमावृतनयनायाः शकुन्तलायाः मुखं कथमपि उन्नमितम् उत्क्षिप्य धृतं न चुम्बितं न तु चुम्बितमित्यर्थः।

(ह) अरय इति बहुवचनस्य इत्यादिकं व्यञ्जकत्वमित्यनेनान्वयः। अरीणां बहुत्वेन स्वस्य दुर्जयत्वमिति। तापस इत्येकवचनेन एकतापसनिग्रहे सर्वरक्षा स्यात् सोऽपि कर्त्तुं न शक्यते इति। अत्रेति इदम्पदेन शत्रुदमनार्थं दूरगमनादिप्रयासो नास्ति तथापि तत् कर्त्तुं न शक्यते इति। निहन्तीति वर्त्तमानापकारकथनेन रिपुनिग्रहे विलम्बासहिष्णुत्वमिति। जीवतीति जीवनस्य वर्त्तमानत्वख्यापनेन इतः पूर्वमेव मे मरणमनुचितं, तथा सति ईदृशः पराभवो न अभविष्यदिति। अहो! इति अव्ययस्य एतादृशपरिभवेऽपि जीवनमत्यन्तमनुचितमिति। स्वर्गग्रामटिकेति स्वर्गस्य क्षुद्रग्रामत्वख्यापनेन तल्लुण्ठनमपि यस्य श्लाघायै न सोऽपि तापसेन पराभूयते इति व्युपसर्गस्य इति लुण्ठनस्य वैचित्र्यकथनेन सुरपतेरपि पराभवकारिणो मम एकतापसेन पराभव इति। बहुवचनस्येति भुजानां बहुत्वख्यापनेन रिपुनिग्रहे मम एतादृशसाधनसत्त्वेऽपि स कर्त्तुं न शक्यते इति।

"आहारे विरतिः समस्तविषयग्रामे निवृत्तिः परा
नासाग्रे नयनं तदेतदपरं यच्चैकतानं मनः ।
मौनञ्चेदमिदञ्च शून्यमधुना यद्विश्वमाभाति ते
तद् ब्रूयाः सखि ! योगिनी किमसि ? भोः ! किं वा
वियोगिन्यसि ?" (च)

अत्र तु "आहार" इति विषयसप्तम्याः, "समस्तेति"

एते संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्या अपि निर्वेदाख्यव्यभिचारिभावस्य पोषका इति भावप्रधानत्वात् असंलक्ष्यक्रमत्वमवगन्तव्यम् ।

(च) आहारे इति । भोः सखि ! आहारे भोजने विरतिः अप्रवृत्तिरित्यर्थः, समस्तविषयाणां सर्ववस्तूनां ग्रामे समूहे परा आत्यन्तिकी निवृत्तिः, नासाग्रे नयनं तिष्ठतीति शेषः, चिन्तास्तिमितत्वादिति भावः, यच्च एकतानम् एकाग्रं मनः तदेतत् अपरमन्यत् । इदं मौनं तूष्णीम्भावश्च इदञ्च विश्वं यत् ते तव शून्यम् आभाति, तत् तस्मात् योगिनी असि किम् ? वा अथवा किं वियोगिनी असि ? अत्र आहारे इति विषयसप्तम्या इति योगिन्या नैवाहारे प्रवृत्तिरस्ति वियोगिन्यास्तु सर्वस्मिन्नेवाहारे वीतरागतेति भावः । समस्तेति योगिन्याः सर्वविषयनिवृत्तिर्न दृश्यते शरीरधारणोपयोगिषु तस्याः प्रवृत्तिदर्शनात् वियोगिन्यास्तु सर्वेष्विति भावः । परेति योगिन्याः निवृत्तेरात्यन्तिकत्वं नास्ति वियोगिन्यास्तु आत्यन्तिकतेति भावः । यच्चैकतानमिति योगिन्या ध्यानसमये एव मनस एकतानत्वं वियोगिन्यास्तु सर्वदैवेति बोध्यम् । मौनञ्चेदमिति । योगिन्या ध्यानसमयेऽपि इङ्गितादिना अर्थसूचनं सम्भवति वियोगिन्यास्तु तदपि नास्तीति भावः । आभातीति आ सम्यक्प्रकारेण भातीत्यर्थः, योगिन्याः विश्वस्य शून्यत्वेन ज्ञानं परमात्मानवच्छिन्नस्य तु न, वियोगिन्यास्तु समस्तं विश्वमेव शून्यमिति भावः । सखीति योगिन्या अनुरागिण्यपि जने प्रणयो नास्ति वियोगिन्यास्तु सोऽस्तीति भावः । असि भो इति सोपहासोत्प्रासस्य न खलु योगिनीं कोऽप्युपहसति परं वियोगिनीमेव इति भावः । किं वेति पूर्वपदेन चरितार्थत्वे उत्तरपदोपादानस्य वैफल्यं स्यादिति उत्तरपदग्रहणं पूर्वपदस्य असारत्वसूचनायेति भावः । वर्त्तमानोपदेशस्य वर्त्तमानत्वज्ञापनस्य । न खलु सहसा कापि योगिनी भवति योगस्याभ्यासवशसाध्यत्वेन क्रमसाध्यत्वात्, वियोगिनी तु सहसैव भवतीति वर्त्तमानत्वमिति भावः ।

"परेति" च विशेषणद्वयस्य, "मौनं चेदमिति" प्रत्यक्षपरामर्शिनः सर्वनाम्नः "आभातीति" उपसर्गस्य, "सखीति" प्रत्ययस्मारणस्य," "अयि भोः" इति सोपहासोत्प्रासस्य, "किंवा" इत्युत्तरपक्षदार्ढ्यसूचकस्य, वाशब्दस्य, "असीति" वर्त्तमानोपदेशस्य तत्तद्विशेषव्यञ्जकत्वं सहृदयसंवेद्यम् । वर्णरचनयोरुदाहरिष्यते (क) । प्रबन्धे महाभारते शान्तः । रामायणे करुणः । मालतीमाधवरत्नावल्यादौ शृङ्गारः । एवमन्यत्र ।

तदेवमेकपञ्चाशद्भेदास्तस्य ध्वनेर्मताः । (ख)
सङ्करेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया ।
वेदखाग्निशराः शुद्धैरिषुबाणाग्निसायकाः ॥२६४॥ (ग

(क) वर्णरचनयोरिति । वर्णस्य रचनायाश्च माधुर्य्यादिगुणव्यञ्जकत्वादिति । भावः ।

(ख) तदेवमिति ! तत् तस्मात् एवं रीत्या तस्य पूर्वोक्तस्य ध्वनेः एकपञ्चाशत् भेदा मताः । तथाहि, लक्षणामूलध्वनिः अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यः अत्यन्ततिरस्कृतवाच्य इति द्विविधोऽपि पदवाक्यगतत्वेन चतुर्विधः । असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः पदपदांशवर्णरचनावाक्यमहावाक्यगतत्वेन षड्विधः शब्दशक्त्युत्थः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः वस्त्वलङ्काररूपत्वेन द्विविधोऽपि पदवाक्यगतत्वेन चतुर्विधः । अर्थशक्त्युत्थः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः वस्त्वलङ्कारयोः स्वतःसिद्धकविप्रौढोक्तिसिद्धकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धत्वेन षड्विधयोः वस्त्वलङ्कारोभयव्यञ्जकत्वेन द्वादशविधोऽपि पदवाक्यमहावाक्यगतत्वेन त्रैविध्यात् षट्त्रिंशत्प्रकारः । उभयशक्त्युत्थस्तु वाक्यगत एवेति एकविध एवेति मिलित्वा एकपञ्चाशद्विधो ध्वनिरिति फलितार्थः ।

(ग) सङ्करेणेति । त्रिरूपेण त्रिविधेन अङ्गाङ्गिभावसन्देहैकाश्रयानुप्रवेशरूपेण वक्ष्यमाणेन सङ्करेण एकरूपया एकविधया संसृष्ट्या वक्ष्यमाणरूपया संसृष्ट्या च ते एकपञ्चाशद्भेदाः वेदखाग्निशराः ५३०४ चतुरधिकानि त्रिपञ्चाशच्छतानि इत्यर्थः, शुद्धैः अविमिश्रैरित्यर्थः, एकपञ्चाशता मिलिता इति शेषः ५३५५ पञ्चपञ्चाशदधिकानि त्रिपञ्चाशत् शतभेदा इत्यर्थः । तथाहि, प्रथमस्य सजातीयेन एकेन विजातीयैश्च पञ्चाशता त्रिरूपे सङ्करे संसृष्टौ चैकरूपायां प्रत्येकं पञ्चाश-

अर्थैः शब्दभेदैरेकपदाश्रयता योजनेत्यर्थः दिङ्मात्रं तु उदाह्रियते।

"अत्युन्नतस्तनयुगा तरलायताक्षी
द्वारि स्थिता तदुपयानमहोत्सवाय।
सा पूर्णकुम्भनवनीरजतोरणस्रक्-
सम्भारमङ्गलमयत्नकृतं विधत्ते" ॥ (घ)

अत्र "स्तनावेव पूर्णकुम्भौ दृष्टय एव नवनीरजस्रजः" इति रूपकध्वनिरसध्वन्योरेकाश्रयानुप्रवेशः सङ्करः।

"धिन्वन्त्यमूनि मदमूर्च्छदलिध्वनीनि
धूताध्वनीनहृदयानि मधोर्दिनानि।
निस्तन्द्रचन्द्रवदनावदनारविन्द-
सौरभ्यसौहृदसगर्वसमीरणानि" ॥ (ङ)

दिति शतद्वयम्। द्वितीयस्य सजातीयेनैकेन विजातीयेन ऊनपञ्चाशता सङ्करैश्च संसृष्ट्या च योगे ऊनपञ्चाशदिति षड्विधत्वं शतम्। तथा तृतीयस्य सजातीयविजातीयसम्मेलनेन सङ्करसंसृष्टिरूपत्वात् चातुर्विध्येन षड्विधत्वं शतमित्यादि।

(घ) अत्युन्नतेति। प्रवासादागतं पतिं दृष्ट्वा द्वारि स्थिताया नायिकाया वर्णनमिदम्। अत्युन्नतं स्तनयुगं यस्याः सा, तरले चञ्चले आयते च अक्षिणी यस्याः तथोक्ता, सा द्वारि स्थिता सती तस्य पत्युः उपयानम् उपस्थितिरेव महोत्सवः तस्मै अयत्नकृतं विना प्रयासेन जनितं पूर्णकुम्भौ नवनीरजातानां पद्मानां तोरणस्रक् द्वारभूमिशोभार्थं माल्यं तेषां सम्भारः आहरणमिव मङ्गलं विधत्ते करोति। अत्र रसः शृङ्गार एव ध्वनिः, स च स्तनरूपपूर्णकुम्भदृष्टिरूपकमलानां नायकरतेरुद्दीपकत्वात् व्यङ्ग्य इति बोध्यम्। अत्र वसन्ततिलकं वृत्तम्।

(ङ) धिन्वन्तीति। मदेन हर्षेण मूर्च्छन्तः वृद्धिं गच्छन्तः अलीनां भ्रमराणां ध्वनयः येषु तानि, धूतानि कम्पितानि अध्वनीनानां हृदयानि यैः तथोक्तानि, तथा निस्तन्द्रः पूर्णः इति यावत् यः चन्द्रः, स इव वदनं यासां तासां वदनारविन्दानां मुखपद्मानां यत् सौरभ्यं सौगन्ध्यं तेन यत् सौहृदं सख्यं सम्बन्ध इति यावत्, तेन सगर्वः साहङ्कारः मनोहर इति यावत् समीरणो वायुर्

अत्र निस्तन्द्रेत्यादिलक्षणामूलध्वनीनां संसृष्टिः।

अथ गुणीभूतव्यङ्ग्यम्।

अपरन्तु (च) गुणीभूत-

व्यङ्ग्यं वाच्यादनुत्तमे व्यङ्ग्ये ॥२६५॥

अपरं काव्यम्। अनुत्तमत्वं न्यूनतया साम्येन च सम्भवति।

त्र स्यादितराङ्गं काक्वाक्षिप्तञ्च वाच्यसिद्ध्यङ्गम्।

न्दिग्धप्राधान्यं तुल्यप्राधान्यमस्फुटमगूढम्।

ङ्ग्यमसुन्दरमेवं भेदास्तस्योदिता अष्टौ ॥२६६॥(छ)

इतरस्य रसादेरङ्गं रसादिव्यङ्ग्यं यथा।

अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः।

नृपाभिधानि मधोः वसन्तस्य दिनानि चिह्नानि भोक्तृणि श्लोकानिति शेषः। वसन्ततिलकं वृत्तम्। अत्र निस्तन्द्रेत्यादि निस्तन्द्रचन्द्रारचित इति मुख्यार्थः स कथं चन्द्रे वर्त्तते इति तद्बाधः, तस्मात् लक्षणया निस्तन्द्रशब्दः प्रकाशमयरूपार्थं बोधयति, प्रकाशातिशयबोधश्च प्रयोजनम्। एवं कोकिलकर्ण्ठौ चेतनमात्र-धर्मत्वात् प्रकृते असम्भवन्तौ लक्षणया संसर्गोत्कर्षरूपौ अर्थौ बोधयतः, संसर्गाति-शय उत्कर्षातिशयश्च प्रयोजनम्। तस्मात् अत्र वाच्यार्थानामत्यन्ततिरस्कृतत्वात् अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यलक्षणामूलध्वनीनां संसृष्टिः हृदयङ्गमेति।

(च) अपरमिति। अपरं ध्वनिभिन्नम्।

(छ) तत्रेति। तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्ये व्यङ्ग्यम् इतराङ्गम् इतरस्य अपरस्य रसादेरङ्गं पोषकमित्यर्थः, काक्वाक्षिप्तं काकुर्ध्वनिविकारविशेषः तेन आक्षिप्तम् आहृतं झटिति प्रतीयमानमित्यर्थः, वाच्यसिद्ध्यङ्गं वाच्यस्य मुख्यार्थस्य सिद्धेरङ्गं साधकमित्यर्थः, सन्दिग्धप्राधान्यं सन्दिग्धं संशयितं प्राधान्यं प्रधानभावः यस्य तादृशम्, तुल्यप्राधान्यं समानप्रधानभावम्, अस्फुटं झटिति अप्रतीयमानमित्यर्थः, अगूढं स्फुटतया वाच्यवत् प्रतीयमानम्, असुन्दरं चमत्कारितारहितं चारु। इत्येवं रीत्या तस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य अष्टौ भेदाः उदीरिताः कथिताः।

नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः” ॥ (ञ)

अत्र शृङ्गारः करुणस्याङ्गम् ।

मानोन्नतां प्रणयिनीमनुनेतुकामः
त्वत्सैन्यसागररवोद्गतकर्णतापः ।
हा ! हा ! कथं नु भवतो रिपुराजधानी-
प्रासादसन्ततिषु तिष्ठति कामिलोकः”॥ (झ)

अत्रौत्सुक्यत्राससन्धिसंस्कृतस्य करुणस्य राजविषयरतौ अङ्गभावः ।

(ञ) इतराङ्गमुदाहरति अयमिति । भूरिश्रवसः समरपतितं छिन्नं हस्तं दृष्ट्वा तत्पत्न्याः शोकार्त्ताया वचनमिदम् । रसनां काञ्चीं मध्यघनस्थितामिति भावः, उत्कर्षयति आक्षिपतीति तथोक्तः, पीनौ स्तनौ विमर्दयतीति तथोक्तः, नाभिम् ऊरुं जघनञ्च स्पृशतीति तादृशः, तथा नीवीविस्रंसनः कटिदेशात् वसनग्रन्थिश्लथनः अयम् ईदृगवस्थः स करः । अत्र आलम्बनविच्छेदेन रतेरपरिपुष्टतया स्मर्यमाणानां तदङ्गानां शोकोद्दीपकतया करुणरसस्य पोषकत्वं न शृङ्गारस्येति वाच्यार्थस्य प्राकरणिकशोकोद्दीपकत्वेन चमत्कारित्वं, शृङ्गारस्येति व्यङ्ग्यतया गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं बोध्यम् । यदि च अत्र शृङ्गारस्य अपरिपुष्टतया न पूर्णरसत्वं तथापि अस्य खण्डरसत्वमस्त्येवेति परत्र निर्णेष्यते ।

(झ) इतरस्य “रसादेरङ्गम्” इत्यत्रादिपदेन भावादीनां ग्रहणात् भावाङ्गमाह मानोन्नतामिति । राजस्तुतिरियम् । हे राजन् ! भवतः रिपुराजधानीप्रासादसन्ततिषु स्थित इति शेषः, कामिलोकः मानोन्नताम् उन्नतमानां प्रणयिनीं कान्ताम् अनुनेतुकामः अनुनिनीषुरित्यर्थः, तव सैन्यसागरस्य रवेण कोलाहलेन उद्गतः जनितः कर्णतापः श्रोत्रपीडा यस्य तादृशः सन् अहो आश्चर्यं कथं नु तिष्ठति ? अतिकष्टेन वर्त्तते इत्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् । अत्र मानोन्नतामिति प्रथमे पादे औत्सुक्यं, त्वत्सैन्येति द्वितीये त्रासः, तयोः सन्धिना संयोगेन समावेशेनेत्यर्थः संस्कृतस्य पुष्टस्य इत्यर्थः । ततश्च भावसन्धिः करुणस्याङ्गं करुणश्च राजविषयकरतिरूपस्य भावस्येति बोध्यम् । अत्र तु मुख्यार्थः करुणविशेष एव भावव्यञ्जकः, करुणश्च वाच्यतापि वाच्यव्यङ्ग्यः सन् तत्प्रकर्षक इति वाच्यार्थात् व्यङ्ग्यस्य न्यूनत्वमवधेयम् ।

"जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगतृष्णान्वितधिया
वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रलपितम्।
कृता लङ्काभर्त्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना
मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता" ॥

अत्र रामत्वं प्राप्तमित्यवचनेऽपि शब्दशक्तेरेव रामत्वमवगम्यते। वचनेन तु सादृश्यहेतुकतादात्म्यारोपणमाविष्कुर्वता तद्गोपनमपाकृतम्। तेन वाच्यं सादृश्यं वाक्यार्थान्वयोपपादकतयाऽङ्गतां नीतम् (ञ)।

(ञ) जनस्थाने इति। धनार्थं चेष्टमानस्य कस्यचिदुक्तिरियम्। मया कनकस्य धनस्य इत्यर्थः मृगे अन्वेषणे, "मृगः पशौ कुरङ्गे च करिनक्षत्रभेदयोः। अन्वेषणे च याच्ञायाम्" इति मेदिनी॥ या तृष्णा लोभः तया अन्यत्र कनकमृगे तद्रूपधारिणि मारीचे या तृष्णा लोभः तद्ग्रहणेच्छा इत्यर्थः, तया अन्विता आक्रान्ता विलुप्ता इत्यर्थः, धीर्यस्य तादृशेन सता जनानां धनिनामित्यर्थः, स्थाने समीपे अन्यत्र तदाख्यदण्डकारण्यप्रदेशविशेषे भ्रान्तं पर्य्यटितम्। प्रतिपदं पदे पदे देहीति वचः, वैशब्दः निश्चितार्थः पादपूरणार्थो वा। अन्यत्र वैदेहि! हे विदेहवंशसम्भूते सीते! इति वचः उदश्रु सजलनयनं यथा तथा प्रलपितम् अनर्थकमुक्तं, "प्रलापोऽनर्थकं वचः" इत्यमरः। भर्त्तुः धनस्वामिनः वदनपरिपाटीषु वदनस्य मुखस्य परिपाटीषु सन्तोषासन्तोषसूचकविविधभङ्गीषु इत्यर्थः, का घटना परिचयः अलम् अत्यर्थं कृता? न कापीत्यर्थः। भर्त्तुः क्रोधोदये वा सन्तोषाविर्भावः अस्तु तद्विषयेषु कोऽपि विचारो न कृत इति भावः। केचित्तु भर्त्तुः परिपाटीषु सन्तोषासन्तोषभङ्गीषु अलम् अतिशयेन का घटना न कृता? वद अपि तु तद्रञ्जनार्थं विविधोपायः कृत इति भाव इति व्याचक्षुः। अन्यत्र लङ्काभर्त्तुः रावणस्य वदनपरिपाटीषु मुखश्रेणीषु इषुघटना बाणयोजना कृता। अतः मया तत्तत्साधर्म्येण रामत्वम् आप्तं प्राप्तं, कुशलवसुता कुशलं दारिद्र्यहरणे समर्थमित्यर्थः वसु धनं यस्य तद्भावः, अन्यत्र कुशलवौ सुतौ यस्याः सा सीतेत्यर्थः, न तु अधिगता प्राप्ता। शिखरिणीवृत्तम्। अत्र रामत्वं रामसादृश्यमित्यर्थः। वचनेन रामत्वमाप्तमिति वाक्येन आविष्कुर्वता प्रकटयता अपाकृतं निराकृतं तेन सादृश्यगोपनाकरणेन वाच्यं वाच्यवत् झटिति प्रतीयमानं वाक्यार्थेति वाक्यार्थस्य रामसादृश्यप्राप्तिरूपस्य अन्-

काक्वाक्षिप्तं यथा।

"मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपाद्?
दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः?।
संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू?
सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन" ॥ (ट)

अत्र "मथ्नाम्येव इत्यादि" व्यङ्ग्यं वाच्यस्य निषेधस्य सहभावेनैव स्थितम्।

"दीपयन् रोदसीरन्ध्रमेष ज्वलति सर्वतः।
प्रतापस्तव राजेन्द्र! वैरिवंशदवानलः" ॥ (ठ)

र्थोपपादकतया अन्वयसम्पादकतया अङ्गतां पोषकतां नीत प्रापितम्। अत्र साम्यस्य गूढत्वापाकरणेन अधिकचमत्कारित्वस्य खण्डनात् गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं नोपमाध्वनिरित्यवधेयम्।

(ट) मथ्नामीति। सहदेवं प्रति भीमसेनोक्तिरियम्। समरे युद्धे कोपात् कौरवाणां कुरुवंशीयानां धृतराष्ट्रसुतानामित्यर्थः। शतं न मथ्नामि? न मर्दयामि? न नाशयामीत्यर्थः। दुःशासनस्य उरस्तः वक्षसः रुधिरं रक्तं न पिबामि? गदया सुयोधनस्य ऊरू न संचूर्णयामि? अपि तु मथ्नाम्येव पिबाम्येव संचूर्णयाम्येवेत्यर्थः। भवतां नृपतिः पणेन सन्धिं करोतु। वसन्ततिलकं वृत्तम्। अत्र काकुवशात् व्यङ्ग्यं वाच्यार्थेन सहैव प्रतीयते इति चमत्कारित्वस्यापगमात् गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमिति बोध्यम्।

(ठ) वाच्यसिद्ध्यङ्गमुदाहरति दीपयन्निति। राज्ञः स्तुतिरियम्। हे राजेन्द्र! वैरिणां शत्रूणां वंशेषु कुलेषु वा वैरिणः शत्रव एव वंशाः वेणवः तेषु दावानलः दावाग्निः एषः तव प्रतापः कोषदण्डजं तेजः, "स प्रभावः प्रतापश्च यत्तेजः कोषदण्डजम्" इत्यमरः। रोदसीरन्ध्रं द्यावापृथिव्योरन्तरालं दीपयन् भासयन् सर्वतः सर्वासु दिक्षु ज्वलति। अत्र अन्वयस्य वंशस्य दावानलत्वारोपस्य सिद्धेः अङ्गं साधकम् उपपादकमित्यर्थः, अन्यथा प्रतापे दावानलत्वारोपणमसङ्गतं स्यादिति भावः। यत्र व्यङ्ग्यं विना वाच्यार्थस्य नोपपत्तिस्तत्रैव वाच्यसिद्ध्यङ्गस्यावसरः अत्र तु न तथा तत्र इतराङ्गत्वमनयोर्भेद इति वाच्यार्थस्य साधकतया च अप्राधान्यं न तथा चमत्कारित्वमिति गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमिति च ध्येयम्।

अत्र अन्वयस्य वेणुत्वारोपणरूपो व्यङ्ग्यः। प्रतापस्य दवानलत्वारोपसिद्ध्यङ्गम्। "हरस्तु किञ्चित् परिवृत्त इत्यादौ" विलोचनव्यापारचुम्बनाभिलाषयोः प्राधान्ये सन्देहः (ड)।

"ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये।
जामदग्न्यश्च वो मित्रमन्यथा दुर्मनायते"॥ (ढ)

अत्र परशुरामो रक्षःकुलक्षयं करिष्यतीति व्यङ्ग्यस्य वाच्यस्य च समं प्राधान्यम्।

"सन्धौ सर्वस्वहरणं विग्रहे प्राणनिग्रहः"।
अल्लावदीननृपतौ न सन्धिर्न च विग्रहः॥ (ण)

अत्र अल्लावदीनाख्ये नृपतौ दानसामादिमन्तरेण नान्यः प्रशमोपायः। व्यङ्ग्यं व्युत्पन्नानामपि झटित्यस्फुटम्।

(ड) सन्दिग्धप्राधान्यमाह हर इति। अत्र विलोचनव्यापारणं वाच्यं चुम्बनाभिलाषश्च व्यङ्ग्यः। अत्र विलोचनव्यापारणं रतेरनुभावरूपत्वेन शृङ्गार-व्यञ्जकेन प्रधानं वा चुम्बनाभिलाषव्यञ्जकत्वेन अङ्गमिति, तथा चुम्बनाभिलाषः सम्भाव्यत्वेन अप्रधानम् उत आस्वादविषयत्वेन शृङ्गारव्यञ्जकतया प्रधानमित्यनयोः सन्देह इति भावः। प्राधान्यनिश्चयाभावादेव व्यङ्ग्यस्य अनधिकचमत्कारितया गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमवधेयम्।

(ढ) तुल्यप्राधान्यमुदाहरति ब्राह्मणेति। भार्गवजयार्थिनं दशाननं प्रति तन्मन्त्रिणामुक्तिरियम्। ब्राह्मणस्य जामदग्न्यस्य अतिक्रमः आक्रमणं तस्य त्यागः अनाक्रमणमित्यर्थः भवतां भूतये कल्याणाय एव। अन्यथा अतिक्रमे इत्यर्थः, वः युष्माकं मित्रम् एकाचार्य्यतया सतीर्थत्वादिति भावः, जामदग्न्यः दुर्मनायते विद्वेष-माचरतीत्यर्थः। अत्र जामदग्न्यस्य दौर्मनस्य व्यङ्ग्यो रक्षःकुलनाशः वाच्यस्य तन्मैत्री-रक्षणरूपः। अनयोः प्राधान्यस्य समत्वात् गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमिति बोध्यम्।

(ण) अस्फुटमुदाहरति सन्धौ इति। अल्लावदीननृपतौ राजनि विषये सन्धौ सर्वस्वहरणं सर्वधनदानमित्यर्थः, सर्वधनदानं विना न कोऽपि अल्लावदीन-नृपेण सह सन्धिं कर्त्तुं शक्नोतीति भावः। विग्रहे युद्धे प्राणनिग्रहः प्राणदण्डः अल्लावदीनेन सह संग्रामे प्राणनाशो भवेदिति भावः। तस्मात् तत्र न सन्धिः

"अनेन लोकगुरुणा सतां धर्मोपदेशिना ।
अहं व्रतवती स्वैरमुक्तेन किमतः परम्" ॥ (त)

अत्र प्रतीयमानोऽपि शाक्यमुनेस्तिर्य्यक्योषिति बलात्कारोपभोगः स्फुटतया वाच्यायमान इत्यगूढ़म् ।

"वाणीरकुडुङ्गुड्डीणसउणिकोलाहलं सुणंतीए ।
घरकम्मवाब्बडाए वहूए सीअन्ति अङ्गाइं" ॥ (थ)

अत्र दत्तसङ्केतः कश्चिल्लतागृहं प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यात् "सीदन्त्यङ्गानि" इति वाच्यस्य चमत्कारः सहृदयसंवेद्य इत्यसुन्दरं, किञ्च यो दीपकतुल्ययोगितादिषु उपमाद्यलङ्कारो व्यङ्ग्यः स गुणीभूतव्यङ्ग्य एव । काव्यस्य दीपकादिमुखेनैव चमत्कारविधायित्वात् (द) । तदुक्तं ध्वनिकृता ।

नापि विग्रहः युद्धम् । अत्र व्यङ्ग्यं दानसामादिरूपम् । तच्चानधिकचमत्कारितया गुणीभूतमिति बोध्यम् ।

(त) अगूढ़मुदाहरति अनेनेति । शाक्यमुनेस्तिर्य्यग्जातीययोषिति बलात्कारमसहमानायास्तत्पत्न्या उक्तिरियम् । सतां साधूनां धर्मोपदेशिना धर्मशिक्षकेण अनेन लोकानां गुरुणा आचार्य्येण व्रतवती व्रतनिष्ठा धर्मपरायणा इत्यर्थः, अहं स्वैरम् अनीचैरित्यर्थः, अतः परम् उक्तेन किम् ? व्रतवत्याः पत्न्याः स्वामिदुश्चरितस्य अवक्तव्यत्वादिति भावः । अत्र व्यङ्ग्यस्य अगूढ़त्वेन चमत्कारित्वाभावात् गुणीभूतत्वमिति बोध्यम् ।

(थ) असुन्दरमुदाहरति वाणीरेति । वाणीरकुञ्जोड्डीनशकुनिकोलाहलं शृण्वन्त्याः। गृहकर्मव्यापृताया वध्वाः सीदन्त्यङ्गानि ॥ इति संस्कृतम् । वाणीरकुञ्जात् वेतसलतावेष्टितात् स्थानात् उड्डीनानाम् उत्पतितानां शकुनीनां पक्षिणां कोलाहलं कलरवं शृण्वन्त्याः गृहकर्मणि व्यग्रायाः निरतायाः वध्वाः अङ्गानि सीदन्ति अवसादं गच्छन्ति, गृहकर्मणः शिथिलानि भवन्तीत्यर्थः । अत्र कश्चित् उपनायक इति भावः, वाच्यस्य मुख्यार्थस्य चमत्कारः चित्तरञ्जकत्वमित्यर्थः । तस्मात् व्यङ्ग्यस्य असुन्दरत्वादेव गुणीभूतत्वमिति बोध्यम् ।

(द) दीपकादिमुखेन दीपकादिसद्भावेनेत्यर्थः काव्यस्य काव्यार्थस्य चमत्कारविधायित्वात् चित्तरञ्जकत्वात् ।

"अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते।
तत्परत्वं न काव्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्मतः" ॥ (ध)

यत्र च शब्दान्तरादिना गोपनकृतचारुत्वस्य विपर्य्यासः।

यथा।

"दृष्ट्या केशव ! गोपरागहृतया किञ्चिन्न दृष्टं मया
तेनात्र स्खलितास्मि नाथ ! पतितां किं नाम नालम्बसे ?
एकस्त्वं विषमेषु खिन्नमनसां सर्व्वाबलानां गतिः
गोप्यैवं गदितः सलेशमवताद्गोष्ठे हरिर्व्वश्चिरम्" ॥ (न)

अत्र गोपरागादिशब्दानां गोपे राग इत्यादिव्यङ्ग्यार्थानां "सलेशम्" इति पदेन स्फुटतयावभासः। सलेशमितिपदस्य

(ध) अलङ्कारेति। अलङ्कारान्तरस्य अन्यस्य व्यङ्ग्यभूतस्य अलङ्कारस्य प्रतीतौ व्यञ्जनेऽपि यत्र काव्यस्य तत्परत्वं व्यङ्ग्यालङ्कारतात्पर्य्यकत्वं न भासते न प्रकाशते असौ ध्वनेर्मार्गः विषयः न मतः न कथितः। काव्यस्यातत्परत्वेन चमत्कारित्वाविषयत्वादिति भावः। चारुत्वस्य चमत्कारस्य विपर्य्यासः वैपरीत्यम्। तत्रापि गुणीभूतव्यङ्ग्यमेवेति पूर्व्वेणान्वयः।

(न) दृष्ट्येति। हे केशव ! गोपरागैः गवां रजोभिः हृतया आच्छन्नया दृष्ट्या मया न किञ्चित् दृष्टं मार्गादिकमिति शेषः, तेन हेतुना अत्र अग्रत इत्यर्थः, स्खलिता पतितास्मि। हे नाथ ! पतितां मां किं कथं न अवलम्बसे ? न धारयसि ? त्वम् एकः केवलः विषमेषु सङ्कटेषु खिन्नमनसां क्लान्तचेतसां सर्व्वेषाम् अबलानां दुर्ब्बलानां जनानां गतिः आश्रयः, गोप्या एवं सलेशं सव्याजं यथा तथा गोष्ठे गदितः अभिहितः हरिः कृष्णः चिरं वः युष्मान् अवतात् रक्षतु। व्यङ्ग्यार्थस्तु केशव एव गोपः तस्मिन् रागः अनुरागः तेन हृतया दृष्ट्या ज्ञानेन इत्यर्थः, केशवानुरागेण आत्मज्ञानस्य तिरोहितत्वादिति भावः, किञ्चित् कुलादिकं न दृष्टं न गणितमित्यर्थः। विषमेषुणा पञ्चशरेण खिन्नमनसां सर्व्वासाम् अबलानां नारीणामिति भावः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्। अत्र सलेशमिति पदेन स्फुटतया वाच्यवत् प्रकाश्यभावेन इत्यर्थः, अवभासः प्रतीतिरिति अगूढं गुणीभूतं व्यङ्ग्यमिति भावः। ध्वनित्वमेव तत्र व्यङ्ग्यस्य गूढत्वेन कामिनीकुचकलसवत् अति चमत्कारित्वादिति ध्येयम्।

परित्यागे ध्वनिरेव। किञ्च यत्र वस्त्वलङ्काररसादिरूप-व्यङ्ग्यानां रसाभ्यन्तरे गुणीभावः तत्र प्रधानकृत एव काव्य-व्यवहारः । तदुक्तं तेनैव (प)।

"प्रकारोऽयं गुणीभूतव्यङ्ग्योऽपि ध्वनिरूपताम्।
धत्ते रसादितात्पर्य्यालोचनया पुनरिति" ॥ (फ)

तत्र च।

"यत्रोन्मदानां प्रमदाजनाना-
मभ्रंलिहः शोणमणीमयूखः।
सन्ध्याभ्रमं प्राप्नुवतामकाण्डे-
ऽप्यनङ्गनेपथ्यविधिं व्यधत्त" ॥ (ब)

इत्यादौ रसादीनां नगरीवृत्तादिवस्तुमात्रेऽङ्गत्वं, तत्र तेषामतात्पर्य्यविषयत्वेऽपि तैरेव गुणीभूतैः काव्यव्यवहारः (भ)। तदुक्तमस्मत्सगोत्रकविपण्डितमुख्यश्रीचण्डिदासपादैः।
"काव्यार्थस्याखण्डबुद्धिवेद्यस्य तन्मयीभावेनास्वाददशायां गुण-

---

(प) गुणीभावः अप्राधान्येऽवस्थितिरित्यर्थः प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायादिति भावः। तेनैव ध्वनिकारेणैव।

(फ) प्रकार इति। अयं गुणीभूतव्यङ्ग्यः प्रकारः अपि रसादिषु यत् तात्पर्य्यं तत्परत्वं तस्य पर्य्यालोचनया अनुशीलनेन ध्वनिरूपतां धत्ते प्राप्नोति रसादिता-त्पर्य्यवत्त्वे सति गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यापि ध्वनित्वव्यपदेशो भवतीति भावः।

(ब) यत्रेति। नगरीवर्णनमिदम्। यत्र नगर्य्याम् अभ्रंलिहः गगनस्पर्शी शोणानां मणीनां मयूखः किरणः उन्मदानां मदोन्मत्तानाम् अतएव अकाण्डेऽपि असमयेऽपि सन्ध्याभ्रमं प्राप्नुवतां प्रमदाजनानाम् अनङ्गनेपथ्यविधिं कामजनित-वस्त्रभूषादिकं व्यधत्त कारयामास। उपजातिवृत्तम्।

(भ) रसादीनां नगरीवृत्तादीति। नगरीवृत्तं नगरीवृत्तान्तः तत्प्रभृतिवस्तुन्येव अङ्गत्वं नगरीवृत्तान्तपरिपोषकत्वमित्यर्थः, तेषां रसादीनाम् अतात्पर्य्यविषयत्वेऽपि नगरीवृत्तस्यैव तात्पर्य्यविषयत्वादिति भावः, तस्मादत्र इतराङ्गं गुणीभूतं व्यङ्ग्यमिति अवधेयम्।

प्रधानभावावभासस्तावन्नानुभूयते कालान्तरे तु प्रकरणादिपर्य्यालोचनया भवन्नप्यसौ न काव्यव्यपदेशं व्याहन्तुमीशस्तस्यास्वादमात्रायत्तत्वादिति" (म)। केचित् चित्राख्यं तृतीयं काव्यभेदमिच्छन्ति। तदाहुः।

"शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम्"। (य)

इति तन्न। यदि हि अव्यङ्ग्यत्वेन व्यङ्ग्याभावस्तदा तस्य काव्यत्वमपि नास्तीति प्रागेवोक्तम्। ईषद्व्यङ्ग्यत्वमिति चेत्? किं नाम ईषद्व्यङ्ग्यत्वम्? आस्वाद्यव्यङ्ग्यत्वम्, अनास्वाद्यव्यङ्ग्यत्वं वा? आद्ये प्राचीनभेदयोरन्तःपातः। द्वितीये त्वकाव्यत्वम्। यदि च आस्वाद्यत्वं तदा क्षुद्रत्वमेव, क्षुद्रतायामनास्वाद्यत्वात्। तदुक्तं ध्वनिकृता।

"प्रधानगुणभावाभ्यां व्यङ्ग्यस्यैवं व्यवस्थिते।
उभे काव्ये ततोऽन्यद् यत् तच्चित्रमभिधीयते॥" इति (र)

इति साहित्यदर्पणे ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्याख्यकाव्यभेदनिरूपणं नाम चतुर्थः परिच्छेदः।

(म) काव्यार्थस्य विभावादिपदार्थनिचयस्य अखण्डबुद्धिवेद्यत्वेन अविच्छिन्नप्रतिगम्यस्य आस्वाददशायाम् अनुभवावस्थायां गुणप्रधानभावस्य अङ्गाङ्गिभावस्य अवभासः प्रतीतिः। काव्यव्यपदेशं काव्यसंज्ञां ध्वनिकाव्यमिदं वा गुणीभूतव्यङ्ग्यमिदमिति निर्णीतं काव्य नाम इति यावत् व्याहन्तुं खण्डयितुं निराकर्त्तुमित्यर्थः, न ईशः शक्तः असौ अवभास इत्यर्थः।

(य) शब्दचित्रमिति। अव्यङ्ग्यं काव्यम् अवरम् अधमं स्मृतं, तत् द्विविधं शब्दचित्रं वाच्यचित्रञ्च।

(र) प्रधानेति। व्यङ्ग्यस्य प्रधानगुणभावाभ्याम् एवं रीत्या उभे काव्ये ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यरूपे इत्यर्थः, व्यवस्थिते सिद्धान्तिते ततः ताभ्याम् अन्यत् यत् काव्यं तत् चित्रम् अभिधीयते कथ्यते न तु तत् काव्यशब्देनोच्यते रसवर्जितत्वात् रसस्यैव काव्यजीवनत्वेनाभिहितत्वादिति बोध्यम्।

इति बि, ए, उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचिता विमलाख्या साहित्यदर्पणस्य चतुर्थपरिच्छेदव्याख्या समाप्ता।

पञ्चमः परिच्छेदः ।

अथ केयमभिनवा व्यञ्जना नाम वृत्तिरित्युच्यते ।

वृत्तीनां विश्रान्तेरभिधातात्पर्य्यलक्षणाख्यानाम् ।
अङ्गीकार्य्या तुर्य्या वृत्तिर्बोधे रसादीनाम् ॥२६७॥

अभिधायाः सङ्केतितार्थमात्रबोधनविरतायाः न वस्त्वलङ्काररसादिव्यङ्ग्यबोधने क्षमत्वं, न च सङ्केतितो रसादिः न हि विभावाद्यभिधानमेव तदभिधानम्, तस्य तदैकरूप्यानङ्गीकारात् । यत्र च स्वशब्देनाभिधानं तत्र प्रत्युत दो[ष] एवेति वक्ष्यामः । क्वचिच्च "शृङ्गाररसोऽयम्" इत्यादौ स्वशब्दाभिधानेऽपि न तत्प्रतीतिः, तस्य स्वप्रकाशानन्दरूपत्वात् अभिहितान्वयवादिभिरङ्गीकृता तात्पर्य्याख्या वृत्तिरपि संसर्गमात्रे परिक्षीणा न व्यङ्ग्यबोधिनी (ख) । यच्च केचिदाहुः

(क) ननु व्यङ्ग्यं तावत् काव्यबीजं तच्च व्यञ्जनावृत्तिबोध्यं व्यञ्जना चाभिनवा वृत्तिः कथमङ्गीक्रियते इत्याशङ्क्याह अथेत्यादि । अभिनवा नव्यैरङ्गीकृता इत्यर्थः । वृत्तीनामिति । अभिधातात्पर्य्यलक्षणाख्यानां वृत्तीनां विश्रान्तेः स्वस्वार्थं निर्वाह्य विरामात्, रसादीनाम् इत्यत्रादिपदेन भावादयो वस्तूनि अलङ्काराश्च गृह्यन्ते, तेषां प्रतीतौ तुर्य्या चतुर्थी वृत्तिः व्यञ्जना इत्यर्थः अङ्गीकार्य्या स्वीकार्य्या ।

(ख) विभावाद्यभिधानमिति । विभावादीनाम् इत्यत्रादिपदेन अनुभावसहकारिणो गृह्यन्ते, अभिधानं कथनम् अभिधया प्रतिपादनं वा तदभिधानं तस्य वस्त्वलङ्काररसादेरभिधानं तस्य वस्त्वलङ्काररसादेः तदैकरूप्यानङ्गीकारात् विभावादिभिन्नरूपतया अङ्गीकारात् स्वशब्देन रसादिशब्देन अभिधानं कथनं रसादेरिति भावः प्रत्युत वैपरीत्ये । तत्कथनेऽपि न तस्य प्रतीतिः । संसर्गमात्रे केवलान्वयबोधे इत्यर्थः, परिक्षीणा समाप्तशक्तिः न तस्या अपरार्थबोधने क्षमत्वमिति भावः ।

"सोऽयमिषोरिव दीर्घदीर्घतरोऽभिधाव्यापारः" इति (ग)।

यच्च ध्वनिकेनोक्तम्।

"तात्पर्य्याव्यतिरेकाच्च व्यञ्जकत्वस्य न ध्वनिः।

यावत्कार्य्यप्रसारित्वात् तात्पर्य्यं न तुलाधृतम्॥" इति (घ)

तयोरुपरि शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभाववादिभिरेव पातनीयो दण्डः। एवञ्च किमिति लक्षणाप्युपास्या। दीर्घदीर्घतराभिधाव्यापारेणापि तदर्थबोधसिद्धेः। किमिति च "ब्राह्मण! पुत्रस्ते जातः, कन्या ते गर्भिणी" इत्यादावपि हर्षशोकादीनामपि न वाच्यत्वम्। यत् पुनरुक्तं "पौरुषेयमपौरुषेयञ्च वाक्यं सर्वमेव कार्य्यपरम्, अतत्परत्वेऽनुपादेयत्वादुन्मत्तवाक्यवत्, ततश्च काव्यशब्दानां निरतिशयसुखास्वादव्यतिरेकेण प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोः प्रवृत्तौपयिकप्रयोजनान्तरानुपलब्धेर्निरतिशयसुखास्वाद एव कार्य्यत्वेनावधार्य्यते, "यत्परः शब्दः स शब्दार्थ" इति न्यायादिति। तत्र

(ग) शब्दश्रवणानन्तरं यावन्तः अर्थाः प्रतीयन्ते तावत्स्वेव अभिधा एव व्यापार इति मतमुत्थाप्य दूषयति सोऽयमिति। अतिदीर्घः इषुव्यापारः यथा एकं लक्ष्यं भित्त्वा लक्ष्यान्तरं भिनत्ति तथा एकैवाभिधा मुख्यार्थं बोधयित्वा व्यङ्ग्यार्थमपि बोधयतीति भावः।

(घ) तात्पर्य्येति। तात्पर्य्यस्य अव्यतिरेकात् अभिन्नत्वात् व्यञ्जकत्वस्य व्यञ्जनाया न ध्वनिः न नाम न व्यञ्जनानाम्नी वृत्तिरङ्गीकार्य्या इत्यर्थः, तात्पर्य्यवृत्तिरेव व्यङ्ग्यबोधिनीत्यर्थः। तात्पर्य्यं यावत्कार्य्यप्रसारित्वात् यावन्ति कार्य्याणि यावत्कार्य्यं, तत्र प्रसारित्वात् व्यापकत्वात् तुलया तोलनदण्डेन धृतं न, तात्पर्य्यम् एतावत्कार्य्यं साधयेत् नान्यदिति नेति भावः।

(ङ) तयोरिति। तयोः इषुवत् अभिधाव्यापारवादियावत्कार्य्यप्रसारितात्पर्य्यवादिनोरित्यर्थः। शब्देति। शब्दः घटादिः एकमर्थं बोधयित्वा विरतः नान्यमर्थं बोधयितुं शक्नोति, बुद्धिः एकमर्थं विषयीकृत्य नान्यमर्थं विषयीकर्त्तुं शक्नोति यथा पतनादिरूपं कर्म एकमर्थं गमनादिकं निष्पाद्य न अपरं निष्पादयितुं

प्रष्टव्यम्—किमिदं तत्परत्वं नाम ? तदर्थत्वं वा तात्पर्य्यवृत्त्या तद्बोधकत्वं वा ? आद्ये न विवादः, व्यङ्ग्यत्वेऽपि तदर्थतानपायात्। द्वितीये तु केयं तात्पर्य्याख्या वृत्तिः ? अभिहितान्वयवादिभिरङ्गीकृता वा तदन्या वा ? आद्ये दत्तमेवोत्तरम्। द्वितीये तु नाममात्रे विवादः। तन्मतेऽपि तुरीयवृत्तिसिद्धेः। नन्वस्तु युगपदेव तात्पर्य्यशक्त्या विभावादिसंसर्गस्य रसादेश्च प्रकाशनमिति चेन्न, तयोर्हेतुफलभावाङ्गीकारात्। यदाह मुनिः—"विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः" इति। सहभावे च कुतः सव्येतरविषाणयोरिव कार्य्यकारणभावः, पौर्वापर्य्यविपर्य्ययात्। 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ तटाद्यर्थमात्रबोधनविरताया लक्षणायाश्च

शक्नोति। यथा ग्रामं गच्छति इत्यनेन काशीं गच्छतीति न प्रतीयते। अभिधादिव्यापारस्तु बुद्धिरेवेति बोध्यम्। ननु बुद्ध्यादयो विरता नान्यमर्थं बोधयितुं शक्नुवन्तीति नोपपद्यते, एकयैव बुद्ध्या शब्दादिना न बहुकार्य्यसाधनस्य अनेकार्थादिबोधनस्य च सर्वदैव प्रसिद्धेरित्यस्वरसमाशङ्क्याह एवञ्चेति। तदर्थस्य लक्षणाजन्यबोधविषयस्य लक्ष्यार्थस्य इत्यर्थः, बोधसिद्धेः प्रतीतिसिद्धेः। ननु लक्षणाया अपि अस्वीकारे का हानिरिति सामान्यतः समाशङ्क्याह किञ्चेति। कन्या अनूढा दुहिता। पौरुषेयं पुरुषप्रयुक्तं लौकिकमित्यर्थः, अपौरुषेयम् अलौकिकं वेदस्वरूपम्। कार्य्यपरं प्रयोजनसाधननिरतं, यथा जलमानय इति वाक्यं जलाहरणरूपकार्य्यतत्परम्, एवम् अश्वमेधेन यजेतेति वाक्यं स्वर्गसाधनरूपकार्य्यतत्परम्। अतत्परत्वे कार्य्यपरत्वाभावे इत्यर्थः, उन्मत्तवाक्यवत् शिशुप्रयुक्तवचनवत् अनुपादेयत्वात् अग्राह्यत्वात्, यथा उन्मत्तवाक्यं न कोऽपि गृह्णाति तथा निष्प्रयोजनं वाक्यमिति भावः। प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोः श्रोतृपाठकयोः प्रवृत्तिः काव्यश्रवणपाठयोरिच्छा इत्यर्थः, तथा औपयिकं युक्तियुक्तं साधकमित्यर्थः, प्रयोजनानन्तरं निरतिशयानन्दात् अन्यत् प्रयोजनं तस्य अनुपलब्धेः शब्देनानुपस्थितेः ईतीः अवधार्य्यते निर्णीयते तात्पर्य्येणेति भावः। तत्पर इति शब्दः यत्परः यदर्थे यद्बोधेच्छया इत्यर्थः प्रयुक्तः स शब्दार्थः इति, ततश्च तात्पर्य्येणैव रसादिप्रतीतिर्भवेत् न तदर्थे व्यञ्जनाङ्गीकार्य्या इति भावः। तदर्थतानपायात्

कुतः शीतत्वपावनत्वादिव्यङ्ग्यबोधकता ? तेन तुरीया वृत्ति-रूपास्त्येवेति निर्विवादमेतत् (ङ)।

किञ्च।

बोद्धृस्वरूपसङ्ख्या-
निमित्तकार्य्यप्रतीतिकालानाम्।
आश्रयविषयादीनां
भेदाद्भिन्नोऽभिधीयते व्यङ्ग्यः ॥२६८॥ (च)

वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोर्हि पदतदर्थमात्रज्ञाननिपुणैर्वैयाकरणै-रपि सहृदयैरेव च संवेद्यतया बोद्धृभेदः, "भम धम्मिअ !" इत्यादौ क्वचिद्वाच्ये विधिरूपे निषेधरूपतया। क्वचित् "निःशेषच्युतचन्दनम्" इत्यादौ निषेधरूपे विधिरूपतया च स्वरूपभेदः। "गतोऽस्तमर्कः" इत्यादौ च वाच्योऽयं एक एव

तदर्थतायाः तत्परतायाः अनपायात् अनपगमात्। तयोः विभावादिसंसर्गस्य ादेश्च हेतुफलभावाङ्गीकारात् कारणकार्य्यभावास्वीकारात् विभावादिसंसर्गः प्रतीतौ हेतुः रसश्च कार्य्यं तत् कथं द्वयोर्यौगपद्ये प्रतीतिः कार्य्यकारणयोः र्वापर्य्यनियमात् न हि कार्य्यं कारणञ्च युगपद् भवतीति भावः। सहभावे गपदुत्पत्तौ सव्येतरविषाणयोः वामदक्षिणशृङ्गयोरिव कुतः कथं कार्य्यकारणभावः? ङ्गयोः समकाले उत्पन्नयोर्यथा परस्परं कार्य्यकारणभावो न स्यात् तथा विभा-ादिसंसर्गरसयोः, तथात्वे मुनिवचनविरोध इति भावः। ननु लक्षणया रसादि-ोध घोषामित्याद्यद्वाद गङ्गायामिति। तुरीया चतुर्थी।

(च) अभिधेयव्यङ्ग्ययोर्भेदं दर्शयति किञ्चेत्यादि। बोद्धा ज्ञाता स्वरूपं स्वस्व-पं लक्षणं चिह्नमित्यर्थः, संख्या द्वित्वबहुत्वादिरूपा गणना निमित्तं हेतुः कार्य्यं थीजनं प्रतीतिः ज्ञानं कालः समयः तेषां तथा आश्रयः अवलम्बनं विषयः प्रतिपाद्यादि-पः इत्यादीनां भेदात् भिन्नत्वात् व्यङ्ग्यः व्यञ्जनाबोध्यः अर्थः अभिधेयतः अभिधा-ोध्यात् अर्थात् वाच्यार्थादित्यर्थः भिन्नः पृथक्।

(छ) बोद्धृभेदं दर्शयति वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोरिति। वैयाकरणा वाच्यार्थं

प्रतीयते, व्यङ्ग्यस्तु तत्तोद्वादिभेदात्। क्वचित् "कान्तमभिसरेति","गावो निरुध्यन्तामिति" नायकस्य भयमागमनावसर इति सन्तापोऽधुना नास्तीत्यादिरूपेणानेक इति सङ्ख्याभेदः। वाच्यार्थः शब्दोच्चारणमात्रेण वेद्यः। एष तु तथाविधप्रतिभानैर्मल्यादिनेति निमित्तभेदः। प्रतीतिमात्रचमत्कारकरणाच्च कार्य्यभेदः। केवलरूपतया चमत्कारितया च प्रतीतिभेदः। पूर्वपश्चाद्भावेन च कालभेदः। शब्दाश्रयत्वेन शब्दतदेकदेशतदर्थवर्णसङ्घटनाश्रयत्वेन च आश्रयभेदः (छ)

"कस्स ण वा होइ रोसो दट्ठूण पिआइ सव्वणं अहरम्।
सभमरपद्मग्घाइणि! वारिअवामे! सहस्स दाणीम्" ॥

इति सखीतत्कान्तविषयत्वेन विषयभेदः तस्मान्नाभिधेय एव व्यङ्ग्यः (ज)।

मेव न तु व्यङ्ग्यार्थं बोद्धुं शक्नुवन्ति सहृदयास्तु उभयमेवेति वाच्यार्थबोद्धारो वैयाकरणाः व्यङ्ग्यार्थबोद्धारस्तु सुहृदया एवेति भावः। स्वरूपभेद दर्शयति। "भम धम्मिअ"इत्यादि वाच्यार्थः विभिन्नरूपः व्यङ्ग्यार्थः निषेधरूप इति वाच्यव्यङ्ग्ययोः स्वरूपं सुमहत् भिन्नमिति भावः। सङ्ख्याभेद दर्शयति गत इति। अत्र एक एव वाच्यार्थः, व्यङ्ग्यस्तु बहुविध इति भावः। निमित्तभेदं दर्शयति वाच्यार्थ इति। शब्दस्य उच्चारणं ज्ञानं तन्मात्रेण मात्रशब्देन पतिभानैर्मल्यादिव्यवच्छेदः। कार्य्यभेदं दर्शयति प्रतीतीति। वाच्यार्थे प्रतीतिमात्रं बोधमात्रं मात्रपदेन चमत्कारव्यवच्छेदः, व्यङ्ग्यार्थैः चमत्कारकरणं चित्तोल्लासविधानम्। प्रतीतिभेदं दर्शयति केवलेति। कालभेदं दर्शयति पूर्वेति। वाच्यार्थः प्रथमं प्रतीयते व्यङ्ग्यार्थस्तु पर्य्यालोचनया परत्र प्रति भावः। आश्रयभेदं दर्शयति शब्दाश्रयत्वेनेति। वाच्यार्थः केवलं शब्दमाश्रयति व्यङ्ग्यार्थस्तु शब्दादिमिति।

(ज) विषयभेदं दर्शयति कस्य इति। "कस्य न वा भवति रोषो दृष्ट्वा प्रियायाः सव्रणमधरम्। सभ्रमरपद्माघ्रायिणि! वारितवामे! सहस्वेदानीम् ॥" इति संस्कृतम्। उपपतिना दष्टाधरां भार्य्यां प्रति क्रुद्धं नायकं प्रतारयन्त्यास्सख्या उक्तिरियम्। हे वारितवामे! वारिता निवारितापि वामा प्रतिकूला तत्

तथा।

प्रागसत्त्वाद्रसादेर्नो बोधिके लक्षणाभिधे।

किञ्च मुख्यार्थबाधस्य विरहादपि लक्षणा॥२६९॥(झ)

न बोधिकेति शेषः। नहि कोऽपि रसनात्मकव्यापाराद् भिन्नो रसादिपदप्रतिपाद्यः पदार्थः प्रमाणसिद्धोऽस्ति यमिमे लक्षणाभिधे बोधयेताम्। किञ्च यत्र "गङ्गायां घोषः" इत्यादावुपात्तशब्दार्थानां बुभूषन्नेवान्वयोऽनुपपत्त्या बाध्यते तत्रैव हि लक्षणायाः प्रवेशः। यदुक्तं न्यायकुसुमाञ्जलावुदयनाचार्य्यैः।

"श्रुतान्वयादनाकाङ्क्षं न वाक्यं ह्यन्यदिच्छति।
पदार्थान्वयवैधुर्य्यात् तदाक्षिप्तेन सङ्गतिः" ॥ (ञ)

सम्बुद्धौ, सभ्रमरं पद्मं जिघ्रतीति तत्सम्बोधने, प्रियायाः अधरं सव्रणं व्रणयुक्तं दृष्ट्वा कस्य जनस्य रोषः क्रोधः न भवति? सर्वस्यैव भवतीत्यर्थः। इदानीं सहस्व अर्न्तजर्जां व्रणवेदनाञ्चेति शेषः। सखी तत्कान्तविषयत्वेनेति। अत्र वाच्यार्थबोधे सखी उद्देश्या। उपपतिना आधरो दष्ट इति व्यङ्ग्यार्थबोधे उद्देश्यस्तत्पतिरिति भावः।

(झ) प्रागिति। रसादेः प्राक् असत्त्वात् अविद्यमानत्वात् लक्षणाभिधे लक्षणावृत्तिरभिधावृत्तिश्चेत्यर्थः नो बोधिके बोधयितुं न शक्नुत इत्यर्थः लक्षणा अभिधा च प्रमाणसिद्धमेव वस्तु बोधयति प्रमाणासिद्धं रसादिकं नेति भावः। किञ्च अन्यच्च मुख्यार्थबाधस्य विरहात् अभावादपि लक्षणा नो बोधिका। लक्षणया मुख्यार्थबाधे हि प्रमाणसिद्धं वस्तु बोध्यते रसादिबोधे तु न मुख्यार्थबाधः नापि रसादिः प्रमाणसिद्ध इति भावः।

(ञ) श्रुतेति। श्रुतान्वयात् श्रुतानां शब्दोपात्तानाम् अन्वयात् अन्वयबोधकात् अनाकाङ्क्षम् आकाङ्क्षारहितं वाक्यं अन्यत् अर्थान्तरं न इच्छति। पदार्थान्वयवैधुर्य्यात् पदार्थानाम् अन्वयानुपपत्तिग्रस्तानां मुख्यार्थबाधादित्यर्थः, तदाक्षिप्तेन मुख्यार्थसम्बन्धितया गृहीतेन अर्थेनेति शेषः, [illegible] भवतीति शेषः।

न पुनः "शून्यं वासगृहम्" इत्यादौ मुख्यार्थबाधः। यदि च "गङ्गायां घोषः" इत्यादौ प्रयोजनं लक्ष्यं स्यात् तीरस्य मुख्यार्थत्वं बाधितत्वञ्च स्यात् तस्यापि च लक्ष्यतया प्रयोजनान्तरं तस्यापि प्रयोजनान्तरमित्यनवस्थापातः। न चापि प्रयोजनविशिष्ट एव तीरे लक्षणा। विषयप्रयोजनयोर्युगपत्प्रतीत्यनभ्युपगमात्। नीलादिसंवेदनानन्तरमेव हि ज्ञाततायाः अनुव्यवसायस्य वा सम्भवः (ट)।

नानुमानं रसादीनां व्यङ्ग्यानां बोधनक्षमम्।
आभासत्वेन हेतूनां स्मृतिर्न च रसादिधीः॥२७०(ठ)

(ट) प्रयोजनं लक्ष्यं स्यादिति प्रयोजनं शैत्यपावनत्वातिशयः लक्ष्यं लक्षणाजन्यबोधविषयः स्यात् तदा तीरस्य मुख्यार्थत्वं गङ्गाशब्दस्य तीरमेव मुख्यार्थः बाधितत्व तन्मुख्यार्थस्य बाधश्च स्यात्। इष्टापत्तावाह तस्यापीति। तस्यापि शैत्यपावनत्वादिरूपस्य लक्ष्यार्थस्यापि लक्ष्यतया विशेषणे तृतीया लक्ष्यमित्यर्थः, प्रयोजनान्तरम् अन्यत् प्रयोजनम्। अनवस्थापातः असीमत्वात् लक्ष्यप्रयोजनानां न क्वापि व्यवस्थेति भावः। विषयप्रयोजनयोरिति। विषयः कारणीभूतज्ञानं प्रयोजनं फलीभूतज्ञानं तयोर्युगपत् समकालिकी या प्रतीतिः तस्याः अनभ्युपगमात् अनङ्गीकारात्, न हि कारणज्ञानं कार्य्यज्ञानञ्च समकाले भवतीति भावः। एतदेव समर्थयति नीलादीति। नीलादीनां संवेदनानन्तरमेव प्रत्यक्षात् परमेव, न तु पूर्वं वा प्रत्यक्षसमकाले इत्यर्थः, ज्ञाततायाः मीमांसकमतानुयायिनां सङ्केतविशेषः, यथा नीलो ज्ञात इत्यादिरूपः तस्याः वा अनुव्यवसायः नैयायिकमतानुयायिनां सङ्केतविशेषः, यथा नीले प्रत्यक्षे नीलमहं जानामीत्येवं रूपः तस्य। ततश्च नीलादिप्रत्यक्षं कारणं तदनन्तरं ज्ञातता वा अनुव्यवसायः तस्य फलं तयोर्यौगपद्यं न केऽप्यङ्गीकुर्वन्ति। प्रकृते तीरज्ञानात् परमेव शैत्यपावनत्वादिप्रतीतिः न तु समकालिकीति फलितार्थः।

(ठ) अनुमानप्रमाणलभ्यत्वं रसादेर्निराकरोति नेति। हेतूनां कारणानाम् आभासत्वेन दुष्टत्वेन व्यभिचरितत्वेनेत्यर्थः, अनुमानं रसादीनां व्यङ्ग्यानां

व्यक्तिविवेककारेण हि "यापि विभावादिभ्यो रसादीनां प्रतीतिः सानुमान एवान्तर्भवितुमर्हति। विभावानुभावव्यभिचारिप्रतीतिर्हि रसादिप्रतीतेः साधनमिष्यते। ते हि रत्यादीनां भावानां कारणकार्य्यसहकारिभूतास्ताननुमापयन्त एव रसादीन् निष्पादयन्ति। त एव हि प्रतीयमाना आस्वादपदवीं गताः सन्तो रसा उच्यन्ते, इत्यवश्यम्भावी तत्प्रतीतिक्रमः केवलमाशुभावितया असौ न लक्ष्यते यतोऽयमद्याप्यभिव्यक्तिक्रमः" इति यदुक्तं तत्र प्रष्टव्यम्। किं शब्दाभिनयसमर्पित-विभावादिप्रत्ययानुमित-रामादिगत-रागादिज्ञानमेव

व्यञ्जनाजन्यबोधविषयाणां न बोधने क्षमं समर्थं तथा स्मृतिः संस्कारविशेषः रसादीनां धीः ज्ञानसाधनं न।

(ड) अनुमान एवेति। एवकारात् व्यञ्जनाव्यवच्छेदः। ते विभावादयः। अनुमापयन्तः अनुमानेन बोधयन्तः। यथा पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्र वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति प्रतीतिः तथा शून्यं वासगृहमित्यादि काव्यं शृङ्गाररसवत् तत्तद्विभावादिमत्त्वादित्यनुमितौ शृङ्गाररसव्याप्यविभावादिमत् काव्यमिति प्रतीतिर्भवेदिति भावः। त एव विभावादयः। ननु अनुमितौ कार्य्यकारणकल्पनेन रसप्रतीतेः क्रमानुभवनीयत्वात् असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वहानिरित्यवाह अवश्यमिति। तस्य रसादेः प्रतीतौ क्रमः पौर्वापर्य्यम्। अवश्यम्भावी अन्यथा कथं विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति सङ्गच्छते। आशुभावितया शीघ्रोत्पन्नत्वेन असौ क्रमः न लक्ष्यते नानुभूयते। यतः अयम् अद्यापि रसादेर्व्यङ्ग्यत्वस्वीकारेऽपि अभिव्यक्तेः प्रतीतेः क्रमः। यथा प्रथमं विभावादिप्रतीतिः ततः साधारण्याभिमानः ततो रसानुभव इति क्रमसत्त्वेऽपि आशुभावित्वेन भवद्भिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वं स्वीक्रियते तथानुमानवादिनामपीति भावः। शब्देति। शब्देन श्रव्येण अभिनयेन दृश्येन इत्यर्थः समर्पितः उत्पादितः यः विभावादीनां प्रत्ययः प्रतीतिः तेन अनुमितः रामादिगतः यः रागादिः सीतादिविषयकः प्रणयादिः तस्य ज्ञानं प्रतीतिः। तद्भावतया तस्य रामादिगतरागादिध्यानेन भावकैः सहृदयैः भाव्यमानः [illegible] व्याप्तिग्रहणाभावादिति। अव्यभिचरितहेतुसत्त्वेन कार्य्य[illegible] व्याप्तिः। सा तु अनु-

रसत्वेनाभिमतं भवतः तद्भावनया भावकैर्भाव्यमानः स्वप्रकाशानन्दो वा ? आद्ये न विवादः, किन्तु रामादिगत-रागादिज्ञानं रससंज्ञया नोच्यतेऽस्माभिरित्येव विशेषः। द्वितीयस्तु व्याप्तिग्रहणाभावाद्धेतोराभासतयाऽसिद्ध एव। यच्चोक्तं तेनैव। "यत्र यत्र एवंविधानां विभावानुभावसात्त्विकसञ्चारिणामभिधानमभिनयो वा तत्र तत्र शृङ्गारादिरसाविर्भावः" इति। सुग्रहैव व्याप्तिः पक्षधर्मता च (ड)। तथा।

"याऽर्थान्तराभिव्यक्तौ वः सामग्रीष्टा निबन्धनम्।
सैवानुमितिपक्षे नो गमकत्वेन सम्मता" इति (ढ)॥

इदमपि नो न विरुद्धम्। नहि एवंविधा प्रतीतिरास्वाद्यत्वेन अस्माकमभिमता, किन्तु स्वप्रकाशमात्रविश्रान्तः

मानप्रमाणस्य साधिकेति स्थितिः। अत्र तु श्रीवियजरन्मीमांसकादीनां विभावादिप्रत्ययसत्त्वेऽपि स्वप्रकाशानन्दमयरसास्वादस्य अदर्शनात् हेतुर्व्यभिचारीति कथमनुमानं सम्भवतीति भावः। प्रकारान्तरेण व्याप्तिग्रहं साधयित्वा अनुमानसिद्धत्वं रसादेः साधयति यच्चोक्तमिति। तेनैव व्यक्तिविवेककारेणैव। एवंविधानां तत्तद्व्यापारशालिनामित्यर्थः, अभिधानं शब्देनोपस्थापनम् अभिनयः अङ्गादिचेष्टया उपस्थितिः। श्रोत्रियजरन्मीमांसकादयोऽपि विभावादीन् रत्यादिकारणकार्य्यसहकारिरूपान् जानन्ति परं रत्यादेर्विशेषेण आस्वादाङ्कुरयोग्यतानयनं विभावनम्। तादृशस्य रत्यादेः समनन्तरमेव रसादिरूपतया भावनम् अनुभावनम्। तथाभूतस्य तस्य सम्यक्चारणं सञ्चारणं पूर्व्वमुक्तम् एतद्व्यापारभाविनस्तान् न अनुभवन्ति, एतदनुभवस्यैव रसास्वादत्वादिति भावः। व्याप्तिः अव्यभिचारिहेतुत्वरूपा पक्षधर्मता पक्षसत्ता पक्षे विद्यमानता इत्यर्थः। यथा पर्वतो वह्निमानित्यत्र पक्षः पर्वतः तत्र वह्नेः सत्तास्ति तथात्र सामाजिकानाम् अहं रसवान् इत्येवं प्रतीतौ रसिकजनः पक्षः रसस्य तत्सत्तासौ यावधेयम्।

(ढ) येति। अर्थान्तरस्य अवच्यते व्यङ्ग्यस्य अभिव्यक्तौ प्रकटने वः युष्माकं या सामग्री कारणकूटः निबन्धनं प्रधानम् इष्टा अभिलषिता सैव सामग्री नः अस्माकम् अनुमितिपक्षे गमकत्वेन सम्मता। सा च सामग्री शब्दबोधकर्तृति बोध्यम्।

सान्द्रानन्दनिर्भरः। तेन अत्र सिषाधयिषितादर्थादर्थान्तरस्य साधनाद्धेतोराभासता (ध)। यच्च "भम धम्मिअ!" इत्यादौ प्रतीयमानं वस्तु।

"जलकेलितरलकरतलमुक्तः पुनः पिहितराधिकावदनः।
जगदवतु कोकयूनोर्विघटनसङ्घटनकौतुकी कृष्णः" ॥

इत्यादौ च रूपकालङ्कारादयोऽनुमेया एव। तथाहि, अनुमानं नाम पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वविशिष्टाल्लिङ्गाल्लिङ्गिनो ज्ञानम्। ततश्च वाच्यादसम्बन्धोऽर्थस्तावन्न प्रतीयते अन्यथातिप्रसङ्गः स्यादिति बोध्यबोधकयोरर्थयोः कश्चित् सम्बन्धोऽस्त्येव। ततश्च बोधकोऽर्थो लिङ्गं बोध्यश्च लिङ्गी बोधकस्य चार्थस्य पक्षसत्त्वं निबद्धमेव। सपक्षसत्त्व-

---

(ध) इदमपि एवंरूपमपि अनुमानं नः अस्माकं न विरुद्धं न विपरीतम्, अस्माभिः स्वीक्रियते इति भावः। सिषाधयिषितात् साधयितुमिष्टात् अर्थात् व्यङ्ग्यरूपादित्यर्थः, अर्थान्तरस्य अन्यरूपस्य अस्मदनभिप्रेतस्येत्यर्थः, अर्थस्य भवदुक्तरूपस्य रसस्य साधनात् निष्पादनात् हेतोः आभासता दुष्टहेतुत्वमित्यर्थः। अनुमितौ तु येन हेतुना यत् कार्य्यं साध्यते तदेव कार्यमवश्यम्भावि, यदि तेन हेतुना अभिप्रेतकार्य्यं साध्यते तदेव तस्य हेतोराभासत्वं नियतहेतुका ह्यनुमितिरिति बोध्यम्।

(न) वस्त्वलङ्कारयोरपि अनुमेयत्वं वदतो व्यक्तिविवेककारमतानुयायिनो दूषयति यच्चेत्यादि जलेति। जलकेलौ वारिविहारे तरलाभ्यां चञ्चलाभ्यां करतलाभ्यां मुक्तं त्यक्तं पुनः पिहितम् आच्छादितं राधिकायाः वदनं येन तादृशः अतएव कोकयूनोः चक्रवाकदम्पत्योः विघटने सङ्घटने वियोगसंयोगौ तयोः कौतुकी कुतूहलवान् कृष्णः जगत् अवतु रक्षतु। अत्र चन्द्रोदये रात्रौ चक्रवाकवियोगः, तस्यानुदये दिवा संयोग इति प्रसिद्धिरत्रानुसन्धेया। राधिकावदने चन्द्रत्वारोपः अनुमेय एव नास्य व्यञ्जनास्वीकारेण। एतदेव उपपादयति तथाहीत्यादि पक्षे साध्यवति सत्त्वं विद्यमानता पक्षसत्त्वं, पक्षतुल्ये वस्तुनि सत्त्वं विद्यमानता, सपक्षसत्त्वं विपक्षात् विरुद्धपक्षात् व्यावृत्तत्वं निवृत्तिः एतद्विशिष्टात्

विपक्षव्यावृत्तत्वे अनिबद्धेऽपि सामर्थ्यादनुमेये। तस्मादत्र यद् वाच्यार्थाल्लिङ्गरूपाल्लिङ्गिनो व्यङ्ग्यार्थस्यावगमस्तदनुमान एव पर्य्यवस्यतीति"। तन्न। तथाहि यत्र "भ्रम धार्मिक!" इत्यादौ गृहे श्वनिवृत्त्या विहितं भ्रमणं गोदावरीतीरे सिंहोपलब्धेरभ्रमणमनुमापयतीति यद्वक्तव्यं तत्र नैकान्तिको हेतुः। भीरोरपि गुरोः प्रभोर्वा निदेशेन प्रियानुरागेण च गमनस्य सम्भवात्। पुंश्चल्या वचनं प्रामाणिकं न वेति सन्दिग्धासिद्धश्च। "जलकेलीत्यत्र" य आत्मदर्शनाभ्यां चक्रवाकविघटनसङ्घटनकारी स चन्द्र एवेति अनुमितिरेवेयमिति न वाच्यम्, उक्तासकादावनैकान्तिकत्वात्। एवंविधोऽर्थ एवंविधार्थबोधक एवंविधार्थत्वाद् यन्नैवं तन्नैवमित्यनुमानेऽपि आभाससमानयोगक्षेमो हेतुः। एवंविधार्थत्वादिति हेतुना एवंविधानिष्टार्थसाधनस्याप्युपपत्तेः। तथा यत् "दृष्टिं हे

लिङ्गात् साधनात् लिङ्गिनः साध्यस्य ज्ञानं प्रतीतिः अनुमानम्। यथा पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्र पर्वतः पक्षः वह्निः साध्यः धूमो लिङ्गम्। यथा पर्वतः साध्यवानिति पक्ष, तथा महानसेऽपि वह्निरस्तीति महानसः सपक्षः, ह्रदादौ वह्निर्नास्तीति ह्रदो विपक्ष इत्यादि। वाच्यात् अभिधेयार्थात् असम्बन्धः सम्बन्धवर्जितः अन्यथा असम्बन्धार्थप्रतीतौ इत्यर्थः, अतिप्रसङ्गः अतिव्याप्तिः अलक्ष्ये लक्षणगमनरूप इत्यर्थः। यथा, "भ्रम धार्मिक!" इत्यत्र यथा भ्रमणाभावः प्रतीयते तथा घटाभावोऽपि प्रतीयते इति। "भ्रम धार्मिक!"इत्यत्र बोध्यबोधकयोरर्थयोर्वैपरीत्यलक्षणः सम्बन्धो बोध्यः। निबद्धमिव वर्णितमेव। सामर्थ्यात् योग्यतावशात् अनुमेये प्रत्येतव्ये एतत् सदृशसन्दर्भः सपक्षः, विपरीतस्तु विपक्ष इति भावः। वाच्यार्थात् अभिधेयार्थात् लिङ्गरूपात् साधनरूपात् लिङ्गिनः साध्यरूपस्य व्यङ्ग्यस्य अवगमः प्रतीतिः। ततश्च "भ्रम धार्मिक!" इत्यादौ श्वनिवृत्त्या विहितं भ्रमणं वैपरीत्यसम्बन्धेन अभ्रमणार्थवत् गोदावरीतीरे सिंहोपलब्धेरित्यनुमानप्रकार इति भावः। अनैकान्तिकः व्यभिचारीत्यर्थः। गमनस्य सम्भवादिति अभ्रमणानुमापकेन लिङ्गेन साध्याभावस्य दर्शनादिति भावः। अनुमितेर्दोषान्तरं दर्शयति सन्दिग्ध-

प्रतिवेशिनि! “अथ मित्राप्यस्मदित्यादौ” नलग्रन्थोनां तन्नू-लिखनम् एकाकितया च स्रोतोगमनं तस्याः परकामुकोपभोगस्य लिङ्गिनो लिङ्गमित्युच्यते, तच्च तत्रैवाभिहितेन स्वकान्तस्नेहेनापि सम्भवतीति अनैकान्तिको हेतुः। यच्च “निःशेषच्युतचन्दनम्” इत्यादौ दूत्यास्तत्कामुकोपभोगोऽनुमीयते तत् किं प्रतिपाद्यया दूत्या तत्कालसन्निहितैर्वान्यैः तत् काव्यार्थभावनया वा सहृदयैः? आद्ययोर्न विवादः। तृतीये तु तथाविधाभिप्रायविरहस्थले व्यभिचारः। ननु वक्त्राद्यवस्थासहकृतत्वेन विशेष्यो हेतुरिति न वाच्यम्, एवंविधव्याप्त्यनुसन्धानस्याभावात्। किञ्च एवंविधानां काव्यानां कविप्रतिभामात्रजन्मनां प्रामाण्यानावश्यकत्वेन सन्दिग्धासिद्धत्वं हेतोः। व्यक्तिवादिना चाधमपदसहायानामिवैषां पदार्थानां व्यञ्जकत्वमुक्तं, तेन च तत्कान्तस्याधमत्वं प्रामाणिकं न वेत्यपि

सिद्धेरिति। इदं वाक्यं धार्मिकस्य भयोत्पादकं वा कुक्कुरस्पर्शसङ्गासङ्कुचितस्य तस्य स्वच्छन्दभ्रमणविधायकमिति सामाजिकानां सन्देहात् भीरुत्वसन्देह इति हेतोः सन्दिग्धत्वेन असिद्धेः अनिष्पत्तेः। अनुमितौ असन्दिग्धो हेतुरावश्यकः, अत्र तु न तथेति हेतोः सन्दिग्धत्वात् न अत्रानुमानमिति भावः। अलङ्कृत्यनुमानं दूषयति जलकेलीति उत्त्रासकादाविति उत्त्रासकः भयप्रदः। आदिना वियोगकारणान्तरस्यापि ग्रहणम्। यदि कश्चित् भयं प्रदर्शयति तदापि वियोगस्य सम्भव इति चन्द्रोदयरूपस्य हेतोरभावेऽपि हेत्वन्तरेण वियोगदर्शनात् हेतोर्व्यभिचार इति भावः। अनुमानञ्च कदापि व्यभिचारभयात् पक्षमात्रवृत्ति भवति, तेनैव इष्टसिद्धिं कुर्वतोऽपि दूषयति एवमिति आभाससमानेति। आभासस्य दुष्टहेतुरूपव्यभिचारस्य समानो योगक्षेमः कार्य्यसाधको हेतुः। तथा च एवंविधः “सूर्य्योऽयमस्तं गतः” इत्यादिरूप एवंविधार्थानां “गावो निरुध्यन्तां” सन्ध्यावन्दनावसर इत्यादिरूपाणां बोधकः एवंविधार्थत्वात् एवंविधार्थबोधाय प्रयुक्तत्वादित्यर्थः, यत् वस्तु नैवं न एवंप्रकारम् एवंविधार्थबोधकत्वाभाववदित्यर्थः, तत् वस्तु नैवम् एवंविधार्थबोधकत्वाभाववदित्यर्थः, तत्र एवंविधार्थत्वात् इत्यनेन एवंविधाभिप्राय-

कथमनुमानम्। एतेनार्थापत्तिवेद्यत्वमपि व्यङ्ग्यानामपास्तम्। अर्थापत्तेरपि पूर्वसिद्धव्याप्तिच्छायामुपजीव्यैव प्रवृत्तेः। यथा। "यो जीवति स कुत्राप्यवतिष्ठते जीवति चात्र गोष्ठ्यामविद्यमानश्चैत्रः" इत्यादि (त)।

किञ्च वस्त्रक्रयादौ तर्जनीतोलनेन दशसङ्ख्यादिवत् सूचनबुद्धिवेद्योऽप्ययं न भवति, सूचनबुद्धेरपि सङ्केतादिलौकिकप्रमाणसापेक्षत्वेनानुमानप्रकारताङ्गीकारात्। यच्च "संस्कारजन्यत्वाद्रसादिबुद्धिः स्मृतिः" इति केचित्, तत्रापि प्रत्यभिज्ञायामनैकान्तिकतया हेतोराभासता। "दुर्गालङ्घितेत्यादौ"

साधनत्वादित्यपि वक्तुं शक्यते तथात्वे पञ्चमावयवस्यानुमानेऽपि हेतोर्दुष्टत्वमिति भावः। अनुमाने पञ्चमावयवस्यापि दुष्टे हेतौ नैव भवतीति भावः। यदि हेत्वाभासेन अनुमितिर्न सम्भवति, तदाह विशिष्टा हेतुर्वाच्य इति मतं दूषयति मन्विति वक्त्रादीत्यादि तद्गुणसविज्ञानबहुव्रीहिणा प्रतिपाद्यदूतीपरिग्रहः। अवस्थाकामुकत्वादिवैशिष्ट्यम्। एवंविधेति एवंविधा या व्याप्तिः तस्याः अनुसन्धानस्य अभावात् शब्देनानुपस्थानात् प्रमाणान्तरस्य च असद्भावादिति भावः, कविप्रतिभामात्रजन्मनां कवीनां प्रतिभा बुद्धिनैर्मल्यं तन्मात्रेण जन्म उत्पत्तिर्येषां तादृशानां प्रामाण्यस्य याथातथ्यरूपानुसन्धानस्य अनावश्यकत्वेन हेतोः सन्दिग्धासिद्धत्वं किमियं परपुरुषार्थिनी सोतसि जलाहरणार्थं गता उत स्वकान्तस्नेहेनेति सन्देहः तेन हेतोर्न प्रामाण्यं तत् कथमेवानुमानं सम्भवतीति भावः। एतेषां पदार्थानां निःशेषच्युतचन्दनमित्यादीनामित्यर्थः व्यञ्जकत्वं व्यङ्ग्यबोधकत्वम्। प्रामाणिकं तथ्यम्। एतेन हेत्वाभासत्वेन इत्यर्थः। पूर्वेति, पूर्वं सिद्धा निर्णीता इत्यर्थः, या व्याप्तिः तस्याः छायाम् आश्रयमित्यर्थः उपजीव्य अवलम्ब्य इत्यर्थः। अर्थस्य अपरार्थस्य आपत्तिः आक्षेपः अर्थापत्तिः, यथा जीवतीति, यतो जीवति अतः कुत्रापि, गोष्ठीभिन्नेऽपि स्थाने अवतिष्ठते इति अर्थापत्त्या प्रतीयते। अत्र जीवति इति व्याप्तिग्राहकमित्यवधेयम्।

(थ) तर्जनीतोलनेन तर्जन्या उत्क्षेपेण। सूचनबुद्धिवेद्यः सूचनं सङ्केतस्तद्विषयिणी या बुद्धिः तद्वेद्यः अयं व्यङ्ग्यरूपोऽर्थ इत्यर्थः, सूचनबुद्धेरपि लौकिकप्रमाणसापेक्षत्वेन अयं भावः, यदि कश्चित् पूर्वं व्यवहारार्थं व्यवहारिकैः सह

च "द्वितीयार्थो नास्त्येव" इति यदुक्तं महिमभट्टेन तदनुभवसिद्धमपलपतो गजनिमीलिकैव (ध)। तदेवमनुभवसिद्धस्य तत्तत् रसादिलक्षणार्थस्याशक्यापलापतया तत्तत् शब्दाद्यन्वयव्यतिरेकानुविधायितया च अनुमानादिप्रमाणावेद्यतया च अभिधादिवृत्तित्रयाबोध्यतया च तुरीया वृत्तिरुपास्यैवेति सिद्धम्। इयञ्च व्याख्याद्यनुसन्धानं विनापि भवतीत्यखिलं निर्मलम्। तत् किंनामिकेयं वृत्तिरित्युच्यते—

सा चेयं व्यञ्जना नाम
वृत्तिरित्युच्यते बुधैः ।
रसव्यक्तौ पुनर्वृत्तिं
रसनाख्यां परे विदुः ॥२७१ ॥ (द)

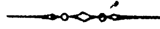
एतञ्च विविच्योक्तं रसनिरूपणप्रस्ताव इति सर्वमवदातम्।

इति साहित्यदर्पणे व्यञ्जनाव्यापारस्थापनं नाम
पञ्चमः परिच्छेदः ।

साधारणजनगोपनार्थम् एव व्यवस्थापयति यत् मम तज्ज्ञीतीलने युष्माभिर्दंश-सज्ञ्या बोद्धव्येति। तदा तत्सूचनेन तस्य व्यवहारः सिध्यति, तत्र च सूचने प्रामाण्यस्य सत्त्वेन अनुमानप्रकारताङ्गीकारादिति सा सूचनबुद्धिरनुमान-विशेष एवेति भावः। प्रकृते वक्तृकल्पितवैचित्र्यविशेष एव सङ्केतः, तेन व्यङ्ग्यार्थ-प्रतीतिर्व्याप्तिग्रहेणैव भवतीति कथं व्यञ्जनास्वीकार इत्यापत्तिरपि न भवति। वक्तृकल्पितविशेषवैचित्र्यसत्त्वेऽपि सर्वेषामेव श्रोतृणामनभिज्ञतया व्यङ्ग्यार्थानवबोध-स्थले व्यभिचारदर्शनादिति बोध्यम्। प्रत्यभिज्ञायां सोऽयमित्याकारकप्रतीतौ अनैकान्तिकतया साध्यं विना विद्यमानतया हेतोः संस्कारजन्यज्ञानत्वरूपस्य आभासता व्यभिचारिता दुष्टता इत्यर्थः। अपलपतः निह्नुवानस्य महिमभट्टस्य इत्यर्थः, गजनिमीलिका हस्तिवत् मूर्खता इति भावः।

(द) सा चेयमिति। रसव्यक्तौ रसप्रकटने इत्यर्थः, परे अन्ये विद्वांसः रसनाख्यां वृत्तिं विदुः। व्यञ्जनया वस्त्वलङ्काररूपव्यङ्ग्यार्थावगतिः रसनया तु

षष्ठः परिच्छेदः

एवं ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यत्वेन काव्यस्य भेदद्वयमुक्त्वा पुनर्दृश्यश्रव्यत्वेन भेदद्वयमाह—

दृश्यश्रव्यत्वभेदेन पुनः काव्यं द्विधा मतम्।
दृश्यं तत्राभिनेयं (क) ॥२७२ ॥

तस्य रूपकसंज्ञाहेतुमाह—

तद् रूपारोपात्तु रूपकम् ॥ २७३ ॥

तत् दृश्यं काव्यं नटे रामादिस्वरूपारोपाद्रूपकमित्युच्यते।

कोऽसावभिनय इत्याह—

भवेदभिनयोऽवस्था-
नुकारः स चतुर्विधः।
आङ्गिको वाचिकश्चैव-
माहार्य्यः सात्त्विकस्तथा ॥२७४ ॥ (ख)

रसादिरूपार्थावगतिरिति परमत ग्रन्थकृतस्तु सामान्येन व्यञ्जनयैव सर्वव्यङ्ग्यार्थावगम इति बोध्यम्।

इति बि, ए, उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण
विरचिता विमलाख्या साहित्यदर्पणस्य पञ्चम-
परिच्छेदव्याख्या समाप्ता।

(क) अभिनीयते इति अभिनेयं, कर्मणि यत्प्रत्ययः, नटाद्यभिनीयमानं नायकादिचरितमित्यर्थः।

(ख) अवस्थायाः अनुकारः अनुकरणम् अभिनयः। स चतुर्विधः, आङ्गिकः

नटैरङ्गादिभिः रामयुधिष्ठिरादीनामवस्थानुकरणमभिनयः।

रूपकस्य भेदानाह—

नाटकमथ प्रकरणं
भाणव्यायोगसमवकारडिमाः।
ईहामृगाङ्कवीथ्यः
प्रहसनमिति रूपकाणि दश ॥ २७५ ॥ (ग)

किञ्च।

नाटिका त्रोटकं गोष्ठी सट्टकं नाट्यरासकम्।
प्रस्थानोल्लाप्यकाव्यानि प्रेङ्खणं रासकं तथा ॥
संलापकं श्रीगदितं शिल्पकञ्च विलासिका।
दुर्मल्लिका प्रकरणी हल्लीशो भाणिकेति च ॥
अष्टादश प्राहुरुपरूपकाणि मनीषिणः
विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्म नाटकवन्मतम् २७६ (घ)

सर्वेषां प्रकरणादिरूपकाणां नाटिकाद्युपरूपकाणाञ्च।

अङ्गेन निष्पन्नः, वाचिकः वचनेन निष्पन्नः, आहार्य्यः आहरणीयः वेशरच-नादिरूपः, सात्त्विकः सत्त्वोद्रेकात् जनितः स्तम्भस्वेदादिः।

(ग) नाटकमिति। नाटकं प्रकरणं भाणः व्यायोगः समवकारः डिमः ईहामृगः अङ्कः वीथी प्रहसनमिति दशरूपकाणि भवन्ति।

(घ) विनेति। विशेषं विना सर्वेषां रूपकाणाम् उपरूपकाणाञ्च लक्ष्म लक्षणं स्वरूपमित्यर्थः, नाटकवत् मतं कथितम्।

तत्र।

नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितम्।
विलासर्द्ध्यादिगुणवद् युक्तं नानाविभूतिभिः॥
सुखदुःखसमुद्भूतिनानारसनिरन्तरम्।
पञ्चादिका दशपरास्तत्राङ्काः परिकीर्त्तिताः॥
प्रख्यातवंशो राजर्षिर्धीरोदात्तः प्रतापवान्।
दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो वा गुणवान् नायको मत
एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा।
अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कार्य्यं निर्वहणेऽद्भुतम्॥
चत्वारः पञ्च वा मुख्याः कार्य्यव्यापृतपूरुषाः।
गोपुच्छाग्रसमाग्रन्तु बन्धनं तस्य कीर्त्तितम्२७७(क

ख्यातं रामायणादिप्रसिद्धं वृत्तम्। यथा रामचरितादि। सन्धयो वक्ष्यन्ते। नानाविभूतिभिर्युक्तमिति महासहायम्। सुखदुःखसमुद्भवत्वं रामयुधिष्ठिरादिवृत्तान्तेषु अभिव्यक्तम्। राजर्षयो दुष्मन्तादयः। दिव्याः श्रीकृष्णादयः। दिव्यादिव्यो यो दिव्योऽप्यात्मनि नराभिमानी। यथा

(क) नाटकमिति। ख्यातवृत्तं प्रसिद्धवृत्तान्तं न तु स्वकपोलकल्पितमिति भावः। पञ्चभिः वक्ष्यमाणैः सन्धिभिः मुखादिभिः समन्वितं सम्बद्धम्। विलासर्द्ध्यादिगुणवत् विलासः "धीरा दृष्टिर्गतिश्चित्रा विलासे सस्मितं वचः" इति लक्षणो नायकगुणविशेषः, ऋद्धिरभ्युन्नतिः आदिना धैर्यगाम्भीर्यादिपरिग्रहः तद्वत् तद्युक्तम्। सुखस्य दुःखस्य च समुद्भूत्या कदाचित् कदाचित् उद्भवेन नाना विविधाः ये रसाः आस्वादव्यापाराः तैः निरन्तरं सान्द्रं पूर्णमित्यर्थः। अङ्गी प्रधानम्, अङ्गम् अप्रधानम्। निर्वहणे निर्वहणाख्ये सन्धौ अद्भुतं विस्मयजनकव्यापारात्मकं वर्णनीयम्। बन्धनं रचनम्।

श्रीरामचन्द्रः। "गोपुच्छाग्रसमाग्रमिति क्रमेणाङ्काः सूक्ष्माः कर्त्तव्याः" इति केचित्। अन्ये त्वाहुः। "यथा गोपुच्छे केचिद् वाला ह्रस्वाः केचिद्दीर्घाः तथेह कानिचित् कार्य्याणि मुखसन्धौ समाप्तानि कानिचित् प्रतिमुखे। एवमन्येष्वपि कानिचित्" इति।

प्रत्यक्षनेतृचरितो रसभावसमुज्ज्वलः।
भवेदगूढ़शब्दार्थः क्षुद्रचूर्णकसंयुतः॥
विच्छिन्नावान्तरैकार्थः किञ्चित् संलग्नबिन्दुकः।
युक्तो न बहुभिः कार्य्यैर्वीजसंहृतिमान् न च॥
नानाविधानसंयुक्तो नातिप्रचुरपद्यवान्।
आवश्यकानां कार्य्याणामविरोधाद्विनिर्मितः॥
नानेकदिननिर्वर्त्त्यकथया सम्प्रयोजितः।
आसन्ननायकः पात्रैर्युतस्त्रिचतुरैस्तथा॥
दूराह्वानं बधो युद्धं राज्यदेशादिविप्लवः।
विवाहो भोजनं शापोत्सर्गौ मृत्यूरतं तथा॥
दन्तच्छेद्यं नखच्छेद्यमन्यद् व्रीड़ाकरञ्च यत्।
शयनाधरपानादि नगराद्यवरोधनम्॥

(च) अङ्कमाह प्रत्यक्षेति। अङ्कः परिच्छेदविशेषः, प्रत्यक्षं प्रत्यक्षवत् आभासमानं नेतुः नायकस्य चरितं यत्र सः, रसेन भावेन च समुज्ज्वलः, अगूढ़ः स्फुटः शब्दार्थः यत्र तथाविधः, क्षुद्रेण चूर्णकेन गद्येन संयुतः, विच्छिन्नः विच्छेदं प्राप्तः अवान्तरं सन्दर्भैकदेशः एव एकः अर्थः प्रयोजनं यस्मिन् तथोक्तः, किञ्चित् ईषत् संलग्नाः बिन्दवः वक्ष्यमाणलक्षणाः यस्मिन् तथोक्तः, बहुभिः कार्य्यैः

स्नानानुलेपने चैभिर्वर्जितो नातिविस्तरः।
देवीपरिजनादीनाममात्यवणिजामपि॥
प्रत्यक्षचित्रचरितैर्युक्तो भावरसोद्भवैः।
अन्तनिष्क्रान्तनिखिलपात्रोऽङ्क इति कीर्त्तितः
॥२७८॥ (च)

विन्दादयो वक्ष्यन्ते। आवश्यकं सन्ध्यावन्दनादि।

अङ्कप्रस्तावाद् गर्भाङ्कमाह—

अङ्कोदरप्रविष्टो यो
रङ्गद्वारामुखादिमान्।
अङ्कोऽपरः स गर्भाङ्कः
सबीजः फलवानपि॥२७९॥ (छ)

यथा बालरामायणे रावणं प्रति—कञ्चुकी।

"श्रवणैः पेयमनेकैर्दृश्यं दीर्घैश्च लोचनैर्बहुभिः।

व्यापारैः न युक्तः, न च बीजस्य अन्यप्रकृतिरूपस्य मूलकारणस्य संहृतिः संहारः तद्वान्, नानाविधानैः विविधैः विहितकर्मभिः संयुक्तः, नातिप्रचुरपद्यवान् अतिबहुभिः पद्यैः न संयुतः, आवश्यकानां कार्य्याणां सन्ध्यावन्दनादीनाम् अविरोधात् अव्याघातात् विनिर्मितः विरचितः, नानेकदिनैः अबहुदिनैः निर्वर्त्त्यां निष्पाद्या या कथा तया सम्प्रयोजितः आसन्नः समीपवर्त्ती नायको यत्र तथोक्तः, त्रिचतुरैः पात्रैः युतः, अन्ते शेषे निष्क्रान्तानि निखिलानि समस्तानि पात्राणि यस्य तथाविधः। अन्यत् स्पष्टम्।

(छ) गर्भाङ्कमाह अङ्कोदरेति। रङ्गद्वारं सूत्रधारक्रियमाणं मङ्गलम् आमुखं प्रस्तावना आदिना समापूजादिग्रहणं तद्वान् अङ्कस्य उदरं मध्यं प्रविष्टः, सबीजः मूलकारणसहितः, फलवान् प्रयोजनान्वितः अपरः अङ्कः स गर्भाङ्कः।

भवदर्थमिव निबद्धं नाट्यं सीतास्वयंवरणम्" ॥ (ज)

इत्यादिना विरचितः सीतास्वयंवरो नाम गर्भाङ्कः।

तत्र पूर्वं पूर्वरङ्गः
सभापूजा ततः परम्।
कथनं कविसंज्ञादे-
र्नाटकस्याप्यथामुखम् ॥२८०॥ (झ)

तत्रेति नाटके—

यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये।
कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः स उच्यते ॥

प्रत्याहारादिकान्यङ्गा-
न्यस्य भूयांसि यद्यपि।
तथाप्यवश्यं कर्त्तव्या
नान्दी विघ्नोपशान्तये ॥२८१॥ (ञ)

(ज) श्रवणैरिति। सीतास्वयंवरणं तदाख्यं नाट्यम् अनेकैः श्रवणैः कर्णैः पेयं सर्वजनैः सादरं श्रवणीयमित्यर्थः, बहुभिः दीर्घैः आयतैः नेत्रैः दृश्यं सर्वजनदर्शनीयमित्यर्थः, अतएव भवदर्थमिव तव निमित्तमिव दशाननतया बहुकर्णनेत्रत्वादिति भावः निबद्धं रचितम्। आर्य्यावृत्तम्।

(झ) तत्रेति। तत्र नाटके पूर्वं प्रथमं पूर्वरङ्गः वक्ष्यमाणलक्षणः, तदनन्तरं सभापूजा सभाप्रशंसनं ततः कविसंज्ञादेः नाटकस्यापि कथनं कीर्त्तनम् अथ अनन्तरम् आमुखं प्रस्तावना निबद्धव्येति शेषः।

(ञ) पूर्वरङ्गमाह यदिति। रङ्गः नृत्यस्थानं तस्य विघ्नोपशान्तये अन्तरायनिवर्त्तनाय नाट्यवस्तुनः नाटकेतिवृत्तप्रस्तावात् पूर्वं कुशीलवाः नटाः यत् प्रकुर्वन्ति सः पूर्वरङ्गः मङ्गलाचरणमित्यर्थः उच्यते। यद्यपि अस्य पूर्वरङ्गस्य

अस्याः स्वरूपमाह ।

आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात् प्रयुज्यते ।
देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता ॥
मङ्गल्यशङ्खचन्द्राब्जकोककैरवशंसिनी ।
पदैर्युक्ता द्वादशभिरष्टभिर्वा पदैरुत ॥२८२॥ (ट)

अष्टपदा यथा। अनर्घराघवे "निष्प्रत्यूहम्" इत्यादि। द्वादशपदा यथा मम तातपादानां पुष्पमालायाम्—

"शिरसि धृतसुरापगे स्मरारा-
वरुणमुखेन्दुरुचिर्गिरीन्द्रपुत्री ।
अथ चरणयुगानते स्वकान्ते
स्मितसरसा भवतोऽस्तु भूतिहेतुः" ॥ (ठ)

एवमन्यत्र। "एतन्नान्दी"इति कस्यचिन्मतानुसारेणोक्तम्।

प्रत्याहारादिकानि ध्यानधारणाप्रभृतीनि भूयांसि बह्वानि अङ्गानि सन्ति, तथापि विघ्नोपशान्तये नान्दी अवश्यं कर्त्तव्या।

(ट) आशीरिति। यस्मात् देवद्विजनृपादीनाम् आशीः शुभचिन्तनं तद्वचनेन संयुक्ता स्तुतिः गुणकीर्त्तनं प्रयुज्यते तस्मात् सा नान्दी इति संज्ञिता कथिता, नन्दयतीति व्युत्पत्तियोगात् देवद्विजनृपप्रभृतीनामानन्दयित्री स्तुतिर्नान्दीति फलितार्थः। नृपादीनामित्यादिपदेन गुर्वादिपरिग्रहः। स्तुतिरित्यत्र नित्यमिति पाठे स्तुतिरध्याहार्य्या। सा तु मङ्गल्यं मङ्गलाय हितं शङ्खचन्द्रादिं शंसयति सूचयतीति तथोक्ता, क्वचित् द्वादशभिः पदैः सुप्तिङन्तरूपैः क्वचिद्वा अष्टभिः पदैः चरणैः युक्ता।

(ठ) तत्र द्वादशपदामुदाहरति शिरसीति। स्मरारौ हरे शिरसि धृता सुरापगा गङ्गा येन तादृशे सति अरुणा रक्ता मुखेन्दोः मुखचन्द्रस्य रुचिः कान्तिर्यस्यास्तथाभूता, अथ अनन्तरं स्वकान्ते तस्मिन् चरणयुगानते अपराधं स्वीकृत्य पदतलपतिते सति स्मितेन मन्दहासेन सरसा सप्रणयार्द्रा गिरीन्द्रपुत्री गौरी भवतः तव भूतिहेतुः कल्याणदायिनी अस्तु भवतु। एतत् पद्यं द्वादशभिः पदैः रचितम्।

वस्तुतस्तु "पूर्वरङ्गस्य रङ्गद्वाराभिधानमङ्गम्" इत्युच्यते (ड)।

यदुक्तम्—

"यस्मादभिनयो ह्यत्र प्राथम्यादवतार्य्यते ।
रङ्गद्वारमतो ज्ञेयं वागङ्गाभिनयात्मकम्" इति ॥ (ढ)

उक्तप्रकारायाश्च नान्द्या रङ्गद्वारात् प्रथमं नटैरेव कर्त्तव्यतया न महर्षिणा निर्देशः कृतः (ण)।

कालिदासादिमहाकविप्रबन्धेषु च ।

"वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषं व्याप्य स्थितं रोदसी
यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यविषयः शब्दो यथार्थाक्षरः ।
अन्तर्यश्च मुमुक्षुभिर्नियमितप्राणादिभिर्मृग्यते
स स्थाणुः स्थिरभक्तियोगसुलभो निःश्रेयसायास्तु वः" ॥ (त)

(ड) केचित्तु रत्नावल्यादौ श्लोकत्रयरूपाया नान्द्या दर्शनात् अत्र प्रथमपदशब्दस्यापि श्लोकचतुर्थभागपरत्वं व्याचख्युः, तन्न । "इदं गुरुभ्यः पूर्वेभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे । विन्देम देवतां वाचममृतामात्मनः कलाम्" इत्युत्तरचरितनाटके द्वादशपदाया नान्दीत्वानुपपत्तेरिति विभिन्नमालोक्योक्तम् एतदिति पूर्वरङ्गस्य सामान्यमङ्गलाचरणरूपस्य रङ्गद्वारम् अभिधानं यस्य तादृशम् । अङ्गं विशेषः ।

(ढ) यस्मादिति । यस्मात् यतः प्राथम्यात् अत्र अभिनयः नाट्यव्यापारः अवतार्य्यते प्रारभ्यते इत्यर्थः अतः वाक् च अङ्गञ्च तयोरभिनयात्मकं क्रियमाणं मङ्गलं रङ्गद्वारं ज्ञेयम् ।

(ण) उक्तप्रकारायाः कथितरूपायाः आशीर्वचनसंयुक्तेत्यादिलक्षणोक्तायाः । महर्षिणा भरतेन, निर्देशो नियमः । ग्रन्थारम्भात् प्रागेव सा नान्दी निर्विघ्नं ग्रन्थसमाप्तये कविनापि क्रियते इति भावः ।

(त) वेदान्तेष्विति । वेदान्तेषु उपनिषत्सु रोदसी द्यावापृथिव्यौ व्याप्य स्थितं यम् एकम् अद्वितीयं पुरुषम् आहुः कथयन्ति, बुधा इति शेषः, यस्मिन् ईश्वर इति अनन्यविषयः तन्मात्रप्रतिपादकः शब्दः यथार्थानि व्युत्पाद्यानि इत्यर्थः, अक्षराणि यस्य तादृशः यौगार्थनिरूढ़ इत्यर्थः, यश्च नियमिताः संयमिताः प्राणादयः शरीरस्थपञ्चवायवः यैः तादृशैः मुमुक्षुभिः मोक्षमिच्छुभिः योगिभिः

एवमादिषु नान्दीलक्षणायोगात् । उक्तञ्च—"रङ्गद्वारमारभ्य कविः कुर्य्यात्" इति । अतएव प्राक्तनपुस्तकेषु "नान्द्यन्ते सूत्रधारः" इत्यनन्तरमेव "वेदान्तेषु" इत्यादिश्लोकलिखनं दृश्यते । यच्च पश्चात् "नान्द्यन्ते सूत्रधारः" इति लिखनं तस्यायमभिप्रायः । "नान्द्यन्ते सूत्रधार इदं प्रयोजितवान् इतः प्रभृति मया नाटकमुपादीयत इति कवेरभिप्रायः सूचितः" इति ।

पूर्वरङ्गं विधायैव सूत्रधारो निवर्त्तते ।
प्रविश्य स्थापकस्तद्वत् काव्यमास्थापयेत् ततः ॥
दिव्यमर्त्त्ये स तद्रूपो मिश्रमन्यतरस्तयोः ।
सूचयेद्वस्तु वीजं वा मुखं पात्रमथापि वा २८३(ष)

काव्यस्यार्थस्य स्थापनात् स्थापकः । तद्वदिति सूत्रधारसदृशगुणाकारः । इदानीं पूर्वरङ्गस्य सम्यक्प्रयोगाभावादेक एव सूत्रधारः सर्वं प्रयोजयतीति व्यवहारः । स स्थापको दिव्यं वस्तु दिव्यो भूत्वा मर्त्यं मर्त्यो भूत्वा मिश्रञ्च दिव्यमर्त्ययोरन्यतरो भूत्वा सूचयेत् ।

वस्तु इतिवृत्तम् । यथा उदात्तराघवे—

"रामो मूर्ध्नि निधाय काननमगान्मालामिवाज्ञां गुरो-
स्तद्भक्त्या भरतेन राज्यमखिलं मात्रा सहैवोज्झितम् ।

इत्यर्थः, अन्तः अन्तःकरणमध्ये मृग्यते अन्विष्यते, स्थिरा निश्चला या भक्तिः तस्याः योगेन सुलभः सुदृढभक्तिमात्रलभ्य इत्यर्थः, सः स्थाणुः शिवः वः युष्माकं निःश्रेयसाय मङ्गलाय वा कैवल्याय अस्तु निःश्रेयसदायी भवतु इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ष) पूर्वरङ्गमिति । सूत्रधारः पूर्वरङ्गं विधाय क्षत्वैव निवर्त्तते । ततः स्थापकः तदाख्यः द्वितीयो नटः प्रविश्य रङ्गमिति शेषः आस्थापयेत् प्रकटयेत्, सभापूजादिपुरःसरं सूचयेत् इति सरलार्थः । अन्यत् स्पष्टम् ।

तौ सुग्रीवविभीषणावनुगतौ नीतौ परां सम्पदं
प्रोत्सिक्ता दशकन्धरप्रभृतयो ध्वस्ताः समस्ता द्विषः" ॥ (द)

बीजं यथा रत्नावल्याम्—

द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात् ।
आनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः" ॥ (ध)

अत्र हि समुद्रे वहित्रभङ्गमग्नोत्थिताया रत्नावल्या अनुकूलदैवलालितो वत्सराजगृहप्रवेशो यौगन्धरायणव्यापारमारभ्य रत्नावलीप्राप्तौ बीजम् । मुखं श्लेषादिना (न) प्रस्तुतवृत्तान्तप्रतिपादको वाग्विशेषः ।

यथा ।

"आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः
प्राप्तः शरत्समय एष विशुद्धकान्तिः ।
उत्खाय गाढ़तमसं घनकालमुग्रं
रामो दशास्यमिव सम्भृतबन्धुजीवः" । (प)

(द) यस्तु खदाचरति राम इति । रामः मालामिव गुरोः पितुः आज्ञां शिरसि निधाय गृहीत्वा काननम् अगात् । भरतेन तद्भक्त्या तस्मिन् या भक्तिः अनुरामविश्लेषसमा माता जनन्या सहैव अखिलं समग्रं राज्यम् अर्जितं त्यक्तम् । तौ प्रसिद्धौ अनुगतौ आश्रितौ सुग्रीवविभीषणौ परां सम्पदं राज्यरूपमित्यर्थः नीतौ प्रापितौ कालिदशाननवधात् रामेणेति शेषः । प्रोत्सिक्ताः गर्विताः दशकन्धरप्रभृतयः समस्ताः द्विषः शत्रवः ध्वस्ताः विनष्टाः । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् । अत्र समस्तं रामायणवृत्तं प्राधान्येन सूचितम् ।

(ध) द्वीपादिति । अभिमुखीभूतोऽनुकूलतां प्राप्तो विधिः अन्यस्मात् नानाविधभिन्नात् द्वीपात् सर्वतो जलवेष्टितभूभागादपि जलनिधेः समुद्रस्य मध्यादपि दिशः अन्तादपि अभिमतम् अभिलषितं वस्तु आनीय शीघ्रं घटयति सम्पादयति ।

(न) वहित्रम् अर्णवयानम् । अनुकूलदैवलालितः अनुकूलदैववशात् सञ्जातः । श्लेषादिना शब्दानामनेकार्थकत्वादिना ।

(प) आसादितेति । शरद्वर्णनमिदम् । आसादितः प्राप्तः प्रकटः परिस्फुटः निर्मलस्य चन्द्रस्य हासः विकाशो येन तथोक्तः, अन्यत्र आसादितः

पात्रं यथा शाकुन्तले।

"तवास्मि गीतिरागेण हारिणा प्रसभं हृतः।
एष राजेव दुष्मन्तः सारङ्गेणातिरंहसा" ॥ (फ)

रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः।
रूपकस्य कवेराख्यां
गोत्राद्यपि स कीर्त्तयेत् ॥
ऋतुञ्च कञ्चित् प्रायेण
भारतीं वृत्तिमाश्रितः ॥ २८४ (ब)

स स्थापकः। प्रायेणेति क्वचिदृतोरकीर्त्तनमपि।
यथा रत्नावल्याम्। भारतीवृत्तिस्तु।

भारती संस्कृतप्रायो
वाग्व्यापारो नराश्रयः ॥ २८५ ॥

प्राप्तः रावणवधार्हति भावः, प्रकटः समुज्ज्वलः निर्मलः शोभित इत्यर्थः, चन्द्रहास अदाख्यः रावणस्य असिविशेषः येन तादृशः, विशुद्धा समुज्ज्वला कान्तिः अथवा दीनाम् अन्यत्र स्वस्य इति भावः यस्य तथोक्तः, तथा सम्भृतानि सम्यक् पोषितानि विकासितानि इत्यर्थः, बन्धुजीवानि तदाख्यपुष्पाणि येन सः, अन्यत्र सम्भृता संरक्षिताः बन्धूनां विभीषणसुग्रीवादीनां जीवाः प्राणाः राक्षसेभ्यः इति भावः येन तथाभूतः, एषः शरत्समयः दशास्यमिव रावणमिव उग्रं भीषणं गाढतमसं निविडान्धकारम् अन्यत्र तमोगुणाच्छन्नं घनकालं मेघसमयं वर्षाकालमित्यर्थः अन्यत्र अतिकृष्णवर्णम् उत्खाय उन्मूल्य राम इव प्राप्तः उपस्थितः। अत्र श्लेषे रामायणरूपवस्तुतद्वृत्तान्तः सूचितः।

(फ) तवेति। हारिणा मनोहरेण तव गीतिरागेण सङ्गीतरागेण अतिरंहसा अतिवेगेन सारङ्गेण एषः राजा दुष्मन्त इव हृतः आकृष्टः अस्मि। दुष्मन्तनेपथ्यधारिणः पात्रस्य प्रवेशः सूचितः।

(ब) रङ्गं सामाजिकसमूहं, प्रसाद्य प्रीणयित्वा। श्लोकैरिति बहुवचनमविवक्षितमाद्यर्थं वा, तेन गद्यस्यापि ग्रहणम्। रूपकस्य नाटकादेः।

संस्कृतबहुलो वाक्प्रधानो व्यापारो भारती।

तस्याः (भ) प्ररोचना वीथी
तथा प्रहसनामुखे।
अङ्गान्यत्रोन्मुखीकारः
प्रशंसातः प्ररोचना ॥ २८६ ॥

प्रस्तुताभिनयेषु प्रशंसातः श्रोतॄणां प्रवृत्त्युन्मुखीकरणं प्ररोचना।

यथा रत्नावल्याम्—

"श्रीहर्षो निपुणः कविः परिषदप्येषा गुणग्राहिणी
लोके हारि च वत्सराजचरितं नाट्ये च दक्षा वयम्।
वस्त्वेकैकमपीह वाञ्छितफलप्राप्तेः पदं किं पुन-
र्मद्भाग्योपचयादयं समुदितः सर्वो गुणानां गणः" ॥ (म)

वीथीप्रहसने वक्ष्येते।

नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा।
सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते ॥

(भ) तस्या इति। तस्याः भारत्याः अङ्गानि।

(म) श्रीहर्ष इति। श्रीहर्षः निपुणः सुदक्षः कविः काव्यरचयिता, एषा परिषत् सभापि गुणग्राहिणी गुणग्रहणे तत्परा न तु दोषग्रहणे इत्यर्थः, वत्सराजचरितं लोके जगति हारि मनोहरञ्च, वयञ्च नाट्ये अभिनयव्यापारे दक्षा निपुणाश्च, इह अस्मिन् जगति एकैकमपि वस्तु कवित्वादिकं वाञ्छितफलस्य इष्टसिद्धेः पदं स्थानं, किं पुनः वक्तव्यमिति भावः, मम भाग्यस्य उपचयात् अभ्युन्नतेः हेतोः अयं सर्वः गुणानां कवित्वनाट्यदक्षत्वादिरूपाणामित्यर्थः गणः समूहः समुदितः सम्यक् उदयं प्राप्तः। अत्र कविप्रभृतीनां प्रशंसया सभ्यानामुन्मुखीकरणरूपा प्ररोचना।

(य) आमुखमाह नटीति। नटी विदूषकः वापि अथवा पारिपार्श्विकः

चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्य्योत्थैः
प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः।
आमुखं तत्तु विज्ञेयं
नाम्ना प्रस्तावनापि सा ॥२८७॥(य)

सूत्रधारसदृशत्वात् स्थापकोऽपि सूत्रधार उच्यते। तस्यानुचरः पारिपार्श्विकः। तस्मात् किञ्चिदूनो नटः।

उद्घात्यकः कथोद्घातः
प्रयोगातिशयस्तथा।
प्रवर्त्तकावलगिते
पञ्च प्रस्तावनाभिदाः ॥२८८॥ (र)

तत्र।

पदानि त्वगतार्थानि
तदर्थगतये नराः।
योजयन्ति पदैरन्यैः
स उद्घात्यक उच्यते ॥ २८९ ॥ (ल)

पार्श्ववर्त्ती नटविशेषः, एते सूत्रधारेण सहिताः यत्र चित्रैः मनोज्ञैः स्वकार्य्यात् स्वकर्त्तव्यव्यापारात् उत्थैः उद्भूतैः प्रस्तुताक्षेपिभिः प्रकृतवृत्तमुत्थापयद्भिः वाक्यैः मिथः अन्योन्यं संलापं कुर्वते तत् तु आमुखं विज्ञेयं, सा नाम्ना प्रस्तावनापि विज्ञेयेति शेषः।

(र) प्रस्तावनाभिदा आह उद्घात्यक इति। स्पष्टम्।

(ल) उद्घात्यकमाह पदानीति। अगतार्थानि अबोधितार्थानि पदानि तदर्थगतये तस्य अबोधितार्थस्य गतये बोधाय नराः अन्यैः पदैः यत् योजयन्ति स उद्घात्यक उच्यते।

यथा मुद्राराक्षसे सूत्रधारः ।

क्रूरग्रहः स केतुश्चन्द्रं सम्पूर्णमण्डलमिदानीम् ।
अभिभवितुमिच्छति बलात्" इति । अनन्तरं नेपथ्ये 'आः क एष मयि जीवति सति चन्द्रगुप्तमभिभवितुमिच्छति" इति ।

अत्र अन्यार्थवन्त्यपि पदानि हृदिस्थार्थानुगत्या अर्थान्तरे सङ्क्रमय्य पात्रप्रवेशः (व) ।

सूत्रधारस्य वाक्यं वा
समादायार्थमस्य वा ।
भवेत् पात्रप्रवेशश्चेत्
कथोद्घातः स उच्यते ॥ २९० ॥

वाक्यं यथा रत्नावल्याम् । "द्वीपादन्यस्मादपि" इत्यादि सूत्रधारेण पठिते नेपथ्ये एवमेतत् कः सन्देहः । "द्वीपादन्यस्मादपि" इत्यादि पठित्वा यौगन्धरायणस्य प्रवेशः ।

(व) क्रूरग्रह इति । क्रूरः अनिष्टफलदत्वेन निष्ठुरः ग्रहः स केतुः राहुरित्यर्थः यद्यपि दैत्यविशेषस्य शिरोभागः राहुः अपरो ऽंशभागः केतुरुच्यते तथापि चन्द्रग्रासे शिरोभागस्यावश्यकत्वात् केतुशब्दोऽत्र राहुपरो बोध्यः । अन्यत् स्पष्टम् । अत्र अन्यार्थवन्ति यथा क्रूरः ग्रहः आग्रहो यस्य तथोक्तः सकेतुः मलयकेतुना सह वर्तमानः राक्षस इत्यर्थः, सम्पूर्णमण्डलं वशीकृतराज्यमण्डलमित्यर्थः, चन्द्रं चन्द्रगुप्तम् । इत्यादीनि अभिप्रेतार्थप्रतिपादकान्यपि पदानि हृदिस्थस्य अभिमतस्य अर्थस्य द्वितीयार्थरूपस्य अनुगत्या अनुरोधेन द्वितीयार्थस्य प्रतिपादनं नासीदिति गुहा-इत्यर्थः, अर्थान्तरे द्वितीयार्थे सङ्क्रमय्य तत्तच्छब्दात् उपरतः अभिप्राय इत्यर्थः, पात्रस्य नट स्य चाणक्यनेपथ्यभूतस्य प्रवेश इति शेषः ।

वाक्यार्थं यथा वेख्याम्—

"निर्वाणवैरदहनाः प्रशमादरीणां
नन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह माधवेन।
रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च
स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः सभृत्याः" ॥ (श)

इति सूत्रधारेण पठितस्य वाक्यस्यार्थं गृहीत्वा नेपथ्ये आः दुरात्मन्! वृथा मङ्गलपाठक! कथं स्वस्था भवन्तु मयि जीवति धार्त्तराष्ट्राः? ततः सूत्रधारो निष्क्रान्तः। भीमसेनस्य प्रवेशः।

यदि प्रयोग एकस्मिन् प्रयोगोऽन्यः प्रयुज्यते।
तेन पात्रप्रवेशश्चेत् प्रयोगातिशयस्तदा॥२९१(ष)

यथा कुन्दमालायाम्। "नेपथ्ये इत इतोऽवतरत्वार्य्या। सूत्र:। कोऽयं खलु आर्य्याह्वानेन (स) सहायकं सम्पादयति। विलोक्य। कष्टमतिकरुणं वर्त्तते।

(श) निर्वाणेति। पाण्डुतनयाः पाण्डवाः माधवेन कृष्णेन सह अरीणां शत्रूणां प्रशमात् सन्धिकरणे शत्रुभावापगमात् अन्यत्र युद्धे निधनात् निर्वाणः शमितः वैरं विद्वेष एव दहनः अग्निः येषां तथाभूताः सन्तः नन्दन्तु आनन्दमनुभवन्तु। सभृत्याः सानुजीविनः कुरुराजसुताः धृतराष्ट्रपुत्राः दुर्य्योधनादयः, रक्ता अनुरक्ता प्रसाधिता अलङ्कृता भूः पृथिवी यैः तादृशाः, अन्यत्र रक्तेन स्वगात्ररुधिरेण प्रसाधिता अलङ्कृता भूः यैः तथाभूताः, तथा क्षतः विनष्टः विग्रहः कलहः सन्धिकरणादिति भावः येषां तादृशाः, अन्यत्र क्षताः विनष्टाः विग्रहाः शरीराणि येषां युद्धप्रहारादिति भावः, तथाभूताः सन्तः स्वस्थाः सुखिनः अन्यत्र स्वर्गस्थाः भवन्तु।

(ष) प्रयोगातिशयमाह यदीति। यदि एकस्मिन् प्रयोगे अन्यः प्रयोगः प्रयुज्यते तेन द्वितीयेन प्रयोगेण पात्रस्य नटस्य प्रवेशः चेत् भवति तदा प्रयोगातिशयो भवति।

(स) आर्य्यापदेनात्र सूत्रधारः स्वभार्य्याह्वानं मन्यमान वदति कोऽयमित्यादि

"लङ्केश्वरस्य भवने सुचिरं स्थितेति
रामेण लोकपरिवादभयाकुलेन।
निर्वासितां जनपदादपि गर्भगुर्वीं
सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयम्"॥

अत्र नृत्यप्रयोगार्थं स्वभार्य्याह्वानमिच्छता सूत्रधारेण सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयम्" इति सीतालक्ष्मणयोः वेशं सूचयित्वा निष्क्रान्तेन स्वप्रयोगमतिशयान एव प्रयोगः प्रयोजितः (ङ)।

कालं प्रवृत्तमाश्रित्य
सूत्रधृग् यत्र वर्णयेत्।
तदाश्रयश्च पात्रस्य
प्रवेशस्तत् प्रवर्त्तकम्॥ २९२ (च)

यथा "आसादितेत्यादि"। ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो रामः।

(ङ) लङ्केश्वरस्येति। लङ्केश्वरस्य रावणस्य भवने सुचिरं दीर्घकालं दशमासा-न्त्यर्थः स्थिता सीतेति शेषः, इति इत्थं लोकानां परिवादः दोषारोपणं तस्मात् यं तेन आकुलः कातरस्तेन रामेण जनपदात् देशात् निर्वासितां ताड़ितां र्भेण गुर्वीं भारवतीं गुरुगर्भभराक्रान्तामित्यर्थः सीतां लक्ष्मणः वनाय वनं नेतु-मित्यर्थः, परिकर्षति आकर्षति। वसन्ततिलकं वृत्तम्। अत्र नृत्यप्रयोगे सीता लक्ष्मणयोः प्रवेशसूचनरूपः प्रयोगः स्वप्रयोगं नृत्यरूपम् अतिशयानः अतिक्रामन् योजित इत्यर्थः।

(च) कालमिति। यत्र प्रवृत्तम् उपस्थितं कालम् आश्रित्य सूत्रधृक् सूत्र रः वर्णयेत् तत्र चेत् यदि तदाश्रयः तदाश्रित्येत्यर्थः पात्रस्य नटस्य प्रवेशः भवति त् प्रवर्त्तकम्।

यत्रैकत्र समावेशात्
कार्य्यमन्यत् प्रसाध्यते ।
प्रयोगे खलु तज्ज्ञेयं
नाम्नाऽवलगितं बुधैः ॥ २९३ ॥ (क)

यथा शाकुन्तले सूत्री नटीं प्रति "तवास्मि गीतिरागेण" इत्यादि। ततो राज्ञः प्रवेशः।

योज्यान्यत्र यथालाभं
वीथ्यङ्गानीतराण्यपि ॥ २९४ ॥ (ख)

अत्र आमुखे। उद्घात्यकावलगितयोरितराणि वीथ्यङ्गानि वक्ष्यमाणानि। नखकुट्टस्तु।

नेपथ्योक्तं श्रुतं तत्र त्वाकाशवचनं तथा।
समाश्रित्यापि कर्त्तव्यमामुखं नाटकादिषु॥
एषामामुखभेदानामेकं कञ्चित् प्रयोजयेत्
तेनार्थमथ पात्रं वा समाक्षिप्यैव सूत्रधृक्।
प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत्
ततो वस्तु प्रयोजयेत् ॥ २९५ (ग)

(क) यत्रेति। यत्र प्रयोगे एकत्र विषये समावेशात् सादृश्योद्भावनात् अन्यत् कार्य्यं पात्रप्रवेशरूपं प्रसाध्यते सूच्यते तत् नाम्ना बुधैः पण्डितैः अवलगितम् उच्यते।

(ख) योज्यानीति। अत्र आमुखे यथालाभं यथासम्भवम् इतराणि अन्यानि योज्यानि प्रयोक्तव्यानि। अन्यत् स्पष्टम्।

(ग) नेपथ्योक्तमिति। तत्र नाटकादिषु श्रुतं नेपथ्योक्तं नेपथ्यभाषितं त

वस्तु इतिवृत्तम्।

इदं पुनर्वस्तु बुधैर्द्विविधं परिकल्प्यते।
आधिकारिकमेकं स्यात् प्रासङ्गिकमथापरम्
अधिकारः फले स्वाम्यम्
अधिकारी च तत्प्रभुः।
तस्येतिवृत्तं कविभिः
आधिकारिकमुच्यते॥ २९६॥ (घ)

फले प्रधानफले। यथा बालरामायणे रामचरितम्।

अस्योपकरणार्थन्तु प्रासङ्गिकमितीष्यते॥२९७(ङ

अस्याधिकारिकेतिवृत्तस्य उपकरणनिमित्तं यच्चरितं तत् प्रासङ्गिकम्। यथा सुग्रीवादिचरितम्।

पताकास्थानकं योज्यं
सुविचार्य्येह वस्तुनि॥ २९८॥ (च)

आकाशभाषितं समाश्रित्यापि आमुखं प्रस्तावना कर्त्तव्यम्। एषाम् आमुखभेदानां यथोक्तानां नखकुट्टोक्तानां वा एकं कश्चित् प्रयोजयेत् विदध्यात्। सूत्रधृक् सूत्रधारः तेन अर्थम् अथवा पात्रं समाक्षिप्य प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत् रङ्गादिति शेषः, ततः अनन्तरं वस्तु इतिवृत्तं प्रयोजयेत् उपस्थापयेत्।

(घ) इदमिति। इदं वस्तु बुधैः द्विविधं परिकल्प्यते विभज्यते, एकं वस्तु आधिकारिकम् अपरं प्रासङ्गिकं स्यात्। फले कार्य्यस्य प्रधानफले स्वाम्यं स्वामित्वम् अधिकारः, तस्य स्वाम्यस्य प्रभुश्च अधिकारी। तस्य अधिकारिणः इतिवृत्तं कविभिः विद्वद्भिः आधिकारिकम् उच्यते।

(ङ) अस्येति। अस्य आधिकारिकेतिवृत्तस्य उपकरणार्थम् उपकाराय वस्तु प्रासङ्गिकम् इति इष्यते।

इह नाट्ये।

यत्रार्थे चिन्तितेऽन्यस्मिन्
तल्लिङ्गोऽन्यः प्रयुज्यते।
आगन्तुकेन भावेन
पताकास्थानकन्तु तत् ॥२९९॥ (छ)

तद्भेदानाह।

सहसैवार्थसम्पत्तिर्गुणवत्युपचारतः।
पताकास्थानकमिदं प्रथमं परिकीर्त्तितम् ३००॥ (ज)

यथा रत्नावल्यां "वासवदत्तेयम्" इति राजा यदा तत्कण्ठपाशं मोचयति तदा तदुक्त्या "सागरिकेयम्" इति प्रत्यभिज्ञाय "कथं प्रिया मे सागरिका अलमलमतिमात्रम्" इत्यादि फलरूपार्थसम्पत्तिः पूर्वापेक्षया उपचारातिशयात् (झ) गुणवती उत्कृष्टा।

(च) पताकेति। इह वस्तुनि नाट्यरूपे इतिवृत्ते सुविचार्य्य सम्यक् विविच्य पताकास्थानकं योज्यं प्रयोक्तव्यम्।

(छ) यत्रेति। यत्र अन्यस्मिन् अर्थे चिन्तिते तल्लिङ्गः तस्य अर्थस्य लक्षणान्वितः अन्यः अर्थः आगन्तुकेन अतर्कितेन भावेन रूपेण प्रयुज्यते चेदित्यध्याहार्य्यं तत् पताकास्थानकम्।

(ज) सहसेति। उपचारतः अतर्कितभावोपगतत्वात् सहसा गुणवती परमप्रीतिकरी अर्थसम्पत्तिः फललाभः प्रथमम् आद्यं पताकास्थानं परिकीर्त्तितम्।

(झ) फलरूपार्थसम्पत्तिः फलरूपस्य अर्थस्य सागरिकारूपस्य सम्पत्तिर्लाभः। पूर्वापेक्षया वासवदत्ताज्ञानापेक्षया इत्यर्थः, उपचारातिशयात् अतर्कितोपगतत्वातिशयात्।

वचः सातिशयश्लिष्टं
नानाबन्धसमाश्रयम्।
पताकास्थानकमिदं
द्वितीयं परिकीर्त्तितम् ॥३०१॥ (ञ)

यथा वेण्यां सूत्रः।

"रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च।
स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः सभृत्याः" ॥

अत्र रक्तादीनां रुधिरशरीरार्थहेतुकश्लेषवशेन बीजार्थप्रतिपादनात् नेतृमङ्गलप्रतिपत्तौ सत्यां द्वितीयं पताकास्थानम् (ट)

अर्थोपक्षेपकं (ठ) यत्तु
लीनं सविनयं भवेत्।
श्लिष्टप्रत्युत्तरोपेतं
तृतीयमिदमुच्यते ॥३०२॥

(ञ) वच इति। सातिशयम् अतिमात्रं यथा तथा श्लिष्टं नानार्थं, नानाविधो यो बन्धः रचना तत्समाश्रय वचः वचनं द्वितीयम् इदं पताकास्थानकं परिकीर्त्तितम्।

(ट) रक्तेति। बीजार्थप्रतिपादनात् भीमसेनक्रोधोपचितो युधिष्ठिरोत्साहः सन्दर्भस्य बीजं तस्य अर्थः प्रयोजनं फलं शत्रुनिपातनरूपं तस्य प्रतिपादनात् सूचनात् नेतुः नायकस्य युधिष्ठिरस्य मङ्गलप्रतिपत्तौ मङ्गलानुष्ठाने। प्रतिनायकस्य दुर्य्योधनस्य मङ्गले चिन्तिते आगन्तुकेन भावेन नेतृमङ्गलप्रतिपत्तिरिति पताकास्थानत्वं बोध्यम्।

(ठ) अर्थोपक्षेपकमिति। अर्थस्य कार्य्यस्य फलरूपस्य उपक्षेपकम् उपस्थापकं सूचकमित्यर्थः।

लीनमप्यव्यक्तार्थं श्लिष्टेन सम्बन्धयोग्येनाभिप्रायान्तरप्रयुक्तेन प्रत्युत्तरेणोपेतं सविनयं विशेषनिश्चयप्राप्त्या साऽऽश्चर्यं सम्पाद्यते यत् तत् तृतीयं पताकास्थानम्।

यथा वेण्यां द्वितीयेऽङ्के—

"(कञ्चुकी) देव! भग्नं भग्नम्। (राजा) केन? (कञ्चुकी) भीमेन। (राजा) कस्य? (कञ्चुकी) भवतः। (राजा) आः! किं प्रलपसि? (कञ्चुकी) [सभयं] देव! ननु ब्रवीमि भग्नं भीमेन भवतः। (राजा) धिक्! वृद्धापसद! कोऽयमद्य ते व्यामोहः? (ङ) (कञ्चुकी) देव! न व्यामोहः सत्यमेव।

भग्नं भीमेन भवतो मरुता रथकेतनम्।
पातितं किङ्किणीजालबद्धाक्रन्दमिव क्षितौ" ॥ (ढ)

अत्र दुर्य्योधनोरुभङ्गरूपप्रस्तुतसङ्क्रान्तमर्थोपक्षेपणम्।

द्व्यर्थो वचनविन्यासः सुश्लिष्टः काव्ययोजितः।
प्रधानार्थान्तरापेक्षी पताकास्थानकं परम्॥३०३(ण)

(ङ) वृद्धापसद! वृद्धेषु अपसदः अधमः तत्सम्बुद्धौ। व्यामोहः पीडा रोग इति यावत्।

(ढ) भग्नमिति। भीमेन भयानकेन मरुता वायुना भग्नं खण्डितं भवतः तव रथकेतनं रथध्वजः किङ्किण्यः क्षुद्रघण्टिकाः तासां जालं समूहः तेन बद्धः कृतः आक्रन्दः रोदनध्वनिर्येन तथाभूतमिव क्षितौ पातितम्। यथा कोऽपि मनुष्य आहतः क्षितौ पतन् रोदिति तद्वदिति भावः।

(ण) द्व्यर्थ इति। द्व्यर्थः अर्थद्वयसहितः सुश्लिष्टः सुसम्बद्धः। काव्येषु योजितः प्रयोजितः काव्यप्रयोगार्ह इत्यर्थः सर्वत्रैव काव्ययोजितस्य विद्यमानत्वेन काव्ययोजितत्वविशेषणस्य निरर्थकत्वापत्तेरिति भावः प्रधानं यत् अर्थान्तरम् अर्थविशेषः तत् अपेक्षते इति तदपेक्षी तत्सूचक इत्यर्थः परं चतुर्थं पताकास्थानकम्।

यथा रत्नावल्याम्—

"उद्दामोत्कलिकां विपाण्डुररुचिं प्रारब्धजृम्भां क्षणा-
दायासं श्वसनोद्गमैरविरलैरातन्वतीमात्मनः ।
अद्योद्यानलतामिमां समदनां नारीमिवान्यां ध्रुवं
पश्यन् कोपविपाटलद्युतिमुखं देव्याः करिष्याम्यहम्" ॥

अत्र भाव्यर्थः सूचितः (त)। एतानि चत्वारि पताकास्थानकानि क्वचिन्मङ्गलार्थं क्वचिदमङ्गलार्थमपि सर्वसन्धिषु भवन्ति। काव्यकर्त्तुरिच्छावशाद् भूयोऽपि भवन्ति। यत् पुनः केनचिदुक्तं "मुखसन्धिमारभ्य सन्धिचतुष्टये क्रमेण भवन्ति" इति। तदन्ये न मन्यन्ते, एषामत्यन्तमुपादेयानामनियमेन (थ) सर्वत्रापि सर्वेषामपि भवितुं युक्तत्वात्।

यत् स्यादनुचितं वस्तु नायकस्य रसस्य वा।

(त) उद्दामेति। अहम् उद्दामम् उत्कटं यथा तथा उद्गताः कलिकाः कोरकाः यस्यास्ताम्, अन्यत्र उद्दामा उत्कटा उत्कलिका कान्तार्थमुत्कण्ठा यस्यास्तां, विपाण्डुरा कुसुमविकासात् विशेषेण पाण्डुवर्णा रुचः कान्तिः यस्यास्तथाभूताम्, अन्यत्र विरहेण पाण्डुकान्तिं, प्रारब्धजृम्भा विकासोद्यताम्, अन्यत्र जृम्भा आलस्यभङ्गः, प्रारब्धा जृम्भा यया तादृशीं कामाभिलाषव्यञ्जकमिदम्, अविरलैः घनैः श्वसनोद्गमैः वात्याप्रसरैः, अन्यत्र निःश्वासमरुद्भिः आत्मनः स्वस्य आयासं क्लान्तिम् आतन्वतीं प्रकटयन्तीम् इमामुद्यानलताम् उपवनव्रततिं समदनां कामार्त्ताम् अन्याम् अपरां नारीमिव अद्य पश्यन् अवलोकयन् देव्याः वासवदत्तायाः मुखं ध्रुवं निश्चितं कोपेन विपाटला विशेषरक्ता द्युतिः यस्य तादृशं करिष्यामि, साध्वी स्त्री भर्त्तारम् अपरां प्रत्यवलोकयन्तं दृष्ट्वा कुप्यतीति भावः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्। अत्र भावी अर्थः। राजानं सागरिकासक्तं दृष्ट्वा वासवदत्ता कोपं करिष्यतीत्येवंरूपप्रधानार्थान्तरमित्यर्थः तत्सूचकमिति बोध्यम्।

(थ) भूयोऽपि पुनः पुनरपि भवन्ति प्रयुक्तानीति शेषः। उपादेयानां सहृदयगोरमणीयानामित्यर्थः अनियमेन नियमं विनेत्यर्थः।

विरुद्धं तत् परित्याज्यमन्यथा वा प्रकल्पयेत्
॥३०४॥ (द)

अनुचितमितिवृत्तं यथा—रामस्य छद्मना वालिवधः। तच्च उदात्तराघवे नोक्तमेव। सुग्रीववीरचरिते तु वाली रामवधार्थमागतो रामेण हत इत्यन्यथा कृतः।

अङ्केष्वदर्शनीया या वक्तव्यैव च सम्मता।
या च स्यात् वर्षपर्य्यन्तं कथा दिनद्वयादिजा॥
अन्या च विस्तरा सूच्या सार्थोपक्षेपकैर्बुधैः।
॥३०५॥ (ध)

अङ्केषु अदर्शनीया कथा युद्धादिकथा।

वर्षादूर्द्धन्तु यद्वस्तु
तत् स्याद्वर्षादधोभवम् ॥३०६॥ (न)

उक्तं हि मुनिना—

"अङ्कच्छेदे कार्य्यं मासकृतं वर्षसञ्चितं वापि
तत् सर्वं कर्त्तव्यं वर्षादूर्द्धं न तु कदाचित्" ॥ (प)

(द) यदिति। यत् वस्तु नायकस्य वा रसस्य अनुचितं वा विरुद्धं स्यात् तत् परित्याज्य वा अन्यथा प्रकल्पयेत् रचयेत्।

(ध) अङ्केष्विति। या कथा अङ्केषु अदर्शनीया निषेधनीया वक्तुमिति शेषः। सा तु सम्मता चेत् वक्तव्या कथया निर्वाह्या न तु कार्य्यत इति भावः, या कथा वर्षपर्य्यन्तं संवत्सरसाध्येति भावः, सा दिनद्वयादिजा दिवसद्वयादिभिः निर्वाह्या इत्यर्थः अन्या या विस्तरा अतिबहुला कथा सा बुधैः पण्डितैः अर्थोपक्षेपकैः अर्थसूचकैः वाक्यैः वक्ष्यमाणैर्विष्कम्भकादिभिरित्यर्थः सूच्या प्रकाश्या।

(न) वर्षादिति। यत् वस्तु वर्षात् ऊर्द्धं वत्सराधिकसम्पाद्यमित्यर्थः तत् वर्षात् अधोभवं वर्षात् न्यूनकालीनं निर्वाह्यमित्यर्थः।

(प) अङ्कच्छेद इति। अङ्कस्य छेदे अवसाने सति यत् कार्य्यं मासकृतं

एवञ्च चतुर्दशवर्षव्यापिन्यपि रामवनवासे ये ये विराधवधादयः कथांशाः ते ते वर्षवर्षावयवदिनयुग्मादीनामेकतमेन सूचनीया न विरुद्धाः ।

दिनावसाने कार्य्यं यद्
दिनेनैवोपपद्यते ।
अर्थोपक्षेपकैर्वाच्य-
मङ्कच्छेदं विधाय तत् ॥३०७॥ (फ)

के ते अर्थोपक्षेपका इत्याकाङ्क्षायामाह—

अर्थोपक्षेपकाः पञ्च विष्कम्भकप्रवेशकौ ।
चूलिकाङ्कावतारोऽथ स्यादङ्कमुखमित्यपि ॥ (ब)
वृत्तवर्त्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।
सङ्क्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्कस्य दर्शितः ॥
मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां सम्प्रयोजितः ।
शुद्धः स्यात् स तु सङ्कीर्णो नीचमध्यमकल्पितः ॥३०८॥ (भ)

वा वर्षसञ्चितं संवत्सरकृतमित्यर्थः, तत् सर्वं वर्षात् ऊर्द्ध्वं कदाचित् न तु नैव कार्य्यम् ।

(फ) दिनेति । यत् कार्य्यं दिनेन सम्पूर्णेन दिवसेन उपपद्यते सङ्गच्छते तत् अङ्कच्छेदम् अङ्कविरामं विधाय कृत्वा दिनावसाने अर्थोपक्षेपकैः वक्ष्यमाणैः वाच्यं वक्तव्यम् ।

(ब) अर्थोपक्षेपकानाह अर्थेति । अर्थस्य कार्य्यस्य उपक्षेपकाः उपस्थापयितारः पञ्च—विष्कम्भकः, प्रवेशकः, चूलिका, अङ्कावतारः, तथा अङ्कमुखम् ।

(भ) विष्कम्भमाह वृत्तेति । वृत्तवर्त्तिष्यमाणानाम् वृत्तानाम् अतीतानां

तत्र शुद्धो यथा। मालतीमाधवे श्मशाने कपालकुण्डला। सङ्कीर्णो यथा रामाभिनन्दे चपणककापालिकौ।

अथ प्रवेशकः।

प्रवेशकोऽनुदात्तोक्त्या
नीचपात्रप्रयोजितः।
अङ्कद्वयान्तर्विज्ञेयः
शेषं विष्कम्भके यथा ॥३०९॥ (म)

अङ्कद्वयस्यान्तरिति प्रथमाङ्केऽस्य प्रतिषेधश्च। यथा वेण्याम् अश्वत्थामाङ्के राक्षसमिथुनम्।

अथ चूलिका।

अन्तर्जवनिकासंस्थैः
सूचनार्थस्य चूलिका ॥३१०॥ (य)

यथा वीरचरिते चतुर्थाङ्कस्यादौ। "नेपथ्ये भो भो वैमानिकाः। प्रवर्त्तन्तां रङ्गमङ्गलानि" इत्यादि रामेण परशुरामो जितः इति नेपथ्ये पात्रैः सूचितम्।

वर्त्तिष्यमाणानाम् आगामिनां कथांशानां निदर्शकः सूचकः अङ्कस्य आदौ प्रथमं दर्शितः संक्षिप्तः संक्षेपेणोक्तः यः कथाविभागः स विष्कम्भः। स तु मध्येन मध्यविधेन एकेन पात्रेण वा मध्यमाभ्यां पात्राभ्यां सम्प्रयोजितः चेत् भवति, तदा शुद्धः स्यात्। नीचमध्यमाभ्यां कल्पितश्चेत् सङ्कीर्णः·विमिश्रः।

(म) प्रवेशकमाह प्रवेशक इति। नीचपात्रप्रयोजितः अनुदात्तया प्राकृतया उक्त्या भाषया रचितः कथाविभागः प्रवेशकः, स तु अङ्कद्वयान्तः उभयाङ्क-मध्ये इत्यर्थः विज्ञेयः, शेषं संक्षेपोक्तादि विष्कम्भके यथा विष्कम्भकवत् ज्ञेयमिति शेषः।

(य) चूलिकामाह अन्तरिति। जवनिका तिरस्करिणी तस्याः अन्तःस्थैः जनैः या अर्थस्य कार्य्यस्य सूचना सा चूलिका।

अथ अङ्कावतारः ।

अङ्कान्ते सूचितः पात्रै-
स्तदङ्कस्याविभागतः ।
यत्राङ्कोऽवतरत्येषो-
ऽङ्कावतार इति स्मृतः ॥३११॥ (र)

यथाभिज्ञाने पञ्चमाङ्के पात्रैः सूचितः षष्ठाङ्कस्तदङ्कस्याङ्ग-विशेष इवावतीर्णः ।

अथाङ्कमुखम् ।

यत्र स्यादङ्क एकस्मि-
न्नङ्कानां सूचनाऽखिला ।
तदङ्कमुखमित्याहु-
र्बीजार्थख्यापकञ्च तत् ॥३१२॥ (ल)

यथा मालतीमाधवे । प्रथमाङ्कादौ कामन्दक्यवलोकिते भूरिवसुप्रभृतीनां भाविभूमिकानां परिक्षिप्तकथाप्रबन्धस्य च (व) प्रसङ्गात् सन्निवेशं सूचितवत्यौ ।

अङ्कान्तपात्रैर्वाङ्कास्यं
छिन्नाङ्कस्यार्थसूचनात् ॥३१३॥ (श)

(र) अङ्कावतारमाह अङ्कान्ते इति । अङ्कस्य अन्ते अवसाने तदङ्कस्य अविभागतः अविच्छेदेन पात्रैः सूचितः यत्र यः इत्यर्थः, अव्ययमेतत्, अङ्कः अवतरति एषः अङ्कावतार इति स्मृतः कथितः ।

(ल) अङ्कमुखमाह यत्रेति । यत्र एकस्मिन् अङ्के अखिलानां सर्वेषाम् अङ्कानाम् अखिला समस्ता सूचना स्यात् तत् अङ्कमुखं बीजार्थस्य मूलीभूतस्य विषयस्य ख्यापकं सूचकञ्च इत्याहुः ।

(व) भाविभूमिकानां भविष्यन्नेपथ्यशालिनाम् । परिक्षिप्तः संक्षिप्तः यः कथा-प्रबन्धः तस्य ।

अङ्कान्तपात्रैरङ्कान्ते प्रविष्टैः पात्रैः। यथा वीरचरिते द्वितीयाङ्कान्ते। "(प्रविश्य सुमन्त्रः) भगवन्तौ वशिष्ठविश्वामित्रौ भवतः सभार्गवानाह्वयतः। (इतरे) क्व भगवन्तौ? (सुमन्त्रः) महाराजदशरथस्यान्तिके। (इतरे) तत् तत्रैव गच्छामः" इत्यङ्कपरिसमाप्तौ "ततः प्रविशन्त्युपविष्टा वशिष्ठविश्वामित्रपरशुरामाः" इत्यत्र पूर्वाङ्कान्त एव प्रविष्टेन सुमन्त्रपात्रेण शतानन्दजनककथाविच्छेदे उत्तराङ्कमुखसूचनादङ्कास्यमिति। एतच्च ध्वनिकमतानुसारेणोक्तम्। अन्ये तु "अङ्कावतारेणैव इदं गतार्थम्" (ष) इत्याहुः।

अपेक्षितं परित्यज्य नीरसं वस्तु विस्तरम्।
यदा सन्दर्शयेच्छेषमामुखानन्तरं तदा॥
कार्य्यो विष्कम्भको नाट्य आमुखाक्षिप्तपात्रकः
॥३१४॥ (स)

यथा रत्नावल्याम्। यौगन्धरायणप्रयोजितः।

यदा तु सरसं वस्तु मूलादेव प्रवर्त्तते।
आदावेव तदाङ्कः स्यादामुखाक्षेपसंश्रयः
॥३१५॥ (ह)

(श) अङ्कान्तेति। अङ्कान्ते प्रविष्टैः पात्रैः नटैः छिन्नस्य छेदं प्राप्तस्य अर्थस्य सूचनात् वा अङ्कास्यम् अङ्कमुखम्।

(ष) गतार्थं कृतार्थम्।

(स) अपेक्षितमिति। नीरसं विस्तरं वस्तु परित्यज्य शेषम् अपेक्षितं यदा सन्दर्शयेत् तदा नाट्ये आमुखानन्तरम् आमुखात् प्रस्तावनायाः अनन्तरम् आमुखेन आक्षिप्तम् आकृष्टं पात्रं यस्य तादृशः विष्कम्भकः कार्य्यः।

(ह) यदेति। यदा तु मूलादेव मूलमारभ्यैव सरसं वस्तु प्रवर्त्तते तदा आदौ एव आमुखम् अपेक्षते इति तथोक्तः संश्रयो यस्य तथाभूतः अङ्कः स्यात्।

यथा शाकुन्तले—

विष्कम्भकाद्यैरपि नो
वधो वाच्योऽधिकारिणः।
अन्योन्येन तिरोधानं
न कुर्य्याद्रसवस्तुनोः ॥३१६॥ (च)

रसः शृङ्गारादिः। यदुक्तं ध्वनिकेन—

"न चातिरसतो वस्तु दूरं विच्छिन्नतां नयेत्।
रसं वा न तिरोदध्याद् वस्त्वलङ्कारलक्षणैः॥" इति। (क)

बीजं विन्दुः पताका च १५.
प्रकरी कार्य्यमेव च।
अर्थप्रकृतयः पञ्च
ज्ञात्वा योज्या यथाविधि ॥३१७॥ (ख)

अर्थप्रकृतयः प्रयोजनसिद्धिहेतवः। तत्र बीजम्।

(च) विष्कम्भकाद्यैरिति। विष्कम्भकाद्यैरपि अधिकारिणः प्रधानस्य वधः न वाच्यः, तथा रसस्य वस्तुनः इतिवृत्तस्य अन्योन्येन परस्परेणेत्यर्थः तिरोधानं न कुर्य्यात् रसे इतिवृत्तयोगः इतिवृत्ते रसयोगः यथा स्यात् तथा रचयितव्यं नैतयोः परस्परं विच्छेदः कार्य्य इति भावः।

(क) नेति। अतिरसतः रसस्यातिरेकेणेत्यर्थः वस्तु इतिवृत्तं दूरम् अत्यर्थं विच्छिन्नतां विच्छेदं न च नयेत् नैव प्रापयेत्, तथा वस्तुनः अलङ्कारलक्षणैः अलङ्कारचनैरित्यर्थः रसं न तिरोदध्यात् न विच्छेदं गमयेदित्यर्थः।

(ख) बीजमिति। अर्थस्य प्रयोजनस्य प्रकृतयः सिद्धिहेतवः पञ्च। यथा— बीजं, विन्दुः पताका, प्रकरी, तथा कार्य्यम्। एता ज्ञात्वा यथाविधि विधिमनतिक्रम्य योज्याः प्रयोक्तव्या इत्यर्थः।

अल्पमात्रं समुद्दिष्टं
बहुधा यद्विसर्पति।
फलस्य प्रथमो हेतु-
र्वीजं तदभिधीयते ॥३१८॥ (ग)

यथा रत्नावल्यां वत्सराजस्य रत्नावलीप्राप्तिहेतुर्दैवानुकूल-लालितो यौगन्धरायणव्यापारः। यथा वा वेण्यां द्रौपदी-केशसंयमनहेतुर्भीमसेनक्रोधोपचितो युधिष्ठिरोत्साहः (घ)।

अवान्तरार्थविच्छेदे
बिन्दुरच्छेदकारणम् ॥३१९॥ (ङ)

यथा रत्नावल्यामनङ्गपूजापरिसमाप्तौ कथार्थविच्छेदे सति उदयनस्येन्दोरिवोद्वीक्ष्यते इति सागरिका श्रुत्वा सहर्षम्। "कधं एमो सो उदअणणरिंदो" इत्यादिरवान्तरार्थहेतुः (च)।

व्यापि प्रासङ्गिकं वृत्तं
पताकेत्यभिधीयते ॥३२०॥ (छ

(ग) बीजमाह अल्पमात्रमिति। यत् अल्पमात्रं यत्किञ्चित् समुद्दिष्टं सत् बहुधा विसर्पति विस्तारं गच्छति तत् फलस्य प्रथमो हेतुः कारणं बीजम् अभिधीयते कथ्यते।

(घ) रत्नावलीप्राप्तिहेतुरिति रत्नावलीप्राप्तिरत्र फलं बोध्यम्। द्रौपदीकेश-संयमनहेतु वेणीसंहारनाटकस्य फलं द्रौपद्याः केशसंयमनं बोध्यम्।

(ङ) बिन्दुमाह अवान्तरेति। अवान्तरस्य महावाक्यरूपसन्दर्भैकदेशस्य विच्छेदे समाप्तौ अच्छेदस्य अविरामस्य कारणं बिन्दुः।

(च) उदाहरति यथेति। कामपूजारूपस्य सन्दर्भैकदेशस्य समाप्तौ कथं एष स उदयननरेन्द्र इत्यनेन सागरिकाया वत्सराजं प्रति अनुरागस्य अविरामः।

(छ) पताकामाह व्यापीति। व्यापि व्यापकं निर्वहणपर्यन्तस्थायीत्यर्थः, प्रासङ्गिकं प्रसङ्गतः आगतं वृत्तं चरितं पताका इति अभिधीयते।

यथा रामचरिते सुग्रीवादेर्वेण्यां भीमादेः शाकुन्तले विदूषकस्य चरितम् ।

पताका नायकस्य स्यात्
न स्वकीयफलान्तरम् ।
गर्भे सन्धौ विमर्षे वा
निर्वाहस्तस्य जायते ॥३२१॥ (ञ)

यथा सुग्रीवादेराज्यप्राप्त्यादिः । यत्तु मुनिनोक्तम्—
"आगर्भादाविमर्षाद्वा पताका विनिवर्त्तते" ॥ इति । (झ)

तत्र "पताकेति पताका नायकफलं निर्वहणपर्य्यन्तमपि पताकायाः प्रवृत्तिदर्शनात्" इति व्याख्यातमभिनवगुप्तपादैः ।

प्रासङ्गिकं प्रदेशस्थं चरितं प्रकरी मता ।

यथा कुलपत्यङ्के रावणस्य जटायुसंवादः ।

प्रकरी नायकस्य स्यान्न स्वकीयं फलान्तरम्
॥३२२॥ (ञ)

(ञ) पताकेति । पताका नायकस्य स्वकीयफलान्तरं निजप्रयोजनविशेषोपयोगिनीत्यर्थः न स्यात् गर्भे वा विमर्षे सन्धौ तस्य फलान्तरस्य निर्वाहः समाप्तिः जायते ।

(झ) आगर्भादिति । आगर्भात् गर्भसन्धिपर्य्यन्तम् आविमर्षात् विमर्षसन्धिपर्य्यन्तं पताका विनिवर्त्तते । अत्र पताकाशब्देन पताकानायकफलं बोध्यम् ।

(ञ) प्रकरीमाह प्रासङ्गिकमिति । प्रासङ्गिकं प्रसङ्गतः प्राप्तं प्रदेशस्थम् एकदेशव्यापि चरितं प्रकरी मता । सा तु नायकस्य स्वकीयं फलान्तरं फलविशेषः न स्यात् ।

LIBRARY

अपेक्षितन्तु यत्साध्यमारम्भो यन्निबन्धनः।
समापनन्तु यत्सिद्ध्यै तत्कार्य्यमिति सम्मतम्
॥३२३॥

यथा रामचरिते रावणवधः।

अवस्थाः पञ्च कार्य्यस्य
प्रारब्धस्य फलार्थिभिः।
आरम्भयत्नप्राप्त्याशा-
नियताप्तिफलागमाः ॥३२४॥ (ठ)

तत्र।

भवेदारम्भ औत्सुक्यं
यन्मुख्यफलसिद्धये ॥३२५॥ (ड)

यथा रत्नावल्याम्। रत्नावल्यन्तःपुरनिवेशार्थं यौगन्धरायणस्य औत्सुक्यम्। एवं नायकनायिकादीनामपि औत्सुक्यमाकरेषु बोद्धव्यम् (ढ)।

(ट) कार्य्यमाह अपेक्षितमिति। यत् साध्यं साधनीयम् अपेक्षि[tam] आकाङ्क्षितं, नतु प्रासङ्गिकं; यन्निबन्धनः यदर्थः आरम्भः उपाये प्रथमप्र[वृत्ति]रुद्योगः इति यावत् तथा यस्य सिद्ध्यै सिद्ध्यर्थं समापनं सामग्रीसमवधानं [तत्] कार्य्यमिति सम्मतम्।

(ठ) कार्य्यस्य अवस्थाभेदानाह अवस्था इति। फलार्थिभिः फलला[भा]भिलाषिभिः। प्रारब्धस्य कार्य्यस्य पञ्च अवस्थाः—आरम्भः, यत्नः, प्राप्त्याशा, नि[य]ताप्तिः, तथा फलागम इति।

(ड) आरम्भमाह भवेदिति। मुख्यस्य प्रधानस्य फलस्य सिद्धये यत् औत्सुक्[यं] स आरम्भः भवेत्।

(ढ) उदाहरति यथेति। अत्र रत्नावलीलाभ एव मुख्यं फलं बोध्यम्

प्रयत्नस्तु फलावाप्तौ

व्यापारोऽतित्वरान्वितः ॥३२६॥ (ण)

यथा रत्नावल्याम्। "तहवि ण अत्थि अस्सो दंसणो-वाओत्ति जधा तधा आलिहिअ जधासमीहिदं करइस्सं" (त) इत्यादिना प्रतिपादितो रत्नावल्याश्चित्रलेखनादिर्वत्सराज-सङ्गमोपायः। यथा च रामचरिते समुद्रबन्धनादिः।

उपायापायशङ्काभ्यां

प्राप्त्याशा प्राप्तिसम्भवः ॥३२७॥ (थ)

यथा रत्नावल्यां तृतीयेऽङ्के। वेशपरिवर्त्तनाभिसरणादेः सङ्गमोपायाद्वासवदत्तालक्षणापायशङ्कया च अनिर्द्धारितै-कान्तसङ्गमरूपफलप्राप्तिः प्रत्याशा। एवमन्यत्र।

अपायाभावतः प्राप्ति-

र्नियताप्तिस्तु निश्चिता ॥३२८॥ (द)

अपायाभावान्निर्द्धारितैकान्तफलप्राप्तिर्नियताप्तिः। यथा

(ण) यत्नमाह प्रयत्न इति। फलस्य प्रधानफलस्य अवाप्तौ प्राप्त्यर्थम् अति-त्वरान्वितः व्यापारः चेष्टा प्रयत्नः।

(त) उदाहरति यथेति। तहवीति। तथापि नास्त्यन्यो दर्शनोपाय इति यथा तथा आलिख्य यथासमीहितं करिष्यामीति संस्कृतम्।

(थ) प्राप्त्याशामाह उपायेति। उपायापायशङ्काभ्याम् उपायस्य अपायस्य विघ्नस्य शङ्का च ताभ्यां प्राप्तौ फलस्येति भावः सम्भवः सम्भावना प्राप्त्याशा।

(द) नियताप्तिमाह अपायेति। अपायस्य विघ्नस्य अभावतः अपगमात् निश्चिता प्राप्तिः फललाभः नियताप्तिः।

रत्नावल्याम् । "राजा । देवीप्रसादनं त्यक्त्वा नान्यमत्रोपायं पश्यामि" इति । देवीलक्षणापायस्य प्रसादनेन निवारणान्नियतफलप्राप्तिः सूचिता ।

सावस्था फलयोगः स्याद्
यः समग्रफलोदयः ॥३२९॥ (ध)

यथा रत्नावल्यां रत्नावलीलाभश्चक्रवर्त्तित्वलक्षणफलान्तरलाभसहितः । एवमन्यत्र ।

यथासङ्ख्यमवस्थाभिराभिर्योगात् तु पञ्चभिः ।
पञ्चधैवेतिवृत्तस्य भागाः स्युः पञ्च सन्धयः ॥३३०(न)

तल्लक्षणमाह—

अन्तरैकार्थसम्बन्धः
सन्धिरेकान्वये सति ॥ ३३१ ॥ (प)

(ध) फलागममाह सेति । यः समग्रस्य सकलस्य फलस्य उदयः, सा अवस्था फलयोगः फलागमः स्यात् ।

(न) यथेति । आभिः पञ्चभिः अवस्थाभिः आरम्भप्रभृतिभिरित्यर्थः यथासङ्ख्यं योगात् इतिवृत्तस्य सन्दर्भवस्तुनः पञ्चधा एव पञ्चप्रकारा एव भागाः पञ्च सन्धयः स्युः । अतश्च आरम्भयोगिनी अवस्था मुखसन्धिः, यत्नयोगिनी अवस्था प्रतिमुखसन्धिः, प्रत्याशायोगिनी अवस्था गर्भसन्धिः, नियताप्तियोगिनी अवस्था विमर्शसन्धिः, फलागमयोगिनी अवस्था उपसंहृतिसन्धिरिति बोध्यम् ।

(प) सन्धिमाह अन्तरैकार्थसम्बन्ध इति । एक एव अन्वयः प्रयोजनं तस्मिन् सति अन्तरा मध्ये एकार्थसम्बन्धः एकेन अपरेणेत्यर्थः अर्थेन सम्बन्धः संयोगः संयोगः सन्धिः ।

एकेन प्रयोजनेनान्वितानां कथांशानामवान्तरैकप्रयोजनसम्बन्धः सन्धिः। तद्भेदानाह—

मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्ष उपसंहृतिः।
इति पञ्चास्य भेदाः स्युः क्रमाल्लक्षणमुच्यते॥ ३३२॥

यथोद्देशं लक्षणमाह—

यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससम्भवा।
प्रारम्भेण समायुक्ता तन्मुखं परिकीर्त्तितम्॥ ३३३॥ [फ]

यथा रत्नावल्यां प्रथमेऽङ्के (ब)।

फलप्रधानोपायस्य मुखसन्धिनिवेशिनः।
लक्ष्यालक्ष्य इवोद्भेदो यत्र प्रतिमुखञ्च तत्॥ ३३४॥ [भ]

(फ) मुखसन्धिमाह यत्रेति। यत्र अंशे नाना अर्थाः रसाः शृङ्गारादयश्च तेषां सम्भवः, यत्र तादृशी प्रारम्भेण प्रकृष्टयत्नेन समायुक्ता बीजस्य सन्दर्भमूलकारणस्य समुत्पत्तिः समुद्भवः, तत् मुखं मुखसन्धिरित्यर्थः परिकीर्त्तितम्।

(ब) उदाहरति यथेति। अत्र रत्नावलीवत्सराजयोरनुरागरूपस्य बीजस्य उत्पत्तिः।

(भ) प्रतिमुखसन्धिमाह फलेति। यत्र मुखसन्धिनिवेशिनः मुखसन्धौ स्थितस्य फलप्रधानोपायस्य फलस्य प्रधानफलस्य यः प्रधानोपायः तस्य बीजस्येत्यर्थः लक्ष्यालक्ष्य इव ईषल्लक्ष्य इव उद्भेदः प्रकाशः, तत् प्रतिमुखं प्रतिमुखसन्धिरित्यर्थः।

यथा रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के वत्सराजसागरिकासमागम-हेतोरनुरागबीजस्य प्रथमाङ्कोपक्षिप्तस्य सुसङ्गताविदूषकाभ्यां ज्ञायमानतया किञ्चिल्लक्ष्यस्य वासवदत्तया चित्रफलकवृत्तान्तेन किञ्चिदुन्नीयमानेऽस्य उद्भेदरूप उद्भेदः (म)।

फलप्रधानोपायस्य प्रागुद्भिन्नस्य किञ्चन।
गर्भो यत्र समुद्भेदो ह्रासान्वेषणवान्मुहुः॥

३३५॥ [य]

फलस्य गर्भीकरणाद्गर्भः (र)। यथा रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के सुसङ्गता। "सहि! अदक्खिणा दाणिं सि तुमं जा एवं भट्टिणा हत्थेण गहीदावि कोवं ण मुञ्चसि" (ल) इत्यादौ समुद्भेदः। पुनर्वासवदत्ताप्रवेशे ह्रासः। तृतीयेऽङ्के "तद्वार्त्तान्वेषणाय गतः कथं चिरयति वसन्तकः" इत्यन्वेषणम्। "विदू। ही ही भो! कोसम्बीरज्जलम्भेणावि ण तादिसो पिअवअस्सस्स परितोसो जादिसो मम सआसादो पिअवअणं सुणिअ भविस्सदि" (व) इत्यादौ उद्भेदः। पुनरपि वासवदत्ताप्रत्यभि-

---

(म) उदाहरति यथेति। सागरिकावत्सराजसमागमः प्रधानफलम्।

(य) गर्भसन्धिमाह फलेति। यत्र फलस्य प्रधानस्य यः प्रधानोपा[यः] तस्य प्राक् पूर्वम् उद्भिन्नस्य उद्भेदं गतस्य किञ्चिल्लक्ष्यतया प्रकाशितस्य बी[ज]स्येति भावः मुहुः पुनः पुनः ह्रासान्वेषणवान्, क्वचित् तिरोभाववान्, क्वचि[त्] अनुसन्धानवान् समुद्भेदः सम्यक् प्रकाशः गर्भसन्धिरित्यर्थः।

(र) गर्भीकरणात् अन्तर्गतकरणादित्यर्थः।

(ल) सखि अदक्षिणा इदानीमसि त्वं, या एवं भर्त्रा हस्तेन गृहीतापि कोपं न मुञ्चसीति संस्कृतम्।

(व) ही हीति। कौशाम्बीराज्यलाभेनापि न तादृशः प्रियवयस्यस्य परितोषं यादृशो मम सकाशात् प्रियवचनं श्रुत्वा भविष्यतीति संस्कृतम्।

शानात् क्रासः। पुनः सागरिकायाः सङ्केतस्थानगमने अन्वेषणम्। पुनर्लतापाशकरणे उद्भेदः।

अथ विमर्षः।

यत्र मुख्यफलोपाय उद्भिन्नो गर्भतोऽधिकः।
शापाद्यैः सान्तरायश्च स विमर्ष इति स्मृतः॥
३३६॥ [अ]

यथा शाकुन्तले चतुर्थाङ्कादौ। "अनुसूया। पिअंवदे! जइवि गान्धव्वेण विवाहेण णिव्वित्तकल्लाणा पिअसही सउंतला तधावि अणुरूअभत्तिभाइणी सम्वुत्तत्ति णिव्वुदं मे हिअअं" (ब) इत्यत आरभ्य सप्तमाङ्कोपक्षिप्तात् प्रागर्थसञ्चयः (स) शकुन्तलाविस्मरणरूपविघ्नालिङ्गितः।

अथ निर्वहणम्।

बीजवन्तो मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथायथम्।
एकार्थमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत्॥
३३७॥ [ह]

(अ) विमर्षसन्धिमाह यत्रेति। यत्र मुख्यफलस्य प्रधानफलस्य उपायः गर्भतः गर्भसन्धिमपेक्ष्य इत्यर्थः उद्भिन्नः प्रकाशितः शापाद्यैः अभिसम्पातप्रभृतिभिः, आद्यशब्देन भयादिग्रहणं, सान्तरायः सविघ्नश्च स विमर्ष इति स्मृतः कथितः। अर्थेन सान्तरायो यथा रत्नावल्यां—सागरिकासङ्गमे समुद्भूतो वत्सराजस्यानुरागः वासवदत्ताभयेनाक्रान्तः।

(ब) पिअंवदे इति। प्रियंवदे यद्यपि गान्धर्वेण विवाहेन निर्वृत्तकल्याणा प्रियसखी शकुन्तला तथापि अनुरूपभर्तृभागिनी संवृत्तेति निर्वृतं मे हृदयमिति संस्कृतम्।

(स) सप्तमाङ्कोपक्षिप्तात् सप्तमाङ्के उपक्षिप्तम् उपसंहृतं तस्मात्, भावे क्तप्रत्ययः। अर्थसञ्चयः फलसमुदायः।

(ह) निर्वहणसन्धिमाह बीजेति। यत्र यथायथं यथाप्रदेशं विप्रकीर्णाः

यथा वेण्याम्। "कञ्चुकी। (उपसृत्य सहर्षम्) महाराज! वर्द्धसे। अयं खलु भीमसेनो दुर्य्योधनक्षतजारुणीकृतसर्वशरीरो दुर्लक्ष्यव्यक्तिः" इत्यादिना द्रौपदीकेशसंयमनादिमुखसन्ध्यादिबीजानां निजनिजस्थानोपक्षिप्तानामेकार्थयोजनम्। यथा वा शाकुन्तले सप्तमाङ्के शकुन्तलाभिज्ञानादुत्तरोऽर्थराशिः (ख)। एषामङ्गान्याह—

उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम्।
युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभावना।
उद्भेदः करणं भेद एतान्यङ्गानि वै मुखे॥
३३८॥ [क]

यथोद्देशं लक्षणमाह—

काव्यार्थस्य समुत्पत्ति-
रुपक्षेप इति स्मृतः॥३३९॥ [ख]

काव्यार्थं इतिवृत्तलक्षणप्रस्तुताभिधेयः। यथा वेण्यां भीमः।

विनिवेशिताः बीजवन्तः मूलकारणसमन्विताः मुखाद्यर्थाः मुखसन्धिप्रभृतिरूपा अर्थाः कार्य्यार्थं एकार्थम् एकप्रयोजनम् उपनीयन्ते प्राप्यन्ते तत् हि निर्वहणं निर्वहणसन्धिरुपसंहार इत्यर्थः।

(ख) उदाहरति यथेति। दुर्लक्ष्यव्यक्तिः दुर्लक्ष्या दुःखेन लक्षणीया व्यक्तिः प्रकाशः यस्य तादृशः स एवायमिति निश्चेतुमशक्य इत्यर्थः। शकुन्तलाभिज्ञानात् शकुन्तलेयम् इति प्रत्यभिज्ञानात् उत्तरः अनन्तरीणः इत्यर्थः अर्थराशिः कार्य्यसमुदायः।

(क) मुखसन्धेरङ्गान्याह उपक्षेप इति। स्पष्टम्।

(ख) उपक्षेपमाह काव्येति। काव्यार्थस्य सन्दर्भप्रतिपाद्यस्य समुत्पत्तिः सङ्क्षेपेण उत्क्षेपणम् उत्थापनमित्यर्थः उपक्षेप इति स्मृतः।

"लाक्षागृहानलविषान्नसभाप्रवेशैः
प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य।
आकृष्य पाण्डववधूपरिधानकेशान्
सुस्था भवन्ति मयि जीवति धार्त्तराष्ट्राः" ॥ (ग)

समुत्पन्नार्थबाहुल्यं
ज्ञेयः परिकरः पुनः ॥३४०॥ [घ]

यथा तत्रैव—

"प्रवृद्धं यद्वैरं मम खलु शिशोरेव कुरुभि-
र्न तत्रार्य्यो हेतुर्न भवति किरीटी न च युवाम्।
जरासन्धस्योरःस्थलमिव विरूढं पुनरपि
क्रुधा भीमः सन्धिं विघटयति यूयं घटयत" ॥ (ङ)

(ग) उदाहरति लाक्षेति। धार्त्तराष्ट्राः धृतराष्ट्रसुताः दुर्य्योधनादयः लाक्षागृहानलविषान्नसभाप्रवेशैः लाक्षागृहानलेन विषान्नप्रयोगेण सभायां द्यूतक्रीडार्थम् आह्वानेन इत्यर्थः प्राणेषु वित्तनिचयेषु धनसमुदायेषु च नः अस्मान् प्रहृत्य प्रथमद्वितीयाभ्यां द्वाभ्यामुपायाभ्यां प्राणनिधनार्थं चेष्टयित्वा तृतीयेनोपायेन धनानि हृत्वा इत्यर्थः, पुनश्च तृतीयेन पाण्डवानां या वधूः पाञ्चाली तस्याः परिधान वस्त्रं केशांश्च आकृष्य मयि जीवति सुस्था भवन्ति ? शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्। अत्र द्रौपदीकेशसंयमनरूपस्य काव्यार्थस्य समुत्थापनम्।

(घ) परिकरमाह समुत्पन्नेति समुत्पन्नस्य समुत्थितस्य अर्थस्य काव्यार्थस्य बाहुल्यं विस्तारः सूचनमित्यर्थः परिकरः ज्ञेयः।

(ङ) उदाहरति प्रवृद्धमिति। कुरुभिः धार्त्तराष्ट्रैरित्यर्थः शिशोरेव मम यत् वैरं विद्वेषः प्रवृद्धं खलु तत्र वैरे आर्य्यः गुरुत्वात् माननीयः युधिष्ठिरः न हेतुः न कारणं, किरीटी अर्जुनश्च न हेतुः, युवामपि नकुलसहदेवावपीत्यर्थः न हेतू इति शेषः। अहमेव विद्वेषकारणं कुरूणामिति भावः। तस्मात् भीमः क्रुधा कोपेन जरासन्धस्य उरःस्थलमिव विरूढं विशेषेण निश्चितं सन्धिं विघटयति भिनत्ति, यूयं पुनः घटयत योजयत। भवद्भिः कृतमपि सन्धिमहं भेत्स्यामीत्यर्थः।

तन्निष्पत्तिः परिन्यासः ॥३४१॥ [च]

यथा तत्रैव—

"चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघात-
संचूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य।
स्त्यानावनद्धघनशोणितशोणपाणि-
रुत्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि! भीमः" ॥ (छ)

अत्र उपक्षेपो नाम इतिवृत्तलक्षणस्य काव्याभिधेयस्य सङ्क्षेपेणोपक्षेपणमात्रम्। परिकरस्तस्यैव बहुलीकरणम्। परिन्यासस्ततोऽपि (ज) निश्चयापत्तिरूपतया परितो हृदये न्यसनमित्येषां भेदः। एतानि च अङ्गानि उक्तेनैव पौर्वापर्य्येण भवन्ति। अङ्गान्तराणि तु अन्यथापि।

युष्माकं सन्ध्युत्पादनप्रयासः वृथेति भावः। सन्धिकरणार्थमुद्यतस्य राज्ञः सन्देशमादाय यावद्यन्त सहदेवं प्रति भीमसेनस्य उक्तिरियम्। शिखरिणीवृत्तम्। अत्र सन्धिविघटनेन वैरनिर्य्यातनस्य समधिकं सूचनम्।

(च) परिन्यासमाह तन्निष्पत्तिरिति। तस्य काव्यार्थस्य निष्पत्तिः निश्चयेन संकीर्त्तनं परिन्यासः।

(छ) उदाहरति चञ्चदिति। हे देवि! पाञ्चालि! भीमः चञ्चता स्फुरता भुजेन भ्रमिता घूर्णिता या चण्डा भीषणा गदा तस्याः अभिघातेन प्रहारेण संचूर्णितं ऊरुयुगलं यस्य तथाविधस्य सुयोधनस्य दुर्य्योधनस्य स्त्यानेन विसारेण अवनद्धं संसक्तं यत् घनं गाढ़ं शोणितं तेन शोणः रक्तः पाणिर्यस्य तथाभूतः सन् तव कचान् केशान् उत्तंसयिष्यति अलङ्करिष्यति रक्ताक्तहस्तेन संयमयिष्यतीति भावः। वसन्ततिलकं वृत्तम्।

(ज) अत्रेत्यादि। उपक्षेपणमात्रम् उत्थापनमात्रम्। बहुलीकरणं विस्तारेण सूचनम्। उक्तेनैव कथितेनैव। अन्यथा वैपरीत्येन अपिशब्दात् क्रमेणापीत्यर्थः।

गुणाख्यानं विलोभनम् ॥३४२॥ [झ]

यथा तत्रैव । "द्रौपदी । णाध ! किं दुक्करं तुए परिकुविदेण" (ञ) । यथा वा मम चन्द्रकलायां चन्द्रकलावर्णने "सेयं तारुण्यस्य विलासः" इत्यादि । यत्तु शाकुन्तलादिषु "ग्रीवाभङ्गाभिरामम्" इत्यादि मृगादिगुणवर्णनं तद्बीजार्थसम्बन्धाभावान्न सन्ध्यङ्गम् । एवमङ्गान्तराणामप्यूह्यम् ।

सम्प्रधारणमर्थानां युक्तिः ॥३४३॥ [ट]

यथा वेण्यां सहदेवो भीमं प्रति—"आर्य्य ! किं महाराजसन्देशोऽव्युत्पन्न एवार्य्येण गृहीतः" इति । अतः प्रभृति यावद्भीमवचनम् ।

युष्मान् ह्रेपयति क्रोधाल्लोके शत्रुकुलक्षयः ।
न लज्जयति दाराणां सभायां केशकर्षणम्" इति ॥ (ठ)

प्राप्तिः सुखागमः ॥३४४॥ [ड]

(झ) विलोभनमाह गुणाख्यानमिति । गुणानाम् आख्यानं कथनं विलोभनं विशेषेण लोभप्रदर्शनमित्यर्थः उत्तेजनं वा ।

(ञ) णाधेति । नाथ ! किं दुष्करं त्वया परिकुपितेनेति संस्कृतम् ।

(ट) युक्तिमाह सम्प्रधारणमिति । अर्थानां कर्त्तव्यानां सम्प्रधारणं निश्चयः ।

(ठ) उदाहरति यथेति । अव्युत्पन्नः अनवहितः । युष्मानिति । लोके जनेषु क्रोधात् शत्रूणां कुलक्षयः युष्मान् ह्रेपयति लज्जयति, सभायां दाराणां पत्न्या इत्यर्थः केशकर्षणं न लज्जयति । अत्र शत्रुकुलक्षयस्य कार्य्यस्य निश्चयेन कर्त्तव्यतावचनम् ।

(ड) प्राप्तिमाह प्राप्तिरिति । सुखस्य आगमः उदयः लाभ इत्यर्थः प्राप्तिः ।

यथा तत्रैव—

"मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपात्"

इत्यादि द्रौपदी श्रुत्वा सहर्षम्—"णाध ! असुदपुव्वं क्खु एदं वअणं ता पुणो पुणो भणाहि" (ढ) ।

वीजस्यागमनं यत्तु तत्समाधानमुच्यते ॥३४५॥ [ण]

यथा तत्रैव—

"नेपथ्ये भो भो ! विराटद्रुपदप्रभृतयः ! श्रूयताम्" ।

"यत् सत्यव्रतभङ्गभीरुमनसा यत्नेन मन्दीकृतं
यद्विस्मर्त्तुमपीहितं शमवता शान्तिं कुलस्येच्छता ।
तद् द्यूतारणिसम्भृतं नृपसुताकेशाम्बराकर्षणैः
क्रोधज्योतिरिदं महत् कुरुवने यौधिष्ठिरं जृम्भते" ॥ (त)

अत्र "सुस्था भवन्ति मयि जीवति" इति आदिवीजस्य प्रधाननायकाभिमतत्वेन सम्यगाहितत्वात् समाधानम् ।

(ढ) नाथेति । नाथ ! अश्रुतपूर्वं खल्विद वचनं तत् पुनः पुनर्भण इति संस्कृतम् ।

(ण) समाधानमाह वीजस्येति । वीजस्य मूलकारणस्य आगमनं प्रधानत्न्यगतत्वेन कीर्त्तनमित्यर्थः यत् तत् समाधानम् उच्यते ।

(त) उदाहरति यथेति । यदिति । सत्यव्रतस्य सत्यरक्षणरूपनियमस्य द्वादशवर्षवनवासरूपस्य एकवर्षाज्ञातवासरूपस्य चेत्यर्थः भङ्गात् भीरु मनः यस्य तादृशेन यत्नेन यत् मन्दीकृतं खर्वीकृतं कुलस्य शान्तिम् अचयतामित्यर्थः इच्छता शमवता शान्तेन मनसा यत् विस्मर्त्तुमपि ईहितं चेष्टितं द्यूतमेव अरणिरग्निमन्थनदारुविशेषः तेन सम्भृतं समुत्पन्नं नृपसुतायाः द्रौपद्याः केशानां अम्बरस्य वस्त्रस्य

सुखदुःखकृतो योऽर्थ-
स्तद्विधानमिति स्मृतम् ॥३४६॥ [थ]

यथा बालचरिते—

"उत्साहातिशयं वत्स ! तव बाल्यञ्च पश्यत: ।
मम हर्षविषादाभ्यामाक्रान्तं युगपन्मन:" ॥ (द)

यथा वा मम प्रभावत्याम् "नयनयुगासेचनकम्" इत्यादि ।

कुतूहलोत्तरा वाच:
प्रोक्ता तु परिभावना ॥३४७॥ [ध]

यथा वेण्यां "द्रौपदो । युद्धं स्यान्न वा" इति संशयाना तूर्य्यशब्दानन्तरम् ।

च आकर्षणै: आकर्षणरूपैर्वायुभिरिति भाव: उद्दीपितमिति शेष:, तत् महत् इदं युधिष्ठिरस्य इदं यौधिष्ठिरं क्रोधज्योति: कोपाग्निरित्यर्थ: कुरुवने जृम्भते परिस्फुरति । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् । अत्र आदिवीजस्य भीमसेनोत्साहरूपस्य इत्यर्थ: सम्यगाहितत्वात् सम्पूर्णतया उत्तेजितत्वादित्यर्थ: ।

(थ) विधानमाह सुखेति । सुखदु:खाभ्यां कृत: विमिश्रित इत्यर्थ: य: अर्थ: कार्य्यं तत् विधानमिति स्मृतम् ।

(द) उदाहरति यथेति । उत्साहातिशयमिति । रामं प्रति परशुरामस्योक्तिरियम् । हे वत्स ! तव उत्साहातिशयं, बाल्यं शैशवञ्च पश्यत: मम मन: हर्षविषादाभ्यां युगपत् आक्रान्तम् । तव उत्साहदर्शने भविष्यन्महावीरत्वसम्भावनया हर्ष:, बाल्यदर्शनेनाहं कथमनेन सह योत्स्ये इति विषाद इत्युभयोर्विमिश्रत्वं बोध्यम् ।

(ध) परिभावनामाह कुतूहलेति । कुतूहलम् औत्सुक्यं तदुत्तरा: तदमूलिका इत्यर्थ: प्रोक्ता: कथिता: वाच: वाक्यानि परिभावना ।

"णाध! किं दाणिं एसो पलअजलहरघणत्थणिदमंसलो क्खणे क्खणे समरदुंदुही ताड़ीअदि" (न)।

बीजार्थस्य प्ररोहः स्यादुद्भेदः ॥३४८॥ [प]

यथा तत्रैव। "द्रौपदी। णाध! तुह्मेहिं पुणोवि समरादो आअच्छिअ अहं आस्सासइदव्वा (फ)। भीमः।

"भूयः परिभवक्लान्तिलज्जाविधुरिताननम्।
अनिःशेषितकौरव्यं न पश्यसि वृकोदरम्" ॥ (ब)

करणं पुनः।

प्रकृतार्थसमारम्भः ॥३४९॥ [भ]

यथा तत्रैव—"देवि! गच्छामो वयमिदानीं कुरुकुलक्षयाय" इति।

(न) णाधेति। नाथ! किमिदानीमेव प्रलयजलधरघनस्तनितमांसलः क्षणे क्षणे समरदुन्दुभिस्ताड्यते इति संस्कृतम्। घनस्तनितं निरन्तरगर्जितं तदिव मांसल गभीर इत्यर्थः।

(प) उद्भेदमाह बीजेति। बीजार्थस्य मूलीभूतविषयस्य प्ररोहः अङ्कुरोद्गमः उद्भेदः स्यात्।

(फ) णाधेति। नाथ! युष्माभिः पुनरपि समरादागत्य अहम् आश्वासयितव्या इति संस्कृतम्।

(ब) भूय इति। परिभवेण शत्रुभ्यः अवमानेन या क्लान्तिः ततो या लज्जा तया विधुरितम् अवनतमित्यर्थः, वन्धुरितेति पाठे व्याप्तम्, आननं यस्य तम् अनिःशेषिताः निःशेषतामनीताः कौरव्याः येन तादृशं वृकोदरं भीमं भूयः पुनः न पश्यसि न द्रक्ष्यसीत्यर्थः भविष्यत्सामीप्ये लट्। अत्र बीजार्थस्य वैरनिर्यातनार्थमुत्पन्नस्य क्रोधस्य प्ररोहः।

(भ) करणमाह करणमिति। प्रकृतस्य प्रस्तुतस्य अर्थस्य विषयस्य समारम्भः सम्यक् आरम्भः उद्योगः करणम्।

भेदः संहतिभेदनम् ॥३५०॥ [म]

यथा तत्रैव। "अतएव अद्य प्रभृति भिन्नोऽहं भवद्भ्यः।"

(य) केचित्तु "भेदः प्रोत्साहना" इति वदन्ति।

अथ प्रतिमुखाङ्गानि।

विलासः परिसर्पश्च विधूतं तापनं तथा।
नर्म नर्मद्युतिश्चैव तथा प्रगमनं पुनः॥
विरोधश्च प्रतिमुखे तथा स्यात् पर्य्युपासनम्।
पुष्पं वज्रमुपन्यासो वर्णसंहार इत्यपि ॥३५१॥ [र]

तत्र।

समीहा रतिभोगार्था
विलास इति कथ्यते ॥३५२॥ [ल]

रतिलक्षणस्य भावस्य यो हेतुभूतो भोगो विषयः प्रमदा पुरुषो वा, तदर्था समीहा विलासः।

यथा शाकुन्तले।

"कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तद्भावदर्शनाश्वासि।
अकृतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते"॥ (व)

(म) भेदमाह भेद इति। संहतेः सङ्घातस्य भेदनं पृथक्करणं भेदः स्यात्।

(य) उदाहरति यथेति। भवद्भ्यः भिन्नः युष्मत्तः पृथग्भूतः स्वतन्त्रो जात इत्यर्थः।

(र) प्रतिमुखाङ्गान्याह अथेति। विलासादयस्त्रयोदश प्रतिमुखस्य अङ्गानि।

(ल) विलासमाह तत्रेति। तत्र तेषु मध्ये रतिभोगार्था सुरतसम्भोगविषयिणी समीहा चेष्टा स्पृहा वा विलास इति कथ्यते।

(व) उदाहरति काममिति। प्रिया शकुन्तला कामं सम्यक् न सुलभा न सुप्रापा कथमपीत्यर्थः। मनस्तु तस्या भावदर्शनेन मदनुरागव्यञ्जकचेष्टा-

इष्टनष्टानुसरणं परिसर्पश्च कथ्यते ॥३५३॥ [श]

यथा शाकुन्तले । "राजा । भवितव्यमत्र तथा" ।

तथाहि ।

"अभ्युन्नता पुरस्तादवगाढ़ा जघनगौरवात्पश्चात् ।
द्वारेऽस्य पाण्डुसिकते पदपङ्क्तिर्दृश्यतेऽभिनवा" ॥ (ष)

कृतस्यानुनयस्यादौ विधूतं त्वपरिग्रहः॥३५४॥[स]

यथा तत्रैव । "अलं वो अंतःपुरविरहपज्जुस्सुएण राएसिणा उवरुध्धेण" । केचित्तु "विधूतं स्यादरतिः" इति वदन्ति (ह) ।

विशेषदर्शनेन आश्वासि आश्वस्तं प्रिया लभ्येति आशास्ते इत्यर्थः । अनसिज्जे वामे अकृतार्थे अकृतकार्य्येऽपि उभयोः स्त्रीपुंसयोः प्रार्थना अन्योन्यकामना रतिम् अनुरागं कुरुते जनयति । अत्र नायिकासम्भोगविषयिणी स्पृहा प्रदर्शिता ।

(श) परिसर्पमाह इष्टेति । इष्टस्य अभिलषितस्य नष्टस्य अदर्शनं गतस्य अनुसरणम् अन्वेषणं परिसर्पः कथ्यते ।

(ष) उदाहरति यथेति । अभ्युन्नतेति । अस्य लतामण्डपस्य पाण्डुसिकते द्वारे पुरस्तात् अग्रतः पादाग्रभागे इत्यर्थः, अभ्युन्नता, पश्चात् पार्ष्णिदेशे, जघनगौरवात् जघनस्य भारवत्त्वात् अवगाढ़ा अवनता अभिनवा पदपङ्क्तिः प्रतिबिम्बितपदन्यासपद्धतिः दृश्यते । अत्र अभिलषितान्वेषणं ज्ञेयम् ।

(स) विधूतमाह कृतस्येति । आदौ अग्रतः कृतस्य अनुनयस्य अपरिग्रहः अवधीरणं विधूतम् ।

(ह) अलमिति । अलं वोऽन्तःपुरविरहपर्य्युत्सुकेन राजर्षिणा उपरुद्धेन इति संस्कृतम् । अन्तःपुरस्य अन्तःपुरवासिनः महिलाजनस्य विरहेण पर्य्युत्सुकः उत्कण्ठितः तेन राजर्षिणा कः युष्माकम् उपरुद्धेन अनुनीतेन अलम् अनुनयो न कर्त्तव्य इत्यर्थः । अरतिः असन्तोषः ।

उपायादर्शनं यत्तु
तापनं नाम तद्भवेत् ॥३५५॥ [च]

यथा रत्नावल्यां सागरिका ।

"दुल्लहजणाणुराओ लज्जा गुरूई परवसो अप्पा ।
पियसहि ! बिसमं पेम्मं मरणं सरणं णवरि एक्कं ॥" (क)

परिहासवचो नर्म ॥३५६॥ [ख]

यथा रत्नावल्याम्—"सुसङ्गता । सहि ! जस्स किदे तुमं आअदा स अयं दे पुरदो चिट्ठदि । सागरिका । (साभ्यसूयम्) कस्स किदे अहं आअदा ? सुसङ्गता । अइ अण्णसंकिदे ! णं चित्तफलअस्स" (ग) ।

धृतिस्तु परिहासजा ।
नर्मद्युतिः ॥३५७॥ [घ]

(च) तापनमाह उपायेति । यत् उपायस्य अदर्शनं तत् नाम तापनं तापन भवेत् ।

(क) उदाहरति यथेति । दुल्लहेति । दुर्लभजनानुरागो लज्जागुर्वी परवश आत्मा । प्रियसखि ! विषमं प्रेम मरणं शरणं केवलमेकम् । इति संस्कृतम् । दुर्लभे दुष्प्राप्ये जने अनुरागः, लज्जा गुर्वी महती, आत्मा परवशः पराधीनः । हे प्रियसखि ! प्रेम विषमम् उत्कटं तस्मात् णवरि केवलं मरणं शरणम् आश्रयः । णवरिशब्दः केवलार्थो देशी । अत्र इष्टलाभे उपायाभावेन सन्तापः ।

(ख) नर्माह परिहासेति । परिहासवचः परिहासवाक्यं नर्म ।

(ग) सहीति । सखि ! यस्य कृते त्वमागता सोऽयं ते पुरतस्तिष्ठति इति संस्कृतम् । कस्य कृते अहमागता ? इति संस्कृतम् । अयि अन्यशङ्किते ! ननु चित्रफलकस्य इति संस्कृतम् ।

(घ) नर्मद्युतिमाह धृतिरिति । परिहासजा परिहासेन जाता धृतिः धैर्यन्तु नर्मद्युतिः ।

यथा तत्रैव—"सुसङ्गता। सहि! अदक्खिणा दाणिं सि तुमं जा एवं भट्टिणा हत्थावलम्बिदावि कोवं ण मुञ्चसि"। सागरिका। (सभ्रूभङ्गमीषद्विहस्य) सुसङ्गदे! दाणिं वि ण विरमसि" (ङ)।

केचित्तु "दोषस्याच्छादनं हास्यं नर्मद्युतिः" इति वदन्ति

प्रगमनं वाक्यं स्यादुत्तरोत्तरम् ॥३५८॥ [च]

यथा विक्रमोर्वश्याम्—"उर्वशी। जअदु जअदु महाराओ (छ)। राजा। मया नाम जितं यस्य त्वया जय उदीर्य्यते" इत्यादि (ज)।

विरोधो व्यसनप्राप्तिः ॥३५९॥ [झ]

यथा चण्डकौशिके। "राजा। नूनमसमीक्ष्यकारिणा मया अन्धेनेव स्फुरच्छिखाकलापो ज्वलनः पद्भ्यां समाक्रान्तः" (ञ)।

(ङ) सहीति। सखि! अदक्षिणा इदानीमसि त्वं या एवं भर्त्रा हस्तावलम्बितापि कोपं न मुञ्चसीति संस्कृतम्। सुसङ्गते! इदानीमपि क्रीड़ितुं न विरमसीति संस्कृतम्।

(च) प्रगमनमाह प्रगमनमिति। उत्तरोत्तरम् उत्कृष्टतरं वाक्यं प्रगमनं स्यात्।

(छ) जअदु इति। जयति जयति महाराज इति संस्कृतम्।

(ज) मयेति। यस्य मम त्वया जयः उदीर्य्यते कीर्त्त्यते तेन मया जितं नाम जितमेव। नामशब्दोऽत्र अवधारणार्थः।

(झ) विरोधमाह विरोध इति। व्यसनस्य विपदः प्राप्तिः विरोधः।

(ञ) उदाहरति यथेति। असमीक्ष्यकारिणा अविवेचकेन मया अन्धेन

कृतस्यानुनयः पुनः ।

स्यात्पर्य्युपासनं ॥३६०॥ [ट]

यथा रत्नावल्याम् । "विदूषकः । भो ! मा कुप्प, एसा हि कदलीघरंतरं गदा" इत्यादि (ठ) ।

पुष्पं विशेषवचनं मतम् ॥३६१॥ [ड]

यथा तत्रैव—"(राजा हस्ते गृहीत्वा स्पर्शं नाटयति) विदूषकः । भो वअस्स ! एसा अपुव्वा सिरी तुए समासादिदा (ढ) । राजा । वयस्य ! सत्यम् ।

श्रीरेषा पाणिरप्यस्याः पारिजातस्य पल्लवः ।
कुतोऽन्यथा पतत्येष स्वेदच्छद्मामृतद्रवः" ॥ (ण)

दृष्टिहीनेनेव स्फुरन् विराजन् शिखाकलापः अर्चिः समूहो यस्य तथाभूतः ज्वलनः अग्निः पङ्क्त्यां समाक्रान्तः दलितः । अतापिकल्पस्य कौशिकस्य कोपात् राज्ञः आपत्प्राप्तिः ।

(ट) पर्य्युपासनमाह कृतस्येति । कृतस्य पुनः अनुनयः पर्य्युपासनं स्यात् ।

(ठ) भो ! मा कुप्येति । भो ! मा कुप्य, एषा हि कदलीगृहान्तरं गतेति संस्कृतम् ।

(ड) पुष्पमाह पुष्पमिति । विशेषस्य प्रकर्षस्य वचनं पुष्पं मतम् ।

(ढ) भो वयस्येति । भो वयस्य । एषा अपूर्वा श्रीस्त्वया समासादितेति संस्कृतम् ।

(ण) श्रीरिति । एषा स्त्री श्रीः लक्ष्मीस्वरूपा, अस्याः पाणिरपि हस्तोऽपि पारिजातस्य देवतरुविशेषस्य पल्लवः, अन्यथा कुतः कथम् एषः स्वेदच्छद्म घर्मव्याजः अमृतद्रवः पतति निःसरति । अत्र प्रकर्षवचनम् ।

प्रत्यक्षनिष्ठुरं वज्रम् ॥३६२॥ [त]

यथा तत्रैव—"राजा । कथमिह सोऽहं त्वया ज्ञातः" ।

सुसङ्गता । "ण केवलं तुमं समं चित्तफलएण ता जाव गदुअ देवीए णिवेदइस्सं" (थ) ।

उपन्यासः प्रसादनम् ॥३६३॥ (द)

यथा तत्रैव । "सुसङ्गता । भट्टिणी । अलं सङ्काए मएवि भट्टिणो पसादेण कीलिदं ज्जेव्व एदिहिं ता किं कस्साभरणेण! अदोवि मे गरुअरो पसादो एसो जं तुए अहं एत्थ आलिहिदत्ति कुविदा मे पिअसही सागरिका एसा ज्जेव पसादीअदु" (ध) ।

केचित्तु—

"उपपत्तिकृतो योऽर्थ उपन्यासः स कीर्त्तितः" ।

इति वदन्ति, उदाहरन्ति च तत्रैव "अदिमुहरा क्खु सा गब्भदासी" इति (न) ।

(त) वज्रमाह प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षं साक्षात्, निष्ठुरं परुषवचनं, वज्रवत् दुःखदत्वाद्वज्रम् ।

(थ) ण केवलमिति । न केवलं त्वं समं चित्रफलकेन तद्यावद्गत्वा देव्यै निवेदयिष्यामीति संस्कृतम् ।

(द) उपन्यासमाह उपन्यास इति । प्रसादनं प्रसन्नतासम्पादनम् उपन्यासः ।

(ध) भट्टिणी इति । भर्त्तुरलं शङ्कया मयापि भर्त्तुः प्रसादेन क्रीडितमेव एतैः तत् किं कर्णाभरणेन । अतोऽपि मे गुरुतरः प्रसाद एष यत् त्वया अहम् अत्र आलिखिता इति कुपिता मे प्रियसखी सागरिका एषैव प्रसाद्यतामिति संस्कृतम् ।

(न) उपपत्तिरिति । उपपत्तिः युक्तिः तया कृतः अर्थः यस्य । अदीति ।

चातुर्वर्ण्योपगमनं
वर्णसंहार इष्यते ॥३६४॥ (प)

यथा वीरचरिते तृतीयेऽङ्के—
"परिषदियमृषीणामेष वीरो युधाजित्
सममृषिभिरमात्यैर्लोमपादश्च वृद्धः।
अयमविरतयज्ञो ब्रह्मवादी पुराणः
प्रभुरपि जनकानामङ्ग! भो! याचकास्ते" ॥ (फ)

इत्यत्र ऋषिक्षत्त्रादीनां वर्णानां मेलनम्। अभिनवगुप्त-पादास्तु "वर्णशब्देन पात्राण्युपलक्ष्यन्ते"। "संहारो मेलनम्" इति व्याचक्षते; उदाहरन्ति च रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के।

"अदोवि मे अअं गरुओ पसादो" इत्यादेरारभ्य "णं हत्थे गेह्निअ पसादेहि णं" (ब)। राजा। "क्वासौ क्वासौ" इत्यादि।

तिमुखरा खलु एषा गर्भदासीति संस्कृतम्। दासीगर्भजाता दासी गर्भदासी।

(प) वर्णसंहारमाह चातुर्वर्ण्येति। चतुर्णां वर्णानां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां माहारः चातुर्वर्ण्यं तस्य उपगमनं मेलनं वर्णसंहार इष्यते।

(फ) उदाहरति परिषदिति। अङ्ग! भो जामदग्न्य! इयम् ऋषीणां रिषत् समूहः, एष वीरो युधाजित्, अयञ्च ऋषिभिरमात्यैश्च समं वृद्धो लोमपादः, यम् अविरतयज्ञः सततयज्ञानुष्ठायी पुराणः प्राचीनः ब्रह्मवादी वेदनिरतः नकानां प्रभुः मिथिलाधिपतिरित्यर्थः ते तव याचकाश्च, एते सर्वे समवेता इति वः।

(ब) अदोवि इति। अतोऽपि मे अयं गुरुतरः प्रसाद इति, ननु हस्ते हीत्वा प्रसादय एनामिति च संस्कृतम्। अत्र राजविदूषकसागरिकासुसङ्गता-पाणां पात्राणां मेलनम्।

अथ गर्भाङ्गानि।

अभूताहरणं मार्गो रूपोदाहरणे क्रमः।
सङ्ग्रहश्चानुमानञ्च प्रार्थनाक्षिप्तिरेव च॥
त्रोटकाधिबलोद्वेगा गर्भे स्युर्विद्रवस्तथा।
अत्र व्याजाश्रयं वाक्यमभूताहरणं मतम्॥३६५(भ)

यथा अश्वत्थामाङ्के—

"अश्वत्थामा हत इति पृथासूनुना स्पष्टमुक्त्वा।
स्वैरं शेषे गज इति किल व्याहृतं सत्यवाचा" (म)

तत्त्वार्थकथनं मार्गः॥३६६॥ (य)

यथा चण्डकौशिके "राजा। भगवन्!
गृह्यतामर्जितमिदं भार्य्यातनयविक्रयात्।
शेषस्यार्थे करिष्यामि चाण्डालेऽप्यात्मविक्रयम्" ॥ (र)

(भ) गर्भसन्ध्यङ्गानि आह अथेति। अभूताहरणमिति। अभूताहरा-दीनि त्रयोदश गर्भसन्धेरङ्गानीत्यर्थः। तत्र तेषु मध्ये व्याजाश्रयं कपटा-वाक्यम् अभूतस्य असत्यस्य आहरणमित्यभूताहरणं मतं कथितम्।

(म) उदाहरति यथेति। अश्वत्थामेति। अश्वत्थामा हतः विनाशित-पृथा कुन्ती तस्याः सूनुः सुतः तेन युधिष्ठिरेणेत्यर्थः सत्यवाचा सत्यवादिना स्पष्टं सुव्यक्तम् उक्त्वा, शेषे वाक्यावसाने स्वैरं मन्दं यथा स्यात् तथा गज व्याहृतम् उक्तं किल। अत्र पार्थवाक्यं कपटमयम्।

(य) मार्गमाह तत्त्वेति। तत्त्वार्थस्य यथार्थस्य कथनं मार्गः।

(र) उदाहरति यथेति। गृह्यतामिति। भार्य्या च तनयश्च तयोर्विक्र-मूल्यग्रहणपूर्वकार्पणात् अर्जितं लब्धम् इदं धनं गृह्यतां, शेषस्य अवशिष्टस्य दे-इत्यर्थः अर्थे निमित्तं चाण्डालेऽपि आत्मविक्रयं करिष्यामि। अत्र राज्ञः-भाषणम्।

रूपं वाक्यं वितर्कवत् ॥३६७॥ (ल)

यथा रत्नावल्यां राजा ।

"मनः प्रकृत्यैव चलं दुर्लक्ष्यञ्च तथापि मे ।
कामिनैतत्कथं विद्धं समं सर्वैः शिलीमुखैः" ॥ (व)

उदाहरणमुत्कर्षयुक्तं वचनमुच्यते ॥३६७॥ (श)

यथा अश्वत्थामाङ्के—

"यो यः शस्त्रं बिभर्त्ति स्वभुजगुरुमदात् पाण्डवीनां चमूनां
यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा ।
यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः
क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम्"॥(ष)

भावतत्त्वोपलब्धिस्तु क्रमः स्यात् ॥३६८॥ (स)

(ल) रूपमाह रूपमिति । वितर्कवत् वाक्यं रूपम् ।

(व) उदाहरति यथेति । मन इति । मनः चित्तं प्रकृत्यैव स्वभावेनैव चलं चञ्चलं दुर्लक्ष्यञ्च लक्षयितुं शरव्यीकर्त्तुमशक्यञ्च, तथापि कामिन मे मम एतत् मनः समं युगपत् सर्वैः शिलीमुखैः शरैः कथं विद्धम् ? अत्र राज्ञः सवितर्कं वचनम् ।

(श) उदाहरणमाह उदाहरणमिति । उत्कर्षयुक्तं वचनं काव्यम् उदाहरणम् उच्यते कथ्यते ।

(ष) उदाहरति यथेति । य इति । अश्वत्थाम्न उक्तिरियम् । पाण्डवीनां चमूनां सेनानां मध्ये यः यः स्वभुजगुरुमदात् निजबाहुबलस्यातिदर्पादित्यर्थः, स्वभुजगुरुबलः इति पाठे बाहुमात्रसहायः ; शस्त्रं बिभर्त्ति पाञ्चालगोत्रे द्रुपदवंशे यः यः शिशुः अधिकवयाः प्रवयाः वा गर्भशय्यां जरायुं गतः, यः यः तस्य कर्मणः पितृनिधनरूपस्य साक्षी साक्षात् द्रष्टा, प्रतीकारार्थं यत्नाभावेन उदासीन इव स्थित इत्यर्थः । यश्च यश्च मयि रणे चरति सति प्रतीपः प्रतिकूलो भविष्यतीत्यर्थः, अहं क्रोधान्धः सन् स्वयं जगताम् अन्तकस्य यमस्यापि तस्य तस्य इह रणभूमौ अन्तकः विनाशकः भविष्यामीति शेषः । स्रग्धरावृत्तं, "म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्त्तितेयम्" इति तल्लक्षणात् ।

यथा शाकुन्तले राजा। "स्थाने खलु विस्मृतनिमेषेण चक्षुषा प्रियामवलोकयामि।

तथाहि।

उन्नमितैकभ्रूलतमाननमस्याः पदानि रचयन्त्याः।
पुलकाञ्चितेन कथयति मय्यनुरागं कपोलेन" ॥ (ङ)

सङ्ग्रहः पुनः।

सामदानार्थसम्पन्नः ॥३७०॥ (च)

यथा रत्नावल्यां—"राजा। साधु वयस्य! इदं ते पारितोषिकम्" इति कटकं ददाति (क)।

लिङ्गादूहोऽनुमानता ॥३७१॥ (ख)

(ग) क्रममाह भावेति। भावस्य निर्विकारचित्तस्य प्रथमविकृतिरूपस्य "निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया" इति तल्लक्षणात्। तस्योपलब्धिः याथार्थ्यानुभवः क्रमः स्यात्।

(ङ) उदाहरति यथेति। उन्नमितैकभ्रूलतमिति। उन्नमिता उत्क्षिप्ता एका भ्रूलता यत्र तादृशं पदानि सुतिङन्तरूपाणि रचयन्त्याः अस्याः शकुन्तलाया आननं मुखं पुलकाञ्चितेन लोमाञ्चितेन कपोलेन मयि अनुरागं कथयति प्रकटयति इव। आर्य्याजातिः। अत्र शकुन्तलायाः प्रथमविकृतिरनुभवः। अत्र यद्यपि भावस्य अल्पसंलक्ष्यविकारत्वात् हावत्वप्रतीतिः, तथापि अत्र भावस्य एव विशेषतया स्थितिः इति नानुपपत्तिः।

(च) सङ्ग्रहमाह सङ्ग्रह इति। साम्ना प्रियवाक्येन दानेन च अर्थस्य सम्पत्तिः समाधानमित्यर्थः सङ्ग्रहः।

(क) उदाहरति साध्विति। स्पष्टम्। अत्र प्रियवचनदानाभ्यां प्रियासङ्घटनरूपस्य अर्थस्य समाधानम्।

(ख) अनुमानमाह लिङ्गादिति। लिङ्गात् पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वविशिष्टात् साधनात् ऊहः साध्यज्ञानमित्यर्थः, अनुमानता अनुमानमित्यर्थः। स्वार्थे ताप्रत्ययः।

यथा जानकीराघवे नाटके रामः—

"लीलागतैरपि तरङ्गयतो धरित्रीम्
आलोकनैर्नमयतो जगतां शिरांसि।
तस्यानुमापयति काञ्चनकान्तिगौर-
कायस्य सूर्य्यतनयत्वमधृष्यताञ्च" ॥ (ग)

रतिहर्षोत्सवानान्तु
प्रार्थनं प्रार्थना भवेत् ॥३७२॥ (घ)

यथा रत्नावल्याम्। "प्रिये सागरिके!
शीतांशुर्मुखमुत्पले तव दृशौ पद्मानुकारौ करौ
रम्भास्तम्भनिभं तथोरुयुगलं बाहू मृणालोपमौ।
इत्याह्लादकराखिलाङ्गि! रभसान्निःशङ्कमालिङ्ग्य माम्
अङ्गानि त्वमनङ्गतापविधुराण्येह्येहि निर्वापय" ॥ (ङ)

(ग) उदाहरति लीलागतैरिति। लीलागतैः सविलासगमनैः धरित्रीं पृथिवीं तरङ्गयतः कम्पयतः, आलोकनैः दृष्टिभिः जगतां शिरांसि नमयतः नतानि कुर्वतः, काञ्चनस्य स्वर्णस्य या कान्तिः तद्वत् गौरः कायो यस्य तादृशस्य तस्य बालकस्य सूर्य्यतनयत्वं सूर्य्यवंशीयत्वम् अधृष्यतां दुरासदत्वञ्च अनुमापयति अनुमानविषयीकरोति। लीलागतमालोकनञ्चेति कर्त्तृपदमध्याहार्य्यम्। वसन्ततिलकं वृत्तम्। अत्र लीलागमनादिप्रयुक्तधरित्रीकम्पनादिरूपात् साधनात् साध्यस्य सूर्य्यतनयत्वस्य अधृष्यत्वस्य च अनुमानम्।

(घ) प्रार्थनामाह रतीति। रतेः अनुरागात् हर्षाच्च उत्सवानां प्रार्थनं याञ्चा प्रार्थना भवेत्।

(ङ) उदाहरति यथेति। शीतांशुरिति। तव मुखं शीतांशुः चन्द्रः, दृशौ नेत्रे उत्पले नीलोत्पले इत्यर्थः, करौ हस्तौ पद्मानुकारौ पद्मोपमौ, ऊरुयुगलं रम्भास्तम्भनिभं रम्भागर्भसदृशं तथा बाहू भुजौ मृणालोपमौ। इत्थम् आह्लादकराणि आनन्ददातॄणि अखिलानि सर्वाणि अङ्गानि यस्यास्तत्सम्बुद्धौ। त्वं रभसात् वेगात् हर्षाद्वा, "रभसो वेगहर्षयोः" इत्यमरः। निःशङ्कं यथा स्यात् तथा माम् आलिङ्ग्य

इदञ्च प्रार्थनाख्यमङ्गम् । यन्मते निर्वहणे इह भूतावसरत्वात् (च) प्रशस्तिनामाङ्गं नास्ति तन्मतानुसारेणोक्तम् अन्यथाङ्गानां पञ्चषष्टिसङ्ख्यत्वप्रसङ्गात् ।

रहस्यार्थस्य तूद्भेदः क्षिप्तिः स्यात् ॥३७३॥ (छ)

यथा अश्वत्थामाङ्के—

"एकस्यैव विपाकोऽयं दारुणो भुवि वर्त्तते ।
केशग्रहे द्वितीयेऽस्मिन् नूनं निःशेषिताः प्रजाः" ॥ (ज)

त्रोटकं पुनः ।

संरब्धवाक् ॥३७४॥ (झ)

यथा चण्डकौशिके—"कौशिकः । आः ! पुनः कथमद्यापि न सम्भृताः (ञ) स्वर्णदक्षिणाः" ।

अधिबलमभिसन्धिश्छलेन यः ॥३७५॥

अनङ्गतापविधुराणि मदनसन्तापविक्लवानि मम अङ्गानि निर्वापय शीतलय एहि आगच्छ । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(च) निर्वहणे निर्वहणाख्ये सन्धौ भूतावसरत्वात् प्रार्थनायां प्राप्तविषयत्वात् ; अन्यथा निर्वहणे प्रशस्तिसत्त्वे पञ्चषष्टिसङ्ख्यत्वे को दोष इति चेत् सम्प्रदायविरोध इति ।

(छ) क्षिप्तिमाह रहस्येति । रहस्यस्य गुप्तस्य अर्थस्य उद्भेदः प्रकटनं क्षिप्तिः स्यात् ।

(ज) उदाहरति यथेति । एकस्यैवेति । भुवि पृथिव्याम् एकस्य द्रौपदीकेशग्रहस्य इत्यर्थः अयं दारुणो विपाकः दुष्परिणामः वर्त्तते, अस्मिन् द्वितीये केशग्रहे द्रौणकेशाकर्षणे नूनं सर्व्वे प्रजाः निःशेषिताः भविष्यन्तीति शेषः । केशाकर्षणञ्च द्रौणं निहतवान् धृष्टद्युम्न इति पुराणम् ।

(झ) त्रोटकमाह त्रोटकमिति । संरब्धा सकोपा वाक् त्रोटकम् ।

(ञ) उदाहरति यथेति । सम्भृताः सम्पादिताः । भूपालेः मात्रा यत्नमन्त्रकोषम्

यथा रत्नावल्यां—"काञ्चनमाला। भट्टिणि ! इअं सा चित्तसालिआ वसंतअस्स सण्णं करोमि" इत्यादि (ठ)

नृपादिजनिता भीति-

रुद्वेगः परिकीर्त्तितः ॥२७६॥ (ड)

यथा वेण्याम्—

"प्राप्तावेकरथारूढ़ौ पृच्छन्तौ त्वमितस्ततः ।
स कर्णारिः स च क्रूरो वृककर्मा वृकोदरः" ॥ (ढ)

शङ्का-भय-त्रासकृतः

सम्भ्रमो विद्रवो मतः ॥२७७॥ (ण)

यथा ।

"कालान्तककरालास्यं क्रोधोद्भूतं दशाननम् ।
विलोक्य वानरानीके सम्भ्रमः कोऽप्यजायत" ॥ (त)

(ट) अधिबलमाह अधिबलमिति । छलेन कपटेन अभिसन्धिः अभिप्रायानुसरणम् अधिबलम् ।

(ठ) उदाहरति यथेति । भट्टिणीति । भर्त्रि ! इयं सा चित्रशालिका, तद् यावत् वसन्तकस्य संज्ञां करोमीति संस्कृतम् । चित्रशालिका आलेख्यगृह, संज्ञां सङ्केतम् ।

(ड) उद्वेगमाह नृपादीति । नृपादेः सकाशात् जनिता उत्पादिता भीतिः भयम् उद्वेगः परिकीर्त्तितः ।

(ढ) उदाहरति प्राप्ताविति । दुर्य्योधनं प्रति तदीयपुरुषस्य उक्तिरियम् । स कर्णारिः कर्णशत्रुः अर्जुनः स च क्रूरः निष्ठुरः वृककर्मा वृको व्याघ्रविशेषः तद्वत् कर्म यस्य तादृशः, दुःशासनोरःस्थलात् रुधिरपानादिति भावः, वृकोदरः भीमः, एवम् अद्वितीयं रथमारूढ़ौ इतस्ततः त्वां पृच्छन्तौ प्राप्तौ आगतौ । अत्र भीमार्जुनाभ्यां भीतिः ।

(ण) विद्रवमाह शङ्केति । शङ्कया अनिष्टाशंसया भयेन त्रासेन भयाकुलव्यापारेण च सम्भ्रमः आवेगः विद्रवः मतः कथितः ।

अथ विमर्शाङ्गानि ।

अपवादोऽथ सम्फेटो व्यवसायो द्रवो द्युतिः ।
शक्तिः प्रसङ्गः खेदश्च प्रतिषेधो विरोधनम् ॥
प्ररोचना विमर्षे स्यादादानं छादनं तथा । (थ)
दोषप्रख्याऽपवादः स्यात् ॥३७८॥ (द)

यथा वेण्यां—"युधिष्ठिरः । पाञ्चालक ! कच्चिदासादिता तस्य दुरात्मनः पदवी । पाञ्चालकः । न केवलं पदवी स एव दुरात्मा देवीकेशपाशस्पर्शपातकप्रधानहेतुरुपलब्धः" । (ध)

सम्फेटो रोषभाषणम् ॥३७९॥ (न)

यथा तत्रैव—"राजा । अरे रे मरुत्तनय ! वृद्धस्य राज्ञः पुरतो निन्दितमप्यात्मकर्म श्लाघसे ? (प) शृणु रे !

(त) उदाहरति कालान्तकेति । कालान्तकः प्रलयकालीनो यमः तस्येव करालानि भीषणानि आस्यानि मुखानि यस्य तादृशं क्रोधोद्भूतं कोपपूर्णं दशाननं दशमुखं रावणं विलोक्य दृष्ट्वा वानराणाम् अनीके सैन्ये कोऽपि अनिर्वचनीय इत्यर्थः, सम्भ्रमः आवेगः अजायत अभूत् ।

(थ) विमर्षाङ्गान्याह अथेति । अपवादादीनि त्रयोदश विमर्षाख्यस्य सन्धेः अङ्गानि ।

(द) अपवादमाह दोषेति । दोषस्य प्रख्या कथनम् अपवादः स्यात् ।

(ध) उदाहरति पाञ्चालकेति । आसादिता प्राप्ता, दुरात्मनः दुर्योधनस्य । देवीति । देव्याः द्रौपद्याः केशपाशस्य स्पर्शात् यत् पातकं तस्य प्रधानहेतुः मुख्यकारणं दुर्योधन इत्यर्थः उपलब्धः प्राप्तः । अत्र दुर्योधनस्य दोषकथनम् ।

(न) सम्फेटमाह सम्फेट इति । रोषेण क्रोधेन भाषणं कथनं सम्फेटः ।

(प) उदाहरति यथेति । मरुत्तनय ! वायुपुत्र ! भीम इत्यर्थः, वृद्धस्य राज्ञः धृतराष्ट्रस्य पुरतः अग्रतः श्लाघसे प्रशंससि ?

कृष्टा केशेषु भार्य्या तव तव च पशोस्तस्य राज्ञस्तयोर्वा
प्रत्यक्षं भूपतीनां मम भुवनपतेराज्ञया द्यूतदासी।
तस्मिन् वैरानुबन्धे वद किमपकृतं तैर्हता ये नरेन्द्रा-
बाह्वोर्वीर्य्यातिभारद्रविणगुरुमदं मामजित्वैव दर्पः॥ (फ)

भीमः। (सक्रोधं) आः पाप! राजा। आः पाप!" इत्यादि।

व्यवसायश्च विज्ञेयः
प्रतिज्ञाहेतुसम्भवः॥३८०॥ (ब)

यथा तत्रैव "भीमः—

निहताशेषकौरव्यः क्षीवो दुःशासनासृजा।
भङ्क्ता दुर्य्योधनस्योर्वोर्भीमोऽयं शिरसा नतः" (भ)

(फ) कृष्टेति। भीमार्जुनौ प्रति दुर्य्योधनवचनम्। भुवनपतेः समस्तपृथिवीश्वरस्य मम आज्ञया भूपतीनां राज्ञां प्रत्यक्षं द्यूतेन निर्जिता दासी किङ्करी अतएव तव इति भीमं प्रति, पशोः पशुतुल्यस्य इत्यर्थः तव इति अर्जुनं प्रति, तस्य राज्ञः युधिष्ठिरस्य तयोः नकुलसहदेवयोर्वा, वाशब्दोऽत्र समुच्चयार्थः। "वा स्याद् विकल्पोपमयोरेवार्थेऽपि समुच्चये" इत्यमरः। भार्य्या द्रौपदी केशेषु कृष्टा दुःशासनेनेति शेषः। तस्मिन् वैरस्य विद्वेषस्य अनुबन्धे कारणे जाते सतीति शेषः ये नरेन्द्राः राजानः हता युष्माभिरिति शेषः तैः किम् अपकृतम्? वद बाह्वोर्भुजयोः वीर्य्यातिशयादिति भावः। अतिवीर्य्यम एव द्रविणं धनं तेन गुरुर्महान् मदो गर्वो यस्य तादृशं माम् अजित्वैव दर्पः अहङ्कारः क्रियते भवद्भिरिति शेषः। स्रग्धरावृत्तम्। अत्र क्रोधेन भीमदुर्य्योधनयोर्भाषणम्।

(ब) व्यवसायमाह व्यवसाय इति। प्रतिज्ञायाः कार्य्यनिर्देशस्य हेतोः साधननिर्देशस्य च सम्भवः सम्मेलनं व्यवसायः विज्ञेयः।

(भ) उदाहरति निहतेति। पूर्वप्रतिज्ञस्य भीमस्य धृतराष्ट्रं प्रति उक्तिवचनम्। निहताः विनाशिताः अशेषाः समस्ताः कौरव्याः कुरुवंशीयाः येन सः, दुःशासनस्य असृजा रक्तेन रक्तपानेनेत्यर्थः क्षीवः मत्तः, तथा दुर्य्योधनस्य ऊर्वोरूरुद्वयस्य भङ्क्ता भङ्गकारी अयं भीमः शिरसा नतः शिरसा प्रणमतीत्यर्थः। कार्य्यस्य कौरवहननादिकस्य क्षीवत्वहेतोश्च दुःशासनरुधिरपानस्य सम्मेलनम्?

द्रवो गुरुव्यतिक्रान्तिः
शोकावेगादिसम्भवा ॥२८१॥ (म)

यथा तत्रैव—"युधिष्ठिरः। भगवन्! कृष्णाग्रज! सुभद्राभ्रातः!

ज्ञातिप्रीतिर्मनसि न कृता क्षत्रियाणां न धर्मो-
रूढं सख्यं तदपि गणितं नानुजस्यार्जुनेन।
तुल्यः कामं भवतु भवतः शिष्ययोः स्नेहबन्धः
कोऽयं पन्था यदसि विमुखो मन्दभाग्ये मयि त्वम्" ॥ (य)

तर्जनोद्वेजने प्रोक्ता द्युतिः ॥२८२॥ (र)

यथा तत्रैव—दुर्य्योधनं प्रति कुमारवृकोदरेणोक्तम्।
"जन्मेन्दोर्विमले कुले व्यपदिशस्यद्यापि धत्से गदां
मां दुःशासनकोष्णशोणितमधुक्षीवं रिपुं मन्यसे।

(म) द्रवमाह द्रव इति। शोकावेगादिना सम्भूता गुरूणां व्यतिक्रान्तिः व्यतिक्रमः समादरलङ्घनमित्यर्थः द्रवः।

(य) उदाहरति ज्ञातीति। ज्ञातिप्रीतिः एकवंशजत्वनिबन्धनः प्रणय इत्यर्थः युधिष्ठिरबलदेवयोरेकचन्द्रवंशप्रभवत्वादिति भावः। मनसि न कृता न गणिता इत्यर्थः, क्षत्रियाणां धर्मः संग्रामे शत्रुमित्रसमदर्शित्वरूप इति भावः न गणित अर्जुनेन अनुजस्य कृष्णस्य रूढं बद्धं सख्यं यत् तदपि न गणितं, भवतेति सर्वत्र अध्याहार्य्यम्। भवतः तव शिष्ययोः गदायुद्धेऽन्तेवासिनोः भीमदुर्य्योधनयोः स्नेहब[न्धः] कामं सम्यक् तुल्यः समानो भवतु, स्नेहतुल्यत्वे एकस्य साहाय्यकरणम[नु]चितमिति भावः। अयं कः पन्थाः नयः यत् मन्दभाग्ये भाग्यहीने मयि त[्वं] विमुखः प्रतिकूलः असि भवसि। शिखरिणीवृत्तम्। अत्र बलदेवं प्र[ति] अनादरसूचकवचनात् गुरुव्यतिक्रमः।

(र) द्युतिमाह तर्जनेति। तर्जनं भर्त्सनम् उद्वेजनं भयप्रदर्शनेन उद्वे[ग]जननञ्च द्युतिः प्रोक्ता कथिता।

दर्पान्धो मधुकैटभद्विषि हरावप्युद्धतं चेष्टसे
त्रासान्मे नृपशो ! विहाय समरं पङ्केऽधुना लीयसे"॥(ल)

शक्तिः पुनर्भवेत् ।
विरोधस्य प्रशमनम् ॥३८३॥ (व)

यथा तत्रैव—

"कुर्वन्त्वाप्ता हतानां रणशिरसि जना भस्मसाद्देहभारान्
अश्रून्मिश्रं कथञ्चिद्ददतु जलममी बान्धवा बान्धवेभ्यः ।
मार्गन्तां ज्ञातिदेहान् हतनरगहने खण्डितान् गृध्रकङ्कैः
अस्तं भास्वान् प्रयातः सह रिपुभिरयं संह्रियन्तां बलानि"(श)

(ल) उदाहरति जन्मेति । इन्दोश्चन्द्रस्य विमले निर्मले निर्दोषे इत्यर्थः कुले जन्म व्यपदिशसि कथयसि । ननु सहायाभावात् कथं योत्स्ये इत्याशङ्क्याह—यद्यपि गदां धत्से गदासहायस्यान्यसहायापेक्षा नेति भावः ; अथवा भ्रात्रादिवधेन निर्वेदे गदात्याग एवोचितः स च न कृत इत्यतोऽद्यापि युद्धश्रद्धास्तीति गम्यते इति भावः । मां दुःशासनस्य यत् कोष्णमीषदुष्णं प्रत्यग्रहतत्वात् शोणितं तदेव मधु, पाठान्तरे सुरा, तेन तत्पानेनेत्यर्थः, क्षीबः मत्तः सं रिपुं शत्रुं मन्यसे गणयसि, वा मत्ततयावशायने इत्यर्थः ; तथा दर्पान्धः सन् मधुकैटभद्विषि मधुदैत्यकैटभदैत्यध्वंसिनि हरौ कृष्णे अपि उद्धतं यथा स्यात् तथा चेष्टसे, तस्य बन्धने कृतोद्योगत्वादिति भावः । हे नृपशो ! द्विपदपशो ! मे मम त्रासात् भयात् अधुना समरं संग्रामं विहाय त्यक्त्वा पङ्के लीयसे लीनः सन् तिष्ठसि । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र तर्जनरूपा द्युतिः ।

(व) शक्तिमाह शक्तिरिति । विरोधस्य विद्वेषस्य प्रशमनं शक्तिः भवेत् ।

(श) उदाहरति कुर्वन्त्विति । जनाः रणशिरसि आप्तैः स्वजनैः हतानां देहभारान् शरीरचयान् भस्मसात् कार्त्स्न्येन वह्निसात् कुर्वन्तु, तथा अमी बान्धवाः बान्धवेभ्यः रणहतेभ्यः इति शेषः अश्रून्मिश्रं नेत्रजलसंवलितं जलं कथञ्चित् ददतु, तथा हतनरगहने हतैः नरैः गहने निविड़े अपिच एव गृध्रैः कङ्कैः पक्षिविशेषैश्च खण्डितान् ज्ञातिदेहान् बान्धवशरीराणि मार्गन्ताम् अन्विष्यन्ताम् । अयं भास्वान् सूर्यः रिपुभिः शत्रुभिः सह अस्तं चरमाचलं प्रयातः अधिगतः,

प्रसङ्गो गुरुकीर्त्तनम् ॥३८४॥ (ष)

यथा मृच्छकटिकायाम्—"चाण्डालकः। एसो सागलदत्तस्स सुदो अज्जविस्सदत्तस्स णत्तिओ चालुदत्तो वावादिदुं वज्झट्ठाणं णिज्जइ एदेण किल गणिआ वसंतसेणा सुवण्णलोहेण वावादिदत्ति" (स)। चारुदत्तः। (सनिर्वेदं स्वगतम्)

"मखशतपरिपूतं गोत्रमुद्भासितं यत्
सदसि निविडचैत्य-ब्रह्मघोषैः पुरस्तात्।
मम निधनदशायां वर्त्तमानस्य पापै-
स्तदसदृशमनुष्यैर्घुष्यते घोषणायाम्" ॥ (ह)

इत्यनेन चारुदत्तवधाभ्युदयानुकूलप्रसङ्गाद् गुरुकीर्त्तनमिति प्रसङ्गः।

वर्त्तमाने क्तप्रत्ययः। अतो बलानि सैन्यानि सज्जियन्तां निवर्त्त्यन्ताम्। स्रग्धरावृत्तम्। अत्र शत्रूणां निधनेन विरोधप्रान्तिरिति ध्येयम्।

(ष) प्रसङ्गमाह प्रसङ्ग इति। गुरु अत्यर्थं कीर्त्तनं दीपादिख्यापनं वा गुरूणां कीर्त्तनं प्रसङ्गः।

(स) एष सागरदत्तस्य सुत आर्य्यविश्वदत्तस्य नप्ता चारुदत्तो व्यापादयितुं वध्यस्थानं नीयते। एतेन किल गणिका वसन्तसेना सुवर्णलोभेन व्यापादितेति संस्कृतम्।

(ह) उदाहरति यथेति। मखेति। मखानां यज्ञानां शतैः शतमोऽनुष्ठानैरित्यर्थः परिपूतं विशुद्धं यत् गोत्रं मदीयं कुलं पुरस्तात् पूर्वं सदसि सभायां निविडचैत्यब्रह्मघोषैः उद्भासितम् आसीत् इति शेषः। निविडानि कीर्णैः आकीर्णानि यानि चैत्यानि "चैत्यमायतनं तुल्ये" इत्यमरः। पूजाद्यायतनस्थानानि तेषु ये ब्रह्मघोषाः वेदवादाः, तैः उद्भासितं समुज्ज्वलीकृतम् इत्यर्थः, इदानीं निधनदशायां मृत्युदशायां वर्त्तमानस्य मम तत् गोत्रं कुलं पापैः असदृशमनुष्यैः अतिनीचैः घोषणायां घोषणस्थाने घुष्यते, विख्याप्यते, किमतःपरमाक्षेपकरमिति भावः। मालिनीवृत्तम्।

मनश्चेष्टासमुत्पन्नः

श्रमः खेद इति स्मृतः ॥३८५॥ (च)

मनःसमुत्पन्नो यथा मालतीमाधवे—

"दलति हृदयं गाढोद्वेगं द्विधा न तु भिद्यते
वहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम्।
ज्वलयति तनूमन्तर्दाहः करोति न भस्मसात्
प्रहरति विधिर्मर्मच्छेदी न कृन्तति जीवितम्" ॥ (क)

एवं चेष्टासमुत्पन्नोऽपि।

ईप्सितार्थप्रतीघातः

प्रतिषेध इतीष्यते ॥३८६॥ (ख)

यथा मम प्रभावत्यां विदूषकं प्रति—"प्रद्युम्नः। सखे! कथमिह त्वमेकाकी वर्त्तसे? क्व नु पुनः प्रियसखीजनानुगम्यमाना प्रियतमा मे प्रभावती? (विदूषकः) असुरवइणा आआरिअ कहिं वि णीदा (ग)। (प्रद्युम्नः दीर्घं निःश्वस्य)

खेदमाह मन इति। मनसा चेष्टया वा समुत्पन्नः जातः श्रमः खेदः इति स्मृतः।

(क) उदाहरति दलतीति। मम हृदयं गाढोद्वेगं गुरुपीडम् अतएव दलति र्णं दलितं भवति न तु द्विधा भिद्यते द्विखण्डं नैव भवतीत्यर्थः, विकलः अवशः यः मोहं मूर्च्छां वहति, चेतनां न मुञ्चति न त्यजति। अन्तर्दाहः तनूं रीरं ज्वलयति भस्मसात् न करोति, मर्मच्छेदी विधिः प्रहरति जीवितं न कृन्तति नाशयति। हरिणीवृत्तम्।

(ख) प्रतिषेधमाह ईप्सितार्थेति। ईप्सितार्थस्य अभीष्टविषयस्य प्रतीघातः तिषेध इति कथ्यते।

(ग) असुरवइणा इति। असुरपतिना आकार्य्य क्वापि नीतेति संस्कृतम्। कार्य्य आहूय, "हूतिराकारणाह्वानम्" इत्यमरः।

हा पूर्णचन्द्रमुखि ! मत्तचकोरनेत्रे !
मामानताङ्गि ! परिहाय कुतो गतासि ?
गच्छ त्वमद्य ननु जीवित ! तूर्णमेव
दैवं कदर्थनपरं कृतकृत्यमस्तु" ॥ (घ)

कार्य्यात्ययोपगमनं
विरोधनमिति स्मृतम् ॥३८७॥ (ङ)

यथा वेण्यां युधिष्ठिरः—

"तीर्णे भीष्ममहोदधौ कथमपि द्रोणानले निर्वृते
कर्णाशीविषभोगिनि प्रशमिते शल्ये च याते दिवम् ।
भीमेन प्रियसाहसेन रभसादल्पावशेषे जये
सर्वे जीवितसंशयं वयममी वाचा समारोपिताः" ॥ (च)

(घ) हा इति। हा इति खेदे। पूर्णचन्द्र इव मुखं यस्यास्तत्सम्बुद्धौ मत्तौ चकोरौ इव नेत्रे यस्यास्तत्सम्बोधने, आनतानि यौवनभरादिति भाव. अङ्गानि यस्यास्तत्सम्बुद्धौ, मां परिहाय त्यक्त्वा कुतः गतासि ? ननु जीवित त्वम् अद्य तूर्णं शीघ्रं गच्छ, कदर्थनपरं क्लेशदानतत्परं दैव विधिः कृतकृत्यं कृतार्थं अस्तु भवतु । वसन्ततिलकं वृत्तम् । अत्र ईप्सितस्य प्रतीघातः ।

(ङ) विरोधनमाह कार्य्येति। कार्य्यस्य अत्ययः ध्वंसः तस्य उपगमनं प्राप्तिः विरोधनमिति स्मृतम् ।

(च) उदाहरति तीर्णे इति। भीष्म एव महोदधिः महासमुद्रः तस्मिन् तीर्णे परास्ते इति भावः, द्रोण एव अनलः तस्मिन् कथमपि निर्वृते निर्वापिते शीते निहते इति भावः, कर्ण एव आशीविषः भोगी सविषदन्तपन्नगः तस्मिन् प्रशमिते प्रकर्षेण शान्तिं नीते हते इति भावः, शल्ये च दिवं स्वर्गं याते युद्धनिधना-दिति भावः, इत्थं जये स्वल्पावशेषे केवलं दुर्य्योधनवधमात्रावशिष्टे इत्यर्थः, प्रियसाहसेन अतिसाहसवता भीमेन रभसात् वेगात् वाचा अद्यैव यदि दुर्य्योधनं न हन्मि तदाग्निं प्रवेक्ष्यामीत्येवंरूपेण वाक्येनेति भावः, सर्वे अमी वयं जीवित-संशयं समारोपिताः। भीमस्याग्निप्रवेशे अस्माभिरपि मर्त्तव्यमिति भावः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

प्ररोचना तु विज्ञेया
संहारार्थप्रदर्शिनी ॥३८८॥ [छ]

यथा वेण्यां—पाञ्चालकः। "अहञ्च देवेन चक्रपाणिना इत्युपक्रम्य, कृतं सन्देहेन।

पूर्य्यन्तां सलिलेन रत्नकलशा राज्याभिषेकाय ते
कृष्णाऽत्यन्तचिरोज्झिते तु कवरीबन्धे करोतु क्षणम्।
रामे शातकुठारभासुरकरे क्षत्रद्रुमोच्छेदिनि
क्रोधान्धे च वृकोदरे परिपतत्याजौ कुतः संशयः?" (ज)

कार्य्यसंग्रह आदानम् ॥३८९॥ (झ)

यथा वेण्याम्।

"ननु भोः समन्तपञ्चकचारिणः! (ञ)
नाहं रक्षो न भूतो रिपुरुधिरजलाह्लादिताङ्गः प्रकामं
निस्तीर्णोरुप्रतिज्ञाजलनिधिगहनः क्रोधनः क्षत्रियोऽस्मि।

(छ) प्ररोचनामाह प्ररोचनेति। संहारस्य उपसंहारस्य अर्थः विषयः तं प्रदर्शयति या सा उक्तिरिति शेषः, प्ररोचना विज्ञेया।

(ज) उदाहरति यथेति। पूर्य्यन्तामिति। हे राजन्नित्यध्याहार्य्यं, ते तव राज्याभिषेकाय रत्नकलशाः सलिलेन पूर्य्यन्ताम्। कृष्णा द्रौपदी अत्यन्तचिरोज्झिते अतिचिरपरित्यक्ते कवरीबन्धे केशबन्धने क्षणम् उत्सवं, "क्षण उद्धव उत्सवः" इत्यमरः, करोतु। शातेन शाणितेन कुठारेण भासुरः दीप्यमानः करो यस्य तादृशे क्षत्राः एव द्रुमाः वृक्षाः तेषां छेदिनि रामे भार्गवे, क्रोधान्धे वृकोदरे भीमे च आजौ युद्धे परिपतति सति संशयः जये इति शेषः कुतः? न कुतोऽपीत्यर्थः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्। अत्र महावाक्यस्य उपसंहारदर्शनम्।

(झ) आदानमाह कार्य्येति। कार्य्याणां संग्रहः सम्यक् ग्रहणम् आदानम्।

(ञ) उदाहरति यथेति। समन्तपञ्चकचारिणः समन्तात् पञ्चकं नदीनामिति शेषः, यत्र तथोक्तं कुरुक्षेत्रप्रदेशविशेषः, तत्र कुरुपाण्डवसंग्रामः समन्तपञ्चकं, न चारिणः योद्धारो इत्यर्थः।

भो भो राजन्यवीराः! समरशिखिशिखाभुक्तशेषाः कृतं वः
त्रासेनानेन लीनैर्हतकरितुरगान्तर्हितैरास्यते यत्" ॥ (ट)

अत्र समस्तरिपुवधकार्य्यस्य संगृहीतत्वादादानम्।

तदाहुश्छादनं पुनः।

कार्य्यार्थमपमानादेः सहनं खलु यद्भवेत्॥३९०(ठ)

यथा तत्रैव—"अर्जुनः। आर्य्य!
अप्रियाणि करोत्येष वाचा शक्तो न कर्मणा।
हतभ्रातृशतो दुःखी प्रलापैरस्य का व्यथा" ॥ (ड)

(ट) नाहमिति। भीमसेनं रिपुरुधिराक्तदेहं धावन्तं दृष्ट्वा भयात् निहतपतितसैनिकगणान्तराले गोपितकलेवरान् संग्रामवर्त्तिनः योधान् प्रति भीमसेनोक्तिरियम्। अहं रक्षः न, भूतः देवयोनिविशेषः न, रिपूणां रुधिरजलैः शोणितवारिभिः आप्लादितानि आप्यायितानि विराजितानीत्यर्थः, अङ्गानि यस्य तथोक्तः, क्रोधनः प्रकामं सम्यक् यथा तथा निस्तीर्णः उत्तीर्णः, उरुमहान् प्रतिज्ञा एव जलनिधिः समुद्रः येन सः अतएव गहनः निविड़ः दुरासद इत्यर्थः, क्षत्रियः अस्मि भवामि। भो भो राजन्यवीराः! क्षत्रियेषु शौर्य्यशालिनः। यूय समरशिखिनः रणाग्नेः शिखाभिः ज्वालाभिः भुक्तेभ्यः दग्धेभ्य इत्यर्थः, शेषाः अवशिष्टाः, नाधुना रणाग्निर्युष्मान् भक्ष्यतीति भावः, अतः वः युष्माकम् अनेन त्रासेन कृतम् अलं यत् यस्मात् त्रासादित्यर्थः, करिषु हस्तिषु तुरगेषु अश्वेषु च अन्तर्हितैः अन्तर्धानं गतैः तिरोहितैरित्यर्थः, अतएव लीनैः विलयं प्राप्तैरिवेति भावः, आस्यते स्थीयते युष्माभिरिति शेषः।

(ठ) छादनमाह तदाहुरिति। कार्य्यार्थं यत् खलु अपमानादेः सह भवेत् तत् पुनः छादनम् आहुः।

(ड) उदाहरति यथेति। अप्रियाणीति। हतं विनाशितं भ्रातृणां दुःशासनादीनां शतं यस्य तादृशः, अतएव दुःखी अतिशोकार्त्त इत्यर्थः, एष दुर्य्योधनः वाचा शक्तः कर्मणा न शक्तः, अप्रियाणि करोतु कटुवाक्यं वदतु अपकर्त्तुं कार्य्य किमपि न शक्नोति इति भावः, अस्य दुर्य्योधनस्य प्रलापैः अनर्थकैः वाक्यैः व्य

अथ निर्वहणाङ्गानि ।

सन्धिर्विबोधो ग्रथनं निर्णयः परिभाषणम् ।
कृतिः प्रसाद आनन्दः समयोऽप्युपगूहनम् ॥
भाषणं पूर्ववाक्यञ्च काव्यसंहार एव च ।
प्रशस्तिरिति संहारे ज्ञेयान्यङ्गानि नामतः ॥
३९१॥ (ठ)

तत्र ।

बीजोपगमनं सन्धिः ॥३९२॥ [ण]

यथा वेण्यां—"भीमः । भवति यज्ञवेदिसम्भवे ! स्मरति भवती यन्मयोक्तं चञ्चद्भुजेत्यादि" । अनेन मुखे क्षिप्तबीजस्य (त) पुनरुपगमनमिति सन्धिः ।

विबोधः कार्य्यमार्गणम् ॥३९३॥ (थ)

यथा तत्रैव—"भीमः । मुञ्चतु मामार्य्यः क्षणमेकम् । युधिष्ठिरः । किमपरमवशिष्टम् । भीमः । सुमहदवशिष्टम्, संयमयामि तावदनेन सुयोधनशोणितोक्षितेन पाणिना पाञ्चाल्या दुःशासनावकृष्टं केशहस्तम् । युधिष्ठिरः । गच्छतु

वेदना का ? न काचीत्यर्थः । अत्र दुर्य्योधनस्य वाक्येन अपमानस्य कार्य्यकारित्वात् घट्टनम् ।

(ठ) निर्वहणाङ्गान्याह अथेति । सन्ध्यादीनि चतुर्दशनिर्वहणाख्यस्य सन्धेरङ्गानीत्यर्थः ।

(ण) सन्धिमाह बीजेति । बीजस्य पूर्व्वोक्तस्य उपगमनम् उद्घाटनं सन्धिः ।

(त) उदाहरति यथेति । यज्ञवेदिसम्भवे ! याज्ञसेनि ! द्रौपदि ! मुखे मुखाख्यसन्धौ क्षिप्तस्य उक्तस्य बीजस्य ।

(थ) विबोधमाह विबोध इति । कार्य्यस्य सम्बन्धस्य मार्गणम् अन्वेषणं विबोधः ।

भवाननुभवतु तपस्विनी (द) वेणीसंहारम्" इति। अनेन केशसंयमनकार्य्यस्यान्वेषणादिबोधः।

उपन्यासस्तु कार्य्याणां ग्रथनम् ॥३९४॥ (ध)

यथा तत्रैव—"भीमः। पाञ्चालि! न खलु मयि जीवति संहर्त्तव्या दुःशासनविलुलिता (न) वेणिरात्मपाणिभ्यां तिष्ठ स्वयमेवाहं संहरामि" इति। अनेन कार्य्यस्योपक्षेपाद् ग्रथनम्।

निर्णयः पुनः।

अनुभूतार्थकथनम् ॥३९५॥ (प)

यथा तत्रैव—"भीमः! देव! अजातशत्रो! अद्यापि दुर्योधनहतकः। मया हि तस्य दुरात्मनः।

भूमौ क्षिप्तं शरीरं निहितमिदमसृक्चन्दनाभं निजाङ्गे
लक्ष्मीरार्य्ये निषिक्ता चतुरुदधिपयः सीमया सार्द्धमुर्व्वी।
भृत्या मित्राणि योधाः कुरुकुलमनुजा दग्धमेतद्रणाग्नौ
नामैकं यदब्रवीषि क्षितिप! तदधुना धार्त्तराष्ट्रस्य शेषम्"॥ (फ)

(द) उदाहरति यथेति। संयमयामि बध्नामि। केशहस्तं केशसमूहं "पाशो हस्तश्च केशस्य कलापार्थाः कचात् परे" इत्यमरः। तपस्विनी वराकी।

(ध) ग्रथनमाह उपन्यास इति। कार्य्याणाम् उपन्यासः कीर्त्तनं ग्रथनम्।

(न) उदाहरति यथेति। दुःशासनविलुलिता दुःशासनेन विपर्य्यासिता आकर्षणार्थं बन्धनात् च्याविता इत्यर्थः।

(प) निर्णयमाह निर्णय इति। अनुभूतस्य भुक्तस्य कृतस्य इत्यर्थः अर्थस्य कार्य्यस्य कथनं निर्णयः।

(फ) उदाहरति मया हीति। भूमाविति। धार्त्तराष्ट्रस्य शरीरं भूमौ क्षिप्तं पातितं भूमिसात् कृतमित्यर्थः। चन्दनाभं चन्दनवत् सुखस्पर्शमिति भावः, इदम्, तस्य असृक् रुधिरं निजाङ्गे निहितम् अर्पितम्। चतुर्णाम् उदधीनां समुद्राणां पयांसि जलानि सीमानो यस्याः तादृशी उर्व्वी

परिवादकृतं वाक्यं
वदन्ति परिभाषणम् ॥३९६॥ (ब)

यथा शाकुन्तले—"राजा । आर्ये ! अथ सा तत्रभवती किमाख्यस्य राजर्षेः पत्नी । तापसी । को तस्स धम्मदारपरिच्चाइणो णामं गेण्हिस्सदि" । (भ)

लब्धार्थशमनं कृतिः ॥३९७॥ (म)

यथा वेण्यां—"कृष्णः । एते भगवन्तो व्यासवाल्मीकिप्रभृतयोऽभिषेकं धारयन्तस्तिष्ठन्ति" इति । अनेन प्राप्तराज्यस्याभिषेकमङ्गलैः स्थिरीकरणं कृतिः ।

शुश्रूषादिः प्रसादः स्यात् ॥३९८॥ (य)

र्थिव्याः साङ्के लक्ष्मीः आर्य्ये निक्षिप्ता अर्पिता भवतीत्यर्थः । तस्य भृत्याः दासाः, मित्राणि बान्धवाः, किं बहुना कुरुकुलेषु ये मनुजाः मानवाः योधाः युद्धार्थमुपस्थिता इत्यर्थः, एतत् सर्वं रणाग्नौ दग्धं भस्मीकृतं निहतमित्यर्थः । हे क्षितिप ! यत् एकं नाम दुर्य्योधनेति शेषः, ब्रवीषि कथयसि धार्त्तराष्ट्रस्य अधुना तत् तन्मात्रमेव शेषं नामशेषः कृतो धार्त्तराष्ट्र इति भावः । [illegible] । अत्र गतकार्य्यस्य कथनम् ।

(ब) परिभाषणमाह परिवादेति । परिवादः कुत्सा तेन कृतं वाक्यं परिभाषणं वदन्ति ।

(भ) कस्तस्य धर्मदारपरित्यागिनो नाम ग्रहीष्यतीति संस्कृतम् । अत्र कुत्सान्वितवाक्यकथनम् ।

(म) कृतिमाह लब्धेति । लब्धस्य [illegible] विषयस्य [illegible] स्थिरीकरणं कृतिः ।

(य) प्रसादमाह शुश्रूषादिरिति । शुश्रूषादिः सेवादिः प्रसादः [illegible]

यथा तत्रैव—भीमेन द्रौपद्याः केशसंयमनम्।

आनन्दो वाञ्छितागमः ॥३९९॥ (र)

यथा तत्रैव—"द्रौपदी। विसुमरिदं एदं वावारं णाधस्स पसादेण पुणोवि सिक्खिस्सं" (ल)।

समयो दुःखनिर्याणम् ॥४००॥ (व)

यथा—रत्नावल्यां वासवदत्ता। (रत्नावलीमालिङ्ग्य) "समस्ससं बहिणिए! समस्सस। (श)

तद्भवेदुपगूहनम्।

यत् स्यादद्भुतसम्प्राप्तिः ॥४०१॥ (ष)

यथा मम प्रभावत्यां—"(नारददर्शनात् प्रद्युम्नः ऊर्द्ध्वमवलोक्य)।

"दधद्विद्युल्लेखामिव कुसुममालां परिमल-

भ्रमद्भृङ्गश्रेणीध्वनिभिरुपगीतां तत इतः।

(र) आनन्दमाह आनन्द इति। वाञ्छितस्य अभीष्टस्य आगमः तज्जनिता प्रीतिरिति भावः, आनन्दः।

(ल) उदाहरति यथेति। विस्मृतमेतं व्यापारं नाथस्य प्रसादेन पुनरपि शिक्षिष्ये" इति संस्कृतम्। एतं व्यापारं केशबन्धनकार्य्यमित्यर्थः।

(व) समयमाह समय इति। दुःखस्य निर्याणम् अपगमः समयः।

(श) समाश्वसिहि भगिनि! समाश्वसिहीति संस्कृतम्।

(ष) उपगूहनमाह तदिति। यत् अद्भुतस्य आश्चर्य्यस्य सम्प्राप्तिः समागमः तत् उपगूहनं भवेत्।

(स) उदाहरति यथेति। दधदिति। परिमलेन सौरभेण भ्रमतां चलन्तां भृङ्गाणां याः श्रेण्यः समूहाः तासां ध्वनिभिः गुञ्जनशब्दैरुपगीतां

दिगन्तं ज्योतिर्भिस्तुहिनकरगौरैर्धवलय-
न्नितः कैलासाद्रिः पतति वियतः किं पुनरिदम्” ॥ (ङ)

सामदानादि भाषणम् ॥४०२॥ (छ)

यथा चण्डकौशिके—“धर्मः । तदेहि धर्मलोकमधितिष्ठ” (च)

पूर्ववाक्यन्तु विज्ञेयं
यथोक्तार्थोपदर्शनम् ॥४०३॥ (क)

यथा वेण्यां—“भीमः । बुद्धिमतिके! क्व सा भानुमती परिभवतु सम्प्रति पाण्डवदारान्” । (ख)

वरप्रदानसम्प्राप्तिः
काव्यसंहार इष्यते ॥४०४॥ (ग)

शब्दितां विद्युल्लेखामिव तडित्पुञ्जमिव कुसुममालां दधत् धारयन् तत इतः समन्तात् तुहिनकरश्चन्द्रः तद्वत् गौरैः शुभ्रैः ज्योतिर्भिः देहप्रभाभिः दिगन्तं धवलयन् श्वेतीकुर्वन् वियतः आकाशात् इतः अस्मिन् प्रदेशे कैलासाद्रिः पतति? इदं पुनः किम् आश्चर्यमेतदित्यर्थः । शिखरिणीवृत्तम् । अत्र अद्भुतप्रतिपत्तिः ।

(छ) भाषणमाह सामेति । साम प्रियभाषणं दानादि च तत् भाषणम् ।

(च) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् । अत्र धर्मस्य प्रियवाक्यम् एहीति धर्मलोकस्य दानञ्च ।

(क) पूर्ववाक्यमाह पूर्ववाक्यमिति । यथोक्तस्य अर्थस्य उपदर्शनं समुचितोत्तर-दानं पूर्ववाक्यं विज्ञेयम् ।

(ख) उदाहरति यथेति । भानुमती दुर्योधनपत्नी । पूर्वं भानुमत्या पाञ्चालीं प्रति परिहसितम्, इदानीं दुर्योधने निहते भीमसेनेन तस्य प्रत्युत्तर-मभिहितम् ।

(ग) काव्यसंहारमाह वरेति । वरस्य अभीष्टस्य यत् प्रदानं तस्य सम्प्राप्तिः काव्यस्य संहार इष्यते ।

यथा सर्वत्र। "किन्ते भूयः प्रियमुपकरोमि" इति।

नृपदेशादिशान्तिस्तु

प्रशस्तिरभिधीयते ॥४०५॥ (घ)

यथा प्रभावत्याम्—

"राजानः सुतनिर्विशेषमधुना पश्यन्तु नित्यं प्रजा
जीयासुः सदसद्विवेकपटवः सन्तो गुणग्राहिणः।
शस्यस्वर्णसमृद्धयः समधिकाः सन्तु क्ष्मामण्डले
भूयादव्यभिचारिणी त्रिजगतो भक्तिश्च नारायणे" ॥ (ङ)

अत्र च उपसंहारप्रशस्त्योरन्ते एकेन क्रमेणैव स्थितिः।

"इह च मुखसन्धौ उपक्षेपपरिकरपरिन्यासयुक्त्युद्भेद-समाधानानां प्रतिमुखे च परिसर्पणप्रगमनवज्रोपन्यासपुष्पाणां गर्भे अभूताहरणमार्गत्रोटकाक्षेपाणां विमर्शे अपवादशक्ति-व्यवसायप्ररोचनादानानां प्राधान्यम्।"

"अन्येषाञ्च यथासम्भवं स्थितिः" इति केचित्।

चतुःषष्टिविधं ह्येतदङ्गं प्रोक्तं मनीषिभिः।

(घ) सर्वत्र नाटकादौ। प्रशस्तिमाह नृपेति। नृपस्य देशादेश, आदिपदेन ब्राह्मणादीनां ग्रहणम्। शान्तिरनिष्टवारणमिष्टप्राप्तिः, प्रशस्तिः अभिधीयते।

(ङ) उदाहरति यथेति। अधुना साम्प्रतं राजानः सुतनिर्विशेषं पुत्रवदित्यर्थः प्रजाः लोकान्, "प्रजा स्यात् सन्ततौ जने" इत्यमरः। नित्यं सततं पश्यन्तु अवलोकयन्तु, सदसतां विवेके पटवः समर्थाः गुणग्राहिणः सन्तः साधवः जीयासुः जययुक्ता भवेयुः। क्ष्मामण्डले पृथिवीतले समधिकाः प्रचुराः शस्यानां स्वर्णानाञ्च समृद्धयः सम्पदः सन्तु भवन्तु। तथा त्रिजगतः नारायणे अव्यभिचारिणी अचला भक्तिः भूयात्। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

(च) चतुःषष्टिविधमिति। एतत् चतुःषष्टिविधम् अङ्गं सन्धिष्विति शेषः

कुर्य्यादनियते तस्य सन्धावपि निवेशनम्।
रसानुगुणतां वीक्ष्य रसस्यैव हि मुख्यता॥
४०६॥ (च)

यथा वेणीसंहारे तृतीयाङ्के। दुर्य्योधनकर्णयोर्महत् सम्प्रधारणम्; एवमन्यत्रापि। यत्तु "रुद्रटादिभिर्नियम एव" इत्युक्तं तल्लक्ष्यविरुद्धम् (छ)।

इष्टार्थरचनाश्चर्य्यलाभो वृत्तान्तविस्तरः।
रागप्राप्तिः प्रयोगस्य गोप्यानां गोपनं तथा॥
प्रकाशनं प्रकाश्यानामङ्गानां षड्विधं फलम्।
अङ्गहीनो नरो यद्वन्नैवारम्भक्षमो भवेत्॥
अङ्गहीनं तथा काव्यं न प्रयोगाय युज्यते।
सम्पादयेतां सन्ध्यङ्गं नायकप्रतिनायकौ॥
तदभावे पताकाद्यास्तदभावे तथेतरत्॥४०७॥(ज)

मनीषिभिः विद्वद्भिः प्रोक्तः, अनियते अनिर्धारिते उक्तरीत्या इति भावः, सन्धौ अपि रसानुगुणतां वीक्ष्य तस्य चतुःषष्टिविधस्य अङ्गस्य निवेशनं कुर्य्यात् नियताङ्गेऽपि मुखादिसन्धौ रसानुकूल्यविवेचनया अन्यसन्ध्यङ्गान्यपि निवेशयेदिति भावः। हि यतः रसस्यैव मुख्यता प्राधान्यम्।

(छ) उदाहरति यथेति। सम्प्रधारणं युक्तिः सा तु मुखसन्धेरङ्गम्। अन्यत्रापि सन्धौ तद्दर्शनं दृश्यते। नियम इति। यदङ्गं यस्य तदङ्गं तस्यैव नान्यस्य कदापीति नियम इति भावः। लक्ष्यविरुद्धं महाकवीनां प्रयोगस्य विरुद्धं; महाकविप्रयोगे तस्य नियमस्यादर्शनादिति भावः।

(ज) अङ्गानां फलान्याह इष्टेति। अङ्गानां फलं षड्विधम्। इष्टार्थरचना, आश्चर्य्यलाभः, वृत्तान्तविस्तरः, रागप्राप्तिः, प्रयोगस्य गोप्यानां गोपनं

प्रायेण प्रधानपुरुषप्रयोज्यानि सन्ध्यङ्गानि भवन्ति। किन्तु उपक्षेपादित्रयं (झ) बीजस्याल्पमात्रसमुद्दिष्टत्वात् अप्रधानपुरुषप्रयोजितमेव साधु।

रसव्यक्तिमपेक्ष्यैषामङ्गानां सन्निवेशनम्।
न तु केवलया शास्त्रस्थितिसम्पादनेच्छया॥
४०८॥ (ञ)

तथा च यद्वेण्याम्। दुर्योधनस्य भानुमत्या सह विप्रलम्भो (ट) दर्शितस्तत्तादृशेऽवसरेऽत्यन्तमनुचितम्।

अविरुद्धन्तु यद्वृत्तं रसादिव्यक्तयेऽधिकम्।
तदप्यन्यथयेद् धीमान् न वदेद्वा कदाचन॥
४०९॥ (ठ)

तथा प्रकाश्यानामङ्गानां प्रकाशनम्। अङ्गहीनः नरः यद्वत् आरम्भकः कार्यक्षमो नैव भवेत् तथा अङ्गहीनं काव्यं प्रयोगाय व्यवहाराय वा अभिनयाय न युज्यते न प्रयोगार्हं भवतीत्यर्थः। नायकप्रतिनायकौ सन्धेः अङ्गं सम्पादयेतां प्रयुञ्जीयातां तस्य सन्ध्यङ्गस्य अभावे पताकाद्याः अर्थप्रकृतीः सम्पादयेतां तदभावे पताकाद्यभावे इतरत् अन्यत् बीजं सम्पादयेतामित्यन्वयः। आद्यपदेन प्रकरीकार्ययोर्ग्रहणम्।

(झ) अत्रादिपदेन परिकरपरिन्यासयोर्ग्रहणम्।

(ञ) रसेति। रसव्यक्तिं रसस्य प्रकटतामपेक्ष्य एषाम् अङ्गानां सन्निवेशनं प्रयोगः कार्यमिति शेषः, केवलया शास्त्रस्थितिसम्पादनेच्छया न तु नैव सन्निवेशनमिति शेषः, रसव्यक्तिर्भवतु वा न भवतु शास्त्रमर्यादारक्षणार्थमेव नैषां प्रयोगार्हतेति भावः।

(ट) विप्रलम्भः शृङ्गारभेदः।

(ठ) अविरुद्धमिति। धीमान् जनः अविरुद्धं यत् वृत्तं चरितं, रसादीनां

अनयोरुदाहरणं मत्प्रबन्धेषु अभिव्यक्तमेव । (ड)

अथ वृत्तयः ।

शृङ्गारे कौशिकी वीरे सात्त्वत्यारभटी पुनः ।
रसे रौद्रे च बीभत्से वृत्तिः सर्व्वत्र भारती ॥
चतस्रो वृत्तयो ह्येताः सर्व्वनाट्यस्य मातृकाः ।(ढ)
स्युर्नायकादिव्यापारविशेषा नाटकादिषु ॥
४१०॥ (ण)

तत्र कौशिकी ।

या श्लक्ष्णनेपथ्यविशेषचित्रा
स्त्रीसङ्कुला पुष्कलनृत्यगीता ।
कामोपभोगप्रभवोपचारा
सा कौशिकी चारुविलासयुक्ता ॥

व्यक्तये पक्षाश्रय मदपि अधिकं यथा तथा अन्वययेत् अन्यथा कुर्य्यात् विपर्य्यासयेदित्यर्थः, वा कदाचन न वदेत् ।

(ड) अनयोरन्यथाकरणाकरणयोः ।

(ढ) नाटकवृत्तीराह अथेति । वर्त्तते रसोऽनयेति वृत्तिः नायकादिचेष्टा । वृत्तयश्चतस्रः, शृङ्गारे कौशिकी, वीरे सात्त्वती, रौद्रे बीभत्से च रसे आरभटी । सर्व्वत्र एतद्व्यतिरिक्ते भारती ; एताश्चतस्रः सर्व्वनाट्यस्य मातृकाः जनन्यः । एतासामन्यतरया यथोक्तया यथोक्तरूपाणि नाटकानि रचयितव्यानीति भावः ।

(ण) तासां स्वरूपमाह स्युरिति । नाटकादिषु प्रकरणभाणादिषु, नायकादीनाम्, अत्रादिपदेन नायिकादेर्ग्रहः व्यापारविशेषाः चेष्टाभेदाः वृत्तय इति शेषः ।

(त) कौशिकीमाह तत्रेति । श्लक्ष्णेन मनोहरेण नेपथ्यविशेषेण नायिकादीनां भूषणविशेषेण चित्रा मनोज्ञा शोभातिशयवती स्त्रीसङ्कुला नारीभूयिष्ठा

नर्म च नर्मस्फूर्जो
नर्मस्फोटोऽथ नर्मगर्भश्च ।
चत्वार्य्यङ्गान्यस्याः ॥४११॥ (त)

तत्र ।

वैदग्ध्यक्रीड़ितं नर्म ।
इष्टजनावर्जनकृत् तच्चापि त्रिविधं मतम् ।
विहितं शुद्धहास्येन सशृङ्गारभयेन च ॥४१२॥(थ)

तत्र केवलहास्येन विहितं तथा रत्नावल्याम्—"(वासवदत्ता फलकमुद्दिश्य सहासम् ।) एसा वि अवरा तव समीवे जा लिहिदा एदं किं अज्ज वसंतस्स विण्णाणं" । (द)

सशृङ्गारहास्येन यथा शाकुन्तले—"(राजानं प्रति शकुन्तला) असंतुट्टो उण किं करिस्सदि (ध)। राजा। इदमिति व्यवसितः । शकुन्तला वक्त्रं ढौकते" (न) ।

पुष्कलानि प्रचुराणि नृत्यगीतानि यस्यां तादृशी कामोपभोगः शृङ्गारः तत्प्रभवाः उपचाराः अङ्गानि यस्याः तथा चारुभिः मनोरमैः विलासैः धीरा इष्टिरिति लक्षणोक्तैः युक्ता च वर्त्तते रसोऽनयेति वृत्तिः कौशिकी । अस्याः कौशिक्याश्चत्वारि अङ्गानि भेदाः—नर्म, नर्मस्फूर्जं, नर्मस्फोटः तथा नर्मगर्भः ।

(थ) नर्माह वैदग्ध्येति । इष्टजनानां सामाजिकानाम् आवर्जनकृत् मनोरञ्जनकरं वैदग्ध्येन चातुर्य्येण क्रीड़ितं क्रीड़नं भावे क्तप्रत्ययः, नर्म । तच्च त्रिविधं—शुद्धहास्यविहितं, सशृङ्गारहास्यविहितं, सभयहास्यविहितञ्चेति ।

(द) एषाप्यपरा तव समीपे यथा लिखिता इदं किमार्य्यवसन्तकस्य विज्ञानमिति संस्कृतम् ।

(ध) असन्तुष्टः पुनः किं करिष्यतीति संस्कृतम् । असन्तुष्टो मधुकर इति पूर्वोक्तेनान्वयः ।

(न) उदाहरति क्रमेण तमेति । इदमिति चुम्बनमिति । व्यवसितः कृतनिश्चयः । ढौकते अपसारयति ।

सभयहास्येन यथा रत्नावल्याम्—आलेख्यदर्शनावसरे। "सुसङ्गता। जादो मए एसो वुत्तंतो समं चित्तफलएण। ता देवीए गदुअ णिवेदइस्सं" (प) एतद्वाक्यसम्बन्धि नर्मोदाहृतम्। एवं वेशचेष्टासम्बन्ध्यपि (फ)।

नर्मस्फूर्जः सुखारम्भो
भयान्तो नवसङ्गमः ॥४१३॥ [ब]

यथा मालविकायां सङ्केते सायमभिसृतायां नायकः।

"विसृज सुन्दरि! सङ्गमसाध्वसं
ननु चिरात् प्रभृति प्रणयोन्मुखे।
प्रतिगृहाण गते सहकारतां
त्वमतिमुक्तलताचरितं मयि" ॥ (भ)

मालविका। "भट्टा देवीए भएण अप्पणोवि पिअं कत्तुं ण पारेमि" (म) इत्यादि।

(प) आर्ये! मया एष वृत्तान्तः समं चित्रफलकेन तत् देव्यै गत्वा निवेदयिष्यामीति संस्कृतम्।

(फ) वेशसम्बन्धिसभयहास्यकृतं नर्म यथा रत्नावल्याम्—"सुसङ्गता। (हसित्वा) अयि कातरे मा बिभीहि न भवत्येष वानर आर्यवसन्तकः खल्वेषः"।

(ब) नर्मस्फूर्जमाह नर्मस्फूर्ज इति। सुखारम्भः प्रथमसुखकरः भयान्तः भयावसानः नवः सङ्गमः नर्मस्फूर्जः।

(भ) उदाहरति यथेति। विसृजेति। ननु सुन्दरि! सङ्गमे साध्वसं भयं विसृज त्यज, चिरात् प्रभृति प्रणयोन्मुखे प्रणयार्थिनि अतएव सहकारतां रसालतां गते प्राप्ते मयि नायके इति शेषः, त्वम् अतिमुक्तलतायाः माधवीलतायाः चरितं प्रतिगृहाण; यथा अतिमुक्तलता सहकारमालिङ्गति तथा त्वं मामालिङ्गस्वेति भावः। द्रुतविलम्बितं वृत्तं, "द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ" इति लक्षणात्।

(म) भर्तुर्देव्या भयेनात्मनोऽपि प्रियं कर्तुं न पारयामीति संस्कृतम्।

अथ नर्मस्फोटः।

नर्मस्फोटो भावलेशैः
सूचितोऽल्परसो मतः ॥४१४॥ [य]

यथा मालतीमाधवे—

"गमनमलसं शून्या दृष्टिः शरीरमसौष्ठवं
श्वसितमधिकं किन्त्वेतत् किमन्यदितोऽथवा।
भ्रमति भुवने कन्दर्पाज्ञा विकारि च यौवनं
ललितमधुरास्ते ते भावाः क्षिपन्ति च धीरताम्" ॥ (र)

अलसगमनादिभिर्भावलेशैर्माधवस्य मालत्यामनुरागः स्तोक प्रकाशितः

नर्मगर्भो व्यवहृति-
र्नेतुः प्रच्छन्नवर्त्तिनः ॥४१५॥ [ल]

(य) नर्मस्फोटमाह यथेति। भावलेशैः ईषत् सूचितैः भावैरित्यर्थः सूचित अल्परसः शृङ्गारः नर्मस्फोटो मतः।

(र) उदाहरति यथेति। गमनमिति। माधवस्य पूर्वरागविप्रलम्भवर्णनमिदम् गमनम् अलसम् आलस्ययुक्तं मन्दमित्यर्थः, दृष्टिः शून्या नावहिता कुत्रापि पततीति भावः, शरीरम् असौष्ठवं सौष्ठवरहितम्, आहार्यशोभादिवर्जनात् स्नानाद्यपनयना-भावाच्च इति भावः, श्वसितं निःश्वासः अधिकं दीर्घमित्यर्थः। किमु किमपि एतत् अथवा इतः अस्मात् अन्यत् किं स्यात्। भुवने जगति कन्दर्पस्य आज्ञा भ्रमति यौवनञ्च विकारि विकारकारणम्। ते ते ललितमधुरा ललितेन वाग्वेशयो मधुरता तद्वत् शृङ्गारचेष्टितं ललितमिति अमरोक्तेन मधुराः मनोहरा भावा प्रकाराः धीरतां धैर्यं क्षिपन्ति त्याजयन्ति च। हरिणीवृत्तम्।

(ल) नर्मगर्भमाह नर्मगर्भ इति प्रच्छन्नवर्तिनः गूढचारिणः नेतुर्नायकस्य व्यवहृतिः व्यवहारः नर्म गर्भे यस्य तथोक्तः।

यथा तत्रैव । सखीरूपधारिणा माधवेन मालत्या मरण-व्यवसायवारणम् ।

अथ सात्त्वती ।

सात्त्वती बहुला सत्त्वशौर्य्यत्यागदयार्जवैः ।
सहर्षा क्षुद्रशृङ्गारा विशोका साद्भुता तथा ॥
उत्थापकोऽथ संघात्यः संलापः परिवर्त्तकः ।
विशेषा इति चत्वारः सात्त्वत्याः परिकीर्त्तिताः ॥ [व]

उत्तेजनकरी शत्रोर्वागुत्थापक उच्यते ॥४१६॥ [श]

यथा वीरचरिते पञ्चमाङ्के—

"आनन्दाय च विस्मयाय च मया दृष्टोऽसि दुःखाय वा
वैतृष्णं तु ममापि सम्प्रति कुतस्त्वद्दर्शने चक्षुषः ?
त्वत्साङ्गत्यसुखस्य नास्ति विषयस्तत् किं वृथा व्याहृतैः ?
अस्मिन् विश्रुतजामदग्न्यदमने पाणौ धनुर्जृम्भताम्" ॥ (ष)

(व) सात्त्वतीमाह अथेति । सत्त्वेन महानुभावतया शौर्य्येण बलेन, त्यागेन दानशक्त्या दयया आर्जवेन च बहुला पूर्णा सहर्षा सानन्दा क्षुद्रशृङ्गारा अल्प-शृङ्गारभावा विशोका शोकरहिता साद्भुता सचमत्कारा वृत्तिः सात्त्वती । तस्या-श्चत्वारो भेदाः—उत्थापकः, संघात्यः, संलापः, परिवर्त्तकश्च ।

(श) उत्थापकमाह उत्तेजनकरीति । शत्रोः प्रतिनायकस्य उत्तेजनकरी क्रोधोद्दीपनी वाक् उत्थापक उच्यते ।

(ष) उदाहरति यथेति । आनन्दायेति । रामं प्रति वालिन उक्तिः । आनन्दाय प्रीतये विस्मयाय लोकोत्तरचरितरूपदर्शनजनितचमत्काराय वा पश्चात्तरे दुःखाय एतादृशोऽपि हन्तव्य इति विषादायेत्यर्थः सम्प्रति दृष्टोऽसि, तु पुनः तव दर्शने मम चक्षुषः वैतृष्ण्यमपि तृष्णाभावोऽपि तृप्तिरपि कुतः ? नैव तृप्तिरस्तीत्यर्थः, पुनः पुनस्तव दर्शनेच्छा मम वर्त्तते इति भावः । तव सङ्गतिरेव

मन्त्रार्थदैवशक्त्यादेः संहात्यः सङ्घभेदनम् ४१७ [स]

मन्त्रशक्त्या यथा मुद्राराक्षसे राक्षससहायानां चाणक्येन स्वबुद्ध्या भेदनम्। अर्थशक्त्यापि तत्रैव। दैवशक्त्या यथा रामायणे रावणाद्विभीषणस्य भेदः।

संलापः स्याद् गभीरोक्ति-
र्नानाभावसमाश्रयः ॥४१८॥ [ह]

यथा वीरचरिते—"रामः। असंशयं किल सपरिवार-कार्त्तिकेयविजयावर्जितेन भगवता नीललोहितेन परिवत्सर-सहस्रान्तेवासिने तुभ्यं प्रसादीकृतः परशुः। परशुरामः। राम! दाशरथे! स एवायमार्य्यपादानां प्रियः परशुः" इत्यादि (च)।

प्रारब्धादन्यकार्य्याणां
करणं परिवर्त्तकः ॥४१९॥ [क]

साङ्गत्यं सङ्ग इत्यर्थः, तेन यत् सुखं तस्य विषयः पात्रम् न अस्मि अहं तव मैत्रीसुखलोलुपो न इति भावः। तत् तस्मात् हेतोः वृथा निरर्थकैरित्यर्थः जल्पितैः भाषितैः किम्? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः; अस्मिन् विश्रुतं प्रसिद्धं प्रख्यातमित्यर्थः जामदग्न्यस्य भार्गवस्य दमनं येन तादृशे पाणौ धनुः शरासनं जृम्भतां राजताम्; धनुर्ग्रहाणेति भावः। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम्।

(स) संहात्यमाह मन्त्रेति। मन्त्रः मन्त्रणाबलम् अर्थः धनं दैवशक्तिः दैवी क्षमता; आदिपदेन कौशलादिग्रहणम्, एतस्मात् कारणात् सङ्घस्य समवायस्य भेदनं पृथक्करणं संहात्यः।

(ह) संलापमाह संलाप इति। नानाभावानां समाश्रयः गभीरा अर्थगुर्वी उक्तिः संलापः स्यात्।

(च) उदाहरति यथेति। सपरिवारेति। सपरिवारस्य सानुचरस्य कार्त्तिकेयस्य विजयेन परशुरामकर्तृकेणेति भावः आवर्जितः वशीकृतः प्रीणित इत्यर्थः तेन। अत्र देवविषयरतिरूपे वीररसस्य समाश्रयेण उक्तेर्गभीरता।

यथा वेण्यां—"भीमः। सहदेव! गच्छ त्वं गुरुमनुवर्त्तस्व अहमप्यस्त्रागारं प्रविश्यायुधसहायो भवामीति यावत्, अथवा आमन्त्रयितव्यैव मया पाञ्चाली" इति (ख)।

अथारभटी।

मायेन्द्रजालसंग्रामक्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः।
संयुक्ता वधबन्धाद्यैरुद्धतारभटी मता॥ [ग]
वस्तूत्थापनसम्फेटौ संक्षिप्तिरवपातनम्।
इति भेदास्तु चत्वार आरभट्याः प्रकीर्त्तिताः [घ]
मायाद्युत्थापितं वस्तु वस्तूत्थापनमुच्यते॥४२०॥ [ङ]

यथा उदात्तराघवे—

"जीयन्ते जयिनो नितान्ततिमिरव्रातैर्वियद्व्यापिभि-
र्भास्वन्तः सकला रवेरपि कराः कस्मादकस्मादमी।

(क) परिवर्त्तकमाह प्रारब्धादिति। प्रारब्धात् कर्त्तुमुपक्रान्तात् कार्य्यात् अन्यकार्य्यस्य करणं परिवर्त्तकः।

(ख) उदाहरति यथेति। गुरुं युधिष्ठिरम्। अन्यत् स्पष्टम्। अत्र आयुधागारप्रवेशरूपात् आरब्धात् पाञ्चालीसमामन्त्रणरूपस्य अन्यकार्य्यस्य करणम्।

(ग) आरभटीमाह मायेति। माया छलविशेषः इन्द्रजालम् अद्भुतप्रदर्शकविद्याविशेषः संग्रामो युद्धं क्रोधेन उद्भ्रान्तत्वादि, इत्येव चेष्टितैः व्यापारैः तथा वधबन्धनाद्यैश्च संयुक्ता उद्धता दारुणा वृत्तिः आरभटी।

(घ) तद्भेदानाह वस्त्वित्यादि। वस्तूत्थापनं सम्फेटः संक्षिप्तिः अवपातनम् एते चत्वारः आरभट्याः भेदाः कीर्त्तिताः।

(ङ) तत्र वस्तूत्थापनमाह मायेति। मायादिना उत्थापितं वस्तु वस्तूत्थापनम् उच्यते।

(च) उदाहरति यथेति। जीयन्त इति। अमी प्रत्यक्षीभूता जयिनः सर्वोत्-

एते चोग्रकबन्धकण्ठरुधिरैराध्मायमानोदरा -
मुञ्चन्त्याननकन्दरानलमुचस्तीव्रान् रवान् फेरवाः"॥इत्यादि(च)

सम्फेटस्तु समाघातः
क्रुद्धसत्वरयोर्द्वयोः ॥४२१॥ [छ]

यथा मालत्यां माधवाघोरघण्टयोः।

संक्षिप्तिर्वस्तुरचना शिल्पैरितरथापि वा।
संक्षिप्तिः स्यान्निवृत्तौ च नेतुर्नेत्रन्तरग्रहः ४२२[ज

यथा उदयनचरिते किलिञ्जहस्तिप्रयोगः। द्वितीयं यथा। वालिनिवृत्त्या सुग्रीवः। यथा वा परशुरामस्यौद्धत्यनिवृत्त्या शान्तत्वापादनम्। "पुण्या ब्राह्मणजातिः" इति (झ)

शालिनः भास्वन्तः दीप्यमानाः सकलाः समग्राः रवेः सूर्य्यस्य कराः मयूखा अपि कस्मात् कथम् अकस्मात् सहसा वियद्व्यापिभिः गगनाच्छादिभिः नितान्ततिमिरव्रातैः गाढान्धकारनिचयैः लीयन्ते पराभूयन्ते आच्छाद्यन्ते इत्यर्थः। एते च फेरवाः शृगालाः उग्राणां भीषणानां कबन्धानाम् अशिरस्ककलेवराणां कण्ठरुधिरैः आध्मायमानं पूर्य्यमाणम्, अथवा आध्मायमानम् ईषद्दह्यमानम् उदरं येषां तादृशाः, तथा आननं मुखमेव कन्दरा गुहा गर्त्तमित्येव इत्यर्थः तस्याः (अनलं मुञ्चन्ति त्यजन्तीति तथोक्ताः उल्कामुखा इत्यर्थः सन्तः तीव्रान् उग्रान् रवान् मुञ्चन्ति त्यजन्ति, कठोरं शब्दायन्ते इत्यर्थः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्। अत्र मायया अन्धकारकबन्धादीनां वस्तूनाम् उत्थापनम्।

(छ) सम्फेटमाह सम्फेट इति। क्रुद्धसत्वरयोः समाघातः सम्यक् प्रहारः सम्फेटः।

(ज) संक्षिप्तिमाह संक्षिप्तिरिति। शिल्पैः इतरथापि अन्यप्रकारेणापि वस्तूनां रचना संक्षिप्तिः। किञ्च नेतुर्नायकस्य निवृत्तौ स्वव्यापारात् इति भावः, नेत्रन्तरस्य नायकभेदस्य ग्रहः ग्रहणं स्थानमित्यर्थः संक्षिप्तिः।

प्रवेशत्रासनिष्क्रान्तिहर्षविद्रवसम्भवम्।
अवपातनमित्युक्तम् ॥४२३॥ [ञ]

यथा कृत्यरावणे षष्ठेऽङ्के। "प्रविश्य खड्गहस्तः पुरुष इति" अतः प्रभृति निष्क्रमणपर्य्यन्तम्।

पूर्वमुक्तैव भारती ॥४२४॥ [ट]

अथ नाट्योक्तयः।

अश्राव्यं खलु यद् वस्तु तदिह स्वगतं मतम्।
सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यात् तद्भवेदपवारितम् ॥
रहस्यन्तु यदन्यस्य परावृत्त्य प्रकाश्यते।
त्रिपताककरेणान्यानपवार्य्यान्तरा कथाम् ॥
अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम्।
किं ब्रवीषीति यत् नाट्ये विना पात्रं प्रयुज्यते।
श्रुत्वेवानुक्तमप्यर्थं तत् स्यादाकाशभाषितम् ४२५ठ

(झ) उदाहरति यथेति। किलिञ्चहस्तिप्रयोगः काष्ठनिर्मितहस्तिप्रयोगः। अत्र शिल्पेन रचना। धर्मभेदान्तरमाह यथा परशुरामस्येत्यादि।

(ञ) अवपातनमाह प्रवेशेति। विद्रवः पलायनम्। प्रवेशादिसम्भवं वस्तु अवपातनमित्यर्थः।

(ट) पूर्वं स्थापककर्त्तृकं कथनावसरे।

(ठ) नाट्योक्तीराह अथेति। अश्राव्यम् अन्यैः श्रोतुमनर्हमित्यर्थः। अन्यस्य पराहृत्य अन्यं जनं पश्चात् कृत्वा यत् रहस्यं गुप्तं वस्तु प्रकाश्यते कथ्यते तत् अपवारितं भवेत्। जनान्ते जनसमीपे त्रिपताकाः यस्य तादृशेन उन्नतत्रिमाङ्गुलिविशिष्टेनेत्यर्थः करेण अन्यान् जनान् अपवार्य्य आच्छाद्य अन्तरा मध्ये यत् अन्योन्यामन्त्रणं परस्परम् आलापः स्यात् तत् जनान्तिकम्। नाट्ये पात्रं व्यक्तिं

यः कश्चिदर्थो यस्मात् गोपनीयस्तस्यान्तरत ऊर्द्ध्वं सर्वाङ्गुलिनामितानामिकं त्रिपताकालक्षणं करं कृत्वा अन्येन सह यन्मन्त्र्यते तत् जनान्तिकं परावृत्त्यान्यस्य रहस्यकथनमपवारितम्। शेषं स्पष्टम्।

दत्तां सिद्धाञ्च सेनाञ्च वेश्यानां नाम दर्शयेत्।
दत्तप्रायाणि वणिजां चेटचेट्योस्तथा पुनः॥
वसन्तादिषु वर्ण्यस्य वस्तुनो नाम यद्भवेत्४२६ड

वेश्या यथा वसन्तसेनादिः। वणिग् विष्णुदत्तादिः। चेटः कलहंसादिः। चेटी मन्दारिकादिः।

नाम कार्य्यं नाटकस्य
गर्भितार्थप्रकाशकम् ॥४२७॥ [ढ]

यथा रामाभ्युदयादिः।

नायिकानायकाख्यानां
संज्ञा प्रकरणादिषु ॥४२८॥ [ण]

विना अनुक्तमपि अर्थं विषयं श्रुत्वेव किं ब्रवीषीति यत् प्रयुज्यते तत् आकाशभाषितं स्यात्।

(ड) वेश्यानां नाम दत्तां सिद्धां सेनाञ्च दर्शयेत् यथा कामदत्ता मदनसेना इत्यादि। तथा वणिजां दत्तप्रायाणि नामानि दर्शयेत् यथा धनदत्तो नाम वणिगित्यादि। तथा वसन्तादिषु वर्ण्यस्य वर्णनीयस्य वस्तुनः यत् नाम भवेत् तत् चेटचेट्योः प्रदर्शयेत्। यथा कलहंसादिः।

(ढ) नाटकस्य नाम गर्भितस्य सन्दर्भसूचकव्युत्पत्तिलभ्यस्य अर्थस्य प्रकाशकं सूचकं कार्य्यम्।

(ण) प्रकरणादिषु आदिपदेन भाणादिपरिग्रहः, नायिकानायकाख्यानां संज्ञा सङ्केतः कार्य्यं इति शेषः।

यथा मालतीमाधवादिः ।

नाटिकासट्टकादीनां
नायिकाभिर्विशेषणम् ॥४२९॥ [त]

यथा रत्नावली-कर्पूरमञ्जर्य्यादिः ।

प्रायेण ण्यन्तकः साधि-
गमेः स्थाने प्रयुज्यते ।४३०॥ [थ]

यथा शाकुन्तले—"ऋषो । गच्छाव इत्यर्थे साधयाव-स्तावत्" ।

राजा स्वामीति देवेति भृत्यैर्भट्टेति चाधमैः ।
राजर्षिभिर्वयस्येति तथा विदूषकेण च ॥
राजन्नित्यृषिभिर्वाच्यः सोऽपत्यप्रत्ययेन च ।
स्वेच्छया नामभिर्विप्रैर्विप्र आर्य्येति चेतरैः ॥
वयस्येत्यथवा नाम्ना वाच्यो राज्ञा विदूषकः ।
वाच्यौ नटीसूत्रधारावार्य्यनाम्ना परस्परम् ॥

(त) नाटिकासट्टकादीनां प्रयोगाणां नायिकाभिर्विशेषणं विशिष्य व्यवस्थापनं कार्य्यमिति शेषः तेषां नायिकाप्रधानत्वादिति भावः।

(थ) प्रायेणेति। ण्यन्तकः साधिः साधधातुः गमेः गमधातोः स्थाने प्रायेण प्रयुज्यते प्रायेणेत्यभिधानात् अन्यदपि तत् समानार्थकं प्रयोज्यमिति भावः।

(द) राजेति। राजा भृत्यैः स्वामी इति देव इति वा अधमैः नीचैः जनैः भट्टा इति राजर्षिभिः अन्यैरिति शेषः तथा विदूषकेण वयस्य इति ऋषिभिः राजन् इति अपत्यप्रत्ययेन अपत्यप्रत्ययान्तपदेन इत्यर्थः यथा दाशरथे पाण्डव इत्यादिरूपेण वाच्यः। विप्रः विप्रैः स्वेच्छया अपत्यप्रत्ययेन नामभिर्वा इतरैः शिष्यादिभिः आर्य्य इति वाच्यः। विदूषकः राज्ञा वयस्य इति नाम्ना वाच्यः। विदूषकः राज्ञा वयस्य इति नाम्ना वा वाच्यः। नटीसूत्रधारौ

सूत्रधारं वदेद्भाव इति वै पारिपार्श्विकः ।
सूत्रधारो मारिषेति हण्डे इत्यधमैः समाः ॥
वयस्येत्युत्तमैर्हंहो मध्यैरार्य्येति चाग्रजः ।
भगवन्निति वक्तव्याः सर्वैर्देवर्षिलिङ्गिनः ॥
वदेद्राज्ञीश्च चेटीश्च भवतीति विदूषकः ।
आयुष्मन् रथिनं सूतो वृद्ध तातेति चेतरैः ॥
वत्स पुत्रक तातेति नाम्ना गोत्रेण वा सुतः ।
शिष्योऽनुजश्च वक्तव्योऽमात्य आर्य्येति चाधमैः ॥
विप्रैरयममात्येति सचिवेति च भण्यते ।
साधो इति तपस्वी च प्रशान्तश्चोच्यते बुधैः ॥
अगृहीताभिधः पूज्यः शिष्याद्यैर्विनिगद्यते ।
उपाध्यायेति चाचार्य्यो महाराजेति भूपतिः ॥

परस्परम् आर्य्यनाम्ना नट्या सूत्रधारः आर्य्य इति सूत्रधारेण नटी
आर्य्ये इति रूपेणेत्यर्थः वाच्यौ। पारिपार्श्विकः सूत्रधारादवरो नटः सूत्रधा
भाव इति वदेत्। सूत्रधारः तं पारिपार्श्विकं मारिष इति वदेत्। अधमै
नीचैः जनैः समाः हण्डे इति वाच्याः। उत्तमैर्जनैः समा वयस्य इति
मध्यैः समाः हंहो इति वाच्याः। अग्रजः ज्येष्ठः भ्राता आर्य्य इति वाच्य
सर्वैः देवर्षिलिङ्गिनः देवलिङ्गिनः ऋषिलिङ्गिनश्च भगवन् इति वाच्याः
विदूषकः राज्ञीश्च चेटीः राज्ञः सहचरीमित्यर्थः भवतीति वदेत्। सूतः सारथि
रथिनम् आयुष्मन् इति वदेत्। वृद्धो जनः इतरैः कनिष्ठैः तात इति सुतः पु
शिष्यः अनुजः कनिष्ठश्च वत्स पुत्रक तात इति नाम्ना गोत्रेण अपत्यप्रत्ययेन इत
वा वाच्यः। अमात्यः अधमैः जनैः आर्य्य इति विप्रैः अमात्य इति सचिव
वा भण्यते। तपस्वी प्रशान्तश्च जनः बुधैः साधो इति उच्यते। शिष्या

स्वामीति युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ।
सौम्य भद्रमुखेत्येवमधमैस्तु कुमारकः ॥
वाच्या प्रकृतिभी राज्ञः कुमारी भर्तृदारिका ।
पतिर्यथा तथा वाच्या ज्येष्ठमध्याधमैः स्त्रियः ॥
हलेति सदृशी प्रेष्या हञ्जे वेश्याऽज्जुका तथा ।
कुट्टिन्यम्बेत्यनुगतैः पूज्या च जरती जनैः ॥
आमन्त्रणैश्च पाषण्डा वाच्याः स्वसमयागतैः ।
शकादयश्च सम्भाष्या भद्रदत्तादिनामभिः ॥
यस्य यत्कर्म शिल्पं वा विद्या वा जातिरेव वा ।
तेनैव नाम्ना वाच्योऽसौ ज्ञेयाश्चान्ये यथोचितम्
॥४३१॥ [द]

शिष्यप्रभृतिभिः, आद्यशब्देन भ्रातृपुत्रादीनां ग्रहणम्, पूज्यः पूजनीयो जनः भगवद्धीता अभिधा यस्य तादृशः नाम भगवद्धोत्वा सम्मानसूचकेन पदेन वाच्य इति शेषः। आचार्य्यः वेदाध्यापयिता, उपनीय ददद वेदमाचार्य्यः स उदाहृत 'इति वचनात् गुरुर्वा उपाध्याय इति भूपतिः प्रजाभिः महाराज इति स्वामी इति वा वाच्यः। युवराजस्तु कुमारः भर्तृदारको वा वाच्यः। अधमैस्तु कुमारकः सौम्य भद्रमुख इत्येवं वाच्यः। प्रकृतिभिरमात्यादिभिः राज्ञः कुमारी भर्तृदारिका वाच्या। पतिर्यथा उत्तमः उत्तमेन वयस्य इति, अधमेन अधमः हण्डे इति, मध्यमेन मध्यमः हंहो इति वाच्यः, तथा ज्येष्ठमध्याधमैः स्त्रियः वाच्या ज्येष्ठया स्त्रिया ज्येष्ठा स्त्री वयस्येति मध्यमया स्त्रिया मध्यमा स्त्री हंहो इति अधमया स्त्रिया अधमा स्त्री हण्डे इति वाच्येत्यर्थः। सदृशी स्वसमाना स्त्री हलेति वाच्या। प्रेष्या किङ्करी हञ्जे इति वेश्या अज्जुका इति वाच्या। कुट्टिनी अनुगतैः जनैः अम्बा इति पूज्या तथा जरती वृद्धा स्त्री जनैः अम्बा इति वाच्या। पाषण्डाः शकारादयः स्वसमयागतैः स्वसङ्केतानुसारिभिः आमन्त्रणैः सम्बोधनपदैः

अथ भाषाविभागः।

पुरुषाणामनीचानां संस्कृतं स्यात् कृतात्मनाम्।
शौरसेनी प्रयोक्तव्या तादृशीनाञ्च योषिताम्॥
आसामेव तु गाथासु महाराष्ट्रीं प्रयोजयेत्।
अत्रोक्ता मागधी भाषा राजान्तःपुरचारिणाम्॥
चेटानां राजपुत्राणां श्रेष्ठिनां चार्द्धमागधी।
प्राच्या विदूषकादीनां धूर्त्तानां स्यादवन्तिका॥
योधनागरिकादीनां दाक्षिणात्या हि दीव्यताम्।
शकाराणां शकादीनां शाकारीं सम्प्रयोजयेत्॥
बाह्लीकभाषा दिव्यानां द्राविड़ी द्रविड़ादिषु।
आभीरेषु तथाभीरी चाण्डाली पुक्कसादिषु॥
आभीरी शावरी चापि काष्ठपत्त्रोपजीविषु।
तथैवाङ्गारकारादौ पैशाची स्यात् पिशाचवाक्॥

वाच्याः। शकादयः शकयवनकिरातप्रभृतयः भद्रदत्तादिनामभिः सम्भाष्याः। यस्य यत् कर्म शिल्पं वा विद्या वा जाति र्वा तेनैव तदनुगतेनैव नाम्ना असौ वाच्यः अन्ये यथोचितं ज्ञेयाः।

(ध) भाषाविभागमाह अथेति। अनीचानाम् उत्कृष्टानां कृतात्मनां विदुषां भाषा संस्कृतं स्यात्। तादृशीनाम् उत्कृष्टानामित्यर्थः योषितां शौरसेनी भाषा प्रयोक्तव्या। आसामेव उत्कृष्टानां नारीणामेव गाथासु सङ्गीतेषु महाराष्ट्रीं प्रयोजयेत्। अत्र नाट्ये राज्ञः अन्तःपुरचारिणां भाषा मागधी। चेटानां राजभृत्यानां राजपुत्राणां श्रेष्ठिनाञ्च अर्द्धमागधी। विदूषकादीनां भाषा प्राच्या। धूर्त्तानां भाषा अवन्तिका। दीव्यतां क्रीड़तां योधनागरिकादीनां दाक्षिणात्या भाषा। शकाराणां शकादीनाञ्च शाकारीं भाषां सम्प्रयोजयेत् दिव्यानां बाह्लीकभाषा, द्रविड़ादिषु द्राविड़ी भाषा प्रयोज्या इति शेषः। आभीरे

चेटीनामप्यनीचानामपि स्यात् शौरसेनिका।
बालानां षण्डकानाञ्च नीचग्रहविचारिणाम्।
उन्मत्तानामातुराणां सैव स्यात् संस्कृतं क्वचित्॥
ऐश्वर्य्येण प्रमत्तस्य दारिद्र्योपस्रुतस्य च।
भिक्षुबन्धधरादीनां प्राकृतं सम्प्रयोजयेत्॥
संस्कृतं सम्प्रयोक्तव्यं लिङ्गिनीषूत्तमासु च।
देवीमन्त्रिसुतावेश्यास्वपि कैश्चित् तथोदितम्॥
यद्देशं नीचपात्रन्तु तद्देशं तस्य भाषितम्।
कार्य्यं तश्चोत्तमादीनां कार्य्यो भाषाविपर्य्ययः॥
योषित्सखीबालवेश्याकितवाप्सरसां तथा।
वैदग्ध्यार्थं प्रदातव्यं संस्कृतं चान्तरान्तरा॥

४३२॥ (ध)

आभीरी, पुक्कसादिषु चाण्डाली, काष्ठपत्रोपजीविषु काष्ठजीविषु पत्रजीविषु च आभीरी शाबरी च भाषा। अङ्गारकारादौ तथैव आभीरी वा शाबरी भाषा। पिशाचानां वाक् पैशाची। अनीचानाम् उत्कृष्टानां चेटीनामपि शौरसेनिका भाषा। बालानां षण्डकानां वर्बराणां नीचानां ग्रहविचारिणां दैवज्ञानामित्यर्थः, उन्मत्तानाम् आतुराणाञ्च सैव शौरसेनिकेत्यर्थः क्वचित् संस्कृतञ्च प्रयोज्यम्। ऐश्वर्य्येण प्रमत्तस्य दारिद्र्येण उपस्रुतस्य अभिभूतस्य भिक्षूणां बन्धधरादीनाञ्च प्राकृतं वचनं सम्प्रयोजयेत्। लिङ्गिनीषु प्रव्रजितासु उत्तमासु उत्कृष्टासु नारीषु च संस्कृतं प्रयोक्तव्यम्। कैश्चिज्जनैः देवीमन्त्रिसुतावेश्यासु अपि तथा संस्कृतमित्यर्थः उदितम्। नीचानां पात्रं स्थानं यद्देशं तस्य भाषितं तद्देशं तद्देशप्रचलितं तत्र नीचा भाषा प्रयोक्तव्या इत्यर्थः। तत्र देशे उत्तमादीनां भाषाविपर्य्ययः देशानुरूपा भाषेत्यर्थः प्रयोक्तव्या। योषित्प्रभृतीनाम् अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये वैदग्ध्यार्थं वैचित्र्यार्थं विद्वत्तार्थं वा संस्कृतं प्रदातव्यम्।

एषामुदाहरणान्याकरेषु बोद्धव्यानि । भाषालक्षणानि मम तातपादानां भाषार्णवे ।

षट्‌त्रिंशल्लक्षणान्यत्र नाट्यालङ्कृतयस्तथा ।
त्रयस्त्रिंशत् प्रयोज्यानि वीथ्यङ्गानि त्रयोदश ॥
लास्याङ्गानि दश यथालाभं रसव्यपेक्षया ॥
४३३॥ (न)

यथालाभं प्रयोज्यानीति सम्बन्धः । अत्रेति नाटके ।
तत्र लक्षणानि ।

भूषणाक्षरसङ्घातौ शोभोदाहरणं तथा ।
हेतुसंशयदृष्टान्तास्तुल्यतर्कः पदोच्चयः ॥
निदर्शनाभिप्रायौ च प्राप्तिर्विचार एव च ।
दिष्टोपदिष्टे च गुणातिपातातिशयौ तथा ॥
विशेषणनिरुक्ती च सिद्धिभ्रंशविपर्य्ययौ ।
दाक्षिण्यानुनयौ मालाऽर्थापत्तिर्गर्हणं तथा ॥
पृच्छा प्रसिद्धिः सारूप्यं संक्षेपो गुणकीर्त्तनम् ।
लेशो मनोरथोऽनुक्तसिद्धिः प्रियवचस्तथा ॥
४३४॥ [प]

(न) नाट्यालङ्कारानाह षट्‌त्रिंशदिति । अत्र नाटके लक्षणानि षट्‌त्रिंशत्, तथा नाट्यालङ्कृतयः त्रयस्त्रिंशत् वीथ्यङ्गानि त्रयोदश, लास्याङ्गानि दश, यथालाभ यथोचितं रसव्यपेक्षया रसानुगुण्यमपेक्ष्य इत्यर्थः प्रयोज्यानि ।

(प) लक्षणान्याह तत्रेति । तत्र तेषु मध्ये भूषणादीनि षट्‌त्रिंशत् लक्षणानि भवन्ति ।

तत्र।

लक्षणानि गुणैः सालङ्कारैर्योगस्तु भूषणम्॥ ४३५॥ (फ)

यथा।

"आक्षिपन्त्यरविन्दानि मुग्धे! तव मुखश्रियम्।
कोषदण्डसमग्राणां किमेषामस्ति दुष्करम्"॥ (ब)

वर्णनाक्षरसङ्घातश्चित्रार्थैरक्षरैर्मितैः॥४३६॥ (भ)

यथा शाकुन्तले—"राजा। कच्चित् सखीं विनाऽतिबाधते शरीरसन्तापः। प्रियंवदा। संपदं लद्धोसहो उवसमं गमिस्सदि" (म)।

सिद्धैरर्थैः समं यत्र अप्रसिद्धोऽर्थः प्रकाशते।

(फ) भूषणमाह गुणैरिति। सालङ्कारैः अलङ्काराः वक्ष्यमाणाः अनुप्रासोपमादयः तैः सहितैः गुणैः माधुर्यादिभिः योगस्तु मेलनमेव भूषणम्।

(ब) उदाहरति आक्षिपन्तीति। हे मुग्धे! सुन्दरि! अरविन्दानि पद्मानि तव मुखस्य श्रियं कान्तिम् आक्षिपन्ति निन्दन्ति। तथाहि, कोषदण्डसमग्राणां कोषः बीजकोषः धनागारश्च, दण्डः मृणालं चतुर्थोपायश्च, तैः समग्राणां सम्पूर्णानाम् उत्तमैश्वर्यशालिनाम् इति भावः, एषाम् अरविन्दानां किं दुष्करम् असाध्यम् अस्ति? सर्वमेव सुकरमित्यर्थः। अत्र अरविन्दानामचेतनतया निन्दा न सम्भवतीति असम्भवद्वस्तुसम्बन्धरूपा निदर्शना तथा अर्थान्तरन्यासः श्लेषश्च एते अलङ्काराः माधुर्यप्रसादाभ्यां गुणाभ्यां सङ्गता काव्यं भूषयन्तीति भूषणम्।

(भ) अक्षरसङ्घातमाह वर्णनेति। चित्रार्थैः मनोहरार्थयुक्तैः मितैः अल्पैः अक्षरैः वर्णना रचना अक्षरसङ्घातः।

(म) उदाहरति यथेति। साम्प्रतं लब्धौषध उपशमं गमिष्यतीति संस्कृतम्। अत्र सम्पदमित्यादिचित्रार्थाल्पवर्णैः रचना।

श्लिष्टलक्षणचित्रार्था सा शोभेत्यभिधीयते ॥

४३७॥ (य)

यथा।

"सद्वंशसम्भवः शुद्धः कोटिदोऽपि गुणान्वितः।

कामं धनुरिव क्रूरो वर्जनीयः सतां प्रभुः" (र)

यत्र तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात्।

साध्यतेऽभिमतश्चार्थस्तदुदाहरणं मतम् ॥

४३८॥ (ल)

यथा।

"अनुयान्त्या जनातीतं कान्तं साधु त्वया कृतम्।

का दिनश्रीर्विनार्केण का निशा शशिना विना" ॥ (व)

(य) शोभामाह सिद्धैरिति। यत्र सिद्धैः साधयितुमिष्टैः अर्थैः समं सह असिद्धः अनभिमतः अर्थः प्रकाश्यते सा श्लिष्टेन श्लेषालङ्कृतेन लक्षणेन चित्रार्था विदग्धमनोरञ्जनार्था रचना इति शेषः, शोभा इति अभिधीयते कथ्यते।

(र) उदाहरति सद्वंशेति। सत् साधुः वंशः अन्वयः अन्यत्र वेणु विशेषः। शुद्ध इत्युभयत्र समानं, कोटिद इति कोटिः संख्याविशेषः अन्यत्र अग्रभागः, गुणान्वितः गुणः शौर्य्यगाम्भीर्य्यादिरन्यत्र मौर्वीयुक्तं, क्रूरः निष्ठुर निर्दयकार्य्यकारित्वादिति भावः, उभयत्र समानं वक्र इति वा। अत्र साधयितु मिष्टैरन्वयादिभिः समं श्लेषेण अनभिमतवेत्त्रादयर्थप्रकाशनात् शोभा।

(ल) उदाहरणमाह यत्रेति। यत्र तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येन अभिप्रदर्शनात् दृष्टान्तरूपेण प्रदर्शनात् हेतोः अभिमतः बोधयितुमिष्टः अर्थः साध्यते साध्यं प्रकाश्यते इत्यर्थः, तत् उदाहरणं मतम्।

(व) उदाहरति अनुयान्त्येति। सीतां प्रति कस्याश्चित् उक्तिरियम्। जनातीतम् अलौकसामान्यं कान्तं राममित्यर्थः अनुयान्त्या अनुगच्छन्त्या त्वय साधु कृतम् आचरितम्। तथाहि, अर्केण सूर्य्येण विना दिनश्रीः विरहिता इति भा

हेतुर्वाक्यं समासोक्तमिष्टकृद्धेतुदर्शनात् ॥
४३९॥ (श)

यथा वेण्यां—"भीमं प्रति चेटी। एवं मए भणिदं। भाणुमदि! तुम्हाणं अमुक्केसु केसहत्थेसु कधं अम्हाणं देवीए केसा संयमीअन्तित्ति (ष)।

संशयोऽज्ञाततत्त्वस्य
वाक्ये स्याद् यदनिश्चयः ॥४४०॥ (स)

यथा ययातिविजये—
"इयं स्वर्गाधिनाथस्य लक्ष्मीः किं यक्षकन्यका।
किञ्चास्य विषयस्यैव देवता किमु पार्वती" ॥ (ह)

रिलक्ष्मीः दिवसश्रीभा का? शशिना चन्द्रेण विना विरहितेति भावः निशा रजनी का? अत्र तुल्यार्थयुक्तवाक्येन पतिविहीना योषिन्न शोभते इत्येवमभिमतार्थ-साधनम्।

(श) हेतुमाह हेतुरिति। हेतुदर्शनात् कारणप्रदर्शनात् इष्टकृत् अभिमतार्थ-प्रकाशकं समासोक्तं संक्षिप्तं वाक्यं हेतुः।

(ष) उदाहरति यथेति। एवमिति। एवं मया भणितम्। भानुमति! युष्माकम् अमुक्तेषु केशहस्तेषु कथमस्माकं देव्याः केशाः संयम्यन्ते इति संस्कृतम्। केशहस्तेषु केशपाशेषु। अत्र देव्याः केशसंयमनस्य हेतुः भानुमत्याः केशसंयमनाप्रदर्शनेन दुर्योधनवधे सत्येव देव्याः केशसंयमनं भविष्यतीत्येवमभिमतार्थः प्रकाशते।

(स) संशयमाह संशय इति। अज्ञाततत्त्वस्य तत्त्वमजानतो जनस्येत्यर्थः वाक्ये यत् अनिश्चयः अनिर्द्धारणं स संशयः स्यात्। यदित्यव्ययं य इत्यर्थे।

(ह) उदाहरति यथेति। विषयस्य देशस्य। अत्र नायिकायां ययातेरनिश्चयः।

दृष्टान्तो यस्तु पक्षार्थ-
साधनाय निदर्शनम् ॥४४१॥ (च)

यथा वेण्यां—"भीम। आर्य्य! उचितमेवैतत् तस्याः यतो दुर्य्योधनकलत्रं हि सा" इत्यादि (क)।

तुल्यतर्को यदर्थेन
तर्कः प्रकृतगामिना ॥४४२॥ (ख)

यथा तत्रैव—

"प्रायेणैव हि दृश्यन्ते कामं स्वप्नाः शुभाशुभाः।
शतसङ्ख्या पुनरियं सानुजं स्पृशतीव माम्" ॥ (ग)

सञ्चयोऽर्थानुरूपो यः
पदानां स पदोच्चयः ॥४४३॥ (घ)

(च) दृष्टान्तमाह दृष्टान्त इति। पक्षे अर्थस्य साध्यस्य साधनाय ज्ञापनाय यत् निदर्शनं हेतुदर्शनम्, स दृष्टान्तः।

(क) उदाहरति यथेति। तस्याः भानुमत्याः। सा भानुमती। अत्र द्रौपद्या भानुमतीकर्त्तृकः परिहासः साध्य इति बोध्यम्।

(ख) तुल्यतर्कमाह तुल्यतर्क इति। प्रकृतगामिना प्रस्तुतानुसारिणा अर्थेन यत् तर्कः अर्थस्य सूचनं स तुल्यतर्कः।

(ग) उदाहरति यथेति। "अकामानुमतौ कामम्" इति कोषः। शुभा अशुभा वा स्वप्नाः दृश्यन्ते इत्यकामिनाप्यनुमन्तव्यमित्यर्थः; अथवा कामं यथेष्टमित्यर्थः प्रायेण स्वप्नाः कदाचित् शुभाः कदाचित् च अशुभा भवन्ति। इयं दृश्यमानाहीन शतसङ्ख्या तत्सदृशसङ्ख्या अहीनामिव अस्माकमपि शतसङ्ख्यावत्त्वादित्यर्थः। स्पृशति विषयीकरोतीति। अत्र दुर्य्योधनादीनां शतभ्रातृणां भाविनिधनरूपार्थस्य सूचनम् पथ्यावक्त्रं वृत्तम्। अत्र तु सङ्ग्रामगतस्य साहाय्यम् आत्मनि सम्भावना तुल्यतर्क इति।

(घ) पदोच्चयमाह सञ्चय इति। पदानाम् अर्थानुरूपः अभिधेयसदृशः, इ

आकुलत्वे यथा—

"अधरः किसलयरागः कोमलविटपानुकारिणौ बाहू।
कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु सन्नद्धम्" ॥ (ङ)

अत्र पदपदार्थयोः सौकुमार्य्यं सहृदयमेव।

यथार्थानां प्रसिद्धानां क्रियते परिकीर्त्तनम्।
परपक्षव्युदासार्थं तन्निदर्शनमुच्यते ॥४४४॥ (च)

यथा।

"क्षात्रधर्मोचितैर्धर्मैरलं शत्रुबधे नृपाः।
किं नु बालिनि रामेण मुक्तो बाणः पराङ्मुखे" ॥ (छ)

सञ्चयः समूहः स पदौघयः। अर्थानुरूप इत्यनेन सुकुमारार्थे सुकुमारार्थसूचकपद-प्रयोगः उद्धतार्थे तत्सूचकपदप्रयोग इति बोध्यम्।

(ङ) उदाहरति अधर इति। अधरः अधरोष्ठः किसलयस्येव रागो लौहित्यं यस्य तथाभूतः। बाहू कोमलविटपौ मृदुस्कन्धोद्‌गतशाखे, तदनुकारिणौ तत्सदृशौ। अङ्गेषु सन्नद्धं कृतसन्नाहं, यौवनं कुसुममिव लोभनीयं चित्ताकर्षकम्। आर्य्या-वृत्तम्। अत्र तु प्रस्तुतार्थानाम् अधरादीनां तत्सदृशपल्लवादिभिः पदसञ्चयै-रुपमानं पदौघयः।

(च) निदर्शनमाह यथार्थानामिति। परपक्षः परमतं तस्य व्युदासार्थं निरा-करणार्थं प्रसिद्धानां यथार्थानां सत्यरूपविषयाणां यत् परिकीर्त्तनं क्रियते तत् निदर्शनम्।

(छ) उदाहरति क्षात्रेति। क्षतस्य भावो वा क्षत्, क्षात्रं—यथोक्तं "शौर्य्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम्। दानमीश्वरभावश्च क्षात्रकर्म स्वभावजम् ॥" इति। अलं समर्थाः, "अलं व्यर्थसमर्थयोः" इत्यमरः। किन्नु इति यथार्थे अव्ययं, मुक्तः व्यक्तः, पराङ्मुखे अन्यासक्ते। अत्र क्षत्रिय-धर्मरूपस्य परपक्षस्य निराकरणाय प्रसिद्धस्य रामकर्तृकबालिहननरूपस्य अर्थस्य कीर्त्तनम्।

अभिप्रायस्तु सादृश्या-
दद्भुतार्थस्य कल्पना ॥४४५॥ (ज)

यथा शाकुन्तले—

"इदं किलाव्याजमनोहरं वपु-
स्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति ।
ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया
शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति" ॥ (झ)

प्राप्तिः केनचिदंशेन
किञ्चिद् यत्रानुमीयते ॥४४६॥ (ञ)

यथा मम प्रभावत्याम्—

"अनेन खलु सर्वतश्चरता चञ्चरीकेणावश्यं विदिता भविष्यति प्रियतमा मे प्रभावती" (ट)

विचारो युक्तवाक्यैर-
प्रत्यक्षार्थसाधनम् ॥४४७॥ (ठ)

(ज) अभिप्रायमाह अभिप्राय इति । सादृश्यात् साम्यात् अद्भुतस्य असम्भाविनः अर्थस्य वस्तुनो कल्पना अभिप्रायः ।

(झ) उदाहरति इदमिति । यः अव्याजमनोहरम् अकृत्रिममनोरञ्जनम् इदं पुरोदृश्यमानमनुपमं वपुः शकुन्तलाशरीरमित्यर्थः, तपःक्षमं तपश्चरणक्षमं साधयितुं कर्त्तुम् इच्छति, स ऋषिः कण्व इत्यर्थः, ध्रुवं निश्चितं, नीलोत्पलपत्रधारया शमीलतां अतिकर्कशमिति भावः, छेत्तुं व्यवस्यति उद्युङ्क्ते । वंशस्थविलं वृत्तम् । अत्र नीलोत्पलपत्रधारया शमीलताछेदनमिव शकुन्तलाशरीरेण तपश्चरणं न सम्भवति ।

(ञ) प्राप्तिमाह प्राप्तिरिति । केनचित् अंशेन प्रकारेण यत्र किञ्चित् अनुमीयते ज्ञाप्यते सा प्राप्तिः ।

(ट) उदाहरति यथेति । चञ्चरीकेण भ्रमरेण । अत्र सर्वतश्चरता इति विशेषणरूपेण अंशेन प्रियतमाज्ञानानुमानम् ।

यथा मम चन्द्रकलायाम्—"राजा । नूनमियमन्तःपिहित-प्रमदनविकारा वर्त्तते । यतः ।

हसति परितोषरहितं निरीक्षमाणापि नेक्षते किञ्चित् ।
सख्यामुदाहरन्त्यामसमञ्जसमुत्तरं दत्ते" ॥ (ड)

देशकालस्वरूपेण
वर्णना दिष्टमुच्यते ॥४४८॥

यथा वेण्यां—"सहदेवः ।

यद् वैद्युतमिव ज्योतिरार्ये क्रुद्धेऽद्य सम्भृतम् ।
तत्प्रावृडिव कृष्णेयं नूनं संवर्द्धयिष्यति" ॥ (ण)

उपदिष्टं मनोहारि
वाक्यं शास्त्रानुसारतः ॥४४९॥ (त)

(ट) विचारमाह विचार इति । युक्तिवाक्यैः युक्तियुक्तैः हेतुबोधकैरित्यर्थः वचनैः यत् अप्रत्यक्षस्य अदृष्टस्य अर्थस्य साधनं ज्ञापनं स विचारः ।

(ड) उदाहरति यथेति । हसतीति । परितोषरहितम् असन्तोषं हसति, निरीक्ष्यमाणापि किञ्चित् न ईक्षते न पश्यति, तथा सख्यां वयस्यायाम् उदाहरन्त्याम् आलपन्त्याम् असमञ्जसम् अयोग्यम् उत्तरं दत्ते ददाति । अत्र अपरितोषहासादिरूपैर्हेतुभिर्वचनैः अप्रत्यक्षस्य मनोविकारस्य साधनम् ।

(ढ) दिष्टमाह देशेति । देशकालस्वरूपेण देशकालयोः साधर्म्येण वर्णना रचना दिष्टम् उच्यते ।

(ण) उदाहरति यथेति । यदिति । अद्य क्रुद्धे आर्ये भीमसेने इति भावः, वैद्युतमिव ताडितमिव यत् ज्योतिः सम्भृतं समुत्थितं तत् इयं कृष्णा द्रौपदी प्रावृट् वर्षाकाल इव नूनं निश्चितं संवर्द्धयिष्यति । देशकालानुरूपवर्णनम् ।

(त) उपदिष्टमाह उपदिष्टमिति । शास्त्रानुसारतः यथाशास्त्रं मनोरञ्जनकृत् वाक्यम् उपदिष्टम् उपदेशवचनमित्यर्थः ।

यथा शाकुन्तले—

"शुश्रूषस्व गुरून्, कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने।
भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः" ॥इत्यादि। (थ)

गुणातिपातः कार्य्यं यद्
विपरीतं गुणान् प्रति ॥४५०॥ (द)

यथा मम चन्द्रकलायां—चन्द्रं प्रति। "जइ संहरिज्जइ तमो घेप्पइ सअलेहिं ते पाओ वससि सिरसि पसुवइणो तहवि इत्थीअजीअणं हरसि" (ध)।

यः सामान्यगुणोद्रेकः
स गुणातिशयो मतः ॥४५१॥ (न)

(थ) उदाहरति यथेति। शुश्रूषस्वेति। पतिगेहं गच्छन्तीं शकुन्तलां प्रति कण्वस्योपदेशोऽयम्। गुरून् पूज्यान् जनान् श्वश्रूश्वशुरादीन् शुश्रूषस्व सेवस्व, सपत्नीजने प्रियसखीवृत्तिं प्रियवयस्याव्यवहारं कुरु। विप्रकृतापि अपमानितापि भर्त्रेति शेषः, रोषणतया कोपनतया भर्तुः प्रतीपं प्रतिकूलमित्यर्थः, मा स्म गमः न गच्छ, प्रतिकूलवर्त्तिनी मा भवेत्यर्थः। अत्र हि स्वामिसकाशावस्थानरूपशुभसम्भावनया मनोहारिवाक्येन शास्त्रानुसारतः प्रयोजनम् उपदिष्टमिति। अत्र गुरुशुश्रूषादिकं शास्त्रानुसारि मनोहारि वचनम्।

(द) गुणातिपातमाह गुणातिपात इति। गुणान् प्रति यत् विपरीतं कार्य्यं गुणविरोधिकार्य्यमित्यर्थः स गुणातिपातः।

(ध) उदाहरति यथेति। जइ इति। यदि संह्रियते तमो गृह्यते सकलैस्ते पादः वससि शिरसि पशुपतेस्तथापि स्त्रीजीवनं हरसि इति संस्कृतम्। अत्र तमोहरणादिगुणानां विपरीतं स्त्रीजनजीवनहरणम्।

(न) गुणातिशयमाह य इति। यः सामान्यगुणेभ्यः उपमानोपमेययोस्साधारणधर्मेभ्यः उद्रेकः आधिक्यम् उपमेयस्येति शेषः, स गुणातिशयः मतः कथितः।

यथा तत्रैव—"राजा। (चन्द्रकलाया मुखं निर्दिश्य)

असावन्तश्चञ्चद्विकचनवलीलाब्जयुगल-

स्तलस्फूर्जत्कम्बुर्विलसदलिसङ्घात उपरि।

विना दोषासङ्गं सततपरिपूर्णाखिलकलः

कुतः प्राप्तश्चन्द्रो विगलितकलङ्कः सुमुखि! ते"? ॥ (प)

अर्थान् सिद्धान् बहूनुक्त्वा

विशेषोक्तिर्विशेषणम् ॥४५२॥ (फ)

यथा।

"तृष्णापहारी विमलो द्विजावासो जनप्रियः।

ह्रदः पद्माकरः किन्तु बुधस्त्वं स जडाशयः" ॥ (ब)

(प) उदाहरति यथेति। असाविति। हे सुमुखि! ते त्वया अन्तः अभ्यन्तरे चञ्चत् स्फुरत् विकचं विकसितं नव लीलाब्जयुगलं क्रीड़ापद्मद्वयं यस्य तादृशः, तले स्फूर्जन् विकसन् कम्बुः शङ्खः यस्य तथाविधः, उपरि विलसन्तः विचरन्तः अलीनां भ्रमराणां सङ्घाताः समूहाः यस्य तथाभूतः, सततं पौर्णमासीव्यतिरिक्तेऽपि काले इत्यर्थः, परिपूर्णाः अखिलाः समग्राः कलाः यस्य तथोक्तः, विगलितकलङ्कः निष्कलङ्कः असौ चन्द्रः दोषा रात्रिः तस्याः सङ्गं सम्पर्कं विना रात्रिमन्तरेणेत्यर्थः कुतः कस्मात् प्राप्तः? कलाशब्देन चतुःषष्टिविद्याश्च लभ्यन्ते, तेन दोषाणामासङ्गं विना सकलविद्यालाभः असम्भव इति ध्वनिः। अत्र उपमेयस्य मुखस्य लीलाब्जयुगलादिसम्बन्धात् आह्लादकत्वादिसाधारणधर्मेभ्यः चन्द्रादाधिक्यम्। चन्द्रे तु लीलाब्जादिसम्बन्धाभावादिति।

(फ) विशेषणमाह अर्थानिति। सिद्धान् प्रसिद्धान् बहून् अर्थान् उक्त्वा विशेषोक्तिः भेदकथनमित्यर्थः विशेषणम्।

(ब) उदाहरति यथेति। तृष्णेति। विशेषं ध्वनिर्न प्रति उक्तिरियम्। ह्रदः तुल्य इति शेषः। तथाहि, तृष्णा जलपानेच्छा धनाशा च तस्याः अपहारी जलदानेन धनदानेन च इति भावः, विमलः स्वच्छः निर्दोषश्च, द्विजावासः द्विजानां पक्षिणां जलचराणां हंसादीनां ब्राह्मणानाञ्च आवासः आश्रयः, जनानां प्रियः सन्तोषकरः, पद्माकरः पद्मानां कमलानाम् आकरः उत्पत्तिस्थानं,

पूर्वसिद्धार्थकथनं
निरुक्तिरिति कीर्त्तितम् ॥४५३॥ (भ)

यथा वेण्याम्—"निहताशेषकौरव्यः" इत्यादि। (म)

बहूनां कीर्त्तनं सिद्धि-
रभिप्रेतार्थसिद्धये ॥४५४॥ (य)

यथा।

"यद्वीर्य्यं कूर्मराजस्य यश्च शेषस्य विक्रमः।
पृथिव्या रक्षणे राजन्नेकत्र त्वयि तत् स्थितम्" ॥ (र)

हृष्टादीनां भवेद् भ्रंशो
वाच्यादन्यतरद्वचः ॥४५५॥ (ल)

पद्माया: लक्ष्म्याः आकरः आवासः धनवानित्यर्थश्च, किन्तु त्वं बुधः विद्वान्, स जडः जडाशयः जडस्य जलस्य आलस्यगुणस्य च आशयः स्थानम्। अत्र बहून् समानधर्मानुक्त्वा बुधत्वजडाशयत्वाभ्यां भेदकथनम्।

(भ) निरुक्तिमाह पूर्वेति। पूर्वसिद्धानां पूर्वं निष्पन्नानाम्, अर्थानां कथनं निरुक्तिरिति कीर्त्तितम्।

(म) उदाहरति यथेति। अत्र कौरव्यादिहननस्य पूर्वसिद्धस्य कथनम्।

(य) सिद्धिमाह बहूनामिति। अभिप्रेतस्य इष्टस्य अर्थस्य सिद्धये निष्पत्तये बोधायेत्यर्थः, एकमधिकृत्य बहूनां कीर्त्तनं गुणकथनं सिद्धिः।

(र) उदाहरति यदिति। हे राजन्! कूर्मराजस्य कूर्मावतारस्य विष्णोः यत् वीर्य्यं बलं, यश्च शेषस्य अनन्तस्य विक्रमः वीर्य्यमित्यर्थः, तदुभयं कूर्मशेषयोः सामर्थ्यं, पृथिव्याः रक्षणे पालनविषये एकत्र एकस्मिन् त्वयि स्थितम्। अत्र अभिप्रेतस्य राज्ञः पृथ्वीपालनभारसहिष्णुतातिशयबोधाय तदुभयकीर्त्तनम्।

(ल) भ्रंशमाह हृष्टादीनामिति। हृष्टादीनाम् आदिपदेन हृष्टदुःखितादेर्ग्रहणम्, अतश्च हृष्टदुःखितादीनामित्यर्थः वाच्यात् विवक्षितादित्यर्थः अन्यतरत् विपरीतं यत् वचः, स भ्रंशः भवेत्।

यथा वेण्यां—"कश्चु कि[illegible]नं प्रति दुर्य्योधनः।
सहभृत्यगणं सबान्धवं सहमित्रं ससुतं सहानुजम्"।
स्वबलेन निहन्ति संयुगे न चिरात्पाण्डुसुतः सुयोधनम्" ॥ (व)

विचारस्यान्यथाभावः
सन्देहात् तु विपर्य्ययः ॥४५६॥ (श)

यथा।

"मत्वा लोकमदातारं सन्तोषे यैः कृता मतिः।
त्वयि राजनि ते राजन्! न तथा व्यवसायिनः" ॥ (ष)

दाक्षिण्यं चेष्टया वाचा
परचित्तानुवर्त्तनम् ॥४५७॥ (स)

वाचा यथा—

"प्रसाधय पुरीं लङ्कां राजा त्वं हि विभीषण!
आर्य्येणानुगृहीतस्य न विघ्नः सिद्धिमन्तरा" ॥ (ह)

(व) उदाहरति सहभृत्यगणमिति। अत्र चिरादपि न हन्तीति विवक्षितं तु न चिरात् हन्तीत्यन्यथाकथनेन भ्रंशाख्यं नाटकाङ्गमिति।

(श) विपर्य्ययमाह विचारेति। सन्देहात् संशयात् विचारस्य तत्त्वनिर्णयस्य [अन्य]थाभावः अभावः विपर्य्ययः।

(ष) उदाहरति मत्वेति। लोकं जगतीस्थम् अदातारम् अवदान्यं मत्वा विचार्य्य, सन्तोषे मतिः कृता सन्तुष्टैरेव स्थितं न कुत्रापि याचितुं गतमिति भावः। राजन्! त्वयि राजनि नृपे सति ते तथा व्यवसायिनः तादृशाचारवन्तः न भवन्ति शेषः, सन्तोषनवलम्ब्य न तिष्ठन्तीति भावः। अत्र पूर्वं दातृत्वाभावस्य निश्चयीतः, इदानीं त्वयि राज्ञि तन्निश्चयाभाव एव विचारस्य अन्यथाभावः।

(स) दाक्षिण्यमाह दाक्षिण्यमिति। चेष्टया शारीरव्यापारेण वाचा च परस्य अनुवर्त्तनम् अनुसरणम् अनुरञ्जनमित्यर्थः दाक्षिण्यम्।

(ह) उदाहरति प्रसाधयेति। हे विभीषण! लङ्कां पुरीं प्रसाधय अलङ्कुरु

वाक्यैः स्निग्धैरनुनयो
भवेदर्थस्य साधनम् ॥४५८॥ (च)

एवं चेष्टयापि ।

यथा वेण्याम्—"अश्वत्थामानं प्रति कृपः । दिव्यास्त्रग्रामकोविदे भारद्वाजतुल्यपराक्रमे किं न सम्भाव्यते त्वयि" (क) ।

माला स्याद् यदभीष्टार्थं
नैकार्थप्रतिपादनम् ॥४५९॥ (ख)

यथा शाकुन्तले—"राजा ।

किं शीतलैः क्लमविरोधिभिरार्द्रवातं,
सञ्चालयामि नलिनीदलतालवृन्तैः ।
अङ्के निवेश्य चरणावुत पद्मताम्रौ,
संवाहयामि करभोरु ! यथासुखं ते" ॥ (ग)

हि यतस्त्वं राजा इदानीमिति शेषः, आर्य्येण रामेण अनुगृहीतस्य जनस्य इति शेषः, सिद्धिं फलनिष्पत्तिम् अन्तरा विना न विघ्नः स्यादिति शेषः । विभीषणं प्रति लक्ष्मणस्योक्तिः । अत्र वाचा विभीषणचित्तानुवर्त्तनम् दाक्षिण्यम् । चेष्टया यथा शाकुन्तले—"तदहमेनामनृणां करोमि इत्यङ्गुरीयकं ददाति" । अत्राङ्गुरीयदानरूपचेष्टया शकुन्तलाचित्तानुसरणं दाक्षिण्यम् ।

(च) अनुनयमाह वाक्यैरिति । स्निग्धैः स्नेहयुक्तैः वाक्यैः अर्थस्य कार्य्यस्य साधनम् अनुनयः ।

(क) उदाहरति यथेति । दिव्यास्त्राणां ग्रामः समूहः तस्मिन् कोविदः विचक्षणः तस्मिन्, भारद्वाजो भरद्वाजस्य अपत्यं पुमान् द्रोण इत्यर्थः, तस्य तुल्यः पराक्रमः यस्य तादृशे । अत्र स्निग्धवाक्येन अश्वत्थाम्नः सन्तोषरूपस्य कार्य्यस्य साधनम् ।

(ख) मालामाह मालेति । अभीष्टार्थम् इष्टसम्पादनाय इत्यर्थः यत् नैकार्थप्रतिपादनम् अनेकार्थप्रकटनं सा माला स्यात् ।

(ग) उदाहरति । किमिति । हे करभोरु ! शीतलैः शीतस्पर्शैः क्लमविरोधिभिः

अर्थापत्तिर्यदन्यार्थो-

ऽर्थान्तरोक्तेः प्रतीयते ॥४६०॥ [घ]

यथा वेण्याम्—"द्रोणोऽश्वत्थामानं राज्येऽभिषेक्तुमिच्छतीति कथयन्तं कर्णं प्रति राजा। साधु अङ्गराज! साधु। कथमन्यथा?

दत्त्वाभयं सोऽतिरथो वध्यमानं किरीटिना।
सिन्धुराजमुपेक्षेत नैवं चेत् कथमन्यथा" ॥ (ङ)

दूषणोद्घोषणायां तु

भर्त्सना गर्हणं तु तत् ॥४६१॥ (च)

यथा तत्रैव—कर्णं प्रति अश्वत्थामा।
"निर्वीर्यं गुरुशापभाषितवशात् किं मे तवैवायुधम्" इत्यादि (छ)।

शान्तिहरैः नलिनीदलतालवृन्तैः पद्मपत्ररूपव्यजनैः आर्द्रवातं सञ्चालयामि किम्? उत अथवा पद्मताम्रौ पद्मे इव ताम्रौ आरक्तौ ते तव चरणौ अङ्के क्रोडे निवेश्य निधाय यथासुखं संवाहयामि। वसन्ततिलकं वृत्तम्। अत्र अभीष्टस्य शकुन्तलापरितोषस्य साधनाय वातसञ्चालनादीनामनेकार्थानां प्रतिपादनम्।

(घ) अर्थापत्तिमाह अर्थापत्तिरिति। अर्थान्तरस्य उक्तेः हेतोः यत् अन्यार्थः प्रतीयते सा अर्थापत्तिः।

(ङ) उदाहरति यथेति। दत्त्वाभयमिति। अतिरथः सः द्रोणः पूर्वेद्युः, "त्वाम् अर्जुनो न हनिष्यति" इति अभयं दत्त्वा किरीटिना अर्जुनेन वध्यमानं हन्यमानं सिन्धुराजं जयद्रथम् उपेक्षेत। एवं मदुक्तप्रकारात्मजाभिषेकाभिलाषसिद्धिः चेत् यदि न स्यात्, तर्हि अन्यथा प्रकारान्तरं, कथं किम्? न किमपीत्यर्थः। अत्र सिन्धुराजोपेक्षारूपार्थान्तरप्रकटनेन द्रोणस्य स्वपुत्राभिषेकाभिप्रायः प्रतीयते।

(च) गर्हणमाह दूषणेति। दूषणस्य उद्घोषणायां या भर्त्सना तत् गर्हणम्।

(छ) उदाहरति यथेति। अत्र अश्वत्थामकर्तृका कर्णभर्त्सना।

अभ्यर्थनापरैर्वाक्यैः

पृच्छाऽर्थान्वेषणं मतम् ॥४६२॥ [ज]

यथा तत्रैव—"सुन्दरकः। अज्जा! अज्ज अवि णाम सारहदुइओ दिट्ठो तुह्मेहिं महाराओ दुज्जोधणो ण वेत्ति" (झ)।

प्रसिद्धिर्लोकसिद्धार्थै-

रुत्कृष्टैरर्थसाधनम् ॥४६३॥ [ञ]

यथा विक्रमोर्वश्यां—"राजा।

सूर्याचन्द्रमसौ यस्य मातामहपितामहौ।

स्वयं वृतः पतिर्द्वाभ्यामुर्वश्या च भुवा च यः" ॥ (ट)

सारूप्यमभिभूतस्य

सारूप्यात् क्षोभवर्त्तनम् ॥४६४॥ [ठ]

(ज) पृच्छामाह पृच्छेति। अभ्यर्थनापरैः प्रार्थनासूचकैः वाक्यैः अर्थानाम् अन्वेषणं पृच्छा मतम्।

(झ) उदाहरति यथेति। अज्जेति। "आर्य्याः। अद्य अपि नाम सारथिद्वितीयो दृष्टो युष्माभिः महाराजो दुर्योधनो न वा" इति संस्कृतम्। अत्र प्रार्थनासूचकवाक्येन दुर्योधनान्वेषणम्।

(ञ) प्रसिद्धिमाह प्रसिद्धिरिति। उत्कृष्टैः लोकसिद्धैः लोकप्रसिद्धैः अर्थैः अर्थस्य कार्य्यस्य साधनं प्रसिद्धिः।

(ट) उदाहरति यथेति। अत्र लोकप्रसिद्धैः सूर्य्यचन्द्रवंशोद्भवत्वादिभिः आत्मपरिचयरूपस्य अर्थस्य साधनम्।

(ठ) सारूप्यमाह सारूप्यमिति। सारूप्यात् समानरूपत्वात् अभिभूतस्य अभिभवं प्राप्तस्य यत् क्षोभेण वर्त्तनं व्यवहारः सारूप्यम्।

यथा वेण्याम्—"दुर्य्योधनभ्रान्त्या भीमं प्रति युधिष्ठिरः ।
दुरात्मन् ! दुर्य्योधनहतक !" इत्यादि (ड) ।

संक्षेपो यत् तु संक्षेपा-
दात्मान्यार्थे प्रयुज्यते ॥४६५॥ [ढ]

यथा मम चन्द्रकलायाम्—"राजा । प्रिये !
अङ्गानि खेदयसि किं शिरीषकुसुमपरिपेलवानि मुधा ? ।
(आत्मानं निर्दिश्य)
अयमीहितकुसुमानां सम्पादयिता तवास्ति दासजनः" ॥ (ण)

गुणानां कीर्त्तनं यत्तु
तदेव गुणकीर्त्तनम् ॥४६६॥

यथा तत्रैव—"नेत्रे खञ्जन" इत्यादि (त) ।

स लेशो भण्यते वाक्यं
यत् सादृश्यपुरःसरम् ॥४६७॥ [थ]

(ड) उदाहरति यथेति । अत्र सादृश्येनाभिभूतस्य युधिष्ठिरस्य क्षोभवर्त्तनम ।

(ढ) संक्षेपमाह संक्षेप इति । संक्षेपात् साधारण्यात् अन्यार्थे अन्यस्य अर्थे कार्य्ये यत् आत्मा प्रयुज्यते नियुज्यते स संक्षेपः ।

(ण) उदाहरति यथेति । शिरीषकुसुमवत् परिपेलवानि सुकोमलानि अङ्गानि, कि कथं मुधा वृथा खेदयसि क्लेशयसि ? अयं दासजनः तव ईहितकुसुमानाम अभीष्टपुष्पाणां सम्पादयिता यत्ते अभीष्टं तत् दास एव सम्पादयति कि तव आयासेनेति भावः । अत्र चन्द्रकलापरिचर्य्यार्थे राज्ञ आत्मनियोगः ।

(त) उदाहरति । अत्र नायिकाया रूपगुणानां कथनम् ।

(थ) लेशमाह स इति । सादृश्यपुरःसरं सादृश्यतात्पर्य्यकम्, यत् वाक्यं भण्यते कथ्यते स लेशः ।

यथा वेखां—"राजा।

हते जरति गाङ्गेये पुरस्कृत्य शिखण्डिनम्।
या श्लाघा पाण्डुपुत्राणां सैवास्माकं भविष्यति" ॥ (द)

मनोरथस्त्वभिप्राय-
स्योक्तिर्भङ्ग्यन्तरेण यत् ॥४६८॥ [ध]

यथा।

"रतिकेलिकलः किञ्चिदेष मन्मथमन्थरः।
पश्य सुभ्रु! समाश्वस्तां कादम्बश्चुम्बति प्रियाम्" ॥ (न)

विशेषार्थोहविस्तारो-
ऽनुक्तसिद्धिरुदीर्य्यते ॥४६९॥ (प)

(द) उदाहरति यथेति। शिखण्डिनं द्रुपदपुत्रं पुरस्कृत्य अग्रेकृत्य जरति वृद्धे गाङ्गेये भीष्मे हते अर्जुनेनेति शेषः, पाण्डुपुत्राणां युधिष्ठिरादीनां या श्लाघा गौरवम् अभूदिति शेषः, अस्माकं सैव तादृशी श्लाघा भविष्यति अभिमन्युबधे इति शेष। यथा वृद्धस्य छलेन हनने श्लाघानुपयुक्ता, तथा अस्माकमपि बालकस्यैकाकिनोऽभिमन्योर्बहुभिर्हनने भविष्यतीति भावः। अत्र अभिमन्युबधः 'भीष्मबधतुल्य इति सादृश्यम्।

(ध) मनोरथमाह मनोरथ इति। भङ्ग्यन्तरेण भङ्गिविशेषेण सदृशज्ञानेन इत्यर्थः, यत् अभिप्रायस्य उक्तिः, स मनोरथः।

(न) उदाहरति रतीति। नायिकां प्रति कस्यचिदुक्तिः। हे सुभ्रु! पश्य एषः मन्मथमन्थरः मदनपरवशः अतएव रतिकेलौ सुरतविहारे कलः मधुरवाक् कादम्बः कलहंसः समाश्वस्तां विश्वस्तां, आदराधिक्यदर्शनेन विश्वसन्तीम् इत्यर्थः, प्रियां किञ्चित् ईषत् चुम्बति; ईषत् चुम्बनन्तु अस्याः उत्तरोत्तरकामोद्रेकाय इति भावः। अत्र कादम्बचुम्बनरूपभङ्ग्या स्वाभिप्रेतस्य स्वकान्ताचुम्बनस्य उक्तिः।

(प) अनुक्तसिद्धिमाह विशेषार्थ इति। विशेषः रूपलावण्याद्यतिशयः अर्थः प्रयोजनं यस्य, तादृशः ऊहविस्तारः तर्कातिशयः अनुक्तसिद्धिः उदीर्य्यते कथ्यते।

यथा रघुवंशवाटिकायाम्—

"दृश्येते तन्वि! यावेतौ चारुचन्द्रमसं प्रति।
प्राज्ञे कल्याणनामानावुभौ तिष्यपुनर्वसू"॥ (फ)

स्यात् प्रमाणयितुं पूज्यं
प्रियोक्तिर्हर्षभाषणम् ॥४७०॥ (ब)

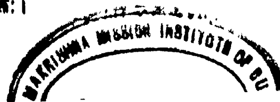
यथा शाकुन्तले—

"उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं
घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं विधिः
तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"॥ (भ)

(फ) उदाहरति दृश्येते इति। गङ्गोपवने विश्वामित्रसमीपे रामलक्ष्मणौ दृष्ट्वा सीतां प्रति तत्सखीनां सनर्ममुक्तिरियम्। हे तन्वि! कृशाङ्गि! चारुचन्द्रमसं मनोहरचन्द्रं प्रति चन्द्रसमीपे इत्यर्थः, यौ एतौ दृश्येते, हे प्राज्ञे! विदुषि! एतौ उभौ कल्याणनामानौ शुभाभिधौ तिष्यपुनर्वसू तदाख्यनक्षत्रभेदाविति तर्कयामो वयमिति शेषः। अत्र रूपलावण्याद्यतिशयात् विश्वामित्ररामलक्ष्मणेषु पृथिव्यां चन्द्र-तिष्यपुनर्वसुत्वधर्मारोपेण तर्कातिशयरूपायुक्तसिद्धिः।

(ब) प्रियोक्तिमाह स्यादिति। पूज्यं जनं प्रमाणयितुं यत् हर्षभाषणं सा प्रियोक्तिः स्यात्।

(भ) उदाहरति यथेति। पूर्वं प्रथमं फलोत्पत्तेः प्रागित्यर्थः कुसुमम् उदेति उदयं प्राप्नोति, ततः अनन्तरं कुसुमोदयात् परमित्यर्थः फलम् उदेतीत्यनेनान्वयः। प्राक् वृष्टेरिति शेषः घनानां मेघानाम् उदयः, तदनन्तरं मेघोदयात्परं पयः जलं वृष्टिरित्यर्थः। निमित्तनैमित्तिकयोः कारणकार्य्ययोः अयं पौर्वापर्य्यरूपो विधिः क्रमः, तव प्रसादस्य अनुग्रहस्य पुरः अग्रतस्तु अनुग्रहात् प्रागित्यर्थः सम्पदः समृद्धयः भवन्तीति शेषः। वंशस्थविलं वृत्तम्। अत्र अनुग्रहसम्पदः कारणत्वात् पूर्वमेव कार्य्यं तु सम्पद तत्पश्चात् भवितुं युज्यते, तद्वैपरीत्येन तु पूज्यस्यातिप्रभावशालित्व-ख्यापनेन हर्षोत्पादनरूपा प्रियोक्तिः।

अथ नाट्यालङ्काराः।

आशीराक्रन्दकपटाक्षमागर्वोद्यमाश्रयाः।
उत्प्रासनं स्पृहाक्षोभपश्चात्तापोपपत्तयः॥
आशंसाध्यवसायौ च विसर्पोल्लेखसंज्ञितौ।
उत्तेजनं परीवादो नीतिरर्थविशेषणम्॥
प्रोत्साहनञ्च साहाय्यमभिमानोऽनुवर्त्तनम्।
उत्कीर्त्तनं तथा याञ्चा परीहारो निवेदनम्॥
प्रवर्त्तनाख्यानयुक्तिप्रहर्षाश्चोपदेशनम्।
इति नाट्यालङ्कृतयो नाट्यभूषणहेतवः॥ (म)

आशीरिष्टजनाशंसा॥४७१॥ (य)

यथा शाकुन्तले—

"ययातेरिव शर्मिष्ठा पत्युर्बहुमता भव।
पुत्रं त्वमपि सम्राजं सेव पुरुमवाप्नुहि" ॥ (र)

आक्रन्दः प्रलपितं शुचा॥४७२॥ (ल)

(म) नाट्यालङ्कारानाह—अथेति। आशीःप्रभृतीनि त्रयस्त्रिंशत् नाट्यालङ्कार इत्यर्थः। अलङ्कृतिपदस्य यौगार्थमाह नाट्यभूषणहेतव इति।

(य) आशिषमाह आशीरिति। इष्टजनस्य आशंसा इष्टलाभाशंसनम्।

(र) उदाहरति ययातेरिति। शर्मिष्ठा वृषपर्वसुता ययातेरिव त्वं पत्युर्दुष्मन्तस्य बहुमता बहु आदरणीया भव। पुरुं पुरुनामानं पुत्रं सा शर्मिष्ठा इव सम्राजं चक्रवर्त्तिनं त्वमपि आप्नुहि लभस्व। अत्र शकुन्तलां प्रति कण्वस्य शुभाशंसनम्।

(ल) आक्रन्दमाह आक्रन्द इति। शुचा शोकेन प्रलपितं प्रलापः आक्रन्दः।

यथा वेण्याम्—"काञ्चुकी। हा देवि! कुन्ति! राजभवन-पताके!" इत्यादि।

कपटं मायया यत्र

रूपमन्यद्विभाव्यते ॥४७३॥ (व)

यथा कुलपत्यङ्के—

"मृगरूपं परित्यज्य विधाय कपटं वपुः।
नीयते रक्षसा तेन लक्ष्मणो युधि संशयम्" ॥ (श)

अक्षमा सा परिभवः

स्वल्पोऽपि नाभिसह्यते ॥४७४॥ (ष)

यथा शाकुन्तले—"राजा। भोः सत्यवादिन्! अभ्युपगतं तावदस्माभिः। एवंविधा एव वयम्। किं पुनरिमामभिसन्धाय लभ्यते? शार्ङ्गरवः। विनिपातः" इत्यादि (स)।

गर्वोऽवलेपजं वाक्यम् ॥४७५॥ (ह)

(व) कपटमाह कपटमिति। यत्र मायया छलेन अन्यत् रूपं विभाव्यते प्रदर्श्यते तत् कपटम्।

(श) उदाहरति यथेति। मृगरूपमिति। तेन रक्षसा मारीचेन मृगरूपं काञ्चनहरिणकाय परित्यज्य विहाय, कपटं कृत्रिमं वपुः शरीरं विधाय लक्ष्मणः युधि युद्धे संशयं नीयते प्राप्यते। अत्र मायया अन्यरूपग्रहणम्।

(ष) अक्षमामाह अक्षमेति। स्वल्पः अत्यल्पः अपि परिभवः यत् न अभिसह्यते सा अक्षमा।

(स) उदाहरति यथेति। शार्ङ्गरवं प्रति राज्ञ उक्तिः। अभ्युपगतं स्वीकृतम्। एवंविधाः पराभिसन्धायिन इत्यर्थः। इमां शकुन्तलाम्। अभिसन्धाय प्रतार्य। अत्र सत्यवादिन्नित्यनेन सोत्प्रासम्बोधनेन परिभूतस्य शार्ङ्गरवस्य विनिपात इति वचनेन अक्षमा प्रकटिता।

(ह) गर्वमाह गर्व इति। अवलेपजं अहङ्कारजं वाक्यं गर्वः।

यथा तत्रैव—"राजा। ममापि नाम सत्त्वैरभिभूयन्ते गृहाः" (च)।

कार्य्यस्यारम्भ उद्यमः ॥४७६॥

यथा कुम्भे—"रावणः। पश्यामि शोकविवशोऽन्तकमेव तावत्" (क)।

ग्रहणं गुणवत् कार्य्य-
हेतोराश्रय उच्यते ॥४७७॥ (ख)

यथा विभीषणनिर्भर्त्सनाङ्के—"विभीषणः। राममेवाश्रयिष्यामि" इति (ग)।

उत्प्रासनन्तूपहासो
योऽसाधौ साधुमानिनि ॥४७८॥ [घ]

यथा शाकुन्तले—"शार्ङ्गरवः। राजन्! अथ पुनः पूर्ववृत्तान्तः व्यासङ्गाद्विस्मृतो भवान् तत्कथमधर्मभीरोर्दारपरित्यागः" इत्यादि (ङ)।

(च) उदाहरति यथेति। सत्त्वैः प्राणिभिः। अत्र ममापीत्यनेन राज्ञः गर्वातिशयः सूचितः।

(क) उदाहरति यथेति। शोकविवशः अतिशोकार्त्तः बहुपुत्रभ्रातृबन्धुवर्गनाशादिति भावः, अन्तकमेव यममेव तावत् पश्यामि। अत्र रणकर्मणः उद्यमः सूचितः।

(ख) आश्रयमाह ग्रहणमिति। कार्य्यहेतोः गुणवत् उत्कृष्टं ग्रहणम् आश्रयः उच्यते।

(ग) उदाहरति यथेति। स्पष्टम्। अत्र राज्यार्थं रामाश्रयणं गुणवत्।

(घ) उत्प्रासनमाह उत्प्रासनमिति। आत्मानं साधु मन्यते इति साधुमानी, तस्मिन् असाधौ यः उपहासः उत्प्रासनम्।

(ङ) उदाहरति यथेति। अथ पुनरिति वितर्के, पूर्ववृत्तान्तः शकुन्तला-

आकाङ्क्षा रमणीयत्वाद्

वस्तुनो या स्पृहा तु सा ॥४७९॥ (च)

यथा तत्रैव—"राजा" ।

"चारुणा स्फुरितेनायमपरिक्षतकोमलः ।
पिपासतो ममानुज्ञां ददातीव प्रियाधरः" ॥ (छ)

अधिक्षेपवचःकारी

क्षोभः प्रोक्तः स एव तु ॥४८०॥ (ज)

यथा ।

"त्वया तपस्विचाण्डाल ! प्रच्छन्नवधवर्त्तिना ।
न केवलं हतो वाली स्वात्मा च परलोकतः" ॥ (झ)

परिचयरूपा पूर्वघटनेत्यर्थः, व्यासङ्गात् भार्य्यान्तरसंसर्गात् । तत् कथमिति अन्यथा कथमित्यर्थः । अत्र अधर्मभीरोरिति उपहासः ।

(च) स्पृहामाह आकाङ्क्षेति । वस्तुनः विषयस्य रमणीयत्वात् मनोहरत्वात् या आकाङ्क्षा तत्प्राप्तीच्छा इत्यर्थः सा स्पृहा ;

(छ) उदाहरति चारुणेति । चारुणा मनोहरेण स्फुरितेन स्फुरणेन अपरिक्षतः नायकेनादष्टतया अव्रणितः अतएव कोमलः प्रियायाः शकुन्तलायाः अयम् अधरः पिपासतः पातुमिच्छतः मम अनुज्ञां ददातीव । अत्र अधरस्य रमणीयत्वात् पानाकाङ्क्षारूपा स्पृहा ।

(ज) क्षोभमाह अधिक्षेपवच इति । अधिक्षेपवचः भर्त्सनवाक्यं करोतीति तथोक्तः क्षोभः मनोविकारविशेषः स एव क्षोभनामालङ्कार एव प्रोक्तः ।

(झ) उदाहरति त्वयेति । रामं प्रति वालिन उक्तिः । हे तपस्विचाण्डाल ! तपस्विषु चाण्डालवत् नृशंसकर्म्मिन्नित्यर्थः प्रच्छन्नवधवर्त्तिना गुप्तभावेन स्थित्वा हिंसाकारिणा त्वया केवलं वाली न हतः, किन्तु परलोकतः आत्माऽपि हत इत्यर्थः, यादृशं दुष्कार्य्यं त्वया कृतम् एतेन परलोके तव निस्तारो नास्तीति भावः । अत्र भर्त्सनकारिक्षोभः ।

मोहावधीरितार्थस्य

पश्चात्तापः स एव तु ॥४८१॥ (ञ)

यथाऽनुतापाङ्के—रामः।

"किं देव्या न विचुम्बितोऽस्मि बहुशो मिथ्याभिशप्तस्तदा"

इति (ट)।

उपपत्तिर्मता हेतो-

रुपन्यासोऽर्थसिद्धये ॥४८२॥ [ठ]

यथा वध्यशिलायाम्—

"म्रियन्ते म्रियमाणे या त्वयि जीवति जीवति।

तां यदीच्छसि जीवन्तीं रक्षात्मानं ममाऽसुभिः ॥ (ड)

आशंसनं स्यादाशंसा ॥४८३॥ [ढ]

यथा श्मशाने—माधवः।

"तत्पश्येयमनङ्गमङ्गलगृहं भूयोऽपि तस्या मुखम्" इति (ण)।

(ञ) मोहेति। मोहेन अनवधानतया इत्यर्थः वा अज्ञानेन अवधीरितस्य अवज्ञातस्य अर्थस्य विषयस्य यः पश्चात्तापः स एव पश्चात्तापालङ्कार एव।

(ट) उदाहरति यथेति। देव्या सीतया। मिथ्याभिशप्तः मिथ्यादत्तपरिवादः। अत्र चुम्बनरूपस्य अर्थस्य अवधीरणात् पश्चात्तापालङ्कार एव।

(ठ) उपपत्तिमाह उपपत्तिरिति। अर्थस्य कार्य्यस्य सिद्धये हेतोः कारणस्य उपन्यासः कीर्त्तनम् उपपत्तिर्मता।

(ड) उदाहरति यथेति। त्वयि म्रियमाणे या म्रियते, त्वयि जीवति सति या जीवति, यदि तां जीवन्तीम् इच्छसि तदा मम असुभिः प्राणैः आत्मानं रक्ष। अत्र तस्या जीवनरक्षणरूपस्य अर्थस्य सिद्धिहेतुत्वेन शरीररक्षणम्।

(ढ) आशंसामाह आशंसनमिति। आशंसनम् अभीष्टलाभे मनसो व्यापारणम्।

(ण) उदाहरति यथेति। तस्याः मालत्याः।

प्रतिज्ञाध्यवसायकः ॥ ४८४ ॥ [त]

यथा मम प्रभावत्यां—"वज्रनाभः ।

अस्य वक्षः क्षणेनैव निर्मथ्य गदयानया ।
लीलयोन्मूलयाम्येव भुवनद्वयमद्य वः ॥" (थ)

विसर्पो यत् समारब्धं
कर्मानिष्टफलप्रदम् ॥ ४८५ ॥ [द]

यथा वेण्याम्—"एकस्य तावत् पाकोऽयम्" इत्यादि (ध)।

कार्य्यग्रहणमुल्लेखः ॥ ४८६ ॥ [न]

यथा शाकुन्तले—"राजानं प्रति तापसौ। समिदाहरणाय प्रस्थितावावाम्। इह च अस्मद्गुरोः कण्वस्य साधिदैवत इव शकुन्तलया अनुमालिनीतीरमाश्रमो दृश्यते। न चेदन्यः कार्य्यातिपातः प्रविश्य गृह्यतामतिथिसत्कारः" इति (प)।

(त) अध्यवसायमाह प्रतिज्ञेति। प्रतिज्ञा कार्य्यस्य कर्त्तव्यत्वेन दृढतरनिर्देश इत्यर्थः, अध्यवसायः।

(थ) उदाहरति यथेति। प्रद्युम्नस्य वक्षः क्षणेनैव अनया गदया निर्मथ्य सम्पूर्णं लीलया अनायासेन अद्य वः युष्माकं; वः इति अनादरे षष्ठी, युष्मान् अनादृत्य इति भावः। रसातलं विहाय भुवनद्वयं स्वर्गं भुवञ्च इत्यर्थः, स्वस्य रसातलवासित्वादिति भावः, उन्मूलयामि उत्पाटयामि। अत्र वज्रनाभस्य वचोभिरुन्मादिरूपकार्य्ये दृढतरनिर्देशरूपोऽध्यवसायः।

(द) विसर्पमाह विसर्प इति। अनिष्टफलप्रदं यत् कर्म समारब्धं प्रक्रान्तं स विसर्पः।

(ध) उदाहरति यथेति। एकस्य द्रौपदीकेशग्रहस्य पाकः कथं संग्रामे बहुराजन्यनिधनरूपमिति भावः। अत्र केशग्रहणम् अनिष्टफलप्रदं कर्म।

(न) उल्लेखमाह कार्य्यग्रहणमिति। कार्य्यस्य ग्रहणं उल्लेखः।

(प) उदाहरति यथेति। समिदाहरणाय काष्ठाहरणाय साधिदैवत इव अधिदैवता अधिष्ठात्री देवता तया सहित इव अनुमालिनीतीरं मालिन्याः

उत्तेजनमितीष्यते ।

स्वकार्य्यसिद्धयेऽन्यस्य

प्रेरणाय कठोरवाक् ॥ ४८७ ॥ [फ]

यथा ।

"इन्द्रजित्प्रचण्डवीर्य्योऽसि नाम्नैव बलवानसि ।

धिक् ! धिक् ! प्रच्छन्नरूपेण युध्यसेऽस्मद्भयाकुलः ॥ (ब)

भर्त्सना तु परीवादः ॥ ४८८ ॥

यथा सुन्दराङ्के—"दुर्य्योधनः । धिक् ! धिक् ! सूत ! किं कृतवानसि वत्सस्य मे प्रकृतिदुर्ललितस्य पापः पापं विधास्यति" इत्यादि (भ) ।

नद्यास्तीरे इत्यर्थः । कार्य्यातिपातः कार्य्यस्य व्याघातः । अत्र आतिथ्यरूपकार्य्यग्रहणम् ।

(फ) उत्तेजनमाह उत्तेजनमिति । स्वकार्य्यस्य सिद्धये अन्यस्य प्रेरणाय प्रवर्त्तनाय कठोरवाक् कटुवाक्यम् उत्तेजनमिति इष्यते ।

(ब) उदाहरति यथेति । इन्द्रजिदिति । मेघनादं प्रति लक्ष्मणस्योक्तिः । हे इन्द्रजित् ! नाम्नैव न तु कार्य्यत इति भावः, प्रचण्डवीर्य्यः प्रचण्डपराक्रमः बलवान् असि भवसि, इन्द्राभिदानमात्रेण तव प्रचण्डत्वं बलवत्त्वञ्च ख्यायते इत्यर्थः, धिक् धिक् त्वां पुनः पुनः इत्यर्थः निन्दामि, "धिक् निर्भर्त्सननिन्दयोः" इत्यमरः । त्वम् अस्मद् भयाकुलः सन् प्रच्छन्नरूपेण अलक्षितरूपेण युध्यसे । यदि तव निर्भयत्वं स्यात् तदावश्यं प्रकाश्ययुद्धे तव वर्त्तनं स्यादिति भावः । अत्र प्रकाश्ययुद्धे इन्द्रजितो वर्त्तनं स्वकार्य्यम् ।

(भ) उदाहरति यथेति । वत्सस्य दुःशासनस्य प्रकृतिदुर्ललितस्य प्रकृत्या स्वभावेन दुर्ललितस्य दुर्विलसितस्य, पापः पापात्मा भीम इत्यर्थः, पापम् अनिष्टं वक्षोविदारणरूपमित्यर्थः । अत्र मूर्च्छितदुर्य्योधनरक्षणाय रणात् रथं प्रत्यावर्त्तितवन्तं सूतं प्रति मोहावसाने दुर्य्योधनस्य भर्त्सनम् ।

नीतिः शास्त्रेण वर्त्तनम् ॥४८९॥ (म)

यथा शाकुन्तले—"दुष्मन्तः। विनीतवेशप्रवेश्यानि तपोवनानि" इति (य)।

उक्तस्यार्थस्य यत्तु स्यादुत्कीर्त्तनमनेकधा।
उपालम्भस्वरूपेण तत् स्यादर्थविशेषणम्॥४९०॥(र)

यथा शाकुन्तले—"राजानं प्रति शाङ्गरवः। आः! कथमिदं नाम किमिदमुपन्यस्तमिति। ननु भवानेव नितरां लोकवृत्तान्ते निष्णातः। (ल)

सतीमपि ज्ञातिकुलैकसंश्रयां
जनोऽन्यथा भर्त्तृमतीं विशङ्कते।
अतः समीपे परिणेतुरिष्यते
प्रियाप्रिया वा प्रमदा स्वबन्धुभिः"॥ (व)

(म) नीतिमाह नीतिरिति। शास्त्रेण यथाशास्त्रं वर्त्तनं व्यवहरणं शास्त्रीयकर्मानुष्ठानमित्यर्थः नीतिः।

(य) उदाहरति यथेति। तपोवनप्रवेशे नौद्धत्यं त्यजेदिति शास्त्रमत्र द्रष्टव्यम्।

(र) अर्थविशेषणमाह उक्तस्येति। उक्तस्य कथितस्य अर्थस्य विषयस्य ालम्भस्वरूपेण तिरस्काररूपेण अनेकधा बहुधा यत् उत्कीर्त्तनम् उल्लेखः स्यात् त् अर्थविशेषणं स्यात्। उपालम्भविशेषेण इति पाठे प्रतिकूलोक्तिखण्डनेनेति ोद्धव्यम्।

(ल) उदाहरति यथेति। कथमिदम् उक्तमिति शेषः। उपन्यस्तम् उपपितम्। नितरामतिशयेन। लोकवृत्तान्ते लौकिकव्यवहारे इत्यर्थः। निष्णातः भज्ञः।

(व) सतीमिति। जनः लोकः भर्त्तृमतीं सधवां स्त्रियं ज्ञातिकुलं पितृकुलमित्यर्थः कः केवलः आश्रयः यस्याः तादृशीं पितृगृहमात्रवासिनीमित्यर्थः, सतीमपि ध्वीमपि, अन्यथा भर्त्तृमतीम् उपपतियुक्तां, यद्वा सतीमपि असतीं, विशङ्कते

प्रोत्साहनं स्यादुत्साह-
गिरा कस्यापि योजनम् ॥ ४९१ ॥ (श)

यथा बालरामायणे—

"कालरात्रिकरालेयं स्त्रीति किं विचिकित्ससि।
तज्जगत्त्रितयं त्रातुं तात! ताड़य ताड़काम्" ॥ (ष)

साहाय्यं सङ्कटे यत् स्यात्
सानुकूल्यं परस्य च ॥ ४९२ ॥ (स)

यथा वेण्यां—"कृपं प्रति अश्वत्थामा। त्वमपि तावद्राज्ञः पार्श्ववर्त्ती भव। कृपः। वाञ्छाम्यहमद्य प्रतिकर्त्तुम्" (ह) इत्यादि।

सदोषां सम्भावयतीत्यर्थः, अतः कारणात् स्वबन्धुभिः स्वस्य स्त्रिया इत्यर्थः बन्धुभिः पित्रादिभिः प्रिया अप्रिया वा भर्त्तुरिति शेषः, प्रमदा नारी "प्रमदा समदे मत्ते स्त्रियामुत्तमयोषिति" इति मेदिनी। परिणेतुः पत्युः समीपे इष्यते रक्षितुमिति शेषः। अत्र किमिदमुपन्यस्तमिति राज्ञ उक्तौ तन्निर्भर्त्सनरूपेण चाः कथमित्याद्युत्कीर्त्तनस्य बहुधा उक्तत्वात् अर्थविशेषणम्।

(श) प्रोत्साहनमाह प्रोत्साहनमिति। उत्साहगिरा उत्साहसूचकवाक्येन कस्यापि योजनम् उत्तेजनं प्रोत्साहनं स्यात्।

(ष) उदाहरति कालरात्रीति। स्त्री इति हेतोः किं विचिकित्ससि? हन्मि न वेति संशयेन तिष्ठसि? हे तात! सप्रेमसम्बोधनमिदम्, इयं राक्षसी कालरात्रिवत् करालां दारुणा, विलोकयासिमीत्यर्थः। तत् तस्मात् जगतां त्रितयं त्रिभुवनमित्यर्थः त्रातुं रक्षितुं ताड़कां ताड़य जहीत्यर्थः। अत्र उत्साहवाक्येन रामस्य उत्तेजनम्।

(स) साहाय्यमाह साहाय्यमिति। सङ्कटे विपदि परस्य सानुकूल्यम् अनुकूलतया यत्, तत् साहाय्यं स्यात्।

(ह) उदाहरति यथेति। स्पष्टम्। अत्र रणव्यापाररूपे सङ्कटे राज्ञ आनुकूल्यविधानम्।

अभिमानः स एव स्यात् ॥ ४९३ ॥ (च)

यथा तत्रैव—"दुर्य्योधनः। मातः! किमप्यसदृशं कृपणं वचस्ते" इत्यादि (क)।

प्रश्रयादनुवर्त्तनम्।

अनुवृत्तिः ॥ ४९४ ॥ (ख)

यथा शाकुन्तले—"राजा शकुन्तलां प्रति। अयि! तपो वर्द्धते? अनसूया। दाणिं अदिधिविसेसलाहेण" (ग) इत्यादि।

भूतकार्य्याख्यानमुत्कीर्त्तनं मतम् ॥४९५ [घ]

यथा बालरामायणे—

"अत्रासीत् फणिपाशबन्धनविधिः शक्त्या भवद् देवरे।
गाढ़ं वक्षसि ताड़िते हनुमता द्रोणाद्रिरत्राहृतः"इत्यादि। (ङ)

(च) अभिमानमाह अभिमान इति। स एव अभिमान एव।

(क) उदाहरति यथेति। असदृशम् अयोग्यं, कृपणं क्षुद्रम्। अत्र मातुराक्षेपेण दुर्य्योधनस्य अभिमानः सूच्यते।

(ख) अनुवृत्तिमाह प्रश्रयादिति। प्रश्रयात् विनयात् अनुवर्त्तनम् अनुसरणं प्रतिवचनादिना सन्तोषणम् अनुवृत्तिः।

(ग) उदाहरति यथेति। दाणिम् इति। इदानीमतिथिविशेषलाभेन इति संस्कृतम्। स्पष्टम्। अत्र अनसूयायाः प्रत्युत्तरदाने, प्रश्रयः।

(घ) उत्कीर्त्तनमाह भूतेति। भूतस्य हृतस्य कार्य्यस्य आख्यानं कथनम् उत्कीर्त्तनं मतम्।

(ङ) उदाहरति यथेति। भवद्देवरे लक्ष्मणे। अत्र सीतां प्रति रामस्य भूतस्य नागपाशबन्धनादेः कार्य्यस्य कथनम्।

याच्ञा तु क्वापि याच्ञया: स्वयं दूतमुखेन वा ॥ ४९६ ॥ [च]

यथा ।

"अद्यापि देहि वैदेहीं दयालुस्त्वयि राघव: ।
शिरोभि: कन्दुकक्रीड़ां किं कारयसि वानरान्" ॥ (छ)

परिहार इति प्रोक्त: कृतानुचितमार्ज्जनम् ॥ ४९७ ॥ [ज]

यथा ।

"प्राणप्रयाणदु:खार्त्त उक्तवानस्म्यनक्षरम् ।
तत् क्षमस्व विभो ! किञ्च सुग्रीवस्ते समर्पित: ॥ (झ)

(च) याच्ञामाह याच्ञेति । स्वयं वा दूतमुखेन क्वापि जने या याच्ञा प्रार्थना सा याच्ञा । स्वयं याच्ञाया उदाहरणम्, "भो लङ्केश्वर ! दीयतां जनकजा राम: स्वयं याचते" इत्यादि ।

(छ) दूतमुखेन उदाहरति यथेति । अद्यापीति । रावणं प्रति अङ्गदस्योक्तिरियम् । अद्यापि इदानीमपि वैदेहीं सीतां देहि प्रत्यर्पय, राघव: राम: त्वयि आततायिनि दयालु: अस्तीति शेष: । शिरोभि: दशभिरिति भाव: वानरान् किं कथं कन्दुकक्रीड़ां कारयसि ? वानरास्तव शिरोभि: संग्रामपतितै: कन्दुकक्रीड़ां करिष्यन्ति, तत् कथं सहसे इति भाव: ।

(ज) परिहारमाह परिहार इति । कृतस्य अनुचितस्य कर्मण: मार्जनं क्षमा परिहार: प्रोक्त: ।

(झ) उदाहरति प्राणेति । रामं प्रति वालिन उक्ति: । प्राणप्रयाणे प्राणान्तसमये यत् दु:खं यातना तेन आर्त्त: व्यथित: सन् यत् अनक्षरं दुरक्षरमित्यर्थ: उक्तवान् "त्वया तपस्विचाण्डाल" इत्यादि कटुवाक्यं कथितवानस्मि, हे विभो ! तत् क्षमस्व, किञ्च अन्यच्च सुग्रीव: मम कनीयान् भ्राता ते तुभ्यं समर्पित: । अत्र अनुचितकार्य्यस्य पूर्वकृतस्य मार्जनम् ।

अवधीरितकर्त्तव्य-

कथनन्तु निवेदनम् ॥ ४९८ ॥ [ञ]

यथा राघवाभ्युदये—"लक्ष्मणः । आर्य्य ! समुद्राभ्यर्थनया गन्तुमुद्यतोऽसि किमेतत्" (ट) ।

प्रवर्त्तनन्तु कार्य्यस्य

यत् स्यात् साधुप्रवर्त्तनम् ॥ ४९९ ॥ [ठ]

यथा वेण्यां—"राजा । कञ्चुकिन् ! देवस्य देवकीनन्दनस्य बहुमानात् वत्सस्य भीमसेनस्य विजयमङ्गलाय प्रवर्त्तन्तां तत्रोपचिताः समारम्भाः" (ड) ।

आख्यानं पूर्ववृत्तोक्तिः ॥ ५०० ॥ [ढ]

यथा तत्रैव—"देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन् ह्रदा पूरिताः" इत्यादि ।

युक्तिरर्थावधारणम् ॥ ५०१ ॥ [ण]

(ञ) निवेदनमाह अवधीरितेति। अवधीरितस्य अवज्ञातस्य अर्थस्य विषयस्य कर्त्तव्यकथनं कर्त्तव्यत्वनिश्चयः निवेदनम् ।

(ट) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् । अत्र समुद्राद्यर्थनार्थं गमनं पूर्वमवज्ञातं कथं पुनस्तदर्थं गमनम् इति लक्ष्मणस्य तत्कर्त्तव्यत्वे निश्चयात् अवधारणार्थं निवेदनम्।

(ठ) प्रवर्त्तनमाह प्रवर्त्तनमिति। कार्य्यस्य यत् साधुप्रवर्त्तनं तत् प्रवर्त्तनं स्यात् ।

(ड) उदाहरति यथेति । उपचिताः वर्द्धिताः, समारम्भाः समुद्योगाः। अत्र शुभकार्य्यस्य सम्यक्प्रवर्त्तनम् ।

(ढ) आख्यानमाह आख्यानमिति । पूर्ववृत्तस्य पुराघटितस्य उक्तिः कथनम् आख्यानम् ।

(ण) युक्तिमाह युक्तिरिति। अर्थस्य कार्य्यस्य अवधारणं कर्त्तव्यनिश्चयः युक्तिः ।

यथा तत्रैव—

"यदि समरमपास्य नास्ति मृत्यो-
र्भयमिति युक्तमितोऽन्यतः प्रयातुम्।
अथ मरणमवश्यमेव जन्तोः
किमिति मुधा मलिनं यशः कुरुध्वम्" ॥ (त)

प्रहर्षः प्रमदाधिक्यम् ॥ ५०२ ॥ [थ]

यथा शाकुन्तले—"राजा। तत् किमिदानीमात्मानं पूर्णमनोरथं नाभिनन्दामि" (द)।

शिक्षा स्यादुपदेशनम् ॥ ५०३ ॥

यथा तत्रैव "सहि! ण जुत्तं आस्समवासिणो जणस्स अकिदसक्कारं अदिधिविसेसं उज्झिअ सच्छंददो गमणम्" (ध)

एषाञ्च लक्षणं नाट्यालङ्काराणां समान्यत एकरूपत्वेऽपि भेदेन व्यपदेशो गड्डलिकाप्रवाहेण। एषु (न) च केषाञ्चिद् गुणालङ्कारभावसन्ध्यङ्गविशेषान्तर्भावेऽपि नाटके प्रयत्नतः कर्त्तव्यात् तद्विशेषोक्तिः। एतानि च—

(त) उदाहरति यथेति। यदीति। यदि समरं युद्धम्। अपास्य त्यक्त्वा मृत्योः भयं नास्ति न भवेत् तदा इतः समरात् अन्यतः अन्यत्र प्रयातुं गन्तुं युक्तमिति। अथ यदि जन्तोः प्राणिनः मरणम् अवश्यमेव निश्चितमेव तदा किमिति कथं यशः मुधा मृषा मलिनं कुरुध्वम्। अत्र समरस्य कर्त्तव्यतायां निश्चयः।

(थ) प्रहर्षमाह प्रहर्ष इति। प्रमदस्य प्रकृष्टानन्दस्य आधिक्यं प्रहर्षः।

(द) उदाहरति यथेति। स्पष्टम्। अत्र शकुन्तलायाः पुनः प्राप्तौ आनन्दातिशयः।

(ध) उदाहरति यथेति। सहीति। "सखि! न युक्तमाश्रमवासिनो जनस्याकृतसत्कारमतिथिविशेषमुज्झित्वा स्वच्छन्दतो गमनम्" इति संस्कृतम्। स्पष्टम्। अत्र शकुन्तलां प्रति तत्सख्या उपदेशवाक्यम्।

(न) एषामिति। यदि च भूषणादीनि पूर्वोक्तानि नाट्यभूषणहेतुत्वरूप-

"पञ्चसन्धि चतुर्वृत्ति चतुःषष्ट्यङ्गसंयुतम्।
षट्त्रिंशल्लक्षणोपेतमलङ्कारोपशोभितम्॥
महारसं महाभोगमुदात्तरचनान्वितम्।
महापुरुषसञ्चारं साध्वाचारं जनप्रियम्॥
सुश्लिष्टसन्धियोगञ्च सुप्रयोगं सुखाश्रयम्।
मृदुशब्दाभिधानञ्च कविः कुर्यात्तु नाटकम्"॥ (प) इति।

मुनिनोक्तत्वात् नाटकेऽवश्यं कर्त्तव्यान्येव।
केऽप्यङ्गानि वक्ष्यन्ते।

लास्याङ्गान्याह।

गेयपदं स्थितपाठ्यमासीनं पुष्पगण्डिका।
प्रच्छेदकस्त्रिगूढञ्च सैन्धवाख्यं द्विगूढकम्॥
उत्तमोत्तमकञ्चान्यदुक्तप्रत्युक्तमेव च।

सामान्यधर्मयोगात् नाट्यलङ्कारेऽन्तर्भवितुमर्हन्ति तथाप्येषां भेदकथनं गड्डलिका-प्रवाहेण गतानुगतिकन्यायेन इत्यर्थः प्राचीनोक्तरीत्येति भावः। एषु लक्षणनाट्या-लङ्कारेषु।

(प) पञ्चेति। पञ्च सन्धयः मुखादयः यत्र तत्, चत्वारः वृत्तयः कौशिका-दयः यत्र तत्, चतुःषष्ट्या अङ्गैः पूर्वोक्तैः संयुतं, षट्त्रिंशता लक्षणैः पूर्वोक्तैः उपेतं युक्तम्, अलङ्कारैः नाट्यालङ्कारैः पूर्वोक्तैः उपशोभितं, महान् परिपुष्ट इत्यर्थः रसः शृङ्गारः वीरो वा यत्र तादृशं, महान् भोगः भावादिर्यत्र तादृशं, महाशयायं वा, उदात्ता विशालङ्कारादिगुणयुक्ता इति भावः या रचना तया अन्वितं युक्तम्, महापुरुषस्य नायकप्रधानस्य धीरोदात्तस्य इत्यर्थः सञ्चारः स्थिति-र्यस्मिन् तथोक्तं, सञ्चारम् इत्यत्र सत्कारम् इति वा पाठः। साधुः सद्भिरनुष्ठेय इत्यर्थः आचारः व्यवहारः यत्र तादृशं, जनप्रियं लोकरञ्जनं, सुश्लिष्टः सम्यक् मुखादियोगः समावेशः यस्मिन् तथाभूतं, सुप्रयोगं सुखाभिनयं, सुखाश्रयम् आनन्द-निलयं, मृदुः सुकोमलः शब्दानाम् अतिपातः प्रयोगः यस्मिन् तथाभूतं नाटकं कविः कुर्यादित्यन्वयः।

लास्ये दशविधं ह्येतदङ्गमुक्तं मनीषिभिः ॥

५०४ ॥ [फ]

अत्र च।

तन्त्रीभाण्डं पुरस्कृत्योपविष्टस्यासने पुरः।
शुष्कं गानं गेयपदम् ॥ ५०५ ॥ [ब]

यथा गौरीगृहे वीणां वादयन्ती मलयवती—

"उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरद्युते! मम हि गौरि!
अभिवाञ्छितं प्रसिध्यतु भगवति! युष्मत्प्रसादेन" (भ)

स्थितपाठ्यं तदुच्यते।
मदनोत्तापिता यत्र पठति प्राकृतं स्थिता ॥

५०६ ॥ [म]

अभिनवगुप्तपादास्त्वाहुः—"उपलक्षणञ्चैतत्। क्रोधोद्भ्रान्तस्यापि प्राकृतपठनं स्थितपाठ्यम्" इति।

निखिलातोद्यरहितं शोकचिन्तान्विताबला।

(फ) गेयपदमिति। गेयपदादीनि दश लास्याङ्गानि मनीषिभिरुक्तानीत्यर्थः।

(ब) गेयपदमाह तन्त्रीति। तन्त्रीभाण्ड वीणायन्त्रं पुरस्कृत्य अग्रे कृत्य गृहीत्वेत्यर्थः आसने पुरः अग्रतः उपविष्टस्य यत् शुद्ध पवित्रं गानं तत् गेयपदम्।

(भ) उदाहरति उत्फुल्लमिति। उत्फुल्लं विकसितं यत् कमलं पद्मं तस्य केसरपरागवत् गौरी गौरवर्णा द्युतिर्दीप्तिर्यस्यास्तत्सम्बुद्धौ! भगवति! गौरि! पार्वति! युष्मत्प्रसादेन भवत्याः अनुग्रहेण मम अभिवाञ्छितं प्रार्थितं प्रसिध्यतु सफलीभवतु।

(म) स्थितपाठ्यमाह स्थितपाठ्यमिति। यत्र मदनेन उत्तापिता स्थिता सती प्राकृतं पठति तत् लास्यमित्यर्थः स्थितपाठ्यम् उच्यते।

अप्रसाधितगात्रं यदासीदासीनमेव तु ॥ [य]
आतोद्यमिश्रितं गेयं छन्दांसि विविधानि च।
स्त्रीपुंसयोर्विपर्य्यासचेष्टितं पुष्पगण्डिका ॥ [र]
अन्यासक्तं पतिं मत्वा प्रेमविच्छेदमन्युना।
वीणापुरःसरं गानं स्त्रियाः प्रच्छेदको मतः॥[ल]
स्त्रीवेशधारिणां पुंसां नाट्यं श्लक्ष्णं त्रिगूढकम् ॥
५०७ ॥ [व]

यथा मालत्याम्—"मकरन्दः। एषोऽस्मि मालती संवृत्तः"।

कश्चन भ्रष्टसङ्केतः सुव्यक्तकरणान्वितः।
प्राकृतं वचनं वक्ति यत्र तत् सैन्धवं विदुः ॥
५०८ ॥ [श]

करणं वीणादिक्रिया।

(य) आसीनमाह निखिलेति। शोकेन चिन्तया चान्विता अन्यत्र निखिलातोद्यरहित निखिलेन आतोद्येन रहितं केनापि वाद्येन न सङ्गतमित्यर्थः अप्रसाधितम् अनलङ्कृतं गात्रं यस्मिन् तत् यथा तथा, यत् यस्मिन्नित्यर्थे अव्ययम्। यस्मिन् गेये इत्यर्थः आसीत् तिष्ठेत् तत् आसीनम्।

(र) पुष्पगण्डिकामाह आतोद्येति। आतोद्येन वादित्रेण मिश्रितं सङ्गतं गेयं विविधानि नानाप्रकाराणि छन्दांसि छन्दोबन्धनपूर्वकगीतानि इत्यर्थः। तथा स्त्रीपुंसयोः विपर्य्यासचेष्टितं वैपरीत्यविहरणं पुष्पगण्डिका।

(ल) प्रच्छेदकमाह अन्येति। पतिम् अन्यासक्तम् अन्यस्याम् आसक्तमित्यर्थः मत्वा प्रेमविच्छेदेन यः मन्युः शोकः तेन हेतुना स्त्रियाः वीणापुरःसरं गानं प्रच्छेदकः मतः।

(व) त्रिगूढमाह स्त्रीति। स्त्रीवेशधारिणां पुंसां श्लक्ष्णं मनोज्ञं नाट्यं नर्त्तनादिकं त्रिगूढम्।

(श) सैन्धवमाह कश्चनेति। भ्रष्टसङ्केतः सङ्केतस्थाने नायिकाया अगमनात

चतुरस्रपदं गीतं मुखप्रतिमुखान्वितम् ।
द्विगूढं रसभावाढ्यम् ॥ ५०९ ॥ [ष]
उत्तमोत्तमकं पुनः ।
कोपप्रसादजमधिक्षेपयुक्तं रसोत्तरम् ।
हावहेलान्वितं चित्रश्लोकबन्धमनोहरम् ५१० [स
उक्तिप्रत्युक्तिसंयुक्तं सोपालम्भमलीकवत् ।
विलासान्वितगीतार्थमुक्तप्रत्युक्तमुच्यते ॥
५११ ॥ [ह]

स्पष्टान्युदाहरणानि—

एतदेव यदा सर्वैः पताकास्थानकैर्युतम् ।
अङ्कैश्च दशभिर्धीरा महानाटकमूचिरे ॥
५१२ ॥ [च]

च्युतसङ्केतस्थान इत्यर्थः, सुव्यक्तेन करणेन अन्वितोऽपि कश्चन कोऽपि पुरुषः यत् प्राकृतं वचनं वक्ति तत् सैन्धवं विदुः ।

(ष) द्विगूढमाह चतुरस्रपदमिति । चतुरस्राणि सामाजिकमनोहराणि भावः पदानि यत्र तादृशं, यद्वा चतुरस्रपदं स्वरग्रामादि पूर्णं, मुखसन्धिप्रतिमुख सन्धिसमन्वितं, रसभावाभ्याम् आढ्यं युक्तं गीत द्विगूढम् ।

(स) उत्तमोत्तममाह उत्तमोत्तमकमिति । कोपप्रसादाभ्यां जातम्, अधिक्षे तिरस्कारः तद्युक्तं, रसोत्तरं सरसमित्यर्थः, हावेन भ्रूनेत्रादिविकारैस्त्विति वचर्ण तेन, हेलया हेलात्यन्तसमालक्ष्यविकारः स्यात् स एव चेति लक्षणोक्तेन अन्वित चित्रेण मनोज्ञेन श्लोकबन्धेन पदरचनेन मनोहरम् गीतम् उत्तमोत्तमम् ।

(ह) उक्तप्रत्युक्तमाह । उक्तीति । उक्तिप्रत्युक्तिभ्यां वचनोत्तराभ्यां संयुक्त सोपालम्भं तिरस्कारव्यञ्जकम्, अलीकवत् मृषावादसहितम् अप्रियवचा, विला अन्वितः युक्तः गीतस्य अर्थः यत्र तादृशं गीतम् उक्तप्रत्युक्तम् उच्यते ।

एतदेव नाटकं यथा बालरामायणम्।

अथ प्रकरणम्।

भवेत् प्रकरणे वृत्तं लौकिकं कविकल्पितम्।
शृङ्गारोऽङ्गी नायकस्तु विप्रोऽमात्योऽथवा वणिक्।
सापायधर्मकामार्थपरो धीरप्रशान्तकः॥

५१३॥ [क]

विप्रनायकं यथा मृच्छकटिकम्। अमात्यनायकं मालतीमाधवम्। वणिङ्नायकं पुष्पभूषितम्।

नायिका कुलजा क्वापि वेश्या क्वापि द्वयं क्वचित्।
तेन भेदास्त्रयस्तस्य तत्र भेदस्तृतीयकः।
कितवद्युतकारादिविटचेटकसङ्कुलः॥

५१४॥ [ख]

(च) महानाटकमाह एतदिति। एतत् नाटकमेव सर्वैः पूर्वोक्तैः पताकास्थानकैः दशभिरङ्कैश्च युतं धीराः विद्वांसः महानाटकम् ऊचिरे उक्तवन्तः।

(क) महानाटकमुक्त्वा प्रकरणमाह अथेति। भवेदिति। प्रकरणे वृत्तं वर्णनीयं नायकचरितं, लौकिकं लोकचरित्रमात्रप्रसिद्धमतएव, कविना कल्पितं स्वकपोलरचितमित्यर्थः, न तु पुराणादिप्रसिद्धं, भवेत्। शृङ्गारः अङ्गी प्रधानम्। नायकः धीरप्रशान्तः पूर्वोक्तलक्षणः सापायाः अपायः क्षयः तत्सहिताः ये धर्माः स्वर्गसाधनभूताः कामाः स्त्रीपुत्रादयः अर्थाः भोगसाधनानि धनादीनि तत्परः तदासक्तः न तु अपायरहितमुक्तिकामीति भावः।

(ख) नायिकेति। क्वापि प्रकरणे नायिका कुलजा कुलीना, क्वापि वेश्या, क्वचित् द्वयं कुलजा वेश्या चेत्यर्थः, तेन हेतुना तस्य प्रकरणस्य त्रयः भेदाः विशेषाः। तत्र तेषु भेदेषु तृतीयो भेदः यत्र कुलजा वेश्या च नायिका इति

कुलस्त्री पुष्पभूषिते। वेश्या तु रक्तदत्ते। द्वे अपि मृच्छकटिकायाम। अस्य नाटकप्रकृतित्वात् (ग)। शेषं नाटकवत्।

अथ भाणः।

भाणः स्याद्धूर्त्तचरितो नानावस्थान्तरात्मकः।
एकाङ्क एक एवात्र निपुणः पण्डितो विटः॥
रङ्गे प्रकाशयेत् स्वेनानुभूतमितरेण वा।
सम्बोधनोक्तिप्रत्युक्ती कुर्य्यादाकाशभाषितैः॥
सूचयेद्वीरशृङ्गारौ शौर्य्यसौभाग्यवर्णनैः।
तत्रेतिवृत्तमुत्पाद्यं वृत्तिः प्रायेण भारती।
मुखनिर्वहणे सन्धी लास्याङ्गानि दशापि च॥
५१५॥ [घ]

भावः। कितवः धूर्त्तः द्यूतकारः, आदिपदेन सभिकादीनां ग्रहणं, तथा विटः पूर्वोक्तलक्षणः तथा चेटकः एतैः सङ्कुलः व्याप्तः।

(ग) अस्येति। "विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्म नाटकवन्मतम्" इत्युक्ते अस्य प्रकरणस्य नाटकमेव प्रकृतिम् प्रकारं यस्य तथोक्तः तस्य भावः तस्मात्।

(घ) भाणमाह भाणेति। भाण इति। धूर्त्तस्य नायकस्य चरितं यत्र सः, नानाविधम् अवस्थान्तरं दशाभेदः आत्मा स्वरूपं यस्य तादृशः, तथा एकाङ्कः एकेनैव अङ्केन समापनीय इत्यर्थः, भाणः स्यात्। अत्र एक एव निपुणः चतुरः पण्डितः विटः स्वेन आत्मना इतरेण वा अनुभूतं वस्तु रङ्गे नाट्यशालायां प्रकाशयेत्। आकाशभाषितैः सम्बोधनेन उक्तिप्रत्युक्ती कुर्य्यात्। शौर्य्यसौभाग्यवर्णनैः वीरशृङ्गारौ रसौ शौर्य्यवर्णनेन वीरं, सौभाग्यवर्णनेन शृङ्गारमित्यर्थः सूचयेत्। तत्र भाणे इतिवृत्तम् उत्पाद्यं कविभिः कल्पनीयं प्रायेण भारती वृत्तिः, मुखं निर्वहणञ्च एतौ सन्धी, तथा लास्याङ्गानि दशापि भवन्तीति शेषः।

तत्र आकाशभाषितरूपं परवचनमपि स्वयमेवानुवदन्नुत्तर-प्रत्युत्तरे कुर्य्यात् । शृङ्गारवीररसौ च सौभाग्यशौर्य्यवर्णनया सूचयेत् । प्रायो भारती कौशिक्यपि वृत्तिर्भवति । लास्याङ्गानि गेयपदादीनि । उदाहरणं लीलामधुकरः ।

अथ व्यायोगः ।

ख्यातेतिवृत्तो व्यायोगः स्वल्पस्त्रीजनसंयुतः ।
हीनो गर्भविमर्षाभ्यां नरैर्बहुभिराश्रितः ॥
एकाङ्कश्च भवेदस्त्रीनिमित्तसमरोदयः ।
कैशिकीवृत्तिरहितः प्रख्यातस्तत्र नायकः ॥
राजर्षिरथ दिव्यो वा भवेद्धीरोद्धतश्च सः ।
हास्यशृङ्गारशान्तेभ्य इतरेऽत्राङ्गिनो रसाः ॥

५१६ ॥ (ङ)

यथा सौगन्धिकाहरणम् ।

अथ समवकारः ।

वृत्तं समवकारे तु ख्यातं देवासुराश्रयम् ।
सन्धयो निर्विमर्षास्तु त्रयोऽङ्कास्तत्र चादिमे ॥
सन्धी द्वावन्त्ययोस्तद्वदेक एको भवेत् पुनः ।
नायका द्वादशोदात्ताः प्रख्याता देवदानवाः ॥

(ङ) व्यायोगमाह ख्यातेति । ख्यातेतिवृत्त इति । ख्यातं पुराणादिषु प्रसिद्धम् इतिवृत्तं यस्य तादृशः । गर्भविमर्षाभ्यां सन्धिभ्यां हीनः गर्भविमर्षसन्धिरहित इत्यर्थः । अस्त्रीनिमित्तसमरोदयः स्त्रीनिमित्तं विना समरस्य सङ्ग्रामस्य उदयः उपस्थितिर्यस्मिन् तथाभूतः । अन्यत् सुगमम् ।

फलं पृथक् पृथक् तेषां वीरमुख्योऽखिलो रसः।
वृत्तयो मन्दकौशिक्यो नात्र विन्दुप्रवेशकौ ॥
वीथ्यङ्गानि च तत्र स्युर्यथालाभं त्रयोदश।
गायत्र्युष्णिङ्मुखान्यत्र छन्दांसि विविधानि च ॥
त्रिशृङ्गारस्त्रिकपटः कार्य्यश्चायं त्रिविद्रवः।
वस्तु द्वादशनाड़ीभिर्निष्पाद्यं प्रथमाङ्कगम् ॥
द्वितीयेऽङ्के च तिसृभिर्द्वाभ्यामङ्के तृतीयके ॥
५१७ ॥ (च)

नाड़िका घटिकाद्वयमुच्यते। विन्दुप्रवेशकौ च नाटकोक्तावपि नेह विधातव्यौ।

तत्र।

धर्मार्थकामैस्त्रिविधः शृङ्गारः कपटः पुनः।
स्वाभाविकः कृत्रिमश्च दैवजो विद्रवः पुनः ॥

(च) समवकारमाह अथेति। वृत्तमिति। देवासुराश्रयं देवासुरसम्बद्धम्। निर्विमर्षाः विमर्षरहिताः सन्धयः चतुर्थसन्धिं विना चत्वारः सन्धयः प्रयोज्या इत्यर्थः। अङ्काः परिच्छेदाः त्रयः। तत्र आदिमे अङ्के द्वौ सन्धी मुखप्रतिमुखे इति भावः, अन्त्ययोः द्वितीयतृतीययोरङ्कयोरित्यर्थः एकः एकः सन्धिः गर्भः निर्वहणश्च इत्यर्थः भवेत्। उदात्ताः धीरोदात्ताः। तेषां नायकानां पृथक् पृथक् भिन्नं भिन्नं फलम्। अखिलः समग्रो रसः वीरमुख्यः वीररस एव प्रधानम् अन्ये अङ्गानीति भावः। षड़क्षरा वृत्तिर्गायत्री सप्ताक्षरा वृत्तिरुष्णिक् तत्प्रभृतीनि। मन्दकौशिक्यः मन्दा कौशिकी यासु ताः प्रायेण कौशिकीहीना इत्यर्थः। द्वादशनाड़ीभिः द्वादशभिः घटिकाभिः प्रथमाङ्कगं प्रथमाङ्कनिविष्टं वस्तु निष्पाद्यं सम्पादनीयम्। द्वितीयेऽङ्के तिसृभिः नाड़ीभिः तथा तृतीये अङ्के द्वाभ्यां नाड़ीभ्यां तत्रत्यं वस्तु निष्पाद्यमिति शेषः।

अचेतनैश्चेतनैश्च चेतनाचेतनैः कृतः॥

५१८॥ (छ)

अत्र शास्त्राविरोधेन कृतो धर्मशृङ्गारः। अर्थलाभार्थ-कल्पितः अर्थशृङ्गारः। प्रहसनशृङ्गारः कामशृङ्गारः। तत्र कामशृङ्गारः प्रथमाङ्क एव। अन्ययोस्तु (न) नियम इत्याहुः। चेतनाचेतना गजादयः। समवकीर्य्यन्ते (ज) बहवोऽर्था अस्मिन्निति समवकारः। यथा समुद्रमथनम्।

अथ डिमः।

मायेन्द्रजालसङ्ग्रामक्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः।
उपरागैश्च भूयिष्ठो डिमः ख्यातोऽतिवृत्तकः॥
अङ्गी रौद्ररसस्तत्र सर्वेऽङ्गानि रसाः पुनः।
चत्वारोऽङ्का मता नेह विष्कम्भकप्रवेशकौ॥
नायका देवगन्धर्वयक्षरक्षोमहोरगाः।
भूतप्रेतपिशाचाद्याः षोड़शात्यन्तमुद्धताः॥
वृत्तयः कौशिकीहीना निर्विमर्षाश्च सन्धयः।
दीप्ताः स्युः षड्रसाः शान्तहास्यशृङ्गारवर्जिताः॥

५१९॥ (झ)

(छ) शृङ्गारस्य कपटस्य विद्रवस्य च वैविध्यं दर्शयति सप्तेति। धर्मार्थेति। शृङ्गारः धर्मार्थकामैः त्रिविधः। कपटः स्वाभाविकः कृत्रिमः दैवजः दैवेन जनितः। विद्रवः शङ्का-भय-त्रासकृतः सम्भ्रमः, अचेतनकृतः चेतनकृतः तथा चेतनाचेतनोभय-कृत इति त्रिविधः।

(ज) समवकीर्य्यन्ते सम्यक् प्रयुज्यन्ते इत्यर्थः।

(झ) डिममाह अथेति। उपरागैः चन्द्रसूर्य्यादीनां ग्रासविशेषैः भूयिष्ठः

अत्रोदाहरणञ्च—"त्रिपुरदाहः" इति महर्षिः।

अथ ईहामृगः।

ईहामृगो मिश्रवृत्तचतुरङ्कः प्रकीर्त्तितः।
मुखप्रतिमुखे सन्धी तत्र निर्वहणं तथा॥
नरदिव्यावनियमौ नायकप्रतिनायकौ।
ख्यातौ धीरोद्धतावन्यो गूढ़भावादयुक्तकृत्॥
दिव्यस्त्रियमनिच्छन्तीमपहारादिनेच्छतः।
शृङ्गाराभासमप्यस्य किञ्चित् किञ्चित् प्रदर्शयेत्॥
पताकानायका दिव्या मर्त्या वापि दशोद्धताः।
युद्धमानीय संरम्भं परं व्याजान्निवर्त्तते॥
महात्मानो बधप्राप्ता अपि बध्याः स्युश्च नो॥
एकाङ्को देव एवात्र नेतेत्याहुः परे पुनः।
दिव्यस्त्रीहेतुकं युद्धं नायकाः षडितीतरे॥
५२०॥॥ (ञ)

बहुलः। ख्यातं पुराणादिप्रसिद्धम् इतिवृत्तं यस्य तादृशः। दीप्ताः उज्ज्वलाः, विभावादिसामग्रीबलेन झटिति प्रतीयमाना इति भावः। अन्यत् स्पष्टम्।

(ञ) ईहामृगमाह अथेति। मिश्रवृत्तः ख्याताख्यातेतिवृत्तः। अनियमौ नियमवर्जितौ क्वचित् नरो नायकः, प्रतिनायको वा, क्वचित् दिव्यः नायकः, प्रतिनायको वा, इति नायकप्रतिनायकयोर्नियमो नास्तीति भावः। गूढभावात् गोपनभावात् अयुक्तकृत् अनुचितकार्य्यकारीत्यर्थः। अपहारादिना बलात्कारादिना, आदिपदेन छलादिपरिग्रहः। परं शत्रुं प्रतिनायकमित्यर्थः, संरम्भं क्रोधम्, आनीय प्रापय्य, क्रुद्धं कृत्वेत्यर्थः, व्याजात् छलात्। बधप्राप्ताः बधप्राप्तियोग्या

मिश्रं ख्याताख्यातम् । अन्यः प्रतिनायकः । पताकानायकास्तु नायकप्रतिनायकयोर्मिलिता दश । नायको मृगवदलभ्यां नायिकामत्र ईहते वाञ्छतीति ईहामृगः । यथा कुसुमशेखरविजयादि ।

अथ अङ्कः ।

उत्सृष्टिकाङ्क एकाङ्को नेतारः प्राकृता नराः ।
रसोऽत्र करुणः स्थायी बहुस्त्रीपरिदेवितम् ॥
प्रख्यातमितिवृत्तञ्च कविर्बुद्ध्या प्रपञ्चयेत् ।
भाणवत् सन्धिवृत्ताङ्गान्यस्मिन् जयपराजयौ ॥
युद्धञ्च वाचा कर्त्तव्यं निर्वेदवचनं बहु ॥

५२१ ॥ (ट)

इमञ्च केचित्—"नाटकाद्यन्तःपात्यङ्कपरिच्छेदार्थम् उत्सृष्टिकाङ्कनामानम्" आहुः । अन्ये तु "उत्क्रान्ता विलोमरूपा सृष्टिर्यत्र" इति उत्सृष्टिकाङ्कः । यथा शर्मिष्ठाययातिः ।

अथ वीथी ।

वीथ्यामेको भवेदङ्कः कश्चिदेकोऽत्र कल्प्यते ।

अपीत्यर्थः । "निवर्त्तते" इत्यत्र निवर्त्तयेदिति पाठे पर युद्धस्थानमानीय संरम्भं निवर्त्तयेदित्यर्थः । महात्मान इति प्रतिनायकानां मध्ये पुराणादिप्रसिद्धः स न वर्णनीय इति भावः । अन्यत् सुगमम् ।

(ट) अङ्कमाह अथेति । उत्सृष्टिकाङ्कः अङ्कस्य नामान्तरमेतत् । प्रपञ्चयेत् विस्तारयेत् । प्राकृताः सामान्याः नातिमहान्त इत्यर्थः । स्थायी स्थिरतरः । प्रपञ्चयेत् बहुलीकुर्य्यात् । भाणवदिति भाणे यथा मुखनिर्वहणे सन्धी कौशिकी, भारत्यौ वृत्ती, दश लास्याङ्गानि, तथात्रापीत्यर्थः; अस्मिन् अङ्के जयपराजयौ वर्णनीयौ । अन्यत् स्पष्टम् ।

आकाशभाषितैरुक्तैश्चित्रां प्रत्युक्तिमाश्रितः॥
सूचयेद्भूरिशृङ्गारं किञ्चिदन्यान् रसानपि।
मुखनिर्वहणे सन्धी अर्थप्रकृतयोऽखिलाः॥
५२२॥ (ठ)

कश्चिदिति उत्तमो मध्यमोऽधमो वा। शृङ्गारबहुलत्वाच्च अस्याः कौशिकीवृत्तिबहुलत्वम्।

अस्यास्त्रयोदशाङ्गानि निर्दिशन्ति मनीषिणः।
उद्घात्यकावलगिते प्रपञ्चस्त्रिगतं छलम्॥
वाक्केल्यधिबले गण्डमवस्यन्दितनालिके।
असत्प्रलापव्याहारमृदवानि च तानि तु॥
५२३॥ (ड)

तत्र उद्घात्यकावलगिते प्रस्तावनाप्रस्तावे सोदाहरणे लक्षिते।

मिथो वाक्यमसद्भूतं
प्रपञ्चो हास्यकृन्मतः॥ ५२४॥ (ढ)

यथा विक्रमोर्वश्याम्। वड़भीस्थविदूषकचेट्योरन्योन्यवचनम्।

(ठ) वीथीमाह अथेति। अत्र वीथ्याम् एकः अद्वितीय इत्यर्थः कश्चित् नायक इति शेषः कल्प्यते निबध्यते। अखिलाः समग्राः पञ्चेति भावः अर्थप्रकृतयः बीजाद्यः प्रयोज्या इति शेषः।

(ड) अस्या इति। अस्याः वीथ्याः। अन्यत् स्पष्टम्।

(ढ) प्रपञ्चमाह मिथ इति। मिथः परस्परं हास्यकृत् हास्यजनकम्। असद्भूतं मिथ्याभूतं वाक्यं प्रपञ्चः।

त्रिगतं स्यादनेकार्थ-
योजनं श्रुतिसाम्यतः ॥ ५२५ ॥ (ण)

यथा तत्रैव—"राजा ।
सर्वक्षितिभृतां नाथ ! दृष्टा सर्वाङ्गसुन्दरी ।
रामा रम्ये वनान्तेऽस्मिन् मया विरहिता त्वया" ॥ (त)
नेपथ्ये तत्रैव प्रतिशब्दः । "राजा । कथं दृष्टेत्याह" ।

अत्र प्रश्नवाक्यमेवोत्तरत्वेन योजितम् । "नटादित्रितयविषय-मेवेदम्" (थ) इति कश्चित् ।

प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यै-
र्विलोभ्य छलनाच्छलम् ॥ ५२६ ॥ (द)

यथा वेण्यां—"भीमार्जुनौ ।
कर्त्ता द्यूतच्छलानां जतुमयशरणोद्दीपनः सोऽभिमानी
कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः पाण्डवा यस्य दासाः ।

(ण) त्रिगतमाह त्रिगतमिति । श्रुतिसाम्यतः शब्दसादृश्यात् अनेकार्थयोजनं बह्वर्थं कल्पनं त्रिगतं स्यात् ।

(त) उदाहरति यथेति । सर्वेति । उर्वशीविरहितस्य पुरूरवस उक्ति-रियम् । हे सर्वक्षितिभृतां सर्वपर्वतानां नाथ ! पर्वतश्रेष्ठ ! अस्मिन् रम्ये वनान्ते वनभूमौ मया विरहिता सर्वाङ्गसुन्दरी रामा उर्वशी त्वया दृष्टा ? अत्रास्य वाक्यस्य प्रतिध्वनेश्च साम्यात् दृष्टेति वाक्यस्य प्रश्नरूप एकोऽर्थः पुनर्दृष्टेति प्रतिध्वनिः प्रतिवचनरूपो अपरोऽर्थः इति अनेकार्थयोजनं बोद्धव्यम् ।

(थ) त्रिगतपदव्युत्पत्तिमाह नटादीति । आदिना नटीप्रभृतिनटयोर्ग्रहणम् । इदं त्रिगतम् ।

(द) छलमाह प्रियाभैरिति । प्रियाभैः प्रियसदृशैः अप्रियैः वाक्यैः विलोभ्य छलना परप्रतारणा छलम् ।

राजा दुःशासनादेर्गुरुरनुजशतस्याङ्गराजस्य मित्रम्
क्वास्ते दुर्योधनोऽसौ कथयतु न रुषा द्रष्टुमभ्यागतौ स्वः" ॥ (ध)

अन्ये त्वाहुश्छलं किञ्चित् कार्य्यमुद्दिश्य कस्यचित् ।
उदीर्य्यते यद्वचनं वञ्चना हास्यरोषकृत् ॥ (न)
वाक्केलिर्हास्यसम्बन्धो द्वित्रिप्रत्युक्तितो भवेत् ॥
५२७ ॥ (प)

द्वित्र्युक्त्युपलक्षणं यथा—

"भिक्षो ! मांसनिषेवणं प्रकुरुषे ? किन्तेन मद्यं विना
मद्यञ्चापि तव प्रियम् ? प्रियमहो ! वाराङ्गनाभिः सह ।
वेश्याप्यर्थरुचिः कुतस्तव धनम् ? द्यूतेन चौर्य्येण वा
चौर्य्यद्यूतपरिग्रहोऽपि भवतः ? नष्टस्य कान्या गतिः" ॥ (फ)

(ध) उदाहरति यथेति। कर्त्तेति। द्यूतछलानां द्युतक्रीड़ाकपटानां कर्त्ता, जतुमयं जतुप्रचुरं, प्रचुरार्थे मयट्। यत् शरणं गृहं "शरणं गृहरक्षित्रोः" इत्यमरः। तस्य उद्दीपनः विरोचनद्वारा जतुगृहदाहक इत्यर्थः, अभिमानी अहङ्कारवान्, कृष्णायाः द्रौपद्याः केशानाम् उत्तरीयस्य च व्यपनयने आकर्षणे पटुः नियोजयिता इत्यर्थः, पाण्डवाः युधिष्ठिरादयः यस्य दासाः किङ्कराः, द्यूतजयेन दासत्वेन सम्भाविता इति भावः। दुःशासनादेः दुःशासनप्रभृतिकस्य अनुजशतस्य कनिष्ठभ्रातृशतस्य गुरुः, अङ्गराजस्य कर्णस्य मित्रं बन्धुः, सः प्रसिद्धः असौ राजा दुर्य्योधनः क्व कुत्र आस्ते तिष्ठति कथयत, यूयमिति शेषः। रुषा क्रोधेन तं द्रष्टुं साक्षात्कर्त्तुं न अभ्यागतौ उपस्थितौ स्वः भवावः, आवामिति शेषः। भृत्यान् प्रति उक्तिरियम्।

(न) अन्ये त्विति। कस्यचित् किञ्चित् कार्य्यमुद्दिश्य वञ्चनाहास्यरोषकरं यत् वचनम् उदीर्य्यते कथ्यते अन्ये पण्डितास्तु तत् छलम् आहुः कथयन्ति।

(प) वाक्केलिमाह वाक्केलिरिति। द्वे वा तिस्रो वा प्रत्युक्तयः प्रतिवचनानि ताभ्यः यः हास्यसम्बन्धः स वाक्केलिर्भवेत् ।

(फ) उदाहरति यथेति। भिक्षो इति। भिक्षो ! मांसनिषेवणं मांसभोजनं

केचित् "प्रकान्तवाक्यस्य साकाङ्क्षस्यैव निर्वृत्तिर्वाकेलिः" इत्याहुः । अन्ये च "अनेकस्य प्रश्नस्यैकमुत्तरम्" ।

अन्योन्यवाक्याधिक्योक्तिः
स्पर्द्धयाधिबलं मतम् ॥ ५२८ ॥ (ब)

यथा मम प्रभावत्यां—"वज्रनाभः ।

अस्य वक्षः क्षणेनैव निर्मथ्य गदयानया ।
लीलयोन्मूलयिष्यामि भुवनद्वयमद्य वः ॥ (भ)

प्रद्युम्नः । अरे रे असुरापसद ! (म) अलममुना बहुप्रलापेन मम खलु ।

अद्य प्रचण्डभुजदण्डसमर्पितोरु-
कोदण्डनिर्गलितकाण्डसमूहपातैः ।

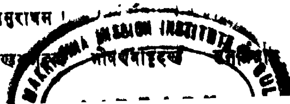
प्रकुरुषेति मद्यं विना तेन मांसेन किं ? मद्यसहितमांसभोजनमेव रुचिकरमित्यर्थः । अहो ! मद्यञ्चापि तव प्रियम् ? प्रियं सत्यं, परन्तु वाराङ्गनाभिः सह ; विना वेश्याभिर्मद्यमपि न मदकरमित्यर्थः । वेश्या वाराङ्गना अपि अर्थरुचिः अर्थाभिलाषिणी, त्वन्तु भिक्षुः, कुतस्तव धनम् ? आयातीति शेषः । द्यूतेन चौर्य्येण वा भवतः चौर्य्यद्यूतयोरपि परिग्रहः स्वीकारः ? वर्त्तते इति शेषः । नष्टस्य आचारभ्रष्टस्य अन्या गतिः का ? न कापीत्यर्थः ।

(ब) अधिबलमाह अन्योन्येति । स्पर्द्धया अहङ्कारेण अन्योन्यं परस्परं वाक्यस्य आधिक्येन अतिशयेन उक्तिः अधिबलं मतम् ।

(भ) उदाहरति यथेति । अस्येति । अस्य प्रद्युम्नस्य वक्षः क्षणेनैव अनया हस्तस्थितयेति भावः गदया निर्मथ्य चूर्णयित्वेत्यर्थः लीलया अवहेलया अद्य वः युष्माकं युष्मानगणयित्वेत्यर्थः अनादरे षष्ठी । भुवनद्वयं स्वर्गं पृथिवीञ्च इत्यर्थः स्वस्य पातालवासित्वादिति भावः उन्मूलयिष्यामि उत्पाटयिष्यामि ।

(म) असुरापसद ! असुराधम !

(य) अद्येति । प्रचण्डभुजदण्ड... गोवषमाइदस्य ... निशिताग्र

आस्तां समस्तदितिजक्षतजोक्षितेयं
क्षौणी क्षणेन पिशिताशनलोभनीया" ॥ (य)

गण्डं प्रस्तुतसम्बन्धि
भिन्नार्थं सत्वरं वचः ॥ ५२९ ॥ (र)

यथा वेण्यां—"राजा।
अध्यासितुं तव चिराज्जघनस्थलस्य
पर्य्याप्तमेव करभोरु! ममोरुयुग्मम्" ॥ (ल)

अनन्तरं प्रविश्य—"कञ्चुकी। देव! भग्नं भग्नम्" इत्यादि।
अत्र रथकेतनभङ्गार्थं वचनमूरुभङ्गार्थे सम्बन्धे सम्बद्धम्।

व्याख्यानं स्वरसोक्तस्या-
न्यथावस्यन्दितं भवेत् ॥ ५३० ॥ (व)

यथा छलितरामे—"सीता। जाद! कल्लं क्खु अओज्झाए गंतव्वं तहिं सो राआ विणएण पणयिदव्वो"। लवः।

उरुकोदण्डात् महाधनुषः निर्गलितानां काण्डानां शराणां समूहस्य पातैः क्षेपैः इयं क्षौणी पृथ्वी क्षणेन अत्यल्पकालेन समस्तानां दितिजानां दैत्यानां क्षतजैः रुधिरैः उक्षिता अभिषिक्ता सती पिशिताशनानां मांसभोजिनां लोभनीया अभिलषणीया स्फुर्वति इत्यर्थः, आस्तां भवतु। वसन्ततिलकं वृत्तम्।

(र) गण्डमाह गण्डमिति। प्रस्तुतसम्बन्धि प्रकृतार्थसम्बद्धं भिन्नार्थं पृथगर्थं सत्वरं त्वरान्वितं वचः गण्डम्।

(ल) उदाहरति यथेति। अध्यासितुमिति। भानुमतीं प्रति दुर्य्योधनवचनम्। हे करभोरु! मम ऊरुयुग्मं चिरात् चिरकालं व्याप्य तव जघनस्थलस्य अध्यासितुम् अधिष्ठातुं पर्य्याप्तमेव समुचितमेव। अत्र रथकेतनभङ्गरूपभिन्नार्थं वचनं प्रस्तुतस्य दुर्य्योधनोरुभङ्गरूपस्य अर्थस्य सूचकम्।

(व) अवस्यन्दितमाह व्याख्यानमिति। स्वरसोक्तस्य स्वभावत उक्तस्य वाक्यस्य अन्यथा व्याख्यानम् अवस्यन्दितं भवेत्।

"अथ किमावाभ्यां राजोपजीविभ्यां भवितव्यम्"। सीता। "जाद ! सो तुम्हाणं पिदा"। लवः। "किमावयोः रघुपतिः पिता ?" सीता। (साशङ्कम्) "मा अण्णधा संकधं ण क्खु तुम्हाणं सअलाए ज्जेव पुहवीए त्ति"। (अ)

प्रहेलिकैव हास्येन

युक्ता भवति नालिका ॥ ५३१ ॥ (ब)

संवरणकार्य्युत्तरं प्रहेलिका। यथा रत्नावल्याम्—"सुसङ्गता। सहि ! जस्स किदे तुमं आअदा सो इदो ज्जेव चिट्ठदि"। सागरिका। "कस्स किदे अहं आअदा" ? सुसङ्गता। "णं चित्तफलअस्स"। अत्र त्वं राज्ञः कृते आगतेत्यर्थः संवृत्तः (स)।

असत्प्रलापो यद्वाक्यमसम्बद्धं तथोत्तरम्।
अगृह्णतोऽपि मूर्खस्य पुरो यच्च हितं वचः ॥
५३२ ॥ (ह)

(अ) उदाहरति यथेति। जादेति। "पुत्र ! कस्य खलु अयोध्यायां गन्तव्यं तर्हि स राजा विनयेन प्रणयितव्य" इति संस्कृतम्। जादेति। "पुत्र ! स युष्माकं पिता" इति संस्कृतम्। मा इति। "मा अन्यथा शङ्केथा न खलु युवयोः सकलाया एव पृथिव्याः" इति संस्कृतम्। अत्र स्वभावोक्तस्य स युवयोः पितेति वाक्यस्य सकलायाः पृथिव्या इत्यनेन पितृशब्दस्य पालकरूपत्वेन अन्यथा व्याख्यानम्।

(ब) नालिकामाह प्रहेलिकैवेति। हास्येन युक्ता प्रहेलिका एव नालिका भवति।

(स) उदाहरति यथेति। सहीति। "सखि ! यस्य कृते त्वमागता स इत एव तिष्ठति" इति संस्कृतम्। कस्स इति। "कस्य कृते अहमागता" इति संस्कृतम्। णं इति। "ननु चित्रफलकस्य" इति संस्कृतम्। अत्र राज्ञः कृते त्वमागतेति उत्तरं संवृतम् ;

तत्राद्यं (च) यथा मम प्रभावत्याम्—"प्रद्युम्नः (सहकार वल्लीमवलोक्य सानन्दम्) अहो कथमिहैव।

अलिकुलमञ्जुकेशी परिमलबहला रसावहा तन्वी।
किशलयपेशलपाणिः कोकिलकलभाषिणी प्रियतमा मे"॥ (क)

एवमसम्बद्धोत्तरेऽपि। तृतीयं यथा वेण्यां दुर्य्योधनं प्रति गान्धारीवाक्यम्।

व्याहारो यत् परस्यार्थे
हास्यक्षोभकरं वचः॥ ५३३॥ (ख)

यथा मालविकाग्निमित्रे। लास्यप्रयोगावसाने मालविका निर्गन्तुमिच्छति—"विदूषकः। मा दाव उपदेससुध्वा गमिस्ससि" इत्युपक्रमेण। दासः। विदूषकं प्रति। "आर्य्य! उच्यतां यस्त्वया क्रमभेदो लक्षितः"। विदूषकः। "पढमं बह्मण-पूआ भोदि सा इमाए लङ्घिदा" (ग)। मालविका। "स्मयते"

(ङ) असत्प्रलापमाह असत्प्रलाप इति। असम्बद्धं पूर्वापरसम्बन्धरहितं यत् वाक्यं तथा उत्तरं यस्य अगृह्णतः हितवाक्यमगृह्णत इत्यर्थः मूर्खस्य पुरः अग्रतः हितं वचः असौ असत्प्रलापः।

(च) आद्यम् असम्बद्धं वाक्यमित्यर्थः।

(क) अलीति। अलिकुलं भ्रमरसमूहः तद्वत् मञ्जुकेशी मनोहरकेशा, परिमलः सौरभः तद्बहुला अतिसौरभशालिनीत्यर्थः, रसम् अनुरागम् आवहतीति तथोक्ता अत्यनुरागवतीत्यर्थः, तन्वी कृशाङ्गी, किशलयः पल्लवः तद्वत् पेशलः कोमलः पाणिर्यस्यास्तादृशी, कोकिलवत् कलभाषिणी मधुरभाषिणी मे मम प्रियतमा अतिप्रेयसी। अत्र सहकारलतायां स्वप्रियाबुद्धिरसम्बद्धा।

(ख) व्याहारमाह व्याहार इति। परस्य अर्थे निमित्तं यत् हास्यक्षोभकरं वचः असौ व्याहारः।

(ग) उदाहरति यथेति। मा इति। "मा तावदुपदेशमुग्धा गमिष्यसि" इति संस्कृतम्। पढमं इति। "प्रथमं ब्राह्मणपूजा भवति सा अनया लङ्घिता" इति संस्कृतम्।

इत्यादिना नायकस्य विश्वस्तनायिकादर्शनप्रयुक्तेन हासलोभकारिणा वचसा व्याहारः ।

दोषा गुणा गुणा दोषा
यत्र स्युर्मृदवं हि तत् ॥ ५३४ ॥ (घ)

क्रमेण यथा—

"प्रिय ! जीवितता क्रौर्य्यं निःस्नेहत्वं कृतघ्नता ।
भूयस्त्वद्दर्शनादेव ममैते गुणतां गताः ॥ (ङ)
तस्यास्तद्रूपसौन्दर्य्यं भूषितं यौवनश्रिया ।
सुखैकतायनं जातं दुःखायैव ममाधुना" ॥ (च)

इति चाङ्गानि नाटकादिषु सम्भवन्त्यपि वीथ्यामवश्यं विधेयानि । विस्पष्टतया नाटकादिषु विनिविष्टान्यपीहोदाहृतानि वीथी च । नानारसानाञ्चात्र मालारूपतया स्थितत्वाद्वीथीयम् । यथा मालविका ।

(घ) मृदवमाह दोषा इति । यत्र वाक्ये दोषाः गुणाः, गुणाः दोषाश्च स्युः तत् मृदवम् ।

(ङ) उदाहरति । हे प्रिय ! जीवितता त्वद्विरहे जीवनमित्यर्थः क्रौर्य्यं नैष्ठुरता, निःस्नेहत्वं स्नेहशून्यता, तथा कृतघ्नता उपकारिणोऽपकारकरणं देहो जीवनस्य मित्रभूतः तव विरहे देहे जीवनस्थितिरतीव क्लेशवहा, तस्मात् तदानीं जीवनस्य देहादपगमः श्रेयान् नो चेत् तस्य कौर्य्यादिकमवश्यवक्तव्यमिति भावः । भूयः पुनः त्वद्दर्शनात् तव दर्शनं प्राप्येत्यर्थः, मम एते जीवनस्य क्रौर्य्यादयः गुणताम् अनुकूलतां गताः । अत्र दोषाणां गुणत्वम् ।

(च) तस्या इति । सख्युं प्रति नायकस्योक्तिरियम् । तस्याः कान्तायाः यौवनश्रिया तारुण्यलक्ष्म्या भूषितं विराजितं तत् रूपसौन्दर्य्यं रूपमाधुर्य्यं मम सुखैकतायनं सुखमात्राधारं यत् जातम् अधुना विरहे इत्यर्थः, तत् दुःखाय एव दुःखप्राप्तये एव । अत्र गुणानां दोषत्वम्

अथ प्रहसनम् ।

भाणवत्सन्धिसन्ध्यङ्गलास्याङ्गाङ्कैर्विनिर्मितम् ।
भवेत् प्रहसनं वृत्तं निन्द्यानां कविकल्पितम् ॥
५३५ ॥ (छ)

अत्र नारभटी नापि विष्कम्भकप्रवेशकौ ।
अङ्गी हास्यरसस्तत्र वीथ्यङ्गानि स्थितिर्न वा ।
तपस्विभगवद्विप्रप्रभृतिष्वत्र नायकः ॥५३६॥ (ज)
एको यत्र भवेत् धृष्टो हास्यं तच्छुद्धमुच्यते ॥
५३७ ॥ (झ)

यथा कन्दर्पकेलिः ।

आश्रित्य कञ्चन जनं सङ्कीर्णमिति तद् विदुः ॥
४३८ ॥ (ञ)

यथा धूर्त्तचरितम् ।

(छ) प्रहसनमाह भाणेति । भाणवत् भाण इव भाणे यथा मुखं निर्वहणञ्च सन्धी, सन्ध्यङ्गानि च बहूनि, लास्याङ्गानि च दश, एकोऽङ्कः, तथात्रापीति भावः ।

(ज) तत्र विशेषमाह अत्रेति । अत्र प्रहसने आरभटी वृत्तिर्न प्रयोज्येति शेषः । वीथ्यङ्गानां स्थितिरवस्थानं न वा नैव, अथवा वीथ्यङ्गानां स्थितिः नियतेत्यर्थः । अत्र प्रहसने तपस्व्यादिषु मध्ये कश्चित् नायको वाच्यः । अत्र भगवच्छब्देन सन्न्यासी प्रोच्यते । अन्यत् सुगमम् ।

(झ) प्रहसनस्य भेदत्रयं वक्तुमारभते एक इत्यादि । यत्र एकः मुख्यः नायक इत्यर्थः धृष्टः प्रगल्भः भवेत् तत् हास्यं प्रहसनं, शुद्धम् उच्यते ।

(ञ) आश्रित्येति । कञ्चन जनं धृष्टभिन्नं नायकमाश्रित्य इति भावः, यत् हास्यं प्रहसनं, क्रियते तत् सङ्कीर्णं विदुः ।

वृत्तं बहूनां धृष्टानां सङ्कीर्णं केचिदूचिरे।
तत् पुनर्भवति द्व्यङ्कमथवैकाङ्कनिर्मितम्॥
५३९॥ (ट)

यथा लटकमेलकादि। मुनिस्त्वाह।

"वेश्याचेटनपुंसकविटधूर्त्ता बन्धकी च यत्र स्युः।
अविकृतवेशपरिच्छदचेष्टितकरणन्तु सङ्कीर्णम्"॥ (ठ) इति।

विकृतन्तु विदुर्यत्र षण्डकञ्चुकितापसाः।
भुजङ्गचारणभटप्रभृतेर्वेशवाग्युताः॥५४०॥ (ड)

इदन्तु सङ्कीर्णेनैव गतार्थमिति मुनिना पृथग्नोक्तम्।

अथोपरूपकाणि। तत्र।

नाटिका क्लृप्तवृत्ता स्यात् स्त्रीप्राया चतुरङ्किका।
प्रख्यातो धीरललितस्तत्र स्यान्नायको नृपः॥
स्यादन्तःपुरसम्बन्धा सङ्गीतव्यापृताऽथवा।
नवानुरागा कन्यात्र नायिका नृपवंशजा॥
सम्प्रवर्त्तेत नेतास्यां देव्यास्त्रासेन शङ्कितः।

(ट) वृत्तमिति। यत्र बहूनां धृष्टानां वृत्तं चरितं केचित् सङ्कीर्णम् ऊचिरे उक्तवन्तः; तत् सङ्कीर्णप्रहसनं द्व्यङ्कम् अङ्कद्वयघटितं वा एकेनैव अङ्केन विनिर्मितं भवति।

(ठ) वेश्येति। यत्र प्रहसने वेश्यादीनां वर्णनं तथा तेषामविकृतानां यथास्थितानामिति भावः, वेशानां परिच्छदानां चेष्टितानाञ्च करणम् अनुकरणमित्यर्थः, तत् सङ्कीर्णम्।

(ड) विकृतमिति। यत्र षण्डकञ्चुकितापसाः भुजङ्गस्य विटस्य चारणस्य नटस्य भटादेश्च वेशयुक्ताः वचनयुक्ताश्च भवेयुः तत् हास्यं प्रहसनं, विकृतं विदुः।

देवी पुनर्भवेज्ज्येष्ठा प्रगल्भा नृपवंशजा ॥
पदे पदे मानवती तद्वशः सङ्गमो द्वयोः ।
वृत्तिः स्यात् कौशिकी स्वल्पविमर्षाः सन्धयः पुनः
॥ ५४१ ॥ (ढ)

द्वयोर्नायकनायिकयोः । यथा रत्नावलीविद्धशालभञ्जिकादि ।

अथ त्रोटकम् ।

सप्ताष्टनवपञ्चाङ्कं दिव्यमानुषसंश्रयम् ।
त्रोटकं नाम तत् प्राहुः प्रत्यङ्कं सविदूषकम् ॥
५४२ ॥ (ण)

प्रत्यङ्कं सविदूषकत्वादेवात्र शृङ्गारोऽङ्गी । सप्ताङ्कं यथा स्तम्भितरम्भम् । पञ्चाङ्कं यथा विक्रमोर्वशी ।

अथ गोष्ठी ।

प्राकृतैर्नवभिः पुंभिर्दशभिर्वाप्यलङ्कृता ।
नोदात्तवचना गोष्ठी कौशिकीवृत्तिशालिनी ॥

(ढ) उपरूपकाण्याह अथेति । नाटिकेति । क्लृप्तवृत्ता कल्पितवृत्तान्ता न तु पुराणादिषु प्रसिद्धवृत्तेति भावः, स्त्रीप्राया नारीबहुला, चतुरङ्किका चतुर्भिरङ्कैः सम्पाद्या इत्यर्थः । प्रख्यातः प्रसिद्धः धीरललितः निश्चिन्तो मृदुरनिशमिति लक्षणोक्तः, अन्तःपुरसम्बन्धा अन्तःपुरसम्बन्धवती अन्तःपुरचारिणीत्यर्थः । नेता नायकः देव्याः महिष्याः त्रासेन भयेन शङ्कितः सन् यस्यां नायिकायां सम्प्रवर्त्तेत समाचरेत् । द्वयोः नायिकानायकयोः सङ्गमः तद्वशः देव्यधीनः । स्वल्पविमर्षाः प्रायेण विमर्षाख्यसन्धिहीना इत्यर्थः । अन्यत् सुगमम् ।

(ण) त्रोटकमाह अथेति । सप्तेति । सप्त वा अष्टौ वा नव वा पञ्च वा अङ्काः यत्र तथोक्तं, दिव्यमानुषसंश्रयं देवमनुष्यसम्बद्धं, प्रत्यङ्कं, विदूषकपरिसहितं नाट्यं त्रोटकं प्राहुः ।

हीना गर्भविमर्षाभ्यां पञ्चषड् योषिदन्विता।
कामशृङ्गारसंयुक्ता स्यादेकाङ्कविनिर्मिता॥
५४३॥ (त)

यथा रैवतमदनिका।

अथ सट्टकम्।

सट्टकं प्राकृताशेषपाठ्यं स्यादप्रवेशकम्।
न च विष्कम्भकोऽप्यत्र प्रचुरश्चाद्भुतो रसः।
अङ्का जवनिकाख्याः स्युः स्यादन्यन्नाटिकासमम्
॥ ५४४॥ (थ)

यथा कर्पूरमञ्जरी।

अथ नाट्यरासकम्।

नाट्यरासकमेकाङ्कं बहुताललयस्थितिः।
उदात्तनायकं तद्वत् पीठमर्दोपनायकम्॥
हास्योऽङ्ग्यत्र सशृङ्गारो नारी वासकसज्जिका।
मुखनिर्वहणे सन्धी लास्याङ्गानि दशापि च॥

(त) गोष्ठीमाह यथेति। प्राकृतैरिति। प्राकृतैः नातिविदग्धैः। गोदात्तवचना संस्कृतान्यभाषिणी। पञ्चभिः षड्भिर्वा योषिद्भिरन्विता। अन्यत् स्पष्टम्।

(थ) सट्टकमाह सट्टकमिति। प्राकृतं संस्कृतादेन्यत्, अशेषं समस्तं पाठ्यं वाक्यं यस्मिन् तत्, अप्रवेशकं प्रवेशवर्जितम् प्रचुरः बहुलः। जवनिकाख्याः अङ्काः प्रयोज्याः अङ्कस्थाने जवनिकाशब्दः प्रयोज्य इत्यर्थः। अन्यत् अङ्कसंख्यादिकम्।

(द) नाट्यरासकमाह यथेति। नाट्येति। बह्वी तालस्य तालक्रियामानस्य लयस्य साम्यस्य च स्थितिर्यस्मिन् तत्, "तालः कालक्रियामानः लयः साम्यम्"

केचित् प्रतिमुखं सन्धिमिह नेच्छन्ति केवलम् ॥
५४५ ॥ (द)

तत्र सन्धिद्वयवती यथा नर्मवती। सन्धिचतुष्टयवती यथा विलासवती।

अथ प्रस्थानम्।

प्रस्थाने नायको दासो हीनः स्यादुपनायकः।
दासी च नायिका वृत्तिः कौशिकी भारती तथा ॥
सुरापानसमायोगादुद्दिष्टार्थस्य संहृतिः।
अङ्गौ द्वौ लयतालादिर्विलासो बहुलस्तथा ॥
५४६ ॥ (ध)

यथा शृङ्गारतिलकम्।

अथोल्लाप्यम्।

उदात्तनायकं दिव्यवृत्तमेकाङ्कभूषितम्।
शिल्पकाङ्गैर्युतं हास्यशृङ्गारकरुणैः रसैः ॥ (न)
उल्लाप्यं बहुसंग्रामं व्यस्रगीतिमनोहरम्।

इत्यमरः। उदात्तनायकं धीरोदात्तनायकयुतं, पीठमर्दः पूर्वोक्तलक्षणः उपनायकः नायकसहकारी यत्र तत्। सशृङ्गारः शृङ्गाररससहितः हास्यः अत्र अङ्गी प्रधानम्। नारी नायिका। वासकसज्जिता पूर्वोक्तलक्षणा। अन्यत् स्पष्टम्।

(ध) प्रस्थानमाह अथेति। प्रस्थान इति। हीनः दासादपि इतर इत्यर्थः। सुरापानसमायोगात् मद्यपानवशात् उद्दिष्टस्य प्रस्तुतस्य अर्थस्य इतिवृत्तस्य संहृतिः समापनम्। अन्यत् सुगमम्।

(न) उल्लाप्यमाह अथेति। उदात्तेति। उदात्तः धीरोदात्तः नायको यत्र तत्, दिव्यवृत्तं दिव्यनायकोचितचरित्रयुक्तम्। अन्यत् स्पष्टम्।

चतस्रो नायिकास्तत्र त्र्योऽङ्का इति केचन ॥

५४७ ॥ (प)

शिल्पकाङ्गानि वक्ष्यमाणानि । यथा देवीमहादेवम् ।

अथ काव्यम् ।

काव्यमारभटीहीनमेकाङ्कं हास्यसङ्कुलम् ।
खण्डमात्रा द्विपदिका भग्नतालैरलङ्कृतम् ॥
वर्णमात्राच्छड्डुलिकायुतं शृङ्गारभाषितम् ।
नेता स्त्री चाप्युदात्तात्र सन्धी आद्यौ तथान्तिमः ॥

५४८ ॥ (फ)

यथा यादवोदयः ।

अथ प्रेङ्खणम् ।

गर्भावमर्षरहितं प्रेङ्खणं हीननायकम् ।
असूत्रधारमेकाङ्कमविष्कम्भप्रवेशकम् ।
नियुद्धसम्फेटयुतं सर्ववृत्तिसमाश्रितम् ।

(प) अन्यसम्मतमुल्लाप्यमाह उल्लाप्यमिति । त्र्यङ्कं च त्रिभागेन इति भावः, यद्वा त्रिपदीगीतेन मनोहरम् । केचन पण्डिता इदम् उल्लाप्यं वदन्तीति शेषः ।

(फ) काव्यमाह अथेति । काव्यमिति । आरभटी वृत्तिविशेषः तया हीनं खण्डमात्रा द्विपदिका भग्नतालैः तत्तदाख्यगीतविशेषैरित्यर्थः वर्णमात्रा तथा च्छड्ड-लिका छन्दोभेदौ ताभ्यां युतं, शृङ्गारभाषितं शृङ्गाररसूचकवाक्यसमन्वितम् । नेता नायकः स्त्री नायिका च उदात्तः उदात्ता च । अत्र काव्ये आद्यौ मुखप्रतिमुखे इत्यर्थः अन्तिमः निर्वहणमित्यर्थः । अन्यत् सुगमम् ।

(ब) प्रेङ्खणमाह अथेति । गर्भेति । गर्भावमर्षरहितं गर्भविमर्षसन्धि-द्वयवर्जितं, हीनः प्राकृतः नायको यत्र तत्, नियुद्धः सम्फेटः सरोषभाषणञ्च

नेपथ्ये गीयते नान्दी तथा तत्र प्ररोचना ॥

५४९ ॥ (ब)

यथा बालिवधः ।

अथ रासकम् ।

रासकं पञ्चपात्रं स्यान्मुखनिर्वहणान्वितम् ।
भाषाविभाषाभूयिष्ठं भारती कौशिकीयुतम् ॥
असूत्रधारमेकाङ्कं सवीथ्यङ्गं कलान्वितम् ।
श्लिष्टनान्दीयुतं ख्यातनायिकं मूर्खनायकम् ॥
उदात्तभावविन्यासंसंश्रितं चोत्तरोत्तरम् ।
इह प्रतिमुखं सन्धिमपि केचित् प्रचक्षते ॥

५५० ॥ (भ)

यथा मेनकाहितम् ।

अथ संलापकम् ।

संलापकेऽङ्काश्चत्वारस्त्रयो वा नायकः पुनः ।
पाषण्डः स्याद्रसस्तत्र शृङ्गारकरुणेतरः ॥

ताभ्यां युतं, सर्वाभिर्वृत्तिभिः कौशिक्यादिभिः समाश्रितं युक्तम् । प्ररोचना प्रकृत-प्रशंसया सामाजिकानाम् उन्मुखीकरणम् । असूत्रधारत्वेऽपि नेपथ्यस्थेन केनचित् नान्दी प्ररोचना च पठनीयेति भावः ।

(भ) रासकमाह अथेति । रासकमिति । पञ्चपात्रं पञ्चभिः पात्रैः नटैः सम्पाद्यमित्यर्थः, भाषया विभाषया च संस्कृतेन प्राकृतेन च इत्यर्थः, भूयिष्ठं पर्याप्तम् । कला नृत्यादिका चतुःषष्टिप्रकारा तया अन्वितं, श्लिष्टया भिन्नार्थया नान्द्या युतं, ख्याता प्रसिद्धा नायिका यत्र तत्, उदात्तभावस्य महत्त्वस्य विन्यासेन वर्णनेन संश्रितम् ।

भवेयुः पुरसंरोधच्छलसंग्रामविद्रवाः।
न तत्र वृत्तिर्भवति भारती न च कौशिकी॥

यथा मायाकापालिकम्।

अथ श्रीगदितम्।

प्रख्यातवृत्तमेकाङ्कं प्रख्यातोदात्तनायकम्।
प्रसिद्धनायिकं गर्भविमर्षाभ्यां विवर्जितम्॥
भारतीवृत्तिबहुलं श्रीतिशब्देन संयुतम्।
मतं श्रीगदितं नाम विद्वद्भिरुपरूपकम्॥५५२॥ (य)

यथा क्रीड़ारसातलम्।
"श्रीरासीना श्रीगदिते गायेत् किञ्चित् पठेदपि।
एकाङ्को भारतीप्राय इति केचित् प्रचक्षते॥" (र)
ऊह्यमुदाहरणम्।

(म) संलापकमाह संलापक इति। पाषण्डः मूर्खः अधार्मिको वा। पुरसंरोधः नगरावरोधः, छलं "प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यैर्विलोभ्य छलनाच्छलम्" इत्युक्तलक्षणं, संग्रामं युद्धं, विद्रवः "शङ्काभयत्रासकृतः सम्भ्रमो विद्रवो मतः" इत्युक्तलक्षणः। अन्यत् स्पष्टम्।

(य) श्रीगदितमाह अथेति। प्रख्यातेति। प्रख्यातवृत्तं पुराणादिषु प्रसिद्धवृत्तान्तम्। प्रसिद्धा नायिका यत्र तत्। गर्भविमर्षसन्धिद्वयवर्जितं, भारतीवृत्तिबहुलञ्च। श्री इति शब्देन संयुतं बहुशः श्रीशब्दप्रयोगयुतमित्यर्थः।

(र) श्रीरिति। श्रीगदिते आसीना उपविष्टा श्रीः श्रीवेशधारिणी नटीत्यर्थः, किञ्चित् गायेत् पठेदपि। तथा एकाङ्कः एकेनैव अङ्केन समाप्यः भारतीप्रायः भारतीवृत्तिबहुलः सन्दर्भ इति केचित् पण्डिताः प्रचक्षते।

अथ प्रकरणिका ।

नाटिकैव प्रकरणी सार्थवाहादिनायका ।
समानवंशजा नेतुर्भवेद्यत्र च नायिका ॥५५६॥
(ग)

मृग्यमुदाहरणम् ।

अथ हल्लीशः ।

हल्लीश एव एकाङ्कः सप्ताष्टौ दश वा स्त्रियः ।
वागुदात्तैकपुरुषः कौशिकीवृत्तिसङ्कुलः ॥
मुखान्तिमौ तथा सन्धी बहुताललयस्थितिः ॥
५५७ ॥ (ङ)

यथा केलिरैवतकम् ।

अथ भाणिका ।

भाणिका श्लक्ष्णनेपथ्या मुखनिर्वहणान्विता ।
कौशिकीभारतीवृत्तियुक्तैकाङ्कविनिर्मिता ॥
उदात्तनायिका मन्दपुरुषाऽत्राङ्गसप्तकम् ॥
उपन्यासोऽथ विन्यासो विबोधः साध्वसं तथा ।
समर्पणं निवृत्तिश्च संहार इति सप्तमः ॥ (च)

(ग) प्रकरणिकामाह अथेति । नाटिकैवेति । सार्थवाहो वणिक् । अन्यत् स्पष्टम् ।

(ङ) हल्लीशमाह हल्लीश इति । वागुदात्तः संस्कृतभाषया सहित इत्यर्थः, एकपुरुषः एकमात्रनटः । मुखान्तिमौ आद्यचरमौ मुखनिर्वहणे इत्यर्थः । अन्यत् स्पष्टम ।

(च) भाणिकामाह अथेति । भाणिकेति । श्लक्ष्णनेपथ्या परिष्कृतपरिच्छदा ।

उपन्यासः प्रसङ्गेन भवेत् कार्य्यस्य कीर्त्तनम् ।
निर्वेदवाक्यव्युत्पत्तिर्विन्यास इति स स्मृतः ॥
भ्रान्तिनाशो विबोधः स्यान्मिथ्याख्यातन्तु साध्वसम्
सोपालम्भवचः कोपपीड़येह समर्पणम् ॥
निदर्शनस्योपन्यासो निवृत्तिरिति कथ्यते ।
संहार इति च प्राहुर्यत् कार्य्यस्य समापनम् ।
५५८ ॥ (क)

स्पष्टान्युदाहरणानि—यथा कामदत्ता । एषां सर्वेषामपि नाटकप्रकृतिकत्वेऽपि यथौचित्यं यथालाभं नाटकोक्तविशेष-परिग्रहः । यत्र च नाटकोक्तस्यापि पुनरुपादानं तत्र तत्सद्भावस्य नियमः ।

अथ श्रव्यकाव्यानि ।

श्रव्यं श्रोतव्यमात्रं तत् पद्यगद्यमयं द्विधा ॥५५९॥
(ख)

मन्दः हीनः पुरुषः नायकः यस्यां तादृशी । अङ्गसप्तकम् उपन्यासादीनि संहारान्तानि सप्त यस्याः अङ्गानीत्यर्थः ।

(क) उपन्यासादि सप्ताङ्गानां लक्षणान्याह उपन्यास इति । प्रसङ्गेन कार्य्यस्य कीर्त्तनं सूचनम् उपन्यासः भवेत् । निर्वेदः तत्त्वज्ञानापदीर्ष्यादेरित्युक्तलक्षणः, तस्य वाक्ये तत्सूचकवचसि व्युत्पत्तिः विशेषज्ञता विन्यासः इति स्मृतः । भ्रान्तेः संशयस्य अज्ञानस्य इत्यर्थः, नाशः विच्छेदः विबोधः स्यात् । मिथ्या आख्यातं कथनं साध्वसम् । इह भाणिकायां कोपेन पीड़या वा सोपालम्भवचः तिरस्कारवचनं समर्पणम् । निदर्शनस्य दृष्टान्तस्य उपन्यासः कीर्त्तनं निवृत्तिरिति कथ्यते । कार्य्यस्य यत् समापनं तत् संहार इति प्राहुः, प्राज्ञा इति शेषः ।

(ख) दृश्यकाव्यमुक्त्वा श्रव्यकाव्यान्याह अथेति । श्रव्यमिति । श्रोतव्यमात्रमिति मात्रशब्देन दृश्यकाव्यव्यवच्छेदः ।

तत्र पद्यमयान्याह।

छन्दोबद्धपदं पद्यं तेनैकेन च मुक्तकम्।
द्वाभ्यान्तु युग्मकं सन्दानितकं त्रिभिरिष्यते॥
कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम्॥
५६०॥ (ग)

तत्र मुक्तकं यथा मम—

"सान्द्रानन्दमनन्तमव्ययमजं यद्योगिनोऽपि क्षणं
साक्षात्कर्त्तुमुपासते प्रति मुहुर्ध्यानैकतानाः परम्।
धन्यास्ता मथुरापुरीयुवतयस्तद् ब्रह्म याः कौतुकाद्
आलिङ्गन्ति समालपन्ति शतधा कर्षन्ति चुम्बन्ति च"॥ (घ)

युग्मकं यथा मम—

"किं करोषि करोपान्ते कान्ते! गण्डस्थलीमिमाम्।
प्रणयप्रवणे कान्तेऽनैकान्ते नोचिताः क्रुधः॥
इति यावत् कुरङ्गाक्षीं वक्तुमीहामहे वयम्।
तावदाविरभूच्चूते मधुरो मधुपध्वनिः॥ (ङ)

(ग) छन्द इति। छन्दोभिः गायत्र्यादिभिः बद्धानि रचितानि पदानि सुप्तिङन्तरूपाणि यत्र तादृशम्। एकेन तेन पद्येन। पञ्चभिरिति न्यूनसंख्याव्यवच्छेदः। अन्यत् स्पष्टम्।

(घ) मुक्तकमुदाहरति सान्द्रेति। मुहुः पुनः पुनः ध्यानैकतानाः समाधिनिष्ठा योगिनः अपि सान्द्रानन्दम् आनन्दघनम् अनन्तम् अपारम् अव्ययम् अच्युतम् अजं जन्मरहितं परं यत् ब्रह्म क्षणं साक्षात् कर्त्तुम् प्रत्यक्षीकर्त्तुं उपासते भजन्ते, ताः मथुरापुरीयुवतयः धन्याः पुण्यवत्यः याः तत् परं ब्रह्म कौतुकात् आनन्दात् शतधा बहुधा इत्यर्थः, आलिङ्गन्ति समालपन्ति आकर्षन्ति क्रीडार्थमाह्वयन्ति, चुम्बन्ति च। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

(ङ) किमिति। हे कान्ते! करस्य उपान्ते प्रान्तभागे करतले इत्यर्थः, इमां

एवमन्यत्रापि।

सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः।
सद्वंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः॥
एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहवोऽपि वा।
शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते॥
अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसन्धयः।
इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यद्वा सज्जनाश्रयम्॥
चत्वारस्तस्य वर्गाः स्युस्तेष्वेकञ्च फलं भवेत्।
आदौ नमस्क्रियाशीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा॥
क्वचिन्निन्दा खलादीनां सताञ्च गुणकीर्त्तनम्।
एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः॥
नातिस्वल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इह।
नानावृत्तमयः क्वापि सर्गः कश्चन दृश्यते॥
सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत्।
सन्ध्यासूर्य्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासराः॥

गण्डस्थलीं किं कथं करोषि, न एकान्तः एकावसानं यस्य सः नैकान्तः अन्यासक्त इति यावत् स न भवतीति अनैकान्तः, तस्मिन् त्वम्मात्रवल्लभे इत्यर्थः, प्रणयप्रवणे प्रणयाकाङ्क्षिणीत्यर्थः, कान्ते क्रुधः कोपाः न उचिताः। इति एवं प्रकारेण यावत् वयं कुरङ्गाक्षीं मृगनयनां वक्तुम् ईहामहे चेष्टामहे तावत् चूते रसाले मधुरः मनोहरः मधुपध्वनिः भ्रमरझङ्कारः आविरभूत् अजायत, भ्रमररवेणैव मानभङ्गो जातः, नास्माकं प्रयासस्यावश्यकतेति भावः।

(च) महाकाव्यमाह सर्गबन्ध इति। सर्गैः अवान्तरार्थदर्शनैरुपलक्षितः बन्धः पुद्यप्रबन्ध इत्यर्थः महाकाव्यम्। तत्र महाकाव्ये इत्यर्थः, सुरः देवविशेषः; बहवो

प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलर्त्तुवनसागराः ।
सम्भोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः ॥
रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः ।
वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी इह ॥
वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी इह ॥
कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा ।
नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु ॥
५६१ ॥ (च)

सन्ध्यङ्गानि यथालाभमत्र विधेयानि। अवसानेऽन्यवृत्तकैरिति बहुवचनमविवक्षितम्। साङ्गोपाङ्गा इति जलकेलिमधुपानादयः। (क) यथा रघुवंशशिशुपालबधनैषधादिः। यथा वा मम राघवविलासादिः।

अमी, नायका इत्यर्थः। नाटकसन्धयः नाटकोक्तमुखादिपञ्चकं प्रयोज्यमिति भावः। इतिहासेषु पुराणादिषु उद्भवम् उत्पन्नं वृत्तं चरितम्। सज्जनाश्रयं सज्जनाचरितमित्यर्थः। वर्गाः धर्मार्थकाममोक्षाः, तेषु चतुर्वर्गेषु मध्ये एकं फलं च इति चकारोऽप्यर्थे, भवेत्। आदौ आरम्भे महाकाव्यस्येति शेषः, नमस्क्रिया देवतादीनां नमस्कारः आशीः शुभाशंसनं वा लोकानामिति शेषः। वस्तुनिर्देशः वस्तुनः इतिवृत्तसम्बन्धिनः प्रधानस्य निर्देशः कीर्त्तनम्। खलादीनां दुर्जनादीनाम्। एकवृत्तमयैः एकविधच्छन्दोनिबद्धैरित्यर्थः, अवसाने सर्गसमाप्तौ अन्यवृत्तकैः भिन्नच्छन्दोभिर्विरचितैरित्यर्थः। इह महाकाव्ये। नानावृत्तमयः बहुभिश्छन्दोभिः रचित इत्यर्थः। उपयमो विवाहः। यथायोगं यथासम्भवं, साङ्गोपाङ्गाः अङ्गप्रत्यङ्गसहिताः। कवेः प्रणेतुः वा वृत्तस्य वर्णनीयस्य वा नायकस्य वा इतरस्य अन्यस्य नाम्ना अस्य महाकाव्यस्य नाम कर्त्तव्यमिति शेषः। तत्र कविनाम यथा—माघभारविप्रभृति। वृत्तनाम यथा—कुमारसम्भवादि। नायकनाम यथा—रघुवंशादि। इतरनाम यथा—भट्टिप्रभृति। तु किन्तु सर्गनाम सर्गे उपादेया वर्णनीया या कथा तया कर्त्तव्यमिति शेषः; यथा—रतिविलापो नाम चतुर्थः सर्ग इत्यादि।

अस्मिन्नार्षे पुनः सर्गा-
भवन्त्याख्यानसंज्ञकाः ॥५६२॥ (ज)

अस्मिन् महाकाव्ये—यथा महाभारतम्। (झ)

प्राकृतैर्निर्मिते तस्मिन् सर्गा आश्वाससंज्ञकाः।
छन्दसास्कन्दकेनैतत् क्वचिद्गलितकैरपि ॥
५६३॥ (ञ)

यथा सेतुबन्धः। यथा वा मम कुवलयाश्वचरितम्।

अपभ्रंशनिबन्धेऽस्मिन् सर्गाः कडवकाभिधाः।
तथापभ्रंशयोग्यानि छन्दांसि विविधान्यपि ॥
५६४॥ (ट)

यथा कर्णपराक्रमः।

भाषाविभाषानियमात् काव्यं सर्गसमुज्झितम्।
एकार्थप्रवणैः पद्यैः सन्धिसामग्र्यवर्जितम् ॥
५६५॥ (ट)

यथा भिक्षाटनम् आर्य्याविलासश्च।

(छ) रसेषु शृङ्गारस्यैव प्राधान्यात् जलकेलिमधुपानादयः तदुदाहरणत्वेन प्रदर्शिताः। एवं वीरादिषु यथासम्भव (म)ङ्गोपाङ्गोदाहरणं मृग्यम्।

(ज) अस्मिन्निति। आर्षे ऋषिप्रणीते अस्मिन् महाकाव्ये सर्गाः आख्यानसंज्ञकाः भवन्ति। सर्गस्थाने आख्यानशब्दः प्रयोज्य इति भावः।

(झ) महाभारतादौ गद्यसत्त्वेऽपि पद्यप्राचुर्य्येणैव महाकाव्यत्वव्यवहारः।

(ञ) प्राकृतैरिति। प्राकृतैः भाषाविशेषैः निर्मिते प्रणीते तस्मिन् महाकाव्ये। (छ)स्कन्दकेन तदाख्येन एतत् प्राकृतं महाकाव्यमित्यर्थः। गलितकैः तदाख्य-छन्दोविशेषैरित्यर्थः।

(ट) अपभ्रंशेति। अपभ्रंशः अपभाषा तद्रचितनिबन्धः अस्मिन् महाकाव्ये।

खण्डकाव्यं भवेत् काव्य-
स्यैकदेशानुसारि च ॥५६६॥ (ड)

यथा मेघदूतादि।

कोषः श्लोकसमूहस्तु स्यादन्योन्यानपेक्षकः।
व्रज्याक्रमेण रचितः स एवातिमनोरमः॥
५७७॥ (ढ)

सजातीयानामेकत्र सन्निवेशो व्रज्या। यथा मुक्तावल्यादि।

अथ गद्यकाव्यानि। तत्र गद्यम्।

वृत्तबन्धोज्झितं गद्यं मुक्तकं वृत्तगन्धि च।
भवेदुत्कलिकाप्रायं चूर्णकं च चतुर्विधम्॥
आद्यं समासरहितं वृत्तभागयुतं परम्।
अन्यद्दीर्घसमासाढ्यं तुर्यं चाल्पसमासकम्॥
५६८॥ (ण)

(ठ) काव्यमाह भाषेति। भाषा संस्कृतं विभाषा विरुद्धभाषा अपभ्रंशादि तयोर्नियमात् भाषया रचिते न विभाषा, विभाषया रचिते न भाषा प्रयोक्तव्य इति नियमेन रचितमिति शेषः, सर्गसमुज्झितं सर्गबन्धरहितम् एकार्थप्रवणै एकार्थप्रतिपादकैः एकवाक्यतापन्नैरिति यावत्, पद्यैः रचितमिति शेषः, सन्धिसामग्र्यवर्जित मुखप्रतिमुखादिसन्धिसमुदायहीन काव्यम्।

(ड) खण्डकाव्यमाह खण्डेति। काव्यस्य एकदेशानुसारि कियदंशानुरूपमित्यर्थः काव्यं खण्डकाव्यं भवेत्।

(ढ) कोषमाह कोष इति। अन्योन्यानपेक्षकः परस्परनिरपेक्षः श्लोकानां समूहः कोषः। स कोषः व्रज्याक्रमेण सजातीयसन्निवेशनियमेन रचितश्चेत् अतिमनोहरः अतिप्रशंसनीय इत्यर्थः, यथा अमरकोषादिः।

(ण) गद्यमाह वृत्तेति। वृत्तबन्धेन पद्यबन्धेन उज्झितं त्यक्तं गद्यमर्थात्

मुक्तकं यथा—"गुरुर्वचसि पृथुरुरसि" इत्यादि। वृत्तगन्धि यथा मम—"समरकण्डूयननिविड़भुजदण्डकुण्डलीकृतकोदण्डशिञ्जिनीटङ्कारोज्जागरितवैरिनगर!" (त)। अत्र कुण्डलीकृतकोदण्डेत्यनुष्टुब्वृत्तस्य पादः। समरकण्डूयनेति च प्रथमाक्षरद्वयरहितस्तस्यैव पादः। उत्कलिकाप्रायं यथा ममैव—"अणिसं विसुमर णिसिदवरसरविसरविदलितसमरपरिगदपवरप्रबल!" (थ) इत्यादि। चूर्णकं यथा मम—"गुणरत्नसागर! जगदेकनागर! कामिनीमदन! जनरञ्जन!" इत्यादि।

कथायां सरसं वस्तु गद्यैरेव विनिर्मितम्।
क्वचिदत्र भवेदार्य्या क्वचिद् वक्त्रापवक्त्रके॥
आदौ पद्यैर्नमस्कारः खलादेर्वृत्तकीर्त्तनम्॥

५६८॥ (द)

यथा कादम्बर्य्यादि।

द्यम्। तच्च चतुर्विधं—मुक्तकं, वृत्तगन्धि, उत्कलिकाप्रायं, चूर्णकञ्च। आद्यं मुक्तकम्। परं वृत्तगन्धि वृत्तभागयुतम्, वृत्तस्य पद्यस्य भागेन अंशेन युतम्, अन्यत् [illegible]लिकाप्रायमित्यर्थः, दीर्घसमासेन आढ्यं युतं, तुर्य्यं चतुर्थं चूर्णकमित्यर्थः, अल्पसमासकम् अल्पेन समासेन युक्तमित्यर्थः।

(त) समरेति। समरस्य कण्डूयनाय निविड़ाभ्यां दृढ़ाभ्यां भुजदण्डाभ्यां कुण्डलीकृतं मण्डलीकृतं यत् कोदण्डं धनुः तस्य शिञ्जिन्याः मौर्व्याः टङ्कारः तेन उज्जागरितं वैरिणः प्रवीरनगरं येन तत्सम्बुद्धौ।

(थ) अणिसं इति। "अनिशं विस्मरनिशिततरशरविसरविदलितसमरपरिगतप्रवरबल" इत्यादि संस्कृतम्। अनिशेति। अनिशम् अनवरतं विस्मराः प्रसरन्तः निशिततराः शाणिततराः तीक्ष्णा इत्यर्थः, शराः तेषां विसरैः विक्षेपैः विदलितं समरपरिगतं संग्रामस्थितं प्रबलं वरबलं श्रेष्ठसैन्यं येन तत्सम्बुद्धौ।

(द) गद्यभेदरूपां कथामाह कथायामिति। कथायां सरसं वस्तु इतिवृत्तं गद्यैरेव विनिर्मितं भवेत्। अत्र कथायां क्वचित् आर्य्या भवेत्, क्वचिच्च वक्त्रापवक्त्र-

आख्यायिका कथावत् स्यात् कवेर्वंशादिकीर्त्तनं।
अस्यामन्यकवीनां च वृत्तं गद्यं क्वचित् क्वचित् ॥
कथांशानां व्यवच्छेद आश्वास इति बध्यते।
आर्य्यावक्रापवक्राणां छन्दसा येन केनचित् ॥
अन्यापदेशेनाश्वासमुखे भाव्यर्थसूचनम् ॥

५७०॥ (घ)

यथा हर्षचरितादि।

"अपि त्वनियमो दृष्टस्तत्राप्यन्यैरुदीरणात्"।

इति दण्ड्याचार्य्यवचनात् केचित् "आख्यायिका नायकेनैव निबद्धव्या" इत्याहुस्तदयुक्तम् (न)। आख्यानादयश्च कथाख्यायिकयोरेवान्तर्भावान्न पृथगुक्ताः। यदुक्तं दण्डिनैव—

"अत्रैवान्तर्भविष्यन्ति (प) शेषाश्चाख्यानजातयः"। इति।

एषामुदाहरणं पञ्चतन्त्रादि।

वक्त्रकस्य छन्दसो प्रयोज्ये इति शेषः। आदौ कथारम्भात् प्राक् पद्यैः श्लोकैः नमस्कारः तथा खलादेः दुर्जनादेर्वृत्तस्य चरित्रस्य कीर्त्तनं कथनं भवेदिति शेषः।

(घ) पद्यस्यापरभेदरूपामाख्यायिकामाह आख्यायिकेति। आख्यायिका कथावत् स्यात्। कथायां यथा सरसं वस्तु प्रयोज्यं पद्यैर्नमस्कारः खलचरित्रवर्णनञ्च तथाख्यायिकायामपीति भावः। विशेषस्त्वेतावान् यत् कवेः वंशादीनां कीर्त्तनम् अन्यकवीनाञ्च वृत्तं क्वचित् क्वचिद्वा गद्यं प्रयोज्यमिति। कथांशानां व्यवच्छेदः विशेषः आश्वास इति नाम्ना बध्यते। आश्वासस्य मुखे प्रारम्भे आर्य्यावक्रापवक्त्राणां छन्दसां मध्ये येन केनचित् छन्दसा अन्यापदेशेन अपरच्छलेन भाविनः भविष्यतः अर्थस्य वस्तुनः सूचनं प्रकटनं भवेदिति शेषः।

(न) अपीति। तत्रापि आख्यायिकायामपि अन्यैः नायकव्यतिरिक्तैरपि उदीरणात् उच्चारणात् अनियमः अनिश्चयस्तु दृष्ट इति दण्ड्याचार्य्यस्य वचनात् नायकेनैव आख्यायिका निबद्धव्येति केषाञ्चिन्मतमयुक्तमिति फलितार्थः।

(प) अत्रेति। अत्रैव कथायामाख्यायिकायां वेत्यर्थः।

अथ गद्यपद्यमयानि । (फ)

गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते ॥५७१॥

यथा देशराजचरितम् ।

गद्यपद्यमयी राजस्तुतिर्विरुदमुच्यते ॥५७२॥

यथा विरुदमणिमाला ।

करम्भकन्तु भाषाभिर्विविधाभिर्विनिर्मितम् ॥

॥५७३॥

यथा मम षोड़शभाषामयी प्रशस्तिरत्नावली । एवमन्ये ..प भेदा उद्देशमात्रप्रसिद्धत्वादुक्तभेदानतिक्रमाच्च न पृथग् लक्षिताः । (ब)

इति साहित्यदर्पणे दृश्यश्रव्यकाव्यनिरूपणो नाम षष्ठः परिच्छेदः ।

(फ) गद्यपद्यमयानि श्रव्यकाव्यानीत्यर्थः ।

(ब) उद्देशमात्रेति । उद्देशमात्रेण नाममात्रेण प्रसिद्धाः विख्याताः तद्भावात् [illegible]त्वात् उक्तभेदेष्वन्तर्भावात् तेषां नामत एव भिन्नत्वं न वस्तुगत्या इति तात्पर्य्यम् ।

इति बि, ए, उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचिता विमलाख्या साहित्यदर्पणस्य षष्ठपरिच्छेदव्याख्या समाप्ता ।

808/VIS/S(JIV)/R5
174786

MISSION INSTITUTE OF CULTURE
LIBRARY
CALCUTTA